

А. А. ЧУХНО

ВИБРАНІ ПРАЦІ: У ДВОХ ТОМАХ

**ЧУХНО
АНАТОЛІЙ АНДРІЙОВИЧ**

академік Національної академії наук України,
доктор економічних наук, професор,
Заслужений працівник вищої школи України,
Заслужений професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

ДЕРЖАВНА НАВЧАЛЬНО-НАУКОВА УСТАНОВА
“АКАДЕМІЯ ФІНАНСОВОГО УПРАВЛІННЯ”

А. А. Чухно

ВИБРАНІ ПРАЦІ

У двох томах

Том 1

Київ • 2012

УДК 33(081)
ББК 65.9(4УКР)
Ч-96

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної навчально-наукової установи
“Академія фінансового управління”
(Протокол № 9 від 28 листопада 2012 р.)*

Чухно А. А.

Ч-96 Вибрані праці : у 2 т. / А. А. Чухно ; передм. Л. В. Губерського,
Т. І. Єфименко. – К. : ДННУ “Акад. фін. управління”, 2012.

ISBN 978-966-2380-54-5

Т. 1. – 557 с.

ISBN 978-966-2380-55-2

У виданні відображено новаторський підхід до системного дослідження питань наукової методології (історія предмета, методи пізнання економіки, парадигмальні зміни, синтез ключових теорій, функції економічної теорії та ін.), формування нової інституціонально-еволюційної парадигми економічної науки. Обґрунтовано оригінальну авторську концепцію теорії перехідного періоду в умовах ринкової трансформації соціально-економічних відносин в Україні. Розглянуто питання докорінної зміни місця і ролі людини та її праці в процесі становлення нової інформаційної економіки. З'ясовано сутність, характерні особливості, закономірності та тенденції розвитку грошей і товарно-кредитних відносин, фінансової й валютної систем, сучасного світового господарства в умовах глобалізації. Проаналізовано взаємозв'язок і взаємодію інституціональної теорії й фінансової науки, реформування бюджетного, податкового та кредитного механізмів, роль економічної науки в дослідженні фінансово-економічних криз і розробленні антикризової політики.

Для науковців, аспірантів, магістрантів, студентів, широкого кола фахівців фінансово-економічної сфери.

УДК 33(081)
ББК 65.9(4УКР)

ISBN 978-966-2380-54-5
ISBN 978-966-2380-55-2 (т. 1)

© Чухно А. А., 2012
© ДННУ “Академія фінансового
управління”, 2012

ЗМІСТ

Передмова	9
-----------------	---

Частина I МЕТОДОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Розділ 1. ПРЕДМЕТ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	23
1.1. Теорія та історія предмета економічної теорії	23
1.2. Поняття предмета у контексті розвитку економічної теорії	30
Розділ 2. ПАРАДИГМАЛЬНІ ЗМІНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ	50
2.1. Парадигми та їх роль в економічній думці.	52
2.2. Проблеми синтезу в економічній теорії	81
<i>Взаємодоповнення предметів класичної та неокласичної економічних теорій.</i>	<i>83</i>
<i>Загальне та особливе у взаємодії класичної та неокласичної економічних теорій.</i>	<i>93</i>
<i>Взаємодія теорій трудової вартості та теорії граничної корисності.</i>	<i>107</i>
2.3. Перехід до нової парадигми економічної теорії	115
Розділ 3. МЕТОДИ ПІЗНАННЯ ЕКОНОМІКИ ТА ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ.	131
3.1. Методи економічної теорії: їх взаємозв'язок та взаємодія.	131

- 3.2. Діалектика загального, окремого (особливого)
й одиничного та її місце у методології економічної
теорії167
- 3.3. Функції економічної теорії179

Частина II

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНО-ЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

- Розділ 4. ТЕОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ
СУЧАСНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ..... 205**
- 4.1. Розвиток інституціонального напрямку економічної
науки205
- 4.2. Становлення теорії інформаційного постіндустріального
суспільства.227
- 4.3. Методологічні особливості та відмінні риси теорії
інформаційного постіндустріального суспільства.250
- 4.4. Постіндустріальна інформаційна економіка
і глобалізація.276
- Розділ 5. ВИТОКИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕВОЛЮЦІЙНОЇ
ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ 287**
- 5.1. Теорія економічного розвитку Й. Шумпетера287
- 5.2. Методи дослідження в еволюційній економіці304
- 5.3. Національна інноваційна система – рушійна сила
економічного розвитку318
- Сутність і структура національної інноваційної системи . . .319*
- Формування національної інноваційної системи у сфері
виробництва товарів і послуг. 325*
- Формування національної інноваційної системи у сфері
виробництва знань і технологій 346*
- 5.4. Науково-технологічний розвиток як об'єкт дослідження
еволюційної економічної теорії.375

Частина III

СТАНОВЛЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТОК ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

Розділ 6. ПЕРЕБУДОВА ВИРОБНИЧО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ЕКОНОМІКИ	397
6.1. Виробничо-технологічна структура та її місце в економічній системі	399
<i>Сутність поняття “виробничо-технологічна структура економіки”</i>	399
<i>Воєнне виробництво та його вплив на структуру економіки</i>	405
<i>Докорінна зміна співвідношення між матеріальним виробництвом і соціальною сферою</i>	407
6.2. Перебудова структури матеріального виробництва.	414
<i>Співвідношення добувної та обробної промисловості і шляхи його вдосконалення</i>	415
<i>Конверсія воєнного виробництва</i>	428
<i>Створення розвинутого споживчого сектору</i>	440
6.3. Пріоритетний розвиток соціальної сфери	447
<i>Ефективне матеріальне виробництво – основа розвитку соціальної сфери</i>	447
<i>Проблеми теорії соціальної сфери</i>	451
<i>Основні напрями розвитку соціальної сфери</i>	462
Розділ 7. ЛЮДИНА – МЕТА, КРИТЕРІЙ І ГОЛОВНИЙ РУШІЙ ПРОГРЕСУ	474
7.1. Рушійні сили економічної діяльності людини	474
<i>Закон зростання потреб</i>	477
<i>Структурні зрушення у виробництві і споживанні</i>	479
<i>Економічні інтереси</i>	483
<i>Реалізація економічних інтересів на постіндустріальній стадії</i>	486
7.2. Перехід від людини економічної (homo economicus) до людини творчої (homo creator)	489

7.3. Докорінна зміна ролі і місця людини в новому суспільстві	500
7.4. Категорія “людський капітал”: сутність та історичне місце	507
7.5. Особливості змін у розвитку людського фактора в Україні	526
7.6. Розвиток людини та її праці в процесі становлення інформаційної економіки	535
<i>Інформаційні й комунікаційні технології та їх вплив на гуманний капітал і кваліфікацію</i>	<i>541</i>
<i>Нові форми організації та оплати праці</i>	<i>548</i>

ПЕРЕДМОВА

“Вибрані праці” у двох томах належать перу видатного українського вченого-економіста, академіка Національної академії наук України, доктора економічних наук, професора Анатолія Андрійовича Чухна (1926–2012). Їх видання – данина світлій пам’яті Людини, невтомного трудівника, плідного науковця і педагога, патріота Батьківщини.

За тривале творче життя Анатолій Андрійович опублікував понад 600 наукових праць, із них 30 індивідуальних і колективних монографій, 14 підручників. Деякі відзначено високими науковими преміями. За цикл робіт з актуальних проблем економічної теорії йому було присуджено премії Академії наук України імені О. Г. Шліхтера, Національної академії наук України імені М. І. Туган-Барановського, імені М. В. Птухи.

Лише впродовж 2006–2010 рр. опубліковано твори видатного вченого спочатку в трьох томах (“Становлення і розвиток ринкової економіки”, “Інформаційна постіндустріальна економіка: теорія і практика”, “Становлення еволюційної парадигми економічної теорії”), а згодом монографію “Економічна теорія” у двох томах. Серед останніх виданих

підручників – “Сучасні економічні теорії” (2007) та “Інституціонально-інформаційна економіка” (2010).

Праці академіка А. А. Чухна, що увійшли до цього видання, об’єднані не лише предметом і сферою дослідження, а й логікою наукового аналізу – послідовним сходженням від питань наукової методології до висвітлення проблем сучасного національного і світового господарства, формування й взаємодії індустріально-ринкової та постіндустріальної (інформаційної, знанневої) економіки.

Зміст “Вибраних праць” відображає і власні концептуальні погляди автора, і теоретико-методологічні засади, стан сучасної економічної науки загалом, її досягнення, проблеми і перспективи подальшого розвитку, а водночас – злободенність, важливість і складність вирішення порушених ученим теоретичних і практичних питань в умовах національного державотворення і глобалізації.

У працях академіка А. А. Чухна відображено суттєвий і суперечливий вплив тенденцій соціально-економічного розвитку, кризових явищ і процесів у глобалізованій економіці на сучасну оцінку попередніх теоретичних надбань і методологічних основ економічної науки, зміну співвідношення її різних теорій, шкіл і напрямів, формування нових парадигм і науково-дослідних програм.

“Вибрані праці” – новаторська спроба змінити уявлення про сучасну економічну теорію як конгломерат різнорідних теорій і перейти до цілісного, логічно обґрунтованого, системного розгляду й викладу економічної теорії як галузі економічної науки та навчальної дисципліни.

Перший том присвячений аналізу наукової методології економічної теорії (її предмета, принципів і методів пізнання, функцій та парадигмальних змін), дослідженню проблем формування нової інституціонально-еволюційної парадигми, а та-

кож з'ясуванню аспектів становлення, функціонування й розвитку постіндустріальної (інформаційної) економіки. Вчений розкрив кардинальні зміни в економічній теорії та практиці, показав особливі причини виникнення й форми прояву цих змін, загальну картину напрямів і тенденцій трансформації економічної науки. При всебічному вивченні цих питань провідною є думка про те, що насамперед наукова методологія дає можливість розкривати закономірності, тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку, визначати й обґрунтовувати напрями і методи практичного розв'язання актуальних проблем тощо. Одна із суттєвих змін у новітній економічній теорії, як переконливо доводить А. А. Чухно, полягає в дедалі більшому зосередженні уваги на розкритті саме динаміки явищ і процесів, їх еволюції, єдності якісних і кількісних зрушень, розгляді їх здебільшого з нерівноважних позицій, з урахуванням ризиків, шоків та невизначеностей.

Зміни в економічній теорії вчений пов'язав із переходом від індустріальної до постіндустріальної інформаційної стадії цивілізаційного прогресу. В цих умовах вирішальну роль відіграє глибоке пізнання інноваційних тенденцій, процесів, явищ, формування нових і модифікованих категорій (інтелектуальної власності, людського і соціального капіталу, “знанневої економіки” і “знанневої вартості”, національної інноваційної системи та ін.), визначення їх місця й ролі в новій інституціонально-еволюційній парадигмі економічної теорії, що формується водночас із новими реальними процесами в економіці й суспільстві. Проте, попри зростання значення змін у понятійно-категоріальній структурі теорії та в соціально-економічній реальності, їх взаємопов'язаність недостатньо висвітлюється в економічній літературі. Відтак учений зосередив значні зусилля на розкритті окреслених питань.

Методологічним підґрунтям нової інституціонально-еволюційної парадигми економічної теорії, на думку А. А. Чухна, є філософія і логіка. Дослідник ґрунтовно аналізує їх зв'язок з економічною теорією, розкриває співвідношення функцій цих наук, обґрунтовує особливості методів наукового пізнання в економічній науці.

Другий том присвячений актуальним питанням еволюції і розвитку грошей та товарно-кредитного господарства, економічних функцій держави в ринкових умовах, фінансової системи й сучасного світового господарства. Таким чином, дослідження питань економічної теорії та господарської практики, виходячи на рівень інтеграційних і глобалізаційних процесів, єдності економічних та фінансових трансформацій у сучасних умовах, набуває завершеного теоретичного й практичного характеру.

Помітне своєрідне переплетіння життєвої долі видатного українського вченого-економіста і змісту та результатів його наукової творчості. А. А. Чухно народився 20 грудня 1926 р. на Чернігівщині у смт Батурин. У 1943–1945 рр. проходив військову службу в Радянській армії. У грудні 1944 р. був поранений і тривалий час лікувався у госпіталях. З 1946 р. життя та науково-педагогічна діяльність академіка А. А. Чухна нерозривно пов'язані з Київським університетом імені Тараса Шевченка. У 1946–1951 рр. Анатолій Андрійович навчався на економічному факультеті університету, закінчивши його з відзнакою і здобувши кваліфікацію економіста, викладача політичної економії. Економічний факультет Київського університету, заснований у 1944 р., був третім за часом відкриття (після економічних факультетів Ленінградського і Московського університетів) і тривалий період єдиним в Україні закладом з підготовки економістів, викладачів політичної економії та економічних дисциплін. Визнанням досягнень у науковій діяльності

А. А. Чухна стали присудження йому наукового ступеня кандидата економічних наук (1954 р.), доктора економічних наук (1963 р.), обрання членом-кореспондентом (1967 р.) та академіком Академії наук України (1988 р.). Учений працював в університеті на посадах асистента, доцента (1952–1962 рр.), професора, завідувача кафедри (1963–1998 рр.), декана факультету міжнародного права та міжнародних відносин (1972–1973 рр.), проректора з наукової роботи (1979–1985 рр.), професора кафедри економічної теорії (1999–2012 рр.). Протягом багатьох років Анатолій Андрійович працював головним науковим співробітником у Науково-дослідному фінансовому інституті Академії фінансового управління Міністерства фінансів України, був членом Вченої та спеціалізованих вчених рад.

Для А. А. Чухна й очолюваного ним колективу вчених кафедри політичної економії гуманітарних факультетів у 60–80-ті роки минулого століття основною сферою наукової діяльності стало розроблення питань теорії і практики економічних реформ у країні, дослідження проблем формування та функціонування господарського механізму. Така тематика потребувала осмислення найтіснішого зв'язку теорії й господарської практики, вивчення та узагальнення реального досвіду господарювання, здійснення економічної політики. Саме за розроблення проблем господарського механізму (сукупності принципів, форм і методів планування, стимулювання й управління економікою, використання економічних законів тощо) А. А. Чухна було відзначено високими нагородами ВДНГ СРСР: Почесним дипломом (1969 р.), бронзовою (1981 р.) та золотою (1985 р.) медалями, а також першою премією Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР (1981 р.). Після 1991 р. дослідження академіка А. А. Чухна та очолюваних ним наукових колективів закономірно зосередилися на питаннях теорії і практики переходу від адмі-

ністративно-командної до ринкової економіки, функціонування й розвитку останньої.

Одна з відмітних особливостей “Вибраних праць” – розгляд суперечливих і складних процесів у світовій економічній науці як теоретико-методологічного підґрунтя для аналізу стану вітчизняної економічної думки. Вчений визначив і ґрунтовно розкрив радикальні зміни, що відбулися у науковому співтоваристві та в теоретико-методологічних підходах його представників до аналізу економічних явищ і процесів у зв’язку з ринковою трансформацією постсоціалістичних країн. Важливе місце відведено дослідженню й обґрунтуванню неминучості зміни раніше панівного формаційного підходу різними варіантами цивілізаційного підходу. На думку А. А. Чухна, економічна теорія не відкидає цілком формаційний підхід, а використовує його в поєднанні з цивілізаційним, що дає можливість адекватно розкрити нові явища і процеси сучасного світу.

Характерна риса досліджень сутності й специфіки перехідного періоду до ринкової економіки, її розвитку, що особливо помітна у виданні, – обґрунтування безпосередньої єдності радикальних ринкових перетворень зі становленням постіндустріального (інформаційного) технологічного способу виробництва, розгляд загального і особливого у формуванні останнього в нашій країні. Такий теоретико-методологічний підхід до аналізу сучасних ринкових трансформацій пов’язаний не лише з докорінним переглядом колишніх теоретичних уявлень, а й з подоланням низки нових хибних і спрощених підходів до розуміння становлення, функціонування та розвитку ринкової економіки.

Досвід ринкової трансформації економік постсоціалістичних країн протягом майже чверті століття підтвердив, що така постановка питання, сформована ще на початковій стадії ринкових перетворень, цілком актуальна. Вчений глибоко розкрив

сутність соціально-економічних процесів за умов становлення й розвитку ринкової економіки і визначив перспективи, стратегічне спрямування прогресивного цивілізаційного поступу для країни.

А. А. Чухно доречно привертає увагу до таких важливих характеристик сучасної економічної теорії, як її плюралізм, гетерогенність, різноманітність теоретико-методологічних підходів, суперечливість у тенденціях розвитку, неоднозначність акцентів у досліджуваних питаннях та ін. Саме цими характеристиками істотною мірою зумовлені критичний дух досліджень у працях А. А. Чухна, узагальнення величезного масиву наукової літератури, концентрація уваги на опрацюванні актуальних дискусійних питань, формуванні нових поглядів на сучасне і майбутнє теорії та практики соціально-економічного розвитку в контексті становлення нової парадигми постіндустріального інформаційного суспільства.

Важливе місце у “Вибраних працях” посідає дослідження питань економічної ролі держави, взаємодії держави і ринку. Вчений висунув і обґрунтував положення про можливість й об’єктивну необхідність узгодження економічної ролі держави з радикальними перетвореннями, становленням і функціонуванням ринкового механізму. У зв’язку з цим ґрунтовній критиці піддано монетаристський підхід, згідно з яким відбувалося усунення держави від управління і контролю, регулювання й стимулювання процесів економічного розвитку, перерозподілу доходів тощо. На думку вченого, “вилучення” держави з управління економікою в ринкових перетвореннях і сподівання на автоматичне саморегулювання ринку на практиці насамперед призвели до поглиблення трансформаційної кризи.

Автор, безперечно, прихильник ідей активного втручання держави в економіку, започаткованих кейнсіанством і вдоско-

налених в інституціонально-еволюційній теорії, творчо розвиває їх стосовно сучасності, зокрема щодо прогресивного оподаткування і збільшення державних витрат на інфраструктуру, освіту, науку, охорону здоров'я. А. А. Чухно, спираючись на узагальнення світового досвіду, тісно пов'язав вирішення проблем науково-технічного удосконалення виробництва, зокрема перебудови виробничо-технологічної структури, з посиленням економічної ролі держави.

Помітним критичним спрямуванням і водночас новизною характеризується трактування сутності й функцій фінансів, висвітлення питань фінансової системи. Піддано критичному аналізу однобічні трактування фінансів, натомість розкрито, що вони пов'язані з виробництвом, є засобом багатостороннього регульовального впливу на процеси розширеного відтворення у реальному секторі.

Значне місце в творчому доробку А. А. Чухна посідає дослідження грошово-кредитних відносин і категорій. На відміну від загальноприйнятого визнання двох форм суспільного господарства – натурального й товарного – вчений виокремив третю форму: товарно-кредитне господарство. Воно розглядається як вища форма товарно-грошового господарства, що переростає в товарно-кредитне і пов'язане з функціонуванням і розвитком не лише раніше відомих, а й нових фінансових інструментів. Автор розкриває істотні зміни в системі економічних відносин, зумовлені розвитком товарно-грошового господарства. На відміну від стандартного визначення кредиту вчений послідовно трактує його як ефективну форму ведення господарства, прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікації розширеного відтворення.

Центр ваги у дослідженнях грошово-кредитних і валютно-фінансових відносин покладено на аналіз нових явищ і процесів у сферах товарного виробництва й обігу, фінансовій систе-

мі та світовому господарстві в умовах його еволюції. Нове розуміння ролі кредиту стало основою для створення реалістичної теорії сучасних грошей, які мають кредитну природу. Зауважимо, що в цьому випадку вчений дослідив гостродискусійні питання, які ще не набули остаточного вирішення.

Упродовж останніх років у науковій літературі з макроекономіки і фінансів значну увагу приділено проблемі світової фінансово-економічної кризи, глобальних фінансових дисбалансів. Дотепер тривають дискусії про природу, причини, перебіг, форми прояву, негативні ефекти та наслідки криз.

Теоретико-методологічним підґрунтям аналізу глобальної фінансової кризи у працях А. А. Чухна є її розгляд у поєднанні з висвітленням природи і типів економічних криз, їх конкретно-історичного характеру і тривалості. Одна з важливих особливостей такого розгляду – всебічне висвітлення взаємодії сучасної інституціонально-еволюційної теорії з фінансовою наукою і їх взаємозв'язку з перспективами реформування світової фінансової архітектури.

У працях академіка А. А. Чухна помітне місце посідає розроблення актуальних питань функціонування, розвитку та еволюції світового господарства. Насамперед розкриваються об'єктивні передумови виникнення й розвитку світового господарства, а саме міжнародного поділу праці, світового ринку та інтернаціоналізації господарського життя, розвиток світового господарства як діалектичної єдності та взаємодії загального й особливого, загальних закономірностей і конкретно-національних умов їх реалізації на засадах загальнолюдських цінностей.

У процесі розгляду питань багатогранного розвитку світового господарства значну увагу приділено дослідженню кількісних та якісних характеристик і суперечностей глобалізації. Це дослідження має полемічний характер. Виступаючи

проти абсолютизації категорії “глобалізація” певними вітчизняними й зарубіжними авторами, А. А. Чухно реалістично розкриває її позитивні та негативні аспекти, пропонує заходи, спрямовані на розв’язання актуальних проблем поліпшення життєдіяльності людини. Загалом глобалізація розглядається як вищий ступінь інтернаціоналізації господарства, форма становлення інформаційного способу виробництва. Особливу увагу звернено на глобалізаційні чинники розвитку людини у сферах освіти, науки, новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

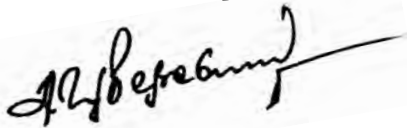
Прикінцевий розділ має своєрідний синтетичний характер. У ньому йдеться про взаємозв’язок модернізації економіки та економічної теорії. Автор звертається, але вже на новому витку розгляду, з урахуванням попереднього дослідження, до проблем переходу від індустріальних до інформаційних і нанотехнологій, творення економіки майбутнього, її інтелектуалізації та інновацізації, розвитку людського й соціального капіталів, що є поглибленням основних ідей попередніх розділів книги. Доцільність порушення і розв’язання цих проблем зумовлена тим, що вони висвітлюються під кутом зору підвищення науково-теоретичного рівня і практичного значення економічної теорії, збагачення її питаннями модернізації й структурної перебудови економіки.

Науковий доробок академіка А. А. Чухна пройшов серйозну громадську апробацію. Цикл наукових праць вченого останніх років, які й утворили “каркас” цієї книги, обговорювався на розширених учених радах економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту економіки і прогнозування НАН України, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Академії фінансового управління Міністерства фінансів України.

Наукові здобутки і гідна праця академіка А. А. Чухна відзначені високими державними нагородами – орденами “Дружби народів” (1982 р.), “За заслуги” III ст. (1996 р.), “За заслуги” II ст. (2001 р.), “За заслуги” I ст. (2008 р.), а також Почесною Грамотою Верховної Ради України (2004 р.), Подякою Кабінету Міністрів України (2006 р.). Йому присвоєно почесне звання “Заслужений працівник вищої школи України”.

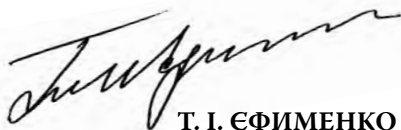
Життя та творчість академіка А. А. Чухна – яскравий приклад самовідданого служіння Науці, справі виховання багатьох поколінь економістів – студентів і аспірантів, викладачів, учених, фахівців-практиків і керівників усіх рівнів. Вихованці Анатолія Андрійовича плідно працюють практично в усіх провідних вищих навчальних закладах та наукових установах країни. Особисто ним підготовлено понад 100 докторів і кандидатів економічних наук, які втілюють і примножують ідеї його наукової школи. Це школа людяності і доброзичливості, високого професіоналізму та вимогливості, щирості й відкритості, школа видатної Людини, Вченого і Педагога, патріота незалежної, оновленої, могутньої й квітучої України.

*Ректор Київського національного
університету імені Тараса
Шевченка, академік НАН України,
академік НАПН України*

А. В. ГУБЕРСЬКИЙ

*Президент ДННУ “Академія
фінансового управління”
Міністерства фінансів України,
член-кореспондент НАН України*

Т. І. ЄФИМЕНКО

**МЕТОДОЛОГІЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ**

1.1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПРЕДМЕТА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Оскільки економіка – це складна і багатогранна система, цілісність, то її можна пізнати, викремивши ті чи інші важливі елементи і, розкриваючи їхню сутність, місце в системі, зв'язки і взаємозалежності, проникнути у саму систему, розкрити її підвалини, принципово важливі риси як елементів системи, так і системи в цілому, їхні властивості, рух усєї системи, перехід її від нижчих ступенів до вищих, коли дедалі повніше проявляється і її цілісність, і її зрілість. Отже, предмет дослідження – це і першорядний ступінь у пізнанні економічної системи, і ключ до її пізнання.

Кожна школа економічної теорії висувала і обґрунтовувала як вихідний пункт певний елемент економічної системи і, спираючись на нього, виявляла його сутність і багатоманітні зв'язки, робила свій внесок у пізнання економіки, розкриття притаманних їй категорій і законів, що визначають функціонування і розвиток економічної системи.

Історія економічної думки яскраво свідчить про пошуки тих ланок економічної системи, які б дали змогу якнайкраще розкрити її природу і структуру, економічні закони, що управляють її рухом. Так,

меркантилізм як перша школа економічної теорії розглядав багатство суспільства поверхово, у сфері обігу, у вигляді грошей (золота і срібла). І шляхи його збільшення здавалися очевидними: потрібно забезпечувати зростання сфери обігу, всіляко домагатися збільшення експорту продукції, його перевищення над імпортом. І це приведе до активного торговельного балансу. Як бачимо, тогочасному економічному мисленню були властиві усі ознаки спрощеності і, що ще гірше, спрямованість на порівняно полегшене розв'язання проблеми.

Ці вади тогочасного мислення швидко проявилися. Фізіократи довели, що джерелом суспільного багатства є не сфера обігу, а матеріальне виробництво. Оскільки промисловість ще не зайняла належного їй місця, то фізіократи вважали продуктивним лише сільськогосподарське виробництво, а точніше – землеробство. Вони цілком слушно піддавали критиці меркантилізм, відповідне розуміння багатства і доводили, що “гроші – не багатство, якого люди потребують для задоволення своїх потреб. Лише блага, необхідні для життя і для щорічного відтворення самих цих благ, є такими, до володіння якими необхідно прагнути”¹. Як бачимо, фізіократи зробили рішучий крок, визначивши, що суспільне багатство створюється у сфері виробництва. Але стан виробництва, промисловість були у зародковому стані, тому фізіократи трактували матеріальне виробництво звужено, що зумовило історичну обмеженість їхньої теорії.

Класична школа тому і здобула високе визнання, що повною мірою обґрунтувала ключову роль матеріального виробництва як основи життя суспільства. Для її представників дослідження виробництва було потрібне не само по собі, а як джерело національного багатства. Предметом їхнього дослідження стало збільшення багатства суспільства. Класична

¹ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. – М., 1960. – С. 378.

школа не тільки пододала фізіократичне обмеження виробництва, представила його у повному обсязі, але й розкрила причинно-наслідкові зв'язки і залежності, створила теорію трудової вартості, яка є серцевиною механізму функціонування і розвитку товарного виробництва.

Класична школа стала одним із джерел марксистської політичної економії, яка предметом свого дослідження визначила систему виробничих відносин. Вони відіграють ключову роль у конституванні економічної системи, її соціально-економічній визначеності. Форма власності на засоби виробництва, будучи підґрунтям системи виробничих відносин, визначає природу суспільно-економічного устрою, класову природу суспільства.

Предмети класичної і марксистської економічної теорії не просто взаємопов'язані, а перебувають в органічному зв'язку. Щоб збільшувати національне багатство, що є предметом класичної школи, необхідно розвивати і удосконалювати виробничі відносини, насамперед форми власності на засоби виробництва, підвищувати освітній і культурно-технічний рівні працюючих, створювати сприятливі умови для втілення їхніх економічних інтересів, активно стимулювати їхню трудову діяльність.

Неокласична (напевно точніше – посткласична) теорія поряд з об'єктивними уявленнями (саморегульованість ринкової економіки), успадкованими від класиків, розвинула суб'єктивно-психологічні методи економічного аналізу, створила і широко використала теорію граничної корисності. Вона приділила значну увагу людині, її ролі в економіці, психології, дослідженню мотивів її діяльності та економічної поведінки. Як результат, об'єктивні економічні закони, які обґрунтувала класична школа, у неокласиків перетворилися у закони ймовірності, тобто унаслідок взаємодії індивідуальних інтересів.

Відомо, що класична школа приділяла найбільше уваги вартості товарів і вважала, що споживча вартість – категорія не

економічна, а товарознавча. Досвід свідчить, що в міру зростання суспільного виробництва для кращого задоволення потреб людини необхідне підвищення якості продукції. Саме життя піднесло роль і значення споживчої вартості товарів, зробило корисність важливим фактором виробництва, що обґрунтували представники цього напрямку.

Неокласики виходили із того реального факту, що існує обмеженість і рідкість ресурсів. На підставі цього вони так формулюють предмет своєї науки: “Економікс – це дослідження поведінки людей у процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ і послуг у світі обмежених ресурсів... Економікс досліджує проблеми ефективного використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення матеріальних потреб людини”¹.

І знову-таки – формула предмета неокласичної школи не лише не суперечить класичній, а навпаки, є необхідною умовою збільшення національного багатства. Адже чим раціональніше й ефективніше використовуються ресурси, тим більше виробляється продукції, а значить, тим більше національне багатство.

Глибока і гостра криза початку 30-х років ХХ ст. засвідчила неспроможність переконань і класичної, і неокласичної шкіл, що начебто ринок і властивий йому механізм забезпечують раціональне використання ресурсів і успішний розвиток економіки. Дж. М. Кейнс розкрив ідеалізацію механізму ринкового саморегулювання, обґрунтував необхідність, шляхи і методи державного регулювання економіки. Якщо класична школа вважає, що рівновага можлива при повній зайнятості, Дж. Кейнс довів можливість рівноваги при безробітті, тобто при неповній зайнятості. Заслуга Дж. Кейнса полягає в тому, що він об-

¹ Макконнелл К. Економікс / К. Макконнелл, С. Брю. – М. : Республіка, 1992. – Т. 1. – С. 18.

ґрунтував новий механізм функціонування і розвитку економіки, який поєднує ринкове саморегулювання з активним державним регулюванням економіки. Держава, яка відіграла роль “нічного сторожа”, в нових умовах стала активним фактором соціально-економічного розвитку, а її економічна діяльність – органічним елементом досліджень економічної теорії.

Надзвичайно важливий і плідний внесок у поняття предмета економічної теорії зробив такий авторитетний напрям, як інституціоналізм. Якщо класична і марксистська теорії досліджують ті чи інші сторони виробництва, то наступні напрями, починаючи з неокласичної теорії, дедалі більше відходять від дослідження об’єктивних процесів і приділяють значну увагу суб’єктивно-психологічним процесам і явищам. Це особливо проявилось в теорії маржиналізму, граничної корисності. Окреслена тенденція повною мірою відображена в інституційній теорії. Її предметом є пізнання інститутів, які мають місце і в економіці, і в соціальній сфері, і в сфері права, релігії та ін. Значимість окреслення інститутів як предмета дослідження виявилася і в тому, що це дало назву напрямку економічної теорії. З одного боку, це поняття відображає широкий погляд на розвиток економіки і суспільства, розгляд економічної системи і суспільства як цілості та у взаємодії з іншими інститутами, насамперед державою, а з другого – потребує глибокого і конкретного розуміння сутності та особливостей власне інститутів. Тим більше, що в Україні нерідко обмежуються спрощеним тлумаченням інститутів, коли воно зводиться до правил гри, що звужує його зміст і позбавляє потрібної конкретності.

Насправді інститути, за визначенням представників цієї теорії, – це спосіб мислення і дії, втілені у соціальних звичаях, установленнях, правилах і звичках. Їм властиві багатоманітність і складна внутрішня структура. Їх класифікація базується на багатьох критеріях. Передусім вони поділяються на формальні, які закріплені в законодавчих та інших нормативних актах і означають обов’язковість дотримання, що забезпечу-

ється системою державних органів, навіть дією різних форм примушення, і неформальні, які є сукупністю норм і правил соціально-культурного і морально-психологічного типу. До них належать й інститути ділової поведінки, які регулюють взаємини людей у процесі господарської діяльності.

Формальні інститути за рівнем дії є макро- і мікроструктурними, тобто діють на рівні усїєї економіки або на рівні установи, організації. Формальні норми і правила утворюють ієрархічну, тобто інституціональну структуру економіки і суспільства. Конституція як основний закон визначає найбільш загальні норми і правила, на підставі яких розгортається багатоманітна система норм і правил, що регулюють їх здійснення на нижчих рівнях економічної і суспільної системи.

Неформальні інститути – це сукупність норм і правил, які відображають соціально-культурну і соціально-психологічну сторони економіки і суспільства. Вони включають норми і правила поведінки людей у процесі господарської діяльності, які регулюють ці процеси. У системі неформальних інститутів вагому роль відіграють історичні та етнічні традиції, рівень правосвідомості, ціннісні фактори тощо.

Між різними видами інститутів існують суперечності і тому дуже важливо забезпечити відповідність між формальними і неформальними, макро- і мікрорівня, загальнолюдськими і національними, етнічними інститутами. В забезпеченні відповідності між різними групами інститутів важливу роль відіграє держава, особливо в умовах трансформаційної економіки, коли здійснюється реформування відносин власності, формується система норм і правил, утворюється інституційне середовище. Сукупність формальних і неформальних інститутів утворює таку їх структуру, яка адекватна структурі економіки і суспільства, відображає систему виробничих та суспільних відносин і служить їх реалізації. Одночасно всередині цієї єдності формальні інститути, як найбільш загальні і принципові з погляду функціонування і розвитку економіки,

визначають характер неформальних інститутів. Але результат впливу неоднозначний. Якщо правові норми відбивають потреби практики, то вони впливають на неформальні інститути, аби вони, в свою чергу, відповідали потребам практики. І навпаки, якщо формальні інститути мають вади, то це негативно позначається на неформальних інститутах, сприяючи посиленню їхньої невідповідності формальним інститутам. У цьому – джерело збільшення або звуження тіньової економіки. Водночас інститути у своїй сукупності утворюють інституційну структуру економіки, яка характеризується певною самостійністю. Досвід ринкових перетворень переконливо засвідчив, що зосередження на суто соціально-економічних, ринкових реформах призвело до недооцінки інституційних перетворень, що зумовило чимало негативних явищ і процесів. Послідовне здійснення ринкових перетворень потребує глибокого поєднання соціально-економічних та інституційних перетворень.

Попри глибокий внутрішній взаємозв'язок предметів дослідження різних шкіл економічної теорії, в умовах класового суспільства, гострої класової боротьби, жорсткого ідеологічного протистояння вважалося, що кожний напрям економічної теорії має свій предмет і метод, тому економічна теорія, як і всі суспільні науки, була ареною і засобом ідеологічної класової боротьби. Історія економічної науки дає яскраві приклади протистояння наукових шкіл. Так, класична школа, а ще більшою мірою марксистська, в штики зустріла неокласичну теорію, заперечувала її науковий характер, кваліфікувала як вульгарну і апологетичну. Справді, відмінність між цими школами була значною. Класична школа спиралася на об'єктивний характер розвитку, об'єктивні економічні закони, причинно-наслідкову залежність в економіці. Неокласична – на суб'єктивно-психологічний підхід при дослідженні економіки, об'єктивні економічні закони у неокласиків – ймовірні. Класична школа створила теорію трудової вартості. Неокласики звернули увагу на споживчу вартість, якість продукції, значення якої швидко

зростало, і розробили теорію граничної корисності благ. Цілком зрозуміло, що ці істотні розбіжності спричинили гостру полеміку, нищівну критику. Все це посилювало відокремленість і протистояння шкіл економічної теорії, зумовлювало непримиренну боротьбу між ними.

1.2. ПОНЯТТЯ ПРЕДМЕТА У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Науково обґрунтованому визначенню предмета дослідження відводиться чільне місце в кожній науці. Це особливо важливо для економічної теорії, яка вивчає надзвичайно складний і багатогранний об'єкт дослідження – економіку. До того ж, вона безперервно розвивається, змінюється. Тому і предмет дослідження не може бути сталим. Якщо в природничих науках предмет дослідження залишається фактично незмінним і розвиток цих наук передбачає передусім вдосконалення методів пізнання, методології науки, то в економічній теорії і предмет, і методи пізнання змінюються. Процес розвитку суспільства та його економіки – це перехід від менш складних до більш високих форм суспільного життя та економічної діяльності. Тому кожній стадії суспільно-економічного прогресу відповідає визначений рівень продуктивних сил і виробничих відносин, певні технологічний і суспільний способи виробництва з властивими їм економічними законами і категоріями. Економічна теорія має враховувати зміни об'єкта дослідження, визначати дедалі більш плідний предмет дослідження, аби забезпечити поглиблення взаємодії економіки та економічної теорії, посилити проникнення економічної теорії в сутність економічної системи з тим, щоб розкрити закони, які управляють виробництвом і розподілом, та притаманні їм механізми функціонування і розвитку економіки на кожному етапі соціально-економічного розвитку.

На стан і розвиток економічної теорії впливає характер суспільства. В соціально-класовому суспільстві класи буржуазії, пролетаріату, інші класи створюють свою економічну теорію, що неминуче призводить до протистояння різних шкіл економічної теорії, їх непримиренної боротьби. Як зазначалося, в індустріальному суспільстві у межах єдиної парадигми існувало багато шкіл економічної теорії зі своїм предметом дослідження.

З розвитком суспільства, його продуктивних сил і виробничих відносин змінюється не лише його класова структура, але й характер суспільно-економічного розвитку. Особливо це проявляється в сучасних умовах, коли відбувається перехід людства від індустріальної до інформаційної постіндустріальної стадії цивілізаційного прогресу. Науково-технологічний рівень виробництва та освітньо-кваліфікаційний рівень широких верств населення у розвинутих країнах забезпечують такий рівень продуктивності праці, коли порівняно невелика зайнятість у матеріальному виробництві дає змогу повною мірою задовольнити матеріальні потреби людей і зосередити більшість працюючих у сфері послуг (освіта, наука, медичне обслуговування, культура тощо), зростання якої забезпечує розвиток людини, її розумових і фізичних здібностей.

Структурні зрушення в економіці і суспільстві призвели до різкого скорочення робітників, робітничого класу та селянства при одночасному зростанні середнього класу (науковці, вчителі, лікарі, працівники культури та ін.). Все це зумовило зміни рушійних сил суспільства. Замість класових наперед вишли загальнолюдські інтереси та цінності. Так, сформувалися нові умови розвитку економічної теорії, її предмета і методології. Замість економічних теорій, які базувалися на класових засадах, протистояли і заперечували одна одну, відбуваються процеси поглиблення взаємозв'язку і взаємодії економічних теорій, синтез їх предметів і методів, взаємодоповнення в процесі пізнання економіки і суспільства. Отже, об'єктивно закладений взаємозв'язок предметів дослідження як елементів

структури цілісної економічної системи, який розривався і протиставлявся класовим принципам, класовим підходам, нині реалізується у процесі взаємодії і взаємодоповнення різних шкіл економічної теорії.

Економіці властиве підвищення рівня усупільнення, тобто поглиблення взаємозв'язку і взаємодії різних елементів її структури. Так само в теорії, яка відображає розвиток економіки, відбувається поєднання предметів різних шкіл. Але це не простий процес складання, а глибокий синтез різних елементів економічної системи, які виокремлювалися як предмети дослідження цих шкіл.

Аналіз свідчить, що який би предмет дослідження, що існував раніше, ми не обрали, його розкриття становить неодмінну умову розвитку і дії сучасної економічної теорії. Не можна знати сучасну економіку, не з'ясувавши, що таке національне багатство, шляхи його збільшення, що таке виробничі відносини і як їх можна і потрібно удосконалювати в інтересах розвитку економіки і суспільства, як забезпечити підвищення ефективності використання обмежених ресурсів. Як бачимо, сучасна економічна теорія реалізує дослідження національного багатства – предмета класичної школи, виробничих відносин – предмета марксистської теорії, ефективного використання обмежених і рідкісних ресурсів – предмета неокласичної школи. Те саме можна сказати про кейнсіанську і монетаристську теорії. Без розкриття економічної ролі держави, монетаристської політики, пов'язаної з використанням грошово-кредитних відносин, не можна уявити сучасну економічну теорію.

Тому, на нашу думку, процеси синтезу, інтеграції предметів різних шкіл найбільше відповідають потребам розвитку економічної теорії. Вони відображають зростання усупільнення економіки і відкривають можливості для узагальнення досягнень усіх шкіл економічної теорії та їх використання для поглиблення пізнання такого складного і багатоманітного об'єкта, як економіка.

Це дає підставу для того, щоб розглянути розвиток економічних шкіл як єдиний процес пізнання людством економіки, своєї економічної діяльності як надзвичайно широкого, багатоманітного і складного явища, яке досягнути відразу і повністю неможливо. Потрібна була поступова, але наполеглива робота різних шкіл економічної теорії, які через дослідження свого предмета, тобто тієї чи іншої сторони економічної системи, робили свій внесок у загальну справу пізнання економіки. Якщо врахувати, що крім різних предметів досліджень, школи застосовували різні види методології, то це ще більше посилювало їхню відмінність і створювало картину різнобарвності економічної науки. Цілком зрозуміло, що тим самим ускладнювалося усвідомлення взаємозв'язку і взаємодії різних шкіл економічної теорії, а особливо виявлення їх єдності в головному.

Ось чому ще навіть на початку другої половини ХХ ст. вважалося, що класична і неокласична теорії докорінно відрізняються. Якщо ядром класичної є теорія трудової вартості, то неокласичної – теорія маржиналізму, граничної корисності, які начебто були протилежними, взаємовиключними і заперечували одна одну. Адаже вважалося, що теорія трудової вартості відображає об'єктивні виробничі відносини і є науковою, а теорія граничної корисності – суб'єктивно-ідеалістична і начебто не наукова.

Сьогодні не потрібно доводити, що ці теорії виражають дві сторони товару – вартість і споживчу вартість. Тому вони взаємопов'язані. Але сталося так, що їхня доля склалася порізному. Класична і марксистська теорії довели, що вартість як втілення суспільно необхідної праці є не лише формою виробничих відносин, але й забезпечує їхню еквівалентність, тобто є одним з головних принципів, що регулюють відносини між людьми. Щодо споживчої вартості, то стверджувалося, що кожний товар має свою індивідуальну споживчу вартість, тому вони не порівнянні і не виражають виробничих відносин, а значить, не є економічною категорією, предметом досліджен-

ня економічної теорії. З часом розвиток економіки вніс істотні уточнення у розуміння поняття “споживча вартість”. З’ясувалося, що якість продукції як вираження споживчої вартості товару відіграє зростаючу роль, характеризує ступінь його корисності. Причому підвищення якості продукції пов’язане з додатковими витратами, що зумовлює зростання цін. Тому співвідношення витрат праці і якості продукції регулюється в такий спосіб, щоб забезпечити поліпшення якості продукції і не допустити надмірного зростання витрат праці, а значить, цін на продукцію. Отже, вартість і споживча вартість є важливими економічними регуляторами складних процесів. Якщо ця регулююча роль вартості проявилася з початком розвитку товарного виробництва, то для споживчої вартості, якості продукції потрібен був тривалий історичний час, аби усвідомити її економічну роль і виробити національні та міжнародні системи, які характеризують якість продукції, її корисність. І нарешті, в процесі становлення інформаційного постіндустріального суспільства вартість як економічна категорія послаблюється. Для суспільства стають важливими не витрати виробництва, тобто вартість продукції, а її корисність, якість, тобто здатність задовольняти суспільні потреби. Вартість була ключовою категорією в умовах обмежених ресурсів, потужним фактором їх ефективного використання. В умовах становлення інформації і знань як головного виробничого ресурсу, який долає обмеженість і є за своєю природою необмеженим, на перший план виходить корисність речі чи послуги. Не вартість, а саме корисність речі чи послуги характеризує її суспільно-економічне значення і є підґрунтям ціноутворення. Ці складні і глибокі зміни показують, що такі поняття, як споживча вартість, корисність речі чи послуги, економічна природа яких не визнавалася, у процесі розвитку не тільки стають економічними, але й визначальними. І навпаки, вартість, яка відіграла і сьогодні відіграє основоположну роль у розвитку товарного виробництва, ринкової економіки з утвердженням

інформаційного суспільства втрачає свої позиції. Практика свідчить, що споживча вартість, корисність товару чи послуги, які не були предметом економічної теорії, в нових умовах стають її важливим предметом дослідження.

Отже, історія дає переконливі уроки. Класична і неокласична теорії, сутність яких визначалася начебто докорінно відмінними основами – теорією трудової вартості і теорією граничної корисності, в процесі суспільно-економічного прогресу перетворюються у взаємодоповнюючі теорії, які дають змогу краще зрозуміти і використати у практиці регулювання економічних процесів, становлення нового суспільства. Інтеграція, тобто взаємодія і взаємодоповнення предметів і змісту різних шкіл, проявляється у взаємодії кейнсіанства та монетаризму.

Так, кейнсіанство, розкриваючи механізм дії економічної системи, особливу увагу приділяє обґрунтуванню економічної ролі держави, що відіграло і продовжує відігравати надзвичайно важливу роль у пізнанні і використанні цього елемента економічної системи в процесі її функціонування і розвитку. Але кейнсіанці фактично виходили з того, що чим більше держави в економіці, чим вагоміша економічна роль держави, тим краще. Досвід свідчить, що це не так. Надмірне зростання державного сектору економіки, перебільшене втручання держави в економіку неминуче звужує регулюючі можливості ринку, конкуренції, а значить, і їхню роль у розвитку економіки. Монетаристи не лише розкрили ці вади кейнсіанства, але й обґрунтували зростаючі можливості ринкового механізму, грошей і кредиту, монетарних методів у економічному зростанні та регулюванні економіки. Це не лише поглибило розуміння механізму функціонування і розвитку економіки, але й стало теоретичною основою економічної політики, спрямованої на розширення ринково-конкурентного середовища, підвищення ролі ринку у саморегулюванні економіки, оптимальне поєднання ринкового і державного регулювання.

Отже, взаємодія і взаємодоповнення предметів дослідження різних шкіл, тобто їх інтеграція, є закономірним процесом, який визначається об'єктивними процесами поглиблення у суспільнення економіки.

На сучасному етапі ці процеси з новою силою знаходять вияв в інтеграції економічної теорії з інституціональною теорією. Представники цього напрямку змогли заглибитися в економічну систему і поряд з багатьма вже відомими елементами відкрити зовсім нову структурну одиницю – інститути. Виробничі відносини та інститути при певній самостійності, адже вони є різними складовими економічної системи та істотно відрізняються за сферою дії (одні діють у сфері виробництва, другі існують і діють і в сфері виробництва, і в соціальній, і в політичній, і в духовній сферах тощо), все ж є формами економічної системи, які взаємодоповнюють один одного і збагачують аналіз економіки. Єдність в головному стала підґрунтям поширення інституційної теорії і методології в економічних дослідженнях. І це цілком виправдано.

Варто зауважити, що форми власності можна порахувати на пальцях, а прав власності налічується півтори тисячі. Отже, бачимо, наскільки інститути збагачують і конкретизують наші уявлення про суспільство, його економіку, виробничі відносини.

Поєднання виробничих відносин та інститутів збагачує і конкретизує наші уявлення про суспільну будову, розширює можливості для подолання спрощених підходів до трактування складних соціально-економічних проблем, дає змогу розкрити глибину і багатогранність зв'язків і залежностей і, як наслідок, виявити механізми реалізації системи виробничих відносин, функціонування і розвитку економіки і суспільства.

Це і є реальний процес поглиблення взаємодії і предметів різних шкіл, і змістової частини цих теорій. Інакше кажучи, інтеграція різних шкіл економічної теорії – це не посилення однієї теорії іншою, а дедалі більш тісна їх взаємодія, повніше використання можливостей їхніх предметів, теорії і методології

для розв'язання актуальних економічних і соціальних проблем розвитку країни.

Об'єктивно зумовлені процеси поглиблення взаємозв'язку і взаємодії різних шкіл і предметів економічної теорії по-новому ставлять проблему визначення предмета сучасної економічної теорії. Практика розв'язання цієї проблеми шляхом виділення одного елемента, процесу чи ознаки економічної системи, яка панувала в минулому, в нових умовах виявилася недостатньою, неповною, не відповідною підвищеному рівню економічної теорії. Вона штучно обмежувала пізнання економіки. Потреби розвитку науки зумовили новий, комплексний підхід до визначення предмета. Першою була спроба П. Самуельсона у своєму відомому підручнику дати широке тлумачення предмета: “Це наука і про багатство, і про використання людьми рідкісних чи обмежених ресурсів для виробництва різних товарів”. Разом з цим він зауважує: “Це наука про види діяльності, пов'язані з обміном і грошовими операціями між людьми; наука про повсякденну ділову діяльність людей, спрямовану на отримання засобів до існування і використання цих засобів; наука про те, як людство справляється зі своїми проблемами в галузі споживання і виробництва”¹. Отже, автор поєднує тлумачення предмета класичної школи (“про багатство”), неокласичної (“використання рідкісних чи обмежених ресурсів”), а також додає, що це наука “про обмін і гроші”, “ділову діяльність”, про “виробництво і споживання” та ін.

Як бачимо, навіть при такому широкому підході до визначення предмета економічної теорії вченому не вдалося охопити предметний простір. Не кажучи вже про нову інституціональну теорію. Дослідник випускає з поля зору кейнсіанську проблематику. До того ж, додані ним положення далекі від першорядних. Незважаючи на це, слід віддати належне авто-

¹ Самуельсон П. Экономика / П. Самуельсон. – М. : Прогресс, 1964. – С. 25.

рові, який усвідомив, що усупільнення економіки визначає інтеграційні процеси в економічній теорії і знаходить відображення у комплексному тлумаченні предмета дослідження. З часом і українські економісти пішли цим шляхом.

Так, в одній із відомих праць зазначається, що предметом економічної теорії у її політекономічному аспекті є вивчення економічних виробничих відносин у їхній взаємодії з продуктивними силами та організацією управління і ефективного ведення господарства як чинників суспільного багатства¹. Як бачимо, це формулювання спирається на виробничі відносини, що відтворює думку класичної школи, ефективного ведення господарства, що нагадує постулат неокласичної школи, і завершується створенням суспільного багатства, що належить також класикам. Із доданого вирізняється “організація управління”, що є важливим напрямом розвитку економічної науки.

Отже, і це тлумачення втілює комплексний підхід, становить науковий інтерес. Хоча і воно не позбавлене недоліків. Це стає зрозумілим, якщо врахувати зростаючу роль екологізації економіки, що зумовлює розширення предметного поля дослідження. Розвиток економіки має розглядатися у зв'язку зі збереженням і відтворенням навколишнього середовища. Раніше в предмет економічної теорії не включався науково-технічний прогрес. Це стосувалося природничих, технічних наук. Але в нинішню епоху незмірно зросла роль НТП у розвитку економіки і суспільства. Для того, щоб визначити тенденції у розвитку економіки і суспільства, здійснити їх екологізацію, необхідно ретельно досліджувати науково-технічний прогрес і активно впроваджувати його в життя. Тим більше, що останніми роками не лише посилилося пізнання НТП, але й відбуваються процеси його структуризації. Серед понять, що його характеризують, особливо вирізняються технологічні уклади і

¹ Основи економічної теорії: політекономічний аспект / за ред. Г. А. Климка. – К.: Знання-прес, 2005.

технологічні способи виробництва. І нарешті, виник специфічний інноваційний тип розвитку, який базується на систематичному впровадженні інновацій, передусім техніко-технологічного порядку. Все це робить науково-технічний прогрес об'єктом досліджень економічної теорії. Без розкриття об'єкта дослідження не можна повною мірою і всебічно пізнати предмет економічної теорії. Новим, надзвичайно важливим напрямом є дослідження процесів становлення і розвитку інформаційної (знанневої) економіки. Немає потреби доводити, що розкриття історичної перспективи, майбутнього суспільства, шляхів його творення є неодмінною умовою підготовки фахівців, здатних спрямувати і очолити рух у майбутнє.

Розвиток предмета економічної теорії виявляється у розвитку людини, зміні її становища у виробництві і суспільстві. Ще недавно предметом дослідження були праця, робоча сила, трудовий потенціал, тобто економічні продуктивні якості людини. В сучасних умовах, коли незмірно підвищився науково-технологічний рівень виробництва, освітній і кваліфікаційний рівень людей, коли відбулася інтелектуалізація праці і виробництва, перед економічною теорією постали нові проблеми – людський капітал, людський потенціал, дослідження поряд з економічними, продуктивними якостями людини соціально-психологічних та духовних її якостей. Це важливі показники руху від людини економічної до людини творчої, що досить рельєфно проявляється в процесі становлення інформаційного постіндустріального суспільства. Цілковито зрозуміло, що ці соціальні, економічні і духовні зрушення у розвитку людини мають знайти гідне втілення в економічній теорії.

Отже, поряд з інтегральними процесами взаємодоповнення предметів і змісту різних шкіл розвиток економіки породжує нові проблеми, які мають бути предметом дослідження економічної теорії. Це не лише ускладнює предмет цієї науки, але й пред'являє нові вимоги до комплексного його визначення. Наприклад, в одній із праць з економічної теорії (2007) за-

значається, що ця наука “акцентує увагу на природі багатства, причинах його зростання та особливостях привласнення”. Ця формула, по суті, повторює класичну школу. Із подальшого розгляду стає зрозумілим, що автори не можуть обмежитися наведеним. Тому вони додають, що економічна теорія вивчає “витрати на виробництво та прибуток”, “економічну рівновагу”, “циклічність економічного розвитку, безробіття та інтеграцію”, ціноутворення, “розміщення та використання ресурсів”, економічну поведінку людей, “шляхи ефективного використання обмежених ресурсів” в інтересах задоволення потреб людини.

Як бачимо, це формулювання предмета охоплює не лише багато елементів, виокремлених різними школами економічної теорії (кейнсіанську, монетаристську, інституціональну методологію), але й нові процеси, породжені розвитком суспільства та його економіки.

Практика визначення предмета економічної теорії має суперечливий характер. Насамперед позитивним є те, що ми усвідомили необхідність комплексного підходу і застосуємо його при розв’язанні цього завдання. Водночас до формули предмета класичної школи додаємо багато важливих різноманітних положень. Це кількісне накопичення призводить до того, що, по суті, втрачається важлива методологічна функція предмета – спрямованість дослідження, досягнення певного наукового результату. Вочевидь, при спробах комплексного тлумачення предмета економічної теорії, особливо при кількісному його розумінні, не можна охопити усю багатоманітність проблем. Подолання цієї суперечності, на нашу думку, полягає у поглибленні теоретичного узагальнення при застосуванні кількісного підходу. Варто не накопичувати проблеми, а знаходити за допомогою теоретичного аналізу узагальнюючі елементи предмета, які б охоплювали головні питання і забезпечували його методологічно спрямовуючу функцію. Отже, зауважимо, що визначення предмета на сучасному етапі – це

не просте складання різних елементів, не кількісне їх накопичення, а перехід на новий рівень теоретичного узагальнення, здатний вивести на якісно новий результат.

Серед факторів, які відіграють важливу роль при визначенні предмета економічної теорії, чільне місце займає врахування історичної перспективи. Адже функція науки, передусім економічної теорії, – це розкриття шляхів розвитку суспільства та його економіки, їхнього майбуття. Особлива актуальність цього фактора сьогодні зумовлена тим, що відбувається перехід людства від індустріального до інформаційного, постіндустріального суспільства. На жаль, при розв'язанні проблеми предмета вчені, як правило, спираються на досвід минулого і водночас ігнорують майбутнє, історичну перспективу. Це серйозний прорахунок. Такий однобічний підхід обмежує методологію пізнання. Адже становлення нового суспільства пов'язане з впливом нових тенденцій, які не лише характеризують історичну перспективу, але й всебічно розкривають сучасний стан економіки, співвідношення в ній старого і нового, прогресивного і консервативного, що є надійним підґрунтям управління соціально-економічними процесами, їх чіткого спрямування і здійснення. І нарешті, економічна теорія – це наука, яка розкриває економічні закони, що управляють виробництвом і розподілом на всіх етапах суспільно-економічного прогресу, тобто наука, яка розкриває як минуле, так і майбутнє.

Водночас суспільно-економічний прогрес відбувається нерівномірно. Зараз розвинуті країни перейшли на вищу, постіндустріальну стадію. Натомість країни, де живе приблизно половина населення світу, знаходяться на індустріальній стадії. І нарешті, приблизно третина населення живе в країнах і регіонах, які характеризуються доіндустріальними формами виробництва і життя. Тому визначення предмета економічної теорії має спиратися як на діалектику минулого і майбутнього, так і на діалектику загального і особливого. Це означає, що

при єдності історичної перспективи, тобто загальної закономірності, країни розв'язують проблеми, зумовлені рівнем їхнього суспільно-економічного розвитку, ступенем просування шляхом прогресу цивілізації. Наприклад, Україна, яка знаходиться на індустріальній стадії, істотно відстає від розвинутих країн за рівнем комп'ютеризації економіки, освіти, науки тощо, за рівнем використання інформаційно-комунікаційних технологій, Інтернету, мобільного зв'язку та ін. Цілком зрозуміло, що наша країна має докладати усіх зусиль, аби подолати відставання від інших країн за цими напрямками, в той час, як для розвинутих країн – це справа минулих етапів. Тому лише врахування конкретно-історичного рівня розвитку нашої економіки і суспільства, тобто особливого, може забезпечити науково обґрунтоване визначення шляхів і методів прогресивного розвитку. Лише в такий спосіб забезпечується тісний зв'язок науки з життям, перетворення її у керівництво до дії.

Втілення наведених принципів при визначенні предмета сучасної економічної теорії має ґрунтуватися на аналізі досвіду минулого, адже предмети різних шкіл – це не гіпотези, а реальні теоретичні узагальнення, які зазнали випробовувань в історико-економічному процесі. Але при цьому дуже важливо ґрунтовно виявляти їх відповідність процесам становлення нового суспільства, їх адекватність розвитку економіки та економічної теорії у перспективі. Дотримання цих вимог має принципове значення. Наприклад, неокласична теорія висунула як предмет дослідження ефективного використання рідкісних і обмежених ресурсів. Це надзвичайно актуальна проблема для більшості країн, у тому числі й для України. Подолання залежності від поставки газу – одна із ключових проблем національної безпеки. Тому цілком слушно в одній із праць з економічної теорії (2008) саме ця проблема визначена як предмет пізнання. Інакше кажучи, з погляду не лише минулого, але й на сьогодні важко знайти більш актуальну проблему. Проте з позицій майбутнього, тобто історичної перспективи, справа має

дещо інший вигляд. Як вже зазначалося, інформаційне постіндустріальне суспільство породило якісно новий фактор виробництва – інформацію і знання, який долає обмеженість. Вони за своєю природою необмежені. До того ж закономірність полягає в тому, що питома вага матеріального виробництва скорочується, а значить, скорочуватиметься споживання обмежених та рідкісних ресурсів і водночас зростатиме роль інформації і знань з розвитком нематеріального виробництва. Звідси випливає, що хоча ще тривалий час обмеженість і рідкісність ресурсів відіграватиме істотну роль, ця ознака економіки не матиме загального, універсального характеру і в майбутньому суспільстві, в історичній перспективі не може бути предметом економічної теорії.

Дещо інша справа з предметом класичної школи – національним багатством і шляхами його створення. Це загальна категорія, однаково важлива і для індустріального, і для постіндустріального суспільства. Вона визначає мету і результат суспільного відтворення. Виробництво валового внутрішнього продукту (ВВП) і в абсолютному вираженні, і у відносному (на душу населення) характеризує і рівень розвитку економіки, і рівень життя населення. Не менш важливою є й та обставина, що разом з розвитком економіки змінюється і структура ВВП, і його форма. В індустріальній економіці йому властива матеріальна форма. З переходом до нового суспільства пануючою формою національного багатства стає нематеріальна форма, тобто сукупність послуг. Усе це є підставою для висновку, що такий предмет дослідження адекватний і нинішньому, і майбутньому суспільству. І все ж ця формула предмета є надто загальною. Для того, щоб збільшувати національне багатство, необхідно знати економічні закони, які управляють виробництвом і розподілом, механізм функціонування і розвитку економіки та шляхи його вдосконалення. Безпосередньо із національного багатства не можна вивести ні економічних законів, ні механізму їх дії та використання. Як відомо, вони по-

роджуються системою виробничих відносин. Економічні закони виражають істотні причинно-наслідкові зв'язки у виробничих відносинах, а механізм їх дії і використання – це функціональна сторона виробничих відносин. Напевно, не можна назвати досконалою форму предмета, яка потребує співучасті другої важливої категорії, яка, до того ж, має на себе взяти, по суті, головне навантаження, а саме – обґрунтувати економічні закони та механізм їх дії і використання.

Цей аналіз свідчить, що виробничі відносини як предмет економічної теорії мають істотні переваги порівняно з іншими. Саме вони породжують економічні закони, визначають механізм функціонування і розвитку економіки, що й становить головне покликання економічної теорії. Але переваги виробничих відносин встановлені на основі порівняльного аналізу предметів дослідження провідних шкіл економічної теорії, які існували раніше. Постає питання: чи відповідають виробничі відносини як предмет пізнання майбутній економіці і суспільству? Це серйозна проблема. Адже в індустріальному суспільстві панує матеріальне виробництво і виробничі відносини як соціально-економічна сторона цього виробництва мають матеріальну природу. Виробничі відносини складаються щодо засобів виробництва і створюваного продукту.

У постіндустріальну епоху переважає нематеріальне виробництво, а значить, нематеріальні, інтелектуальні виробничі відносини. Як бачимо, відбуваються докорінні зміни у суспільно-економічному розвитку. Більш ніж два з половиною віки економічна теорія була дійсно економічною, адже досліджувала матеріальне виробництво і притаманні йому матеріальні виробничі відносини, економічні закони. Все це знайшло вияв у системі економічних категорій: матеріальний продукт (товар), продуктивна праця, тобто праця, що створює матеріальні блага, власність на засоби виробництва та економічні блага, капітал, який існував у грошах та засобах виробництва. Усі вони є елементом матеріального виробництва, матеріальних

виробничих відносин і характеризували економіку індустріального суспільства.

У процесі становлення інформаційного постіндустріального суспільства утверджується як панівне нематеріальне виробництво з притаманною йому системою нематеріальних виробничих відносин. Постає питання: що таке нематеріальні виробничі відносини? Чи можуть вони виконувати функцію, яку виконували матеріальні виробничі відносини? Головним, системоутворюючим елементом виробничих відносин в індустріальному суспільстві є форми власності на засоби виробництва. Їхній матеріальний характер робить їх відчужуваними, що дає змогу незначній частині суспільства монополізувати засоби виробництва. Основна частина суспільства, позбавлена засобів виробництва, перетворюється у найману робочу силу, змушену її продавати власникам засобів виробництва. Інакше кажучи, в індустріальному суспільстві праця і засоби виробництва відокремлені, а виробничі відносини набувають форми відносин між капіталом і працею.

У новому суспільстві якісно новим фактором виробництва стають інформація і знання. Вони не лише нематеріальні, інтелектуальні за своєю природою. Вони є власністю людини, вони невідчужувані. Якщо людина передає свої знання, то вона їх не позбавляється. Нематеріальні виробничі відносини базуються на нематеріальній формі власності – власності на знання та інформацію, інтелектуальній власності. Носієм і власником знань є людина. Вона одночасно є володарем власного вміння і навичок використовувати знання у процесі виробництва. Все це зумовлює докорінну зміну становища людини у виробництві і суспільстві. Адже в людині органічно поєднуються власник основного фактора виробництва – знань та інформації, і володар вміння і навичок їх використовувати у процесі виробництва. Інакше кажучи, в новому суспільстві праця і знання, тобто засоби виробництва, поєднуються. Все це дає підставу зробити висновок, що виробництво, матері-

альне чи нематеріальне, існує завжди, тому і виробничі відносини, матеріальні чи нематеріальні, є сталим і ключовим елементом предмета економічної теорії.

Нематеріальним, інтелектуальним виробничим відносинам властива відповідна система понять, які виражають новий зміст і форму виробничих відносин: інтелектуальний продукт, інтелектуальна праця, інтелектуальна власність, людський капітал, інтелектуальний капітал, соціальний капітал та ін. Ці нові поняття виражають не лише нову природу інформаційного постіндустріального суспільства, але й передусім докорінну зміну становища людини у виробництві і суспільстві.

Матеріальні і нематеріальні, інтелектуальні виробничі відносини перебувають у глибокій взаємозалежності і взаємодії. Складність управління і регулювання цих відносин полягає в тому, що співвідношення між ними весь час змінюється. В процесі становлення нового суспільства переважають матеріальні відносини і вони відіграють провідну роль щодо нематеріальних відносин. В інформаційному постіндустріальному суспільстві разом з нематеріальним виробництвом панівними і ключовими стають нематеріальні, інтелектуальні виробничі відносини. Необхідно на кожному етапі реально відобразити співвідношення між матеріальними і нематеріальними виробничими відносинами та притаманними їм категоріями і процесами, розкрити їхню взаємодію та активний вплив на розвиток економіки. Досвід показує, що це не проста справа. Відомо, що Україна, хоча й знаходиться на індустріальній стадії, але, як з'ясувалося, запізнилася з науковою розробкою і законодавчим регулюванням відносин інтелектуальної власності, що негативно позначилося не лише на господарській практиці, але й на іміджі країни.

Перевага виробничих відносин як основоположного елемента предмета економічної теорії полягає і в тому, що вони тісно пов'язані з предметом інституційної теорії – інститутами, що збагачує методологію пізнання економіки, дає змогу конкретизувати її.

Як засвідчив досвід, виробничі відносини, які є соціально-економічним підґрунтям економічної системи, не можна відокремлювати від продуктивних сил і насамперед від технології, що не лише характеризує перехід науки і техніки на якісно новий рівень, але й визначає рівень розвитку економіки і людини. Саме технологія здатна розв'язати такі соціально-економічні проблеми, як енерго- і працезбереження, не лише охорона навколишнього середовища, але й його відновлення. Як зазначалося, технологія змінює становище людини у виробництві, перетворює її з безпосереднього виконавця виробничих операцій у наладника і контролера складних машин та їх системи, разом із системою освіти забезпечує суттєве зростання освітньо-кваліфікаційного рівня працівників, утворення якісно нової форми власності на знання, інтелектуальної власності, подолання розриву між працею і власністю на виробничі ресурси. Все це не лише докорінно змінює становище людини у виробництві і суспільстві, але й забезпечує новий, еволюційний характер суспільно-економічного розвитку. Отже, економічна теорія не може бути осторонь науково-технологічного прогресу, робить його і об'єктом, і предметом дослідження.

Таким чином, *предметом сучасної економічної теорії є виробничі відносини та інститути, матеріальні і нематеріальні, інтелектуальні, в їх взаємодії з науково-технологічним прогресом як головним фактором розвитку економіки, людини, виробничих відносин та надбудовою, передусім державою, яка здійснює економічне регулювання у поєднанні з ринковим механізмом.* Переваги цього тлумачення предмета економічної теорії полягають у такому. По-перше, воно долає обмеженість сучасної її концепції, яка зводиться до ринкової економіки. Як відомо, товарна (ринкова) організація економіки існує при різних способах виробництва і її природа визначається тим із них, що переважає. В сучасних умовах поряд з ринковими відносинами та формами існують неринкові, а дія ринкового механізму доповнюється державним регулюванням економіки.

Все це ускладнює і розширює предмет дослідження. По-друге реалізується новий, цивілізаційний світоглядний принцип, згідно з яким технологічні способи виробництва визначають суспільно-економічний прогрес, стадії цивілізації. Це не лише додає відрив економічної теорії від НТП, ключового фактора розвитку економіки і суспільства, але й робить його об'єктом дослідження економічної теорії. Як бачимо, ці зміни у предметі дослідження і розширюють, і ускладнюють, і збагачують його.

По-третє, виокремлення матеріальних і нематеріальних виробничих відносин, які в узагальненому вигляді характеризують індустріальне та постіндустріальне суспільства, забезпечує, з одного боку, єдність і спадкоємність не лише предмета економічної теорії (виробничі відносини), але й її змісту, з другого боку, вони характеризують докорінну відмінність цих економічних систем, що відображається як у протилежних, матеріальних та нематеріальних виробничих відносинах, так і в адекватних їм двох рядах категорій і понять – матеріальних та інтелектуальних. Все це урізноманітнює і збагачує як предмет дослідження, так і зміст економічної теорії як науки.

По-четверте, розкривається історична перспектива, сутнісні риси майбутнього суспільства. Якщо матеріальні виробничі відносини, притаманні індустріальному суспільству, базуються на привласненні засобів виробництва незначною частиною суспільства, що перетворює робочу силу основної маси населення у найману працю, у фактор виробництва, то нематеріальні, інтелектуальні виробничі відносини означають, що людина є носієм і власником знань і свого вміння використовувати ці знання у виробництві. Якщо вся історія економічного розвитку характеризувалася відокремленням праці від засобів виробництва, протистоянням праці і капіталу, то нове суспільство, його нематеріальні, інтелектуальні виробничі відносини органічно поєднують в одній особі власника засобів виробництва (знань та інформації) та своєї праці (вмінн і навичок їх використовувати у процесі виробництва). Замість протистояння

праці і капіталу, класової боротьби утверджується суспільство рівноправних людей, які і володіють, і використовують виробничі ресурси в своїх інтересах. Утверджується суспільство, де праця і знання, капітал поєднуються в людині, а всебічний розвиток її розумових і фізичних здібностей є запорукою накопичення інформації і знань, зростання науково-виробничого потенціалу країни в інтересах успішного економічного і соціального розвитку суспільства, поліпшення умов життєдіяльності людини.

Отже, таке тлумачення предмета економічної теорії не лише долає обмеженість сучасної її концепції, але й розкриває нові горизонти економічного світогляду, підносить її як науку на новий, вищий рівень пізнання та теоретичного узагальнення суспільно-економічного розвитку, прогресу людської цивілізації.

2

РОЗДІЛ

ПАРАДИГМАЛЬНІ ЗМІНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Сучасний етап суспільно-економічного розвитку характеризується складними процесами, що відбуваються у світі. Чимало країн, де панувало адміністративно-командне господарство, переходять до соціально орієнтованої ринкової економіки. Командній економіці властиві значні структурні вади (надто велика питома вага важкої промисловості, військово-промислового комплексу, недостатній розвиток інших галузей (легкої і харчової промисловості), що задовольняють потреби населення. Для командного типу господарювання характерне велике одержавлення економіки (92 % засобів виробництва були власністю держави). Така природа командної економіки диктувала відповідний спосіб господарювання – на основі єдиного народногосподарського плану, який визначав параметри розвитку народного господарства.

Для переходу до ринкової економіки здійснюються глибокі перетворення: роздержавлення і приватизація державного майна, структурна перебудова економіки тощо. Оскільки ринкова економіка істотно відрізняється від командної економіки, то й теорія ринкової економіки досить відмінна від теорії командної системи і за сутністю, і за механізмом функціонування та розвитку. Відтак, з переходом до ринкової економіки необхідно дедалі глибше

освоювати її теорію, вивчати закони ринку, його структуру, шляхи створення, способи поєднання ринкового механізму і державного регулювання ринкової економіки.

Командна економіка неминуче призводить до самоізоляції країн і, навпаки, перехід до ринкової економіки долає цю самоізоляцію і передбачає вхід до європейського і світового співтовариств. Цілком зрозуміло, що оволодіння теорією ринкової економіки потребує широкого залучення і використання наукової і навчальної літератури.

Головним джерелом марксистської економічної теорії, як і теорії ринкової економіки, була класична економічна теорія, тому між ними є чимало спільного. Проте розвиток економічної теорії ринкового господарства відбувався на підставі синтезу класичної і неокласичної економічної теорії.

Приблизно одночасно здійснюється перехід від індустріальної (економічної) до постіндустріальної (постекономічної) стадії суспільно-економічного прогресу. Це не просто перехід від одного способу виробництва до іншого, вищого рівня, від однієї формації до іншої, вищої, це стрибок у розвитку суспільства, перехід на якісно нову стадію цивілізаційного прогресу. Замість економічної епохи, яка панувала не одне тисячоліття, суспільство переходить в постеконімічну епоху. Машинне виробництво замінюється інформаційно-інтелектуальними технологіями, праця як свідома діяльність людини поступається місцем творчій праці людини як вищій формі людської активності, матеріальне виробництво замінюється нематеріальним, з'являються і стають переважаючими нематеріальні потреби, інтереси, нематеріальна мотивація. У новому суспільстві утверджується інтелектуальне багатство, багатство людської особистості, багатство знань, інформації. Замість товарного виробництва та обміну, закону вартості, які не одне тисячоліття регулювали відносини між людьми за допомогою еквівалентності, утверджуються нові відносини між людьми як вільними особистостями. Всі ці нові явища і процеси має

відображати система нових понять і категорій, у якісно новій парадигмі.

Історія економічної думки свідчить, що нові знання, нові категорії і поняття не виникають несподівано. Вони зароджуються і поступово формуються, збагачуючись змістом і функціями. Вже сьогодні є загальноновизнаною і практично використовується інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал, вартість, створена знаннями, та інші категорії. Потреба у глибокому пізнанні нових явищ і категорій, визначення їх місця і ролі у новій парадигмі стають визначальними, бо нові категорії – це не справа майбутнього, а наше сьогоднішнє. Без розуміння природи і характеру руху нових категорій не можна забезпечити їхнє практичне використання, захист інтелектуальної власності та інтелектуального капіталу.

2.1. ПАРАДИГМИ ТА ЇХ РОЛЬ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

Зростання ролі науки у житті і розвитку суспільства обумовило формування специфічної галузі науки – наукознавства, яке вивчає закономірності розвитку науки, історичні етапи пізнання природи і суспільства. Для розв'язання цієї проблеми, крім описання історії науки, застосовується її моделювання. Відзначимо такі моделі. Це “кумулятивна” модель, яка виходить з того, що знання накопичуються із покоління в покоління, що з минулих досягнень нічого не відкидається. Інакше кажучи, ця модель виходить з еволюційного накопичення знань і заперечує якісні зміни.

Насправді розвиток економічної теорії – це не лише кількісне накопичення нових знань, а й періодичні глибокі якісні зміни, пов'язані зі створенням нових теорій, обґрунтуванням нових напрямів розвитку економічної теорії.

Фальсифікаційна модель, яка виходить з того, що в історії триває безперервний процес висунення гіпотез, які перевіря-

ються експериментально чи на досвіді і спростовуються. Але ж, як відомо, цим науковий пошук не завершується. Навпаки, створюються нові, досконаліші теорії, що власне й забезпечує розвиток науки. Важливим кроком у пізнанні історії економічної думки є модель наукових революцій американського вченого Т. Куна, яка реалізує принцип історизму у розвитку науки шляхом революційного переходу до нових, досконаліших науково-економічних теорій¹. Саме у цій моделі ключовим є поняття “парадигма”. “Нормальна наука, – пише Т. Кун, – це така діяльність наукового товариства, яка не виходить за межі визнаної ним парадигми... Розвиток науки відбувається шляхом зміни періодів “нормальної науки” революціями, що замінюють одну парадигму на іншу”. Слід відразу ж зазначити, що модель наукових революцій, яка вважалася популярною, все ж критикувалася, особливо за те, що визнавала наявність багатьох парадигм, частина яких збігається. Тому американський вчений І. Лакатош у 70-х роках ХХ ст. розробив нову модель – *модель конкуруючих програм дослідження*, яка поліпшує і удосконалює модель наукових революцій. Ключове поняття цієї моделі – “науково-дослідна програма”, а історія науки – це зміна програм. Як бачимо, поняття “науково-дослідна програма” по суті тотожне поняттю “парадигма”.

Науково-дослідна програма, а тому і парадигма, на думку І. Лакатоша, складається з “жорсткого ядра”, “захисного пояса” і сукупності методологічних правил – “негативної евристики”, що окреслює небажані шляхи дослідження, та “позитивної евристики”, яка рекомендує найкращі шляхи дослідження. Отже, розвиток програми – це існування незмінного ядра при наявності “захисного поясу”, який захищає “жорстке ядро” від спростування, змінюється та вдосконалюється за правилами “позитивної евристики”. До того ж, І. Лакатош не лише роз-

¹ Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; пер. с англ. И. З. Налетова. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.

криває внутрішні процеси розвитку програми, а й показує конкурентну боротьбу науково-дослідних програм на кожному етапі.

На нашу думку, поєднання моделі наукових революцій з моделлю конкуруючих програм дослідження становить досить міцну теоретичну основу для розуміння історії економічної думки.

Розвиток економічної теорії – це складний процес. Його розуміння неможливе без усвідомлення діалектики Гегеля. Перехід на нову парадигму зовсім не означає повного заперечення попередньої. Конкретизуючи власне тлумачення логіки пізнання, Гегель наголошує на тому, що єдине, що потрібно для наукового прогресу і для зовсім простого розуміння, чого слід головним чином домагатися, – це пізнання логічного поняття про те, що негативне є так само і позитивне або, інакше кажучи, те, що суперечить собі, не переходить в нуль, в абстрактне ніщо, а по суті лише є запереченням власного особливого змісту.., тобто таке заперечення є визначене заперечення і тому результат отримує те, із чого воно випливає... Нове *поняття*, але вище, багатше, ніж попереднє, і є єдність його і його протилежності¹.

Це загальнометодологічне уявлення про діалектику пізнання увійшло в історію філософії як закон заперечення, тобто як закон саморуху сутнісних категорій науки та їхньої системи в цілому.

Згідно з цим законом розвиток є запереченням старого і виникненням та становленням нового. Але це не просте відкидання старого, однієї його сторони. Адже “негативне так само позитивне”, позитивне, у свою чергу, утримує в собі елементи чи риси негативного”. Тому двоїстість усіх систем і процесів робить розвиток, у тому числі й економічної теорії,

¹ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки : в 3 т. Т. 1. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970. – С. 107–108.

складним процесом, коли народження нового супроводжується не лише відкиданням старого, а й отриманням із нього того, що пройшло випробування часом, практикою. Особливість переходу до нової парадигми в економічній теорії (на відміну, наприклад, від природничих наук) полягає і в тому, що в ній є не так глибоке пізнання об'єкта, як якісні зміни у його розвитку, тобто економіки; перехід її на вищий рівень розвитку, виникнення якісно нових рис і процесів обумовлюють нові теоретичні дослідження та узагальнення, що й виявляється у новій науковій системі – новій парадигмі. Поняття “парадигма” – це наукова система певних поглядів, ідей, думок. До речі, за змістом воно збігається з поняттям “ідеологія”, хоча останнє у нашому житті і деформоване, і дискредитоване.

Історія економічної думки – це історичні рівні домінування певних економічних парадигм, тобто науково обґрунтованих понять, логічно пов'язаних між собою, що утворюють цілісну концепцію – парадигму. Отже, парадигма – це не набір наукових концепцій, а цілісна система, яка забезпечує, за визначенням Гегеля, “внутрішній саморух її змісту”. Інакше кажучи, парадигма – це цілісна система, у якій логічно й послідовно розгортається предмет дослідження, тобто розкривається його зміст шляхом внутрішнього сутнісного саморуху.

Останніми роками здійснено спробу визначити конкретні елементи, що у сукупності утворюють парадигму. Так, на думку одного з авторів, до них належать: “найзагальніші світоглядні принципи та ціннісні установки; зміст і характер взаємодії суб'єкта та об'єкта наукового пізнання; предмет пізнання і бачення власного історичного місця у системі знань та власної еволюції; теорії як цілісні системи поглядів та уявлень, адекватні реальним процесам, що вивчаються; спосіб мислення, метод дослідження”¹. Як бачимо, це сукупність неоднор-

¹ *Тарасевич В. Н.* О предмете экономической теории / В. Н. Тарасевич. – Днепропетровск : Січ, 1997. – С. 8.

значних дуже різних елементів, які, до того ж, можуть містити у собі інші складові. Наприклад, такий елемент, як теорія, цілісна система поглядів та уявлень, адекватна реальним процесам, значною мірою наповнює зміст поняття “парадигма”. Але автор, крім цього, включає і такі елементи, як предмет і метод пізнання, зміст та характер взаємодії суб’єкта й об’єкта наукового пізнання, спосіб мислення тощо. Застосувати такий широкий набір вагомих елементів, на наш погляд, практично неможливо.

За другим підходом до визначення поняття “парадигма” належать такі критерії:

- система соціальних цінностей і цільових установок, які визначають соціальну спрямованість економічної парадигми;
- характер і структура виробництва матеріальних благ та послуг, а також їхній розподіл, присвоєння і споживання, включаючи взаємодію власності, звичаїв, моралі і права;
- господарський механізм координації, регулювання та мотивації соціально-економічних процесів¹. Безперечно, цей підхід конкретніший. Він виходить з основних елементів економічної системи. Але, на жаль, економічних систем у повному розумінні було кілька, а парадигм значно більше.

В економічній науці поряд з певними теоріями й парадигмами існують метатеорії, метапарадигми. Це означає, що метатеорії чи метапарадигми є складнішими явищами, в яких можуть поєднуватися одна чи кілька парадигм. Причому таке поєднання не механічне, а синтез окремих парадигм. На жаль, не всі автори надають особливого значення метатеоріям та метапарадигмам. Багато з них істотно не розрізняють, парадигма це чи метапарадигма, пишуть їх через кому.

¹ Белоусов Р. Новая парадигма экономической науки как отрицание отрицания / Р. Белоусов // Вопросы экономики. – 1993. – № 4. – С. 128.

На наш погляд, розрізнення цих понять має принципове значення. Відомо, що економічна теорія як наука виникла у Стародавньому Китаї, у Стародавній Греції та Римі. Але це було не цілісне вчення, а окремі, хоча і надзвичайно важливі, думки. Й. Шумпетер зазначає, що історія економічної думки розпочинається з письмових джерел національних теократій стародавнього світу. Однак ще конкретніше розв'язують цю проблему ті автори, які вважають, що історія економічного аналізу розпочинається лише з греків. А становлення економічної теорії як самостійної науки відбулося у другій половині XVII–XVIII ст. Якщо до цього часу економічна думка існувала спільно з іншими науками (політикою, філософією, правом та ін.), то з XVIII ст. вона відокремлюється від інших наук і формується самостійно.

Першою формою становлення і розвитку економічної теорії є меркантилізм – породження епохи первісного нагромадження капіталу внаслідок переходу від простого до складного, розвиненого приватнопідприємницького товарного виробництва. Цей період пов'язаний з відокремленням безпосередніх товаровиробників від засобів виробництва, зосередженням багатства у руках небагатьох людей, з формуванням класів найманих робітників, пролетарів і буржуазії. Цілком логічно за цих умов багатство у формі грошей (золота і срібла) було метою господарської і комерційної діяльності та предметом економічної думки, заради чого підпорядковувалося досягненню активного торговельного балансу шляхом експорту готових виробів, напівфабрикатів і заборони вивозу дешевої сировини, перевищення експорту над імпортом тощо.

Отже, сфера дослідження меркантилістів – це обіг; критерій багатства – гроші (золото і срібло); зовнішня політика – протекціонізм, підтримка і заохочення розвитку національної промисловості. І хоча меркантилізм іноді оцінюється не як особлива перша школа економічної теорії, а як емпірична система поглядів, тобто донауковий період, все ж не можна ігно-

рувати його як випадкове явище. Це об'єктивно зумовлені погляди, які відзначаються високою цілеспрямованістю, раціоналізмом, єдністю принципів і підходів.

Отже, меркантилізм можна вважати першою парадигмою, тобто системою поглядів, заходів, спрямованих на досягнення певної мети.

Наступною школою економічної теорії є фізіократи, які першими показали, що джерелом суспільного багатства є виробництво матеріальних благ. Але їхні погляди були історично обмеженими. Вони вважали продуктивною галуззю лише землеробство, продуктивною працею – лише землеробську, продуктивним капіталом – лише капітал, вкладений у сільське господарство. Фізіократи критикували меркантилістське розуміння багатства, вони показали, що “гроші – не багатство, якого люди потребують для задоволення власних потреб. Лише блага, необхідні для життя і для щорічного відтворення цих самих благ, є такими, до володіння якими необхідно прагнути”¹. З розуміння предмета дослідження випливала й практична рекомендація фізіократів щодо пріоритетного розвитку сільського господарства. Такий підхід відбивав історичну обмеженість фізіократів, зумовлену специфічним становищем економіки Франції, коли сільське господарство було панівною галуззю.

Головним науковим досягненням фізіократів є створення Ф. Кене “Економічної таблиці” (1758 р.), в якій вперше в історії аналізувався стан суспільного відтворення. На наш погляд, і школа фізіократів має всі підстави, щоб вбачати у їхній теорії певну парадигму. Але при цьому не можна не помічати, що врешті-решт ця школа входить до системи класичної школи економічної теорії.

Класична школа охоплює приблизно другу половину XVIII ст. Вона починається з Вільяма Петті в Англії та Буагільбера у

¹ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. – М. : Соцэкгиз, 1960. – С. 378.

Франції і завершується Рікардо в Англії і Сісмонді у Франції. Згодом до класичної школи увійшли Дж. С. Мілль, а також Ж.-Б. Сей, Ф. Бастія, Т. Мальтус, Н. Сеніор та інші економісти.

На відміну від меркантилістів, представники класичної школи перемістили центр досліджень у сферу матеріального виробництва, вони розробили теорію трудової вартості і спиралася на неї, метод аналізу виробничих відносин, причинно-наслідкових зв'язків і залежностей економічних явищ і процесів, розкрили об'єктивні економічні закони.

Класична школа предметом дослідження визначила матеріальне багатство, яке створюється працею у матеріальному виробництві.

А. Сміт і Д. Рікардо подолали обмеження фізіократів, що зводили матеріальне виробництво до сфери сільського господарства, обґрунтували роль і значення економічної свободи як найважливішого фактора економічного розвитку, відповідність інтересів товаровиробника і суспільства. Адаючи про власні інтереси, товаровиробник задовольняє інтереси суспільні. Таким чином, діє категорія “невидимої руки”, тобто механізму саморегулювання ринкової економіки на підставі вільної конкуренції, при невтручанні держави в економічне життя. Водночас А. Сміт і Д. Рікардо обґрунтували роль держави у національній обороні, захисті правопорядку, забезпеченні громадян необхідними суспільними благами (освіта, охорона здоров'я, культура тощо).

Існування класичної школи економічної теорії зовсім не означало, що її представники мають однакові погляди. Навпаки, існували суперечності у підходах і трактуванні різних процесів і явищ між різними представниками. Більше того, трактування самого А. Сміта, як і інших представників, були суперечливими.

Як бачимо, класична, зріла економічна теорія розвиваючись спиралася, з одного боку, на фізіократів, а з другого, – стала джерелом марксистської економічної теорії. Їй притаманна багатогранність підходів і трактувань важливих проблем.

Так, А. Сміт зосереджувався на дослідженні створення багатства народів, розкритті об'єктивних економічних законів, а Д. Рікардо і С. Сісмонді – на розподілі багатства та його законах. Ж.-Б. Сей і Д. Рікардо, розробляючи теорію реалізації, вважали неможливими загальні кризи надвиробництва у той час, як Т. Мальтус і С. Сісмонді відстоювали протилежні позиції. А. Сміт, наприклад, при всій суперечливості трактувань вартості спирався на теорію трудової вартості. Д. Рікардо свідомо виходив з понять цієї теорії при створенні власного економічного вчення. Водночас Ж.-Б. Сей дотримувався теорії продуктивності трьох факторів виробництва – землі, капіталу, праці і водночас розробляв теорію витрат виробництва, попиту та пропозиції.

Для класичної теорії властивий плюралізм підходів і трактувань, бо сама економічна реальність багатоманітна, складна, суперечлива і мінлива. За цих умов окремі вчені відображають певну важливу сторону цієї реальності, але залишаються поза увагою інші сторони предмета. Тому лише плюралізм теорій і підходів дає змогу найкраще розкрити економічні системи та механізм їхнього функціонування, розвитку і трансформації. Таким чином, класична економічна теорія використовує надбання школи фізіократів, з певною відмінністю спирається на їхню теоретико-методологічну єдність, визнає такі теорії, як теорія реалізації, криза надвиробництва, теорії факторів виробництва, витрат виробництва, попиту і пропозиції, що збагачують класичну теорію. Було б безумовно неправильним віднести ці теорії до класичної парадигми, не розкриваючи особливостей підходів і рішень теоретичних проблем. Це означає, що ми маємо справу з метапарадигмою, тобто парадигмою, яка об'єднує не одну парадигму з могутнім джерелом розвитку економічної теорії та господарської практики.

Англійська класична школа економічної теорії стала одним із джерел марксистської політичної економії, відомої ще як пролетарська економічна теорія. Вона виходить з того, що

економіці, економічним відносинам належить вирішальна роль у розвитку суспільства і держави, бо вони визначають економічний лад суспільства, його функціонування.

Завдяки розробці питань власності на засоби виробництва були розкриті соціально-економічна природа суспільного устрою, становище робітника, роль його праці у створенні доданої вартості, що привласнюється класом капіталістів. Людина, робітник виявляється відчуженим від суспільного багатства, створеного його руками і розумом. Теорія трудової вартості, розроблена класичною школою, набула подальшого розвитку і збагачення у марксистській економічній теорії, зокрема у вченні про двоїстий характер праці і продукту праці, про теорію додаткової вартості, середнього прибутку та ціни виробництва, теорію грошей, про перетворені форми додаткової вартості: прибуток, середній прибуток, земельна рента.

Марксистська економічна теорія, використавши як джерело класичну теорію, з позицій праці, пролетаріату розгорнула вчення у цілісну теорію, парадигму. Зробити цей висновок виявилось не просто. Деякі автори, виходячи з того, що марксистська економічна теорія запозичила у класичної школи теорію трудової вартості, тобто її ядро, вважають, що саме воно є спільним, що об'єднує класичну і марксистську економічну теорії. На цій підставі марксистську економічну теорію позбавляють статусу парадигми. Р. Белоусов з цього приводу зазначає, що "...такий, швидше емоційний, ніж науковий підхід вступає у суперечність із законом заперечення, який передбачає, що боротьба протилежних точок зору "не переходить в нуль". Очевидно така крайність пояснюється тим, що російські економісти-теоретики, які ще недавно вважали істинно науковою лише одну парадигму – марксистську, сьогодні вдалися до іншої крайності і намагаються відмежуватися від власного минулого"¹.

¹ Белоусов Р. Новая парадигма экономической науки как отрицание отрицания / Р. Белоусов // Вопросы экономики. – 1993. – № 4. – С. 127–128.

Багатоваріантність класичної економічної теорії (французький варіант – фізіократи, англійський – промислова або англійська школа, яка досягла найбільших висот у розвитку економічної теорії), особливі варіанти класичної теорії Ж.-Б. Сея, Т. Р. Мальтуса, С. Сісмонді відкривали широкі можливості для її подальшого розвитку. Класична школа спиралася на об'єктивні виробничі відносини і закони, але ж в економіці людина, суб'єкт відіграє вирішальну роль, отже потрібний був і суб'єктивний підхід до розкриття економічних процесів і явищ. Класична школа створила теорію трудової вартості, яка відіграла і відіграє визначну роль в теорії і практиці. Але ж товар як клітинка ринкової економіки має не лише вартість, а й споживчу вартість, яка також мала бути задіяною в економічній теорії. Неокласична (її точніше слід було б назвати посткласична) теорія успадкувала від попередників такі важливі постулати, як саморегульованість ринкової економіки, ефективність цінкової інформації, тотожність умов заощадження та інвестування тощо, і розвинула суб'єктивно-психологічні методи економічного аналізу, створила і широко використала теорію граничної корисності, перетворивши споживчу вартість на активний фактор економічної теорії та господарської практики.

На відміну від класичної школи, яка виходила з об'єктивного характеру економічного розвитку, глибоких причинно-наслідкових залежностей і об'єктивних економічних законів, неокласична школа спиралася на суб'єктивно-психологічний підхід при дослідженні економічних явищ і процесів, на вивчення свідомості суб'єкта господарювання, психології людини. Адже в економіці при всій об'єктивності її розвитку діють люди з розумом, свідомістю і це є істотним чинником у дослідженні психології суб'єктів господарювання, впливу їхньої свідомості на суспільно-економічний процес. Саме цей підхід став головним методологічним принципом неокласиків. З його позиції вони досліджували індивідуальне господарство як типовий елемент ранньої капіталістичної економіки. Розкриваючи еко-

номічні закони та механізм їхньої дії на прикладі окремого ізолюваного господарства, вони екстраполювали здобуті знання на все господарство як механічну суму господарств.

Психологія суб'єкта господарювання визначала його потреби, мотиви діяльності і економічну поведінку, а економічні закони трактувалися як наслідок взаємодії індивідуальних інтересів.

Відомо, що класична школа не приділяла споживчій вартості належної уваги. Вважалося, що вартість повністю інтегрує цей бік товару і що взагалі споживча вартість – категорія не економічна, а товарознавча. Історичний досвід показав, що надто звужене і навіть спрощене трактування споживчої вартості невиправдане.

У нових умовах розвитку масового виробництва, які склалися в останній третині XIX ст., для кращого задоволення потреб споживачів необхідно було враховувати потреби людини, домагатися підвищення якості продукції, заради цього йти на додаткові затрати праці, удосконалювати її, проектувати чи конструювати нові вироби, застосовувати нову техніку і технологію, організовувати працю і управління. Саме життя висувало споживчу вартість товарів на передній план, зробило корисність важливим фактором виробництва і реалізації товарів, задоволення потреб населення, визначення цінності товарів.

Ці потреби розвитку економіки у теорії реалізували австрійський економіст К. Менгер (1871) та англійський економіст У. Джевонс (1863), розробивши основні постулати граничного аналізу, маржиналізму – граничної корисності благ. У першому випадку розглядаються об'єктивні відносини між людьми у процесі виробництва, а у другому – суб'єктивна оцінка благ, тобто ставлення людини до речей. Причому йдеться не про сукупність корисності речі, а про конкретну корисність остаточного результату того чи іншого блага. Хоча ці дві теорії (вартості і корисності) на перший погляд здаються протилежними, насправді вони доповнюють одна одну.

Теорія граничної корисності (маржиналізм) стала саме тим “жорстким ядром”, яке визначило природу і сутність неокласичної теорії. Найвагоміший внесок у створення і розвиток цієї теорії внесли представники австрійської школи: К. Менгер, Ф. Візер та Є. Бем-Баверк. Головна праця К. Менгера – “Основи політичної економії”. Всупереч класикам, замість категорій “товар” і “вартість” маржиналісти ввели поняття “благо” і “цінність”, домінуючим фактором блага проголосили “споживчу вартість”, її “корисність”. Вони обґрунтували “обмеженість” і “рідкість” ресурсів, схему, яка показує спад потреб людини у різних предметах споживання, принцип спадної корисності, внаслідок чого цінність одного блага визначається найменшою корисністю, яка і є граничною, маржинальною. Австрійська школа не лише ввела фактор часу, а й класифікувала за цим показником товари.

Отже, маржиналісти доводили, що в оцінюванні блага слід виходити не з витрат суспільної праці, а з його корисності та рідкості. Вони відкрили універсальні закони граничної корисності і граничної продуктивності, визначили предмет економічної теорії – проблему раціонального розподілу і використання обмежених ресурсів. Як відомо, це визначення предмета “Економіксу” існує й нині.

Зростання масштабів виробництва і підвищення ролі ринку обумовили розвиток такого розділу економічної теорії, як мікроекономіка. Без цього не можна забезпечити підвищення ефективності підприємства, підкорити і пристосувати виробництво для задоволення індивідуальних потреб людини. Заслуга англійського економіста А. Маршалла полягає в тому, що він розробив проблеми мікроекономіки, визначив структуру цього розділу економічної теорії, принципи і категоріальний апарат. Він увів в економічну теорію поняття еластичності попиту на споживчі товари, виявив функціональні зв'язки між попитом і пропозицією товарів і факторів виробництва, розробив теорію цінності як мінового співвідношення виробника

і споживача через механізм взаємозв'язку вартості та корисності. Ринкова ціна визначалася як рівновага функціональних залежностей попиту та пропозиції. А. Маршалл в економічні дослідження ввів фактор часу, розробив основи мікроекономічного аналізу. Це мало істотне значення для формування методології неокласичної теорії. Таке збагачення економічної теорії дає підстави вважати доробок А. Маршалла та очолюваної ним кембриджської школи окремою парадигмою.

Значний внесок в розробку неокласичної теорії зробив Л. Вальрас. Він створив теорію загальної економічної рівноваги та її математичну інтерпретацію. Його модель загальної рівноваги відзначається широтою охоплення економічних процесів. І хоча чимало економістів вважають, що теорія економічної рівноваги досконала за математичною формою, але є досить обмеженою за змістом, що система Л. Вальраса має яскраво виражений статичний характер тощо. Але це не дає підстав для применшення його внеску в економічну теорію. Тим більше, що теорія загальної рівноваги є продовженням тієї лінії економічної теорії, яка розробляє проблеми суспільного відтворення і представлена фізіократами Ф. Кене, К. Марксом та ін. І якщо ми високо оцінюємо “Економічну таблицю” Ф. Кене, теорію відтворення К. Маркса, то є всі підстави визнати гідним внесок Л. Вальраса, який розробив цю теорію на якісно новому рівні з використанням принципово нових засобів (математичних методів).

Отже, неокласична школа економічної теорії увібрала чимало надзвичайно важливих висновків класиків, збагатила теорію суб'єктивно-психологічними підходами та характеристиками багатьох процесів, розробила теорію маржиналізму, теорію мікроекономіки А. Маршалла, теорію загальної економічної рівноваги Л. Вальраса. Вона відродилася спочатку у вигляді кейнсіансько-неокласичного синтезу, а далі стала підґрунтям для виникнення теорій монетаризму, теорій пропозиції, раціональних сподівань, неолібералізму тощо. Це дає під-

ставу дійти висновку, що неокласична теорія – це метатеорія, метапарадигма; вона поєднує теорію маржиналізму, яка може бути представлена як парадигма, те саме можна сказати про теорію монетаризму, пропозиції та інші теорії.

Глибока криза початку 30-х років ХХ ст. обумовила нагальну потребу у розвитку економічної теорії, спроможної обґрунтувати висновки і пропозиції щодо виходу з кризового становища, забезпечення економічного зростання та підвищення ефективності економіки. Значною мірою відповіддю на потреби практики були роботи Дж. М. Кейнса. У праці “Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей” (1936) він обґрунтовано розкритикував ідеалізацію механізму ринкового саморегулювання, довів необхідність активного державного втручання в економіку і запропонував інструменти регулювання.

Дж. Кейнс вважав, що досягнення цілковитої зайнятості можливе при наявності ефективного попиту. Зростання ж сукупного попиту гальмують два фактори: перший – психологія споживачів, яка полягає у тому, що схильність до споживання знижується, а схильність до збереження зростає; другий – зниження ефективності інвестиційного капіталу. З нагромадженням капіталу норма прибутку зменшується пропорційно закону спадної продуктивності капіталу. Тому для розширення ефективного попиту необхідно збільшувати інвестиції. Для визначення кількісної залежності між приростом інвестицій і приростом національного доходу Дж. М. Кейнс використав концепцію мультиплікатора, який показує, як коливання інвестицій, що становлять відносно невелику частку національного доходу, можуть викликати такі коливання сукупної зайнятості та доходу, які характеризуються значно більшою амплітудою. Збільшення інвестицій досягається шляхом зниження ставки відсотка на кредити та збільшення державних витрат на закупівлю товарів і послуг, а також державного інвестування. Важливу роль у цій справі відіграє підвищення ефективності капіталовкладень. Для досягнення цього, на

думку Дж. Кейнса, необхідно сповна використовувати грошово-кредитну і особливо бюджетну політику.

Отже, Дж. Кейнс розкрив залежність між національним доходом, споживанням, збереженням, інвестиціями, сукупним попитом, сукупною пропозицією. Він розробив методи макроекономічного аналізу, його робота сприяла становленню макроекономіки як складової економічної теорії. Дж. Кейнс відкинув закон Ж.-Б. Сея, згідно з яким пропозиція автоматично породжує попит. Тим самим він спростував догми неокласичної економічної теорії про можливість повного і раціонального використання ресурсів без допомоги держави. Він не лише висунув на перший план сукупний попит, а й довів, що не рівновага при цілковитій зайнятості, а навпаки, рівновага при наявності безробіття є загальним правилом. А щоб досягти повної зайнятості, необхідні не лише ринкові важелі, а й участь держави, проведення нею особливої політики. Вона має включати три види нееластичностей: негнучкість ставок заробітної плати і уповільнена реакція цін на зміни попиту та пропозиції, “ліквідна пастка”, тобто коли в умовах глибокої депресії збільшення кількості грошей в обігу не спричиняє зниження норми відсотка, та нееластичність інвестиційного попиту залежно від норми відсотка. При відсутності будь-якої із цих трьох нееластичностей модель Дж. Кейнса має автоматичну тенденцію до рівноваги з повною зайнятістю. Якщо ж у модель вводиться хоч одне з означених допущень, вона відтворюватиме рівновагу з безробіттям.

Якщо для класичної теорії вважалося, що рівновага можлива при повній зайнятості, Дж. Кейнс обґрунтував можливість рівноваги при безробітті, тобто неповній зайнятості, отже, обґрунтував новий механізм функціонування і розвитку ринкової економіки, який поєднує ринкове саморегулювання з державним регулюванням економіки. Безперечно, це дає підстави для оцінки кейнсіанської теорії як парадигмальної. Як не дивно, але окрім авторів не визнають парадигмою вчення

Дж. Кейнса¹. Проти цього, як і проти позбавлення марксистської теорії власної парадигми, виступив Р. Белоусов², який переконливо довів, що внесок Дж. Кейнса в економічну теорію, його розробка проблем державного регулювання економіки та оригінального механізму функціонування ринкової економіки, забезпечення повної зайнятості такі ж нові й визначні, що не можна не визнати їх цілісною концепцією, а тому й парадигмою.

Нові підходи і рішення Дж. Кейнса були такими значними, що отримали назву “кейнсіанської революції”, а сам Кейнс був поставлений в один ряд з найвидатнішими економістами та їх працями: “Багатством народів” А. Сміта і “Капіталом” К. Маркса.

Гострі дискусії, які викликала книга Дж. Кейнса “Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей”, сприяли розвитку і зміні його положень та утворенню такої теоретичної системи, як “кейнсіансько-неокласичний синтез”. Сутність цієї системи полягає в тому, що в її основу покладено макроекономічні поведінкові функції згідно з неокласичним принципом максимізації корисності окремих індивідів і відмову від кейнсіанського припущення про цілковиту негнучкість цін та визнання неокласичної передумови про їхню гнучкість. Останнє пов’язано з введенням у кейнсіанську модель так званого ефекту Пігу, тобто реальних касових залишків; допущення про нейтральність грошей і рівновагу в умовах повної зайнятості; і, нарешті, використання закону Вальраса, який зв’язує ринки грошей, облігацій, товарів і робочої сили та застосовується переважно для дослідження рівноваги з повною зайнятістю. Кейнсіансько-неокласичний синтез став загальновизнаною півною економічною теорією.

У другій половині 60-х років ХХ ст. відбувся новий злам в історії кейнсіанства. Чимало послідовників Дж. Кейнса гостро

¹ Див.: Вопросы экономики. – 1992. – № 10. – С. 81–99.

² Див.: Белоусов Р. Новая парадигма экономической науки как отрицание отрицания / Р. Белоусов // Вопросы экономики. – 1993. – № 4. – С. 128–129.

критикували кейнсіансько-неокласичний синтез, розділивши теорію Дж. Кейнса, тобто “класичне кейнсіанство”, і розвиваючи новий напрямок – посткейнсіанство. Вони розкритикували неокласичні методи досягнення повної зайнятості, боротьби проти інфляції, які, мовляв, створили кейнсіанську модель, через що вона втратила дієвість, і вважали, що “безвідповідальними тлумаченнями” теорії Дж. Кейнса вони завдали величезної шкоди економічному розвитку, політичній системі, прогресу і стабільності.

Але розв'язала суперечності між економістами практика. Економічна криза 1974–1975 рр. – найзначніша після “Великої депресії” 30-х років ХХ ст., зумовила і кризу кейнсіанства та заснованої на ньому економічної політики. Життя вимагало зменшення втручання держави в економіку і підвищення ролі ринку, ринкового механізму у розвитку економіки. Вразливість кейнсіанської теорії була обумовлена й тим, що вона недооцінювала роль грошей, змін грошової маси, грошово-кредитної політики у регулюванні економіки.

У цій ситуації зростає роль монетаристської теорії, теорії пропозиції, раціональних сподівань, неолібералізму – екологічно спрямованого соціального ринкового господарства. Інакше кажучи, відбувається “неокласичне відродження”. Якщо Дж. Кейнс та його послідовники обґрунтовували поєднання ринку зі збільшенням державного втручання в економіку, то монетаристи виступили за обмеження втручання держави в економіку і найширше використання ринку, ринкового механізму.

Монетаристи певною мірою долають окремі постулати кейнсіанської теорії і політики. Вони критикують активне втручання держави в економіку, яке у кейнсіанців, на їх погляд, надмірне, вважають провідним ринковий механізм, втручання ж держави має підпорядкований характер.

Монетаризм – це, по суті, синтез низки наукових шкіл і теорій, зокрема маржиналізму, кількісної теорії грошей тощо.

Інакше кажучи, монетаризм – це науковий напрям, який надає особливого значення ролі грошей, кредитно-грошової політики у регулюванні економіки. Монетаристи вважають, що зміни у кредитно-грошовій політиці визначально впливають на господарську кон'юнктуру. Саме регулюючий вплив змін грошового обігу на відтворювальні процеси використовується в економічній політиці США та інших країн у 80–90-х роках ХХ ст. Отже, монетаризм – це не випадкове явище, а необхідний продукт розвитку економіки та економічної теорії. Його основу становить традиційна кількісна теорія грошей, витоки якої походять з кінця ХVІІ ст. “Те, що ми звикли називати кількісною теорією грошей, тепер називається монетаризмом”, – пише основоположник цієї теорії М. Фрідмен. Вона виходить з того, що ціни товарів і вартість грошей встановлюються на ринку, а рівень товарних цін буде тим вищий, чим більша кількість грошей в обігу, нижча їхня купівельна спроможність.

Монетаристи гостро критикують активне втручання держави в економіку, хоча й не заперечують його. Вони відстоюють приватне підприємництво та ринок як двигун економічного розвитку. Монетаристи реабілітували закон Ж.-Б. Сея і замість сукупного попиту, на що орієнтується кейнсіанство, перевагу надали пропозиції, вважаючи хибним постулат кейнсіанства про постійну швидкість обігу грошей, і обґрунтовують політику регулювання обігу грошової маси як головного інструменту управління економікою. Через регулювання грошової маси в обігу можна впливати на економічне зростання і ефективність економіки. Це, безперечно, відкриття, яке сьогодні відіграє величезну роль і в економічній теорії, і в економічній політиці.

Регулювання грошової маси виступає засобом управління економікою. М. Фрідмен та його прихильники виходять з того, що розширене відтворення у довгостроковому періоді відбувається з приростом грошової маси в обігу. Ще на початку

70-х років ХХ ст. він виступив за законодавче регулювання грошової маси державою. Підвищуючи її щорічно на кілька відсотків, держава стимулює економічне зростання.

Монетаризм пов'язаний не лише з грошовим обігом та його регулюванням. Його автори відверто захищають ринок, приватне підприємництво, інтереси підприємців в отриманні максимального прибутку, рішуче виступають за згортання соціальних програм, за припинення виплати державних пенсій тощо.

Відстоюючи свободу вибору, вони водночас заперечують насправді вільний вибір. Монетаризм відіграв і відіграє важливу роль у розвитку ринкової економіки та управлінні нею і може розглядатися як наукова парадигма. “Неокласичне відродження” проявилось і у виникненні та розвитку “теорії раціональних сподівань”. Іноді її ще називають новою класичною школою макрораціональних сподівань (Ф. Модільяні), відгалуженням монетаризму з раціональними сподіваннями (Д. Тобін, Р. Лукас, Т. Сарджент та ін.).

Хоча поняття “раціональні сподівання” вперше вжито американським економістом Дж. Мутом, однак як цілісна теорія вона стала відома з виходом статті Р. Лукаса “Сподівання і нейтральність грошей” (1972). Як не дивно, але безпосередньою причиною виникнення цієї теорії є “недостатня радикальність монетаризму”.

Представники теорії раціональних сподівань, критикуючи монетаризм, певну непослідовність М. Фрідмена та його прихильників, запропонували замість теорії адаптивних сподівань М. Фрідмена теорію раціональних сподівань.

Теорія раціональних сподівань – це альтернатива можливому монетаристсько-посткейнсіанському синтезу, варіант відновлення неокласичних принципів, але на новій основі, без державного втручання навіть у межах монетаристських антиінфляційних заходів. Отже, теорія раціональних сподівань, з одного боку, є відгалуженням монетаризму, згідно з яким гроші є

нейтральними. З другого боку, ця теорія є варіантом неокласичного напрямку розвитку економічної теорії.

Теорія раціональних сподівань ґрунтується на трьох передумовах:

- 1) раціональні сподівання господарських агентів сприяють ефективному і цілеспрямованому використанню наявної інформації для прогнозування майбутнього розвитку кон'юнктури і ґрунтують на цих прогнозах власні рішення;
- 2) гнучкість ставок заробітної плати і цін, швидке їхнє пристосування до змін попиту і пропозиції;
- 3) високий рівень конкурентності ринків товарів та економічних ресурсів, їхня спроможність швидко позбавлятися від надлишків, що забезпечує системі постійну рівновагу.

Ось чому теорія раціональних сподівань є радикальною атакою на кейнсіансько-неокласичну макроекономічну теорію. Її представники вважають, що грошово-кредитна і фіскальна політика неефективні ні в довго-, ні в короткостроковому періоді. Тому вони роблять головну ставку на відродження віри у можливість та ефективність раціональної поведінки суб'єктів господарювання на основі раціональних сподівань.

Однак теорія раціональних сподівань має опонентів. Висловлюється сумнів, що господарські агенти добре обізнані зі способом функціонування економіки і можуть передбачити результати економічної політики держави. Творці цієї теорії не враховують, що існують відмінності в інформації урядових органів і суб'єктів господарювання. Навіть при рівномірному розподілі інформації немає підстав стверджувати про раціональність сподівань. Вони можуть формуватися як адаптивні. Не можна визнати реалістичними допущення про високу конкурентність усіх ринків, гнучкість цін і заробітної плати. Тому ця теорія неспроможна розкрити причини економічних криз та високих рівнів безробіття. Більшість економістів звертають

увагу на незначний практичний ефект теорії раціональних сподівань. Проте є й такі, які визнають її перспективність, якщо вона спиратиметься на макроекономічну теорію. Вона може надати поштовх для розробки питань заробітної плати і визначення цін, розвитку мікроекономіки.

“Неокласичне відродження” пов’язане також з виникненням і розвитком *теорії економіки пропозиції*, створеної А. Лаффером, К. Манделлою, П. Робертсом та ін. Йдеться про шляхи і методи впливу сукупних доходів та фіскальної політики через діючі на ринку сили з боку пропозиції. Теорія економіки пропозиції визначає стимули економічного зростання шляхом перерозподілу національного доходу в інтересах середніх і великих власників, скорочення державних витрат за рахунок соціальних програм. Її автори вважають, що, використовуючи гнучкість цін, заробітної плати, оподаткування та інших елементів, ринкове господарство може стихійно саморегулюватися, уникаючи серйозних кризових потрясінь.

Автори теорії економіки пропозиції для її посилення пропонують такі способи: регулювання грошової маси; усунення державного втручання в економіку, яке заважає стихійному прогресу, вільне інвестування, скорочення податків з метою вивільнення частини прибутків для інвестицій; скорочення витрат насамперед у соціальній сфері і на утримання державного апарату, відмова від витрат на субсидії промисловим підприємствам, розвиток інфраструктури тощо. Як бачимо, теорія економіки пропозиції і монетаризм взаємодоповнюють одна одну, бо використовують регулювання грошової маси, заробітної плати, податкових інструментів для державного регулювання економіки. Причому встановлення оптимальної ставки оподаткування забезпечує і максимальні надходження до державного бюджету і водночас створює стимули до високої продуктивності. Крива Лаффера визначає співвідношення між рівнем податкових ставок у відсотках і сумою податкових надходжень до бюджету. Порушення цього співвідношення

неминуче спричиняє зменшення надходжень податків до бюджету. Адже завищені податки знижують зацікавленість в інвестуванні, послаблюють мотивацію праці. Проте, як свідчить досвід США, наслідки використання теорії економіки пропозиції досить суперечливі, хоча й є певні досягнення.

Важливим напрямом сучасної економічної теорії є *неоінституціоналізм*. Це продовження традицій американського інституціоналізму кінця XIX – початку XX ст. Найвідоміші представники неоінституціоналізму – У. Ростоу, Дж. Гелбрейт, Р. Хайлбронер, О. Тоффлер (США), Ж. Еллюль, Ф. Перру, П. Массе (Франція), Г. Мюрдаль, Ж. Аккерман (Швеція), Р. Дарендорф (Німеччина) та ін.

Визначальна риса неоінституціоналізму – критичне ставлення до неокласичної теорії і практики ринкового господарювання. Цей напрям претендує на заміну традиційного економічного аналізу. У галузі методології неоінституціоналісти відкидають ортодоксальний підхід, згідно з яким предмет економічної теорії звужується до ефективного використання обмежених ресурсів. Замість цього пропонується широкий підхід, основу якого становить взаємодія інститутів (держава, підприємництво, власність, капітал, гроші, кредит, сім'я, профспілки, політичні партії, звички, інстинкт, традиції тощо). Тому досліджуватися мають як економічні, так і неекономічні явища і процеси.

Таке розуміння предмета дослідження тісно пов'язане з прагненням до інтеграції економічної теорії й інших суспільних наук (соціології, психології, права і т. д.), з вірою в переваги “міждисциплінарного підходу”. Замість “методологічного індивідуалізму”, властивого неокласичному напрямку економічної теорії, сучасні інституціоналісти досліджують “колективні дії” та “колективні інститути” – корпорації, профспілки, політичні партії та ін.

На відміну від неокласиків, у яких домінував статичний підхід до вивчення економіки, абстрагованість від практики

управління, неоінституціоналісти застосовують історичний підхід до аналізу економічних явищ та процесів, тобто вивчення економіки в розвитку, в динаміці, і до того ж, їхні дослідження спираються на використання широкого статистичного і фактичного матеріалу, на розгляд механізму управління як основного застосування економічної теорії. У працях вони розглядають еволюційний підхід до розвитку економіки.

Для сучасного неоінституціоналізму характерний критичний підхід до аналізу економіки. Замість апологетизації ринкового господарства вони критично аналізують його, глибоко розкривають економічні кризи, масове безробіття, значну соціальну диференціацію, бідність більшості населення, а також екологічні, демографічні, расові та інші соціально-економічні проблеми. На цій підставі вони розробляють рекомендації для економічної політики держави, альтернативні монетаризму та економіці пропозицій.

Особливий наголос робиться на ідеях соціальної справедливості та соціального контролю. На нашу думку, ця теорія також має підстави бути науковою парадигмою.

Своєрідний підхід до розв'язання проблеми переходу до нової парадигми виявив Л. Абалкін. Він вважає, що нинішня парадигма склалася і розвивається на основі раціоналістичної філософії XVIII ст. Це означає, що всі економічні теорії, які ми розглянули, є породженням індустріальної епохи, і при всіх їхніх відмінностях вони становлять одну парадигму, парадигму, зумовлену індустріальною стадією суспільно-економічного розвитку. Це стосується класичної теорії, навіть марксової концепції. Л. Абалкін пише, що у XIX ст. "з'явилася оптимістична концепція соціально-економічного прогресу, руху суспільства по сходинках від нижчих до вищих форм. Марксова схема формаційного розвитку була лише однією із спроб інтерпретації прогресу з введенням в нього досить жорстких оцінювальних критеріїв. Ці критерії, варіюючи у найрізноманітніші способи, у цілому не виходили за межі парадигмально-

го підходу, який склався”¹. Це особливість типу мислення, властивого індустріальній епосі, а тому парадигма економічної теорії характеризувалася такими головними положеннями: “економічний розвиток розглядався як суворо детерміноване, підкорене збуджувальним мотивам економічних інтересів явище... Людина розглядалася насамперед як “homo economicus”. Концепції технологічного характеру не змінювали вказаної схеми... У цілому ж це лише підкреслювало адекватність парадигми, яка склалася в індустріальну епоху у процесі розвитку людської цивілізації”².

Кінець цієї епохи характеризується появою ознак, які свідчать про брак можливостей традиційного економічного зростання, вони виявили історичну обмеженість панівних в економічній теорії уявлень. Це стало особливо очевидним у процесі аналізу кризи соціально-економічних систем у так званій соціалістичній частині світу при спробах їх модернізації за готовими схемами. Тут виникають принципово нерозв’язні проблеми за традиційного типу мислення. “Криза марксизму та його догм, – пише Л. Абалкін, – лише частина загальної тенденції. До того ж, слід враховувати, що сам марксизм сформувався і розвивався як складова ланка західноєвропейської культурної традиції і, більше того, не виходив за межі парадигми, яка склалася”. Це обумовило загальносвітову тенденцію, за якої наукові знання, вироблені раніше, в інших умовах, виявилися неспроможними пояснити нові явища, породжені самим життям. Це викликало необхідність створення нової системи ідей та уявлень, здатних відкрити шлях до подальшого поглиблення людського пізнання та започаткування нової стадії людської цивілізації.

Отже, нова парадигма суспільного розвитку визначає створення нової наукової парадигми, яка розкриває шляхи і методи творення нового суспільства.

¹ Абалкин Л. Экономическая теория на пути к новой парадигме / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1993. – № 1. – С. 8.

² Там же. – С. 9.

Варто відразу ж зазначити, що автор жодного разу не акцентує на тому, що йдеться про парадигму нової постіндустріальної стадії. Але хід його думок розгортається саме у цьому напрямі.

Л. Абалкін підкреслює, що нову парадигму не можна створити штучно. Шлях до неї лежить через теоретичні узагальнення історичного досвіду та радикальних змін, що відбуваються у світі. Для цього також потрібне формування якісно нового типу мислення. Це передусім подолання однобічності, безальтернативності суспільно-економічного розвитку. Потрібно зійти з колії економічної логіки у розумінні людини, руйнівних мотивів її діяльності, соціальних структур та утворень. Варто усвідомити єдність економічної матерії з соціальними, політичними, моральними, національними та релігійними аспектами, зрозуміти їхню внутрішню належність природі людини, подолати глибоку суперечність між економічним раціоналізмом та духовністю людини.

Відмінна риса нового типу мислення – його спроможність сприймати багатомірності і складності економічного життя, усвідомлювати існування різних підходів, шкіл, напрямів, які можуть відобразити лише окремі сторони і розкрити частину істини. Звідси тенденція руху до синтезуючого мислення, вільного від обмежень та конфронтаційності.

Л. Абалкін ставить питання про розрив з діалектикою двоїстості, про відмову від намагання зрозуміти світ за допомогою парних категорій: добро і зло, війна і мир, капіталізм і соціалізм. Діалектика множинності стає універсальним методом пізнання багатомірного світу, перетворюючи парні категорії в один із додаткових засобів його пізнання. Це – неодмінна умова оновлення типу мислення.

Перехід суспільства на якісно новий рівень соціально-економічного розвитку обумовлює істотну зміну понятійного апарату економічної теорії. Він має відображати як складність досліджуваного об'єкта, так і глибину його пізнання. Досвід

показує, що спроби описати сучасне суспільство за допомогою існуючих понять та їхніх різноманітних комбінацій виявляються неспроможними.

Ключовою проблемою є створення принципово нової теорії економічного зростання, його ціннісних критеріїв та показників. Традиційні уявлення, що базуються на ресурсних складових зростання і вимірюють його прирістними величинами (продукції, доходу, виробітку тощо) багато у чому себе вичерпали.

Якісні перетворення структури і механізмів суспільного відтворення потребують переосмислення усієї системи чинників та джерел економічного зростання. Традиційна схема (праця – земля – капітал) навіть з механічним додатком до неї науки та інформації вже неспроможні пояснити зміни, що відбулися і відбудуться. Отже, хоча автор не вживає поняття “постіндустріальне суспільство”, але за змістом викладу очевидно, що йдеться саме про нього.

На нашу думку, підхід Л. Абалкіна до використання поняття “парадигма” стосовно стадій суспільно-економічного розвитку має право на існування. Особливо доцільний цей підхід у сучасних умовах, коли відбувається становлення постіндустріального суспільства. Адже він передбачає критичне ставлення до оцінки кожної теорії, бо вони можуть мати і, як правило, мають ті або інші елементи “індустріального” мислення. Тому перетворення цих елементів є необхідною умовою переходу до нової парадигми, тобто створення нової системи ідей та уявлень, спроможних розв’язувати суперечності і здійснювати якісний прорив в осмисленні нових явищ і тенденцій, властивих постіндустріальному суспільству.

Принципово відмінною ознакою суспільних наук є те, що суперечності виникають не лише внаслідок дедалі глибшого пізнання предмета, що вивчається, але насамперед на підставі якісної зміни самого об’єкта дослідження – суспільства, його форм і структур, умов життєдіяльності. Істотні зміни у розви-

тку суспільства вступають у протиріччя з досягнутим рівнем його пізнання і тлумачення, набуваючи вигляду історичної обмеженості рівня знань. Адже вони відбивають досвід минулого і недостатньо або й зовсім не враховують нового, а тим більше провідні тенденції у розвитку людської цивілізації. Інакше кажучи, перехід до нової парадигми – це не лише розробка нової системи ідей та уявлень, але й формування якісно нового типу мислення, глибоке оновлення методології і понятійного апарату науки.

Детальний розгляд історії економічної думки дає змогу діяти таких висновків:

По-перше, меркантилізм, фізіократія, марксистська економічна теорія, кейнсіанство, монетаризм, неонституціоналізм відзначаються системністю, вони увійшли в історію економічної думки, визначено їхню роль в економічній політиці, що дає підстави характеризувати їх як наукові парадигми.

По-друге, набагато складнішими за змістом і структурою є класична економічна теорія і неокласична економічна теорія. Як було зазначено, до класичної теорії належить фізіократія, методологічні засади якої наближені до класичних. Класична теорія стала джерелом марксистської економічної теорії. Вона об'єднує низку часткових економічних теорій. Все це – аргументи для визначення класичної економічної теорії як метатеорії, метапарадигми. Такі ж чинники створили підстави для входження до цього складу неокласичної теорії.

Інакше кажучи, метатеорії, метапарадигми відрізняються складнішою структурою змісту, широтою охоплення предмета і силою впливу на суспільно-економічний розвиток.

По-третє, визначення парадигми або метапарадигми не адекватне економічній системі. До того ж це не “світоглядні та ціннісні установки”, не “характер взаємодії суб'єкта та об'єкта господарської діяльності”, предмета і методу пізнання тощо. Виявляється, що класичну теорію конститує теорія трудової вартості, бо саме вона відіграє роль системоутворюючого

фактора, становить те “залізне ядро”, яке визначає природу всього цілого. Таку саму роль відіграє теорія граничної корисності щодо неокласичної школи. Вона визначає те головне у системі, що надає цьому науковому напрямку певну природу, певний характер. Якщо до цього додати, що класичній школі притаманний погляд на розвиток предмета дослідження як на об’єктивний процес, а для неокласичної – суб’єктивно-психологічний, то принципово важливі риси цих напрямів економічної теорії можна визнати і характеризувати їх як метатеорії, метапарадигми.

По-четверте, поряд із загальними закономірностями, які характеризують розвиток економічної теорії у світовому масштабі, мають місце особливі процеси, що стосуються окремих країн або певних їх груп. Так, Україна, як і інші постсоціалістичні країни, переходять від командної до ринкової економіки. У теорії це перехід від системи знань, властивих командній економіці, до системи знань ринкової економіки.

Незважаючи на те, що в умовах командної системи існує і товарне виробництво, і властиві йому категорії – вартість, ціна, гроші, фінанси та багато інших, ринкова економіка істотно відрізняється від командної. Якщо основою функціонування командної економіки був єдиний народногосподарський план, то ринкова економіка поєднує ринкові механізми з державним регулюванням. Це означає, що з переходом до ринкової економіки і в теорії відбувається перехід до нової парадигми. Але справа цим не завершується.

По-п’яте, перехід до ринкової економіки – не самоціль, а надзвичайно важлива умова соціально-економічного прогресу. Цей перехід відбувається в процесі зміни цивілізацій. Розвинуті країни перейшли на якісно новий рівень цивілізаційного прогресу – постіндустріальну стадію. Це означає, що розвинулася і стала пріоритетною соціальна сфера, виникли принципово нові галузі, інформаційно-інтелектуальні технології, які характеризуються значно вищою ефективністю. За цих

умов індустриальна цивілізація та властиві їй форми переживають кризу. Для того, щоб подолати відставання, підняти економіку, економічну політику держави необхідно формувати з урахуванням тенденцій становлення та розвитку постіндустріального суспільства, тобто застосовувати інформаційно-інтелектуальні технології, сучасні форми управління економікою, ефективні форми організації виробництва і праці. Отже, лише орієнтація на новітні інноваційні та інформаційно-інтелектуальні технології, а також сучасні економічні форми може забезпечити подолання відставання економіки України, досягнення вищих рівнів економічного і соціального прогресу, а значить входження нашої країни до європейської і світової спільноти як рівноправного члена. Це означає, що вітчизняна економічна теорія має прийняти постіндустріальну парадигму як перспективну.

2.2. ПРОБЛЕМИ СИНТЕЗУ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Синтез двох наук – це складна методологічна проблема. Відомо, що навіть у період гострого протистояння двох соціально-економічних систем відбувався процес конвергенції. Тому конвергенція, взаємопроникнення різних систем можливі не лише у розвитку економіки, а й у розвитку економічної теорії, бо це сприяє їхньому взаємозбагаченню.

Як кожна економічна система загалом, так і наукова система зокрема являють певну єдність, тому у процесі конвергенції сприймається те, що не розхитує систему, а розвиває і посилює її. Кожна економічна теорія базується на певних методологічних принципах, їй властива внутрішня логіка. Непродумане, штучне об'єднання принципів може призвести до негативних наслідків.

Життя переконало, що надмірна ідеологізація суспільних наук, у тому числі й економічної теорії, гальмує їх розвиток, призводить до самоізоляції, відриву від цивілізаційного прогресу. Тому варто виходити з потреб життя, практики і шукати шляхи зближення і взаємозбагачення класичної і неокласичної економічних теорій, досягати нового рівня узагальнень і висновків, які підносять економічну теорію і посилюють її вплив на господарську практику.

Добре відомо, що не можна механічно переносити в наші умови наукові розробки інших країн, розвиток яких характеризується зовсім іншими параметрами. Необхідно пристосувати загальні наукові дослідження або ж і теорії до специфічних умов України. Поєднання загального та індивідуального – один із ключових принципів наукової методології.

Хоча критики зосереджені на доведенні протилежності цих двох теорій, проте не враховується, що ці теорії взаємодоповнюють одна одну. Якщо класична економічна теорія розкриває причинно-наслідкові зв'язки, сутність економічних процесів, то друга – висвітлює функціонування економічної системи, її механізм тощо. І поки тривають дискусії, у реальному житті відбуваються процеси взаємопроникнення класичної і неокласичної теорій, їхнє взаємозбагачення.

Дуже важливо й те, що при всій відмінності класичної та неокласичної економічних теорій автори підкреслюють можливість запозичення раціональних напрацювань із теоретичного надбання вчених Заходу. Квінтесенцією цього надбання у навчальній літературі є *“Економікс”* – наука або теорія соціально орієнтованої ринкової економіки. Проте замість механічних запозичень із *“Економіксу”* потрібно вдумливо використовувати його окремі положення і висновки, критично переосмислюючи їх через призму економічної реальності в Україні”¹.

¹ Основы экономической теории : учебник / С. В. Мочерный, В. К. Симоненко, В. В. Секретарюк, А. А. Устенко. – К. : Знання, 2000. – С. 10.

Взаємодоповнення предметів класичної та неокласичної економічних теорій

Важливим фактором синтезу класичної і неокласичної економічних теорій є взаємопроникнення предметів цих наук. Якщо традиційно методологія аналізу предмета економічної теорії розглядала його або автономно, або у взаємозв'язку лише з методом, то у сучасних умовах цей підхід недостатній, варто розглядати предмет науки у взаємозв'язку з важливими елементами структури економічної теорії¹.

Як відомо, класична економічна теорія визначала предметом дослідження багатство народів (А. Сміт та ін.) або виробничі відносини (К. Маркс та ін.). Ці підходи не протилежні, вони взаємопов'язані, бо пошук відповіді на запитання, що є багатство та як його примножувати, підводить до аналізу виробничих відносин. У досить цікавому підручнику “Основи економічної теорії. Політекономічний аспект” говориться, що предметом економічної теорії у її політекономічному аспекті є вивчення економічних виробничих відносин у їхній взаємодії з продуктивними силами та організацією управління й ефективного ведення господарства як чинників суспільного багатства².

“Економікс” по-іншому формулює предмет, звужуючи його зазвичай до функціонування господарської системи в умовах обмеженості і рідкості ресурсів. Так, К. Макконелл і С. Брю твердять: “Економікс досліджує проблеми ефективного використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення матеріальних потреб людини”³.

¹ Тарасевич В. Н. О предмете экономической теории / В. Н. Тарасевич. – Днепропетровск : Січ, 1997. – С. 69.

² Основи економічної теорії: політекономічний аспект / Г. Н. Климко, В. П. Нестеренко, Л. О. Канищенко та ін. – К. : Знання, 1997. – С. 16.

³ Макконелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : учебник : пер. с англ. : в 2 т. Т. 1 / К. Р. Макконелл, С. Л. Брю. – М. : Республика, 1992. – С. 18.

А. Маршалл дав власне визначення політичної економії: це наука, що вивчає людство у його повсякденному житті; вона вивчає ту частину індивідуальних або суспільних дій, яка найтісніше пов'язана з придбанням і споживанням матеріальних атрибутів добробуту. Це визначення істотно відрізняється від тих, що давали його попередники, які звужували предмет економічної теорії до науки про багатство. А. Маршалл трактує предмет значно ширше. “З одного боку, – пише він, – це наука про багатство, але, з другого, – це наука про людину, яка відчуває на собі вплив найрізноманітніших факторів. Щодо економіки, то вона цікавиться переважно тими мотивами, які впливають ...на поведінку людини в її економічному житті”¹.

Як бачимо, А. Маршалл значно ширше розкриває предмет економічної теорії. Він показує, що це наука не просто про багатство, вона вивчає дії людей, спрямовані на придбання і споживання матеріальних атрибутів добробуту. До того ж це наука про людину, на яку впливають різноманітні фактори, і наука про мотивацію поведінки людини в економічному житті. На наш погляд, це значно ширше розкриває не лише предмет дослідження, а й роль людини в економічному житті.

П. Самуельсон підходить до цієї проблеми ще ґрунтовніше. Він повторює, що це наука і про багатство, і про використання людьми рідкісних чи обмежених ресурсів для виробництва різних товарів. Водночас він дає визначення: це наука про види діяльності, пов'язані з обміном і грошовими операціями між людьми; наука про повсякденну ділову діяльність людей, спрямовану на отримання засобів до існування і використання цих засобів; наука про те, як людство справляється з проблемами в галузі споживання і виробництва².

¹ *Маршалл А.* Принципы экономической науки : учебник : пер. с англ. : в 3 т. Т. 1 / А. Маршалл. – М. : Прогресс, 1993. – (Серия “Экономическая мысль Запада”). – С. 14.

² *Самуельсон П.* Экономика: вводный курс / П. Самуельсон ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1964. – С. 25.

Минуло чимало років, і П. Самуельсон з В. Нордхаузом ще чіткіше визначили предмет “Економіксу”. Вони пишуть так: “Економікс – це наука про те, як люди чи суспільство обирають спосіб використання дефіцитних ресурсів, які можуть мати багатоцільове призначення для того, щоб виробляти різноманітні товари і розподіляти їх зараз або у майбутньому для споживання різних індивідів та груп суспільства”¹.

Дуже важливо відзначити, що окремі автори при порівнянні предмета класичної та неокласичної теорій констатують як очевидне не таке вже й значне розходження між ними. “Економікс” розглядає дії людей у різних сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, обміні, розподілі та споживанні матеріальних благ), а політична економія – те, що люди у процесі праці (що передбачає їхні дії) вступають між собою у певні зв’язки і відносини. Щоправда, далі ці автори наголошують на істотніших розходженнях між цими науками. Так, політична економія – це наука про об’єктивні закони, які управляють виробництвом і обігом матеріальних благ. “Економікс” досліджує теж економічні закони, але не об’єктивні, а закони ймовірності. Та все ж це не применшує значення висновку про відносну наближеність предметів класичної і неокласичної економічної теорії.

Виникає питання: предмет класичної чи неокласичної школи краще відповідає потребам пізнання перехідної економіки України? У процесі переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки відбувається заміна однієї економічної системи іншою. Здійснюються глибокі соціально-економічні перетворення: роздержавлення, приватизація державного майна, демонополізація економіки, перебудова її структури, створення ринково-конкурентного середовища тощо. Виконанню

¹ Самуельсон П. Економікс [Реферат] 12-е изд. / П. Самуельсон, В. Нордхаус / под ред. В. Д. Камаева ; пер. с англ. // Эконом. науки. – 1990. – № 1. – С. 106.

цих практичних завдань відповідає класична економічна теорія, бо саме її предметом є виробничі відносини, які досліджуються у тісному взаємозв'язку і взаємодії з продуктивними силами і надбудовою. Саме цей предмет спрямовує соціально-економічні перетворення на перебудову відносин власності, зміну форм господарювання, перебудову структури продуктивних сил, створення ринково-конкурентного середовища тощо.

Однак при цьому слід мати на увазі, що предмет науки не є чимось незмінним. Навпаки, предмет розвивається, збагачується. Ще не так давно предмет класичної теорії обмежувався виробничими відносинами. Так, в одному із підручників визначалося, що політична економія – це наука про розвиток виробничих, тобто економічних відносин людей¹. А щоб науковці не виходили за межі цього предмета, наводилося категоричне трактування: “її предмет зовсім не “виробництво матеріальних цінностей”, як часто говорять (це предмет технології), а суспільні відносини людей з виробництвом”².

Дійсно, процес виробництва, роль факторів виробництва – людини, машин, устаткування, організацію їхнього функціонування і т. п. вивчає технологія. Але це зовсім не означає, що економічна теорія може без них обійтися. Навпаки, продуктивні сили мають суспільний характер, їхній розвиток передусім характеризує рівень пізнання людиною сил та явищ природи. Рівень розвитку продуктивних сил, зростання продуктивності суспільної праці – це збільшення створюваного продукту, матеріального багатства суспільства при менших витратах виробництва, підвищення добробуту народу. Це – головний критерій і показник суспільно-економічного прогресу. Зростання продуктивних сил, продуктивності суспільної праці на основі науково-технічного прогресу змінює характер

¹ Курс политической экономии : в 2 т. Т. 1 / под ред. Н. А. Цаголова. – М. : Экономиздат, 1963. – С. xi–ix.

² Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 35 т. Т. 2 / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – С. 181–182.

праці, місце людини у виробничому процесі, структуру зайнятості у суспільстві і в решті-решт навіть класову структуру суспільства. Це безперечно свідчить про те, що економічна теорія не лише не може обійтися без цих категорій, але й гостро потребує дослідження продуктивних сил, продуктивності суспільної праці. Без цього неможливі прогрес цивілізації, взаємодія продуктивних сил, виробничих відносин і надбудови, уявлення про суспільно-економічний розвиток.

Невипадковим є те, що саме останніми роками (за кордоном набагато раніше) економісти стали дедалі глибше вивчати сутність і закономірності розвитку технології виробництва. Виявилось, що технологічний спосіб виробництва індустріального суспільства має складну структуру, яка характеризується технологічними укладами, тобто специфічними макро-економічними комплексами взаємопов'язаних виробництв, які утворюють єдиний відтворювальний контур¹. Технологічні уклади відрізняються за рівнем техніко-економічної досконалості. Наприклад, до третього технологічного укладу належить виробництво чавуну, сталі, хімікатів. В українській економіці переважають третій і четвертий технологічні уклади. П'ятому технологічному укладу властиві інформатика, телекомунікації, електроніка, роботобудування тощо. Становлення постіндустріального суспільства з якісно новим нематеріальним виробництвом та інформаційно-інтелектуальними технологіями потребує глибокого розуміння якісних змін у технологічному способі виробництва. Індустрія виробництва, поширення і використання знань, нових технологій, тобто знань про те, як можна використовувати наявні ресурси новим способом, ніж це було до недавнього часу. Не капітал, не праця, не природні ресурси (земля та її надра), а знання та засоби їхнього виробництва стають основним джерелом багатства.

¹ Глазьев С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития / С. Ю. Глазьев. – М. : ВладДар, 1993. – С. 63.

На жаль, в економічній літературі і сьогодні зберігаються уявлення про минуле. Так, один з авторів пише, що ядром саморозвитку економіки з точки зору технології визнається “група машинобудівних і будівельних галузей, які мають властивість, з одного боку, спільними діями відтворювати в натурі самих себе, а, з другого, – створювати знаряддя праці для інших галузей машинобудування та інших галузей народного господарства”¹. До того ж, навіть майбутнє дехто вбачає в “інтегративно-інноваційному утворенні як сукупності найактивніших елементів усіх трьох типів укладів одного історичного рівня”². Це свідчить про те, що вітчизняні науковці, а тим більше звичайні спеціалісти продовжують мислити категоріями індустріальної епохи. Здавалося б, що тут такого. Але виявляється, що розвинуті країни вже добре усвідомили, що розгорнулася криза індустріальної моделі розвитку, у традиційних галузях цієї стадії знизилася норма прибутку.

Саме життя підводить до необхідності ґрунтовного знання технології, врахування закономірностей її удосконалення, розрізнення її елементів за рівнем розвитку. На цю вимогу життя з’явилися праці, в яких розкривається категорія технологічного укладу, тобто технології, яка відповідає певному рівню економічного розвитку. За цим підходом наша економіка є технологічно багатокладною, вона складається з п’яти укладів. Завдяки такому баченню розкривається становище кожної галузі за ступенем прогресивності її укладів і визначаються конкретні шляхи подолання нашого відставання у галузі технології, переходу до вищого технологічного способу виробництва. Практика господарського розвитку відкинула обмежене сприйняття виробничих відносин, обумовила набагато ширше їх розуміння та

¹ *Маевский В. И.* Макроэкономические аспекты теории эволюционной экономики / В. И. Маевский // Эволюционный подход и проблемы переходной экономики. – М. : ИЭ РАН, 1995. – С. 138–148.

² *Тарасевич В. Н.* О предмете экономической теории / В. Н. Тарасевич. – Днепропетровск : Січ, 1997. – С. 63.

усвідомлення закономірностей їхнього розвитку. Відтак, економічна теорія стала набагато практичнішою, вона спроможна дати рекомендації набагато конкретніші і багатогранніші.

На перший погляд здається, що розширене визначення предмета не таке вже й важливе. Насправді це відображення набагато ширшого, комплексного підходу і до самого предмета, і до економіки в цілому. Як відомо, раніше виробничі відносини трактувалися односторонньо, вони звужувалися до соціально-економічних відносин, насамперед відносин власності і відносин розподілу. Це пояснювалося пануванням методології, яка ігнорувала загальне, загальнолюдське і абсолютизувала особливе, класове, специфічне. Звужене розуміння виробничих відносин зумовлювало так само одностороннє трактування складних економічних процесів. Відомо, що усупільнення виробництва включає не лише розвиток продуктивних сил, а й технологічний спосіб виробництва, не лише відносини власності, а й форми організації виробництва і праці, відносини спільної праці та взаємного обміну діяльністю у процесі виробництва.

Організаційно-економічні відносини і форми характеризують сам процес виробництва, комбінацію факторів виробництва незалежно від соціально-економічної його форми. Ця царина відносин становить те загальне, що властиве різним способам виробництва і, як і продуктивні сили, забезпечує послідовність і спадкоємність у розвитку економіки і суспільства в цілому. Інакше кажучи, матеріальні можливості наступної форми виробництва (технологічні умови і відповідна їм економічна структура підприємства) зароджуються у попередній формі. Отже, організаційно-економічні відносини становлять невід'ємну, органічну складову системи виробничих відносин і створюють можливості для ширшого їх розкриття і глибшого розуміння механізму взаємодії виробничих відносин з продуктивними силами.

Таким чином, обмеження предмета економічної теорії виробничими відносинами неминуче породжувало методології,

які проявлялися насамперед в абстрагуванні від продуктивних сил і надбудови, в їхній недооцінці. Це обумовлювало схоластичне теоретизування і навіть спрощення, вульгаризацію економічних процесів. Складні, багатогранні процеси звужувалися до однопланових, простих, і на цій основі робилися важливі висновки. Щоб посилити зв'язок теорії з практикою, необхідно було подолати відірваність виробничих відносин від інших елементів суспільної організації виробництва, бо не можна розглядати виробничі відносини поза динамікою продуктивних сил.

Безперечно і те, що виробничі відносини тісно пов'язані з економічною функцією держави, тому й у цьому аспекті потрібно істотно удосконалити предмет економічної теорії. Ним є виробничі відносини в органічному поєднанні з продуктивними силами і надбудовою. Такий підхід значно збагатив наукові дослідження, посилив їхній зв'язок з практикою господарювання, з рухом продуктивних сил та економічною діяльністю держави. Водночас неможливо знайти шляхи і методи соціально-економічних перетворень без розуміння й ефективного використання економічних ресурсів. Досвід України переконливо свідчить, що розробка і затвердження державного бюджету щорічно перетворюється у драматичну подію. Адже соціально-економічні перетворення нерозривно пов'язані з економікою, з використанням виробничих ресурсів, із забезпеченням відповідності між доходами і витратами держави.

Для того, щоб створювати матеріальні блага і послуги, потрібні економічні ресурси, з яких вони виробляються. Економічні ресурси – це природні багатства, які є сировиною для виробництва товарів і послуг, тобто земля або сировинні матеріали, капітал та інвестиційні товари, які служать розвитку виробництва (засоби виробництва). Окрему, важливу частину ресурсів становлять людські ресурси, тобто праця людей та їхні підприємницькі здібності.

Усі ці економічні ресурси (фактори виробництва) мають важливу особливість – вони рідкісні або існують в обмеженій

кількості. Отже, у суспільстві складається така ситуація: матеріальні потреби безмежні, а економічні ресурси, з яких виробляються товари і послуги, обмежені і рідкісні. Тому покликання економічної науки полягає в тому, щоб розкрити шляхи і методи найкращого, найефективнішого використання виробничих ресурсів для задоволення матеріальних потреб суспільства. Це і становить предмет економічної теорії, “Економіксу”, який досліджує проблеми ефективного використання обмежених виробничих ресурсів. Чим більше одержано продукції на одиницю ресурсів, тим вища ефективність економіки. І це дуже важливо. Так, Україна виробляє все ще мало енергоресурсів, особливо нафти і газу, і змушена закуповувати їх за кордоном. До того ж закуплені за світовими цінами енергоресурси неефективно використовуються. Наприклад, Франція споживає 30 млрд м³ газу, тобто втричі менше, ніж Україна, але при цьому виробляє продукції у 5 разів більше. Справа в тому, що у Франції широко використовуються енергозберігаючі технології, чого бракує в Україні.

Як бачимо, підхід “Економіксу” до визначення предмета економічної теорії цілком обґрунтований. Причому, хоча автори декларують намагання обмежити предмет науки “універсальними”, “вічними” питаннями, позбутися соціально-економічних проблем, проте не завжди їм вдається дотримуватися таких підходів. Варто лише поглянути на зміст підручників “Економіксу”, щоб переконатися у наявності соціально-економічних проблем. Це – чистий капіталізм та кругообіг доходу, реалії американського капіталізму: приватний і державний сектори, безробіття та інфляція, їхній взаємозв’язок з погляду кейнсіанців, неокласиків та прихильників теорії економіки пропозиції тощо¹.

Отже, перехідна економіка потребує і глибоких перетворень виробничих відносин, і структурної перебудови продук-

¹ Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : учебник : пер. с англ. : в 2 т. Т. 1 / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – М. : Республика, 1992. – 399 с.

тивних сил, зміни відносин власності і форм господарювання, і запровадження нової техніки і технології, насамперед, енергозберігаючої. Об'єктивна ситуація потребує від держави покладатися на виробничі відносини як на предмет класичної економічної теорії, на основі якої визначаються шляхи соціально-економічної трансформації, і на предмет неокласичної теорії, предмет "Економіксу" – ефективне використання обмежених виробничих ресурсів, без чого не можна домогтися підвищення ефективності економіки, розв'язання складних соціально-економічних проблем перехідного періоду.

Відтак, колись різні, навіть протилежні предмети економічної теорії – виробничі відносини і раціональне використання виробничих ресурсів – стають взаємопов'язаними. Виявляється, що "Економікс", визначивши предметом дослідження ефективність використання виробничих ресурсів, не може обійтися без пізнання виробничих відносин. І навпаки, якщо економічна теорія (чи політична економія) має предметом вивчення виробничі відносини, то хіба вона може не досліджувати фактори виробництва, виробничі ресурси. Звичайно, не може. Про взаємне доповнення двох предметів пізнання, про їхню взаємодію досить переконливо свідчить практика перехідної економіки. Якщо обмежитися лише дослідженням ефективності використання виробничих ресурсів (хоча це, безперечно, дуже актуальна проблема), то ми не зможемо розкрити ні сутності перехідного періоду до ринкової економіки, ні тим більше конкретних шляхів і методів соціально-економічних перетворень та логіки їх здійснення. Тому методологія, яка розкриває структуру економіки і суспільства (продуктивні сили, виробничі відносини, надбудову) дає змогу визначити шляхи і методи соціально-економічних перетворень. А методологія, яка забезпечує ефективне використання рідкісних та обмежених ресурсів, є необхідним механізмом створення матеріальних умов для розв'язання нагальних проблем перехідної економіки.

Загальне та особливе у взаємодії класичної та неокласичної економічних теорій

За часів колишнього СРСР всі або майже всі економічні теорії, які створювалися на Заході, жорстко і безкомпромісно критикувалися. Але жити у цілковитій ізоляції неможливо. Тому ще у 1964 р. був видрукований підручник П. Самуельсона “Економіка”, розповсюдження якого контролювалося й обмежувалося. Про це свідчив напис: “Для наукових бібліотек”, а також вступна стаття і величезна післямова “Про методологічні витоки підручника П. Самуельсона “Економіка” (141 с.). Друкувалися також твори видатних економістів Заходу.

Ситуація докорінно змінилася в часи перебудови і особливо з розвалом Союзу. Подолання самоізоляції, перехід на цивілізаційні засади соціально-економічного розвитку, прихильність до загальнолюдських надбань – все це зумовило широкий доступ до західної літератури, західного досвіду життя і праці людей. Було перекладено і видано великими тиражами низку підручників “Економікс”, з макро- та мікро-економіки, багато іншої науково-економічної та навчальної літератури.

Отже, створилася своєрідна ситуація, коли, з одного боку, існує традиційна, класична економічна теорія, яка розкриває загальновідомі, фундаментальні принципи організації життя суспільства у його тісній взаємодії з соціально-політичними процесами, а з другого – у науковому і навчальному процесі перебуває значна кількість підручників з курсу “Економікс”, а також з актуальних проблем грошей, фінансів та кредиту, менеджменту. Як відзначає Л. Абалкін, економічна теорія у її класичному розумінні зберігає за собою функції, пов’язані з аналізом соціально-економічних аспектів суспільного життя. Лише до сфери економічної теорії як “філософії господарства” належать дослідження типів соціально-економічних систем, їх еволюції, цілей та критеріїв соціально-економічного прогресу,

власності, соціально-класової структури суспільства, системи інтересів та мотивації господарської діяльності¹.

Обидва напрями розвитку теорії економіки перебувають у досить складній ситуації. Якщо взяти класичну економічну теорію, то нерідко можна бачити надмірну абстрактність, відірваність від життя, практики господарювання. Окремі автори, заперечуючи перестороги, що політекономічна теорія поступилася провідними позиціями, водночас зазначають, що “у нових умовах досить чітко виявилися вади цієї теорії. Навіть у кращих роботах вона зупинилася десь на зламі ХІХ–ХХ ст. і не запропонувала переконливі відповіді на нові фундаментальні питання, висунуті самим життям. Зрештою вона потрапила у глибоку концептуальну кризу”².

Представники неокласичної школи відзначають її однобічний економізм, намагання уникнути аналізу соціально-політичних процесів. Так, Дж. Гелбрейт ще у 1971 р. писав, що “Економікс”, залишаючись у вузьких межах ринкового мікро- і макроаналізу, абстрагуючись від реальностей соціально-політичного життя, перестає бути наукою і перетворюється на консервативно використовувану систему вірувань з претензією називатися наукою.

Відомий представник інституціонально-соціологічного напрямку Р. Хейлбронер теж підкреслює, що економічна теорія, у тому числі у її неокласичному варіанті, принципово не може бути вільною від ідеології, інша справа – чи визнає вона це відкрито. Яке співвідношення існує між класичною і неокласичною економічними теоріями? За підручником “Основи економічної теорії”, виданим у 2000 р., все зведено до принципів відмінностей між цими науками.

¹ Абалкин Л. Экономическая теория на пути к новой парадигме / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1993. – № 1. – С. 5.

² Рязанов В. Какой быть базовой экономической дисциплине в вузах? / В. Рязанов // РЭЖ. – 1996. – № 11–12. – С. 77.

Так, класична економічна теорія досліджує причинно-наслідкові зв'язки в економічних явищах і процесах, а неокласична, тобто “Економікс”, фіксує певні висновки та узагальнення без виявлення їхньої причини. Такий підхід відповідає вимогам позитивної економічної теорії, яка лише констатує факти, однак не дає їм оцінки. Основою такого підходу є позитивістська філософія, яка відкидає категорію причинності, заміняє її поняттям функціональної залежності. За такого підходу, навіть на думку багатьох західних економістів, зайвими стають такі фундаментальні категорії, як економічна ефективність, соціальна ефективність, економічна політика та ін., оскільки не можна визначити, яким має бути раціональне розміщення ресурсів, що необхідно зробити для подолання економічної кризи. “Економікс” пропагує індивідуалізм, стоїть на принципах атомізації суспільства, вільної ринкової економіки, а тому на боці людини, яка є біосоціальною істотою, відкидаючи при цьому колективні цінності, які в сучасних умовах у більшості розвинутих країн є домінуючими.

“Економікс” надмірно переповнений графіками, схемами, математичними формулами, еkleктично суперечливими положеннями, багатьма застарілими догмами та стереотипами. Це значною мірою позбавляє його ознак теоретичності, принципів методологічності, критеріїв педагогічності.

З точки зору методології в “Економіксі” переважає кількісний підхід (у класичній економії – якісний і сутнісний аналіз у поєднанні з кількісними характеристиками), функціональний аналіз замість причинно-наслідкового, суб'єктивно-ідеалістичне спрямування замість об'єктивного у поєднанні з суб'єктивними оцінками, цивілізаційний підхід замість формаційного, у тому числі класового у поєднанні з цивілізаційним.

Ще критичніше оцінюють “Економікс” деякі російські автори. Так, К. Хубієв пише про методологічний і змістовний еkleктизм цієї науки, про її внутрішню суперечливість. До того ж він вважає сумнівними не лише окремі розділи,

а й самі фундаментальні основи цього напрямку економічної науки¹.

Відомо, що теорія служить практиці, направляє практику і перевіряється практикою. Саме практика є критерієм істинності теорії. Тому постає питання: чому розвинуті країни, які керуються такою “недосконалою”, на думку К. Хубієва, теорією, як “Економікс”, за повоєнні роки досягли величезного зростання економіки, а Німеччина і Японія, зруйновані під час війни, вразили світ німецьким та японським “дивом”, у 10–12 разів перевищили (порівняно з колишнім СРСР) виробництво ВВП на душу населення. Чому розвинуті країни змогли здійснити грандіозну постіндустріальну революцію і перейти на якісно нову стадію цивілізаційного прогресу – постіндустріальну стадію. І навпаки, чому Україна і Росія, які керуються такою передовою економічною теорією, за повоєнний період значно відстали від розвинутих країн, а за роки незалежності важка і довготривала криза відкинула їхні економіки на кілька десятиліть назад? Чому наші країни відстали від розвинутих країн на цілу технологічну епоху?

Відповіді на ці кардинальні питання обумовлені комплексом глибоких і складних проблем. Проте з другого боку очевидно, що окремі положення “Економіксу” надумані і не відповідають дійсності. Наприклад, твердження про те, що ця наука пропагує індивідуалізм і відкидає колективні цінності, які домінують у розвинутих країнах.

Насправді глибокі зміни у діалектиці усупільнення та відокремлення на основі науково-технічного прогресу обумовили широке розгортання дрібного бізнесу, індивідуальних домогосподарств. Перетворення соціальної сфери на домінуючу теж зумовлює індивідуалізацію праці, індивідуалізацію задоволення потреб людини. Так, лікар має добре знати особли-

¹ Хубієв К. Еще раз об экономиксе: не сотвори себе кумира / К. Хубиев // РЭЖ. – 2000. – № 5. – С. 105.

вості організму кожного хворого. Тому таким нагальним є питання про сімейного лікаря. Вчитель має враховувати не лише індивідуальні здібності, а й характер учня, манеру його поведінки, отже, потрібна демасифікація виготовлення одягу, взуття та інших товарів. Індивідуалізація праці у постіндустріальному суспільстві стає об'єктивною закономірністю, пов'язана з перетворенням праці у творчий процес діяльності людини, з усебічним розвитком людської особистості. Тому твердження, начебто в розвинутих країнах домінують відносини колективізму, не відповідає реаліям суспільного життя.

Або візьмемо першу і головну відмінність між класичною та неокласичною економічними теоріями, яка полягає в тому, що перша вивчає причинно-наслідкові зв'язки, а друга (тобто "Економікс") зосереджується на розкритті функціональних залежностей. Дійсно, це реальна відмінність цих двох наук. Проте її не можна абсолютизувати. Відоме філософське трактування, що сутність з'являється, а явище – істотне. У процесі пізнання дуже важливо за формою прояву розкрити сутність. Але не менш важливо дослідити зміни самої форми. У "Капіталі" К. Маркс заглиблюється в сутність відносин між товаровиробниками, розкриває економічну категорію вартості і тут же за допомогою аналізу розвитку форм вартості розкриває походження та сутність грошей. Отже, і без пізнання категорії вартості немає повноцінної економічної теорії, і без розкриття сутності грошей ця теорія буде науково неспроможною.

Цей висновок підтверджується господарською практикою. Так, у 70–80-х роках ХХ ст. у колишньому СРСР здійснювалися пошуки ефективних форм господарювання. Політична економія як наука розкрила причинно-наслідкові зв'язки, з'ясувала сутність багатьох категорій, але виявилось, що залишається не розкритим механізм функціонування економіки, тобто господарський механізм. І це стало предметом широких, фронтальних досліджень економістів колишнього Радянського Союзу. Так, економісти кафедри економічної теорії та гос-

подарської практики Київського університету імені Тараса Шевченка, очолюючи Республіканську міжвузівську програму з цієї проблеми, опублікували протягом 1976–1990 рр. 25 книжок, серед них 10 монографій та 15 республіканських міжвідомчих наукових збірників. Цілком зрозуміло, що у створенні республіканських збірників взяли участь багато економістів кафедр вузів України. І не менш важливо й те, що низка монографій були спільно написані економістами Київського та Московського, Київського та Лейпцігського університетів, Київського університету та Укрремтресту, Київського університету та виробничого об'єднання “Київпромартатура”. Це переконливе свідчення того, що на певних етапах розкриття функціональних залежностей механізм функціонування стає не просто актуальним, а навіть виходить на перший план. Тому спроби зобразити справу так, начебто функціональні дослідження науково неспроможні, не можна вважати обґрунтованими.

Це дає підстави твердити, що класична теорія, яка розкриває причинно-наслідкові зв'язки, сутність тих чи інших процесів, і неокласична теорія “Економікс”, що досліджує функціональні залежності, механізми функціонування, не протистоять одна одній, а взаємодоповнюються. Наприклад, класична теорія ґрунтовно розкриває сутність відносин вартості, а неокласична – функціональну форму – ціну, особливості її формування і руху під впливом попиту і пропозиції. У цілому складається досить повне уявлення про такі складні процеси, як взаємодія вартості та ціноутворення. Отже, найглибші основи двох напрямів розвитку економічної теорії містять можливість їхнього взаємодоповнення і взаємозбагачення.

Теорія і практика грошей і грошового обігу, викладена в “Економіксі”, характеризується реалізацією методологічних підходів, властивих неокласичній теорії. Якщо їх вивчення у класичній теорії розпочинається із з'ясування необхідності і сутності грошей, то в “Економіксі” на перше місце висуваються функції грошей. Та все ж і вони ставлять перше питання: що

таке гроші? “Гроші, – пишуть К. Макконелл і С. Брю, – це те, що гроші роблять. Все, що виконує функції грошей, і є грошима”¹. Як бачимо, виходячи із принципу розкриття функціональної залежності, ці автори, спираючись на функції грошей, ототожнюють їх із сутністю грошей і на цій основі дають власне визначення грошей.

Завдяки зосередженості на функціональному аспекті справи “Економікс” розробив систему грошових агрегатів і структурував грошову масу. Це величезне досягнення неокласичної теорії у пізнанні грошей, яке має надзвичайно велике значення для всіх країн. Зараз і в Україні дослідження грошового обігу здійснюється на основі використання грошових агрегатів.

З розвитком фінансово-кредитної системи зростає питома вага коштів на поточних рахунках, а обсяг сучасних чекових депозитів перевищує кількість банкнот. В умовах ринкової економіки збільшується потреба в ефективному механізмі регулювання грошових потоків, класифікації їх на основі принципу ліквідності. З цього погляду виділяється насамперед M_0 , тобто готівкові гроші, які перебувають у сфері обігу. Статистика показує, що, починаючи з 1993 р., постійно відбувається зростання питомої ваги реальної готівки. Якщо у 1993 р. цей показник становив 20,6 %, то у 1996 р. він підвищився до 33 %, а в 2000 р. досяг 52,7 %². У США частка готівки у загальному обсязі становить лише 5 %, отже, наше грошове господарство дуже відрізняється від економіки розвинутих країн.

Важливу роль відіграє грошова база – сума готівки, яка утримується поза банківською системою та загальними резервами комерційних банків, тобто сума обов’язкових та позанормативних резервів готівки у касах. Грошова база зростає упродовж всього періоду, що свідчить про зусилля, спрямовані

¹ Макконелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : учебник : пер. с англ. : в 2 т. Т. 1 / К. Р. Макконелл, С. Л. Брю. – М. : Республика, 1992. – С. 264.

² Тенденції української економіки. – 2000. – Груд. – С. 61.

на монетаризацію економіки: на 35 % – у 1996 р., на 44,5 – протягом 1997 р., на 21,9 – у 1998 р., на 39,2 – у 1999 р. та на 45 % – у 2000 р.¹ Це частково пояснюється вищим, ніж очікувалося, рівнем інфляції (25,8 % зростання ІСЦ), але допомогло підтримати відносно високий рівень монетаризації економіки.

До недавнього часу готівкові гроші об'єднувалися з чековими внесками і визначалися як перший агрегат M_1 .

Але досвід багатьох країн, у тому числі й України, незаперечно довів, що в них, на відміну від розвинутих країн, готівкові гроші відіграють набагато більшу роль, що й зумовило виокремлення самостійного агрегату M_0 . Ця обставина привела до того, що агрегат M_1 містить у собі лише чекові внески, тобто депозити, які приносять проценти.

Зростання попиту на кредит створило можливості для достатньо високих доходів від грошових нагромаджень, що обумовило утворення взаємних доходів та депозитних рахунків грошового ринку, які вкладають кошти у короткострокові грошові інструменти. Це сформувало агрегат M_2 .

$$M_2 = M_1 + \text{строкові внески (що приносять проценти)} + \\ + \text{заощаджувальні внески до запити (які приносять проценти)} \\ \text{без права користування чеками} + \text{взаємні фонди} \\ \text{та депозитні рахунки грошового ринку.}$$

Станом на 1999 р. M_2 у національній валюті становив 16 367 тис. грн, а M_2 , включаючи страхові депозити в іноземній валюті, на той же 1999 р. становив 21 714 тис. грн. Отже, якщо, наприклад, у США M_2 перевищує обсяги M_1 у 3–4 рази, то в Україні співвідношення внесків у національній валюті становить 50:50, а якщо додати і в іноземній валюті, то воно становитиме 2:1, тобто співвідношення зовсім інше².

Розширення попиту на продукти викликало необхідність нових об'єктів застави, під які можна видавати кредити. Ними

¹ Тенденції української економіки. – 2000. – Груд. – С. 61.

² Там само. – С. 60.

стали депозитні сертифікати. Водночас виникла потреба у нових, менш ліквідних грошових документах, які входять в агрегат M_3 .

$$M_3 = M_2 + \text{депозитні сертифікати} + \\ + \text{строкові угоди про обернений викуп} + \\ + \text{строкові позики в євродоларах} + \\ + \text{акції взаємних фондів грошового ринку}.$$

Як відомо, структура грошових агрегатів в Україні істотно відрізняється від таких показників у розвинутих країнах. А що стосується агрегату M_3 , то його, по суті, немає в економіці України. Досить висока питома вага готівкових грошей свідчить про те, що в ході реформ ми не лише не наблизилися до структури грошової маси, властивої розвинутій ринковій економіці, а навпаки, віддалилися від неї. Очевидно, це явище притаманне перехідній економіці, коли інфляція і до того ж зниження рентабельності більшості підприємств різко зменшують інвестиції, обмежують кредитні ресурси, а відтак, гальмують формування агрегату M_2 і не дають змоги створюватися M_3 . На ситуацію також негативно впливали борги, платіжна криза, взаємні неплатежі, інфляційні процеси. Тому оздоровлення грошового обігу потребує не лише подолання інфляційно-стагфляційних процесів, а й забезпечення економічного зростання, підвищення рентабельності підприємств, що зумовлює внутрішні джерела накопичення, збільшення кредитних ресурсів.

Візьмемо функції грошей. У наших підручниках і сьогодні розглядаються п'ять функцій: міра вартості, засіб обігу, засіб нагромадження, засіб платежу і світові гроші¹, як вони були визначені ще в середині XIX ст. Їхнє трактування не може не викликати подив. Так, при характеристиці функції світових грошей написано: "Паперові знаки (долари, фунти стерлінгів, марки, ени тощо) відіграють дедалі більшу роль у міжнарод-

¹ Основи економічної теорії: політекономічний аспект / Г. Н. Климко, В. П. Нестеренко, Л. О. Канищенко та ін. – К. : Знання, 1997. – С. 142–146.

них розрахунках. Проте золото залишається твердими і бажаними для всіх країн світовими грошима...”¹

Згідно з рішеннями Ямайської конференції золото витіснене з міжнародних розрахунків, МВФ припинив будь-які операції з золотом, а у нас “золото залишається світовими грошима...” Правда, через кілька сторінок стверджується: “Нині золото як грошовий матеріал ніде в світі не використовується. Золото купують тепер як звичайний товар”. Але й це правильне положення має інше продовження. Виявляється, що золото виконує “функцію нагромадження скарбів” і бере участь у визначенні валютних курсів... Що стосується “нагромадження скарбів”, то золото як дорогоцінний товар дійсно може використовуватися для цього. Але це вже не функція грошей, бо золото не є грошима, а використання золота як дорогоцінного товару. Набагато складніше зрозуміти, який зв’язок між золотом і плаваючим валютним курсом?

У новому підручнику теж перераховуються такі функції грошей: міра вартості, засіб обігу, засіб накопичення, засіб платежу, світові гроші. Але й тут стверджується, начебто “золото як світові гроші” використовується шляхом “продажу його за іноземну валюту на приватних ринках золота”. Відомо, що нині золото продається як товар і немає ніякого стосунку до “світових грошей”? Неокласична школа, зосередивши увагу на функціях грошей (адже це для них головне), вже досить давно розкрила їхню еволюцію, зміни, що відбулися у функціях грошей. Оскільки золото перестало бути грошима, зникла потреба у його вимірі, у масштабі цін, він злився з функцією міри вартості. Грошова одиниця кожної країни є одночасно і мірою вартості, і мірою грошей. Функції засобу обігу і засобу платежу об’єдналися. “Гроші як засіб обігу – це гроші, які використовуються для купівлі товарів і послуг, а також для опла-

¹ Основи економічної теорії: політекономічний аспект / Г. Н. Климко, В. П. Нестеренко, Л. О. Канищенко та ін. – К. : Знання, 1997. – С. 149.

ти боргів”¹. Як бачимо, одна функція – засіб обігу – використовується і як засіб платежу, а саме оплата боргів. Раніше у ХІХ ст. і першій половині ХХ ст. золото виконувало функцію світових грошей. Потрапляючи на світовий ринок, воно знімало “національний мундир”. А сьогодні гроші постають у національній формі (долар, євро, фунт стерлінгів, єна та ін.), виконуючи функції світових грошей. Отже, із п’яти функцій через об’єктивні причини нині діють лише три. З певною розбіжністю усі автори визнають такі функції: засіб обігу, міра вартості, засіб збереження (нагромадження).

Цілком зрозуміло, що висновки неокласичної школи мають увійти і входять в арсенал класичної школи.

І нарешті, розглядаючи функції грошей, начебто ігноруючи їхню сутність, автори “Основ економічної теорії” все ж доходять висновків, які не лише може використати, але й використовує класична школа. Ось ці висновки щодо сутності грошей:

- “1. В економіці США та інших розвинутих країн гроші є, по суті, борговими зобов’язаннями держави, комерційних банків та ощадних установ.
2. Ці боргові зобов’язання успішно виконують функції грошей до тих пір, поки їхня вартість або купівельна спроможність відносно стабільна.
3. Вартість грошей вже не базується на суворо визначеній кількості дорогоцінних металів (як було раніше), вона визначається швидше кількістю товарів і послуг, які можна придбати за гроші на ринку.”²

Аналіз підручника “Основи економічної теорії” свідчить, що нині неможливо розкривати важливі проблеми без викорис-

¹ Долан Э. Д. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика : пер. с англ. / Э. Д. Долан, К. Д. Кэмпбелл Р. Д. Кэмпбелл. – М. ; Л. : ДваТриИ, 1991. – С. 26.

² Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : учебник : пер. с англ. : в 2 т. Т. 1 / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – М. : Республика, 1992. – С. 271.

тання неокласичної економічної теорії, тому в ньому дається ґрунтовна характеристика “Економіксу” як науки. Розкриваються його ключові методологічні основи та їхня відмінність від класичної економічної теорії, водночас відбувається ґрунтовний виклад положень “Економіксу”, які збагачують економічну теорію новими підходами та новими висновками. Так, у темі про ринкову рівновагу та механізм її досягнення аналізується дія закону попиту та спадної дохідності, у тому числі рівноважний метод, гранична корисність, граничні доходи та граничний продукт. Потім розкривається сутність закону спадної дохідності та його варіант – закон зниження продуктивності факторів виробництва. В основу цього закону покладено теорію спадної родючості ґрунту, яку у 80-х роках ХІХ ст. американським економістом Дж. Б. Кларком було поширено на працю і капітал. На думку американського економіста Т. Карвера, сутність цього закону полягає в тому, що у процесі використання праці, землі і капіталу кількість благ зростає найшвидше за умови оптимального і пропорційного використання усіх факторів. Якщо один або два фактори зростуть при незмінності третього, то кількість продукції збільшується, але не у такій пропорції, у якій зросли фактори. У цій ситуації, на думку П. Самуельсона, фізичний обсяг граничного продукту почне скорочуватися. Відповідно до цього закону для правильного прийняття рішення про раціональний вибір (порівняння корисності і затрат) необхідно, щоб граничні витрати у кожному випадку дорівнювали граничному продукту. Інакше кажучи, вкладати ресурси слід до тих пір, поки ефект від вкладення останньої одиниці ресурсу не дорівнюватиме віддачі. Отже, інвестиції вигідні лише до того часу, поки гранична корисність або граничний дохід перевищують граничні витрати. Наймати на роботу нового працівника можна лише у тому разі, коли вартість виготовленого ним граничного продукту перевищує витрати на додаткову заробітну плату.

Самостійне місце посіла проблема еластичності попиту і пропозиції та їхні основні види. Еластичність – це міра відчут-

тя попиту і пропозиції до зміни факторів, які їх визначають, насамперед до вартості товарів. У кількісному вираженні еластичність означає ступінь або міру реагування однієї змінної величини внаслідок зміни іншої змінної величини на один процент. Так визначають еластичність англійські економісти Р. Піндайк та Д. Рубенфільд.

Важливу роль в еластичності попиту і пропозиції відіграють зміни величини попиту залежно від ціни. Визначаються основні фактори, які впливають на цінову еластичність попиту. Цінова еластичність, зазвичай, величина від'ємна. Це означає, що із зростанням ціни попит на товар зменшується. Коефіцієнт еластичності показує зміну попиту на один товар у відсотках залежно від зміни ціни іншого товару на 1 %.

Аналогічно вимірюється еластичність пропозиції, залежність якої від ціни є процентною зміною пропонованої кількості товарів внаслідок однопроцентного зростання ціни. Як правило, значення еластичності пропозиції позитивне, оскільки вища ціна є стимулом для виробників до збільшення випуску товарів.

Поряд з ціною важливими факторами, які впливають на еластичність пропозиції, тобто факторами нецінової еластичності попиту, є: чисельність товаровиробників, очікування (цінові та інші) різних суб'єктів економічної діяльності, значимість товару для споживача, величина податків, фактор часу, питома вага товару у доході споживача.

Взаємозв'язок між еластичністю попиту і пропозиції відображає закон попиту і пропозиції. Його сенс полягає у розкритті взаємозалежності між кількістю товарів і послуг, які в певний час пропонує виробник, та величиною попиту. Цей закон розкривається через такі економічні категорії: платоспроможний попит, сукупний попит, ціна пропозиції, ціна попиту, ціна рівноваги, пропозиція тощо.

У розвинутих країнах уряди різними способами регулюють ринки: через механізм оподаткування, надання субсидій, вста-

новлення контролю за цінами. На Заході популярна теорія загальної рівноваги Л. Вальраса, яку Й. Шумпетер назвав “святим письмом” політичної економії. Вона виходить з того, що при певному рівні розвитку техніки вартість визначається в точці перетину кривих граничної суспільної корисності певної кількості товарів та граничними суспільними витратами на їх виробництво. Закон Вальраса полягає в тому, що сукупна сума попиту у народному господарстві за вартістю завжди дорівнює сукупній сумі пропозиції (поняття рівноваги і вартості при цьому збігаються).

Основним недоліком концепції Л. Вальраса є надмірно абстрактний та гіпотетичний характер моделі “ідеального ринку”. Тому і сам автор не вважав власну систему рівнянь цілком адекватною дійсності, розглядав її як ефективний засіб математичного аналізу, висновки якого слід обережно переносити на реальні проблеми.

Критична оцінка розробок Л. Вальраса сприяла створенню в західній економічній літературі багатьох нових моделей досягнення ринкової рівноваги. І все ж більшість з них, починаючи з теорії Дж. Кейнса, розв’язують проблему досягнення рівноваги економічної системи не лише за допомогою ринкового механізму, а й державного регулювання¹.

У підручнику “Основи економічної теорії” є спеціальний розділ, присвячений державному регулюванню економіки, в якому автори розглядають методи державного регулювання економіки, механізм встановлення рівноваги між попитом і пропозицією, основні моделі державного регулювання економіки. Особливу увагу приділено кейнсіанській та монетаристській моделям державного регулювання сукупного попиту².

Таким чином, огляд одного підручника дає підставу говорити про те, що, на відміну від попередніх часів, коли будь-яка

¹ Основы экономической теории : учебник / С. В. Мочерный, В. К. Си-
моненко, В. В. Секретарюк, А. А. Устенко. – К. : Знання, 2000. – С. 179–183.

² Там же. – С. 427–436.

конвергенція економічних теорій категорично заперечувалася, нині у суспільній думці дедалі більше утверджується позиція щодо можливості і необхідності взаємодії та взаємозбагачення різних теорій. Більше того, здійснено реальні кроки у справі залучення матеріалів з “Економіксу” для розширення і збагачення змісту класичної економічної теорії. Не може бути жодних сумнівів, що це шлях до подальшого розвитку економічної теорії, піднесення її ролі у зростанні економіки і розвитку суспільства.

Взаємодія теорії трудової вартості та теорії граничної корисності

Системотворними елементами класичної та неокласичної економічних теорій є відповідно теорія трудової вартості та теорія граничної корисності. Саме вони визначають найглибші фундаментальні основи цих теорій, а їхнє співвідношення та взаємодія відіграють, напевно, вирішальну роль у синтезі класичної та неокласичної економічних теорій.

Досить тривалий час ці теорії існували як протилежні, між прихильниками їхніх методологічних підходів точилася гостра суперечка. Варто визнати, що для цього були підстави. Так, згідно з теорією трудової вартості вартість товарів визначається затратами суспільно-необхідної праці, а за теорією маржиналізму – граничною корисністю благ. Перша теорія досліджує об’єктивні процеси, тобто об’єктивні відносини між людьми у процесі виробництва, а друга спирається на суб’єктивну оцінку благ, на ставлення людини до речей.

Водночас не можна не звернути уваги на те, що ці теорії беруть за основу дослідження дві різні, але зрештою єдині сторони товару. Перша виходить з вартості товару, яка характеризує не лише кількість затраченої праці, а й враховує якість товару – його споживчу вартість. Друга теорія оснований на корисності речі, тобто її споживчій вартості, яка одночасно враховує і вартість товару, його ціну.

У міру розвитку економіки зростає роль і значення споживчої вартості, корисності речей, що відображається у підвищенні якості продукції. На перших етапах товарного виробництва якість товару була невід'ємним його елементом, який свідчив, що вартість товару, а значить і його ціна, є об'єктивними, він має вартість саме тому, що є споживчою вартістю, спроможною задовольнити певну потребу покупця. І якість товару, його “споживча вартість” оцінюється покупцем так само, як його кількість вимірюється, зважується тощо.

З розвитком економіки змінюється і саме виробництво. Замість протистояння матеріально-речових та особистісних факторів виробництва зростає роль матеріально-речових, науково-технічних факторів, накопиченої інформації. Замість масового виробництва посилюється його індивідуалізація, підвищується попит на модні речі. Це підносить роль і значення якості продукції та послуг, робить її відносно самостійним фактором зростання ефективності економіки. Адаже від якості засобів виробництва залежить їхня надійність і безперебійність у роботі, обсяги створюваного продукту. Якщо техніка неякісна, вона часто виходить з ладу, потребує ремонтних робіт. Суспільство і підприємці змушені збільшувати витрати, а ефективність економіки падає. Цілком зрозуміло, якість продукції відіграє велику роль у поліпшенні споживання населення, забезпеченні якості життя.

Відносна самостійність категорії “якість продукції” пов'язана і з тим, що для її поліпшення необхідні додаткові витрати, які забезпечують удосконалення конструкторських розробок, техніки і технології, організації виробництва та праці тощо. Господарська практика свідчить, що підвищення якості продукції, а значить додаткові витрати є ефективнішими, ніж виробництво неякісної продукції. Якість продукції – категорія історична. Вона залежить від досконалості техніки і технології, рівня кваліфікації та майстерності працівників, організації та стимулів до праці. Це категорія – економічна, бо вона зу-

мовлена можливостями економіки, ринкового попиту. Це категорія – не абсолютна, а відносна. На кожному етапі розвитку економічної межі, за якими збільшення витрат заради підвищення якості продукції стає не вигідним, бо воно надто підвищує ціну і обмежує попит. Отже, розвиток економіки потребує врахування і вартості, і споживчої вартості, і ціни, і корисності речі.

Ці процеси взаємозв'язку і взаємодії вартості та споживчої вартості визначили необхідність синтезу трудової теорії вартості та маржиналізму, граничної корисності. Ще у 1890 р. М. І. Туган-Барановський розробив і видав працю “Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності”¹, у якій висвітлив напрями вивчення проблеми цінності як з позиції теорії трудової вартості, так і з позиції маржиналізму, поєднавши основні положення обох теорій. Ці розробки М. І. Туган-Барановського є міцними методологічними підвалинами для синтезу теорії маржиналізму і теорії трудової вартості.

Майже одночасно з М. І. Туган-Барановським у 1890 р. вийшла книга “Принципи політичної економії” відомого вченого-економіста Альфреда Маршалла, в якій він намагався розробити універсальну економічну концепцію шляхом об'єднання різних економічних теорій. Найбільшою його заслугою, як вважають окремі автори, є створення синтетичної теорії, що поєднала елементи трудової теорії вартості і теорії граничної корисності”². А. Маршалл, переборовши суперечність теорії граничної корисності й теорії факторів виробництва, зосередив увагу на розробці теорії ціни. Це збагатило науку поглибленим аналізом взаємозв'язку виробництва і обміну на основі функціонального методу дослідження.

¹ Туган-Барановский М. И. Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности / М. И. Туган-Барановский // Юридический вестник. – 1890. – № 10. – Т. 2. – С. 192–230.

² Історія економічної думки : навч. посіб. / А. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко та ін. – К. : Фенікс, 1996. – С. 144.

А. Маршалл розглядає ціну продукту як найважливіший елемент ринкової економіки. Сутність його підходу полягає у синтетичному поєднанні двох груп факторів, що впливають на ринкову ціну. З одного боку, є ціна попиту, яка формується під впливом попиту на товар і визначається корисністю продукту. Ця група факторів, як бачимо, ринкового походження. З другого боку, є ціна пропозиції, яка залежить від витрат виробництва, а тому пов'язана з процесом виробництва. Середню ціну (вартість) А. Маршалл трактує як результат ціноутворення, коли на ринку перетинаються ціна попиту і ціна пропозиції.

А. Маршалл вважав, що дія попиту і пропозиції при встановленні ціни рівнозначна в умовах вільної конкуренції. Він визначив умови, необхідні для переведення попиту в ціну. У нього граничною ціною попиту стає ціна, за яку було придбано останній товар. А. Маршалл вивів головний закон попиту: необхідна кількість товару збільшується із зменшенням ціни і зменшується з її підвищенням. Він пов'язав з ціною товару його еластичність. Із співвідношення ціни і корисності вивів поняття споживчого надлишку, що становить додаткову суму до сплачуваної ціни, яку споживач згоден заплатити замість того, щоб відмовитися від речі.

А. Маршалл виходить з того, що сили попиту і пропозиції діють цілком вільно, що підсумкова ціна має бути ціною рівноваги. А визначають її з боку пропозиції граничні витрати і з боку попиту – гранична корисність. Витрати на виробництво граничної одиниці товару і виручки від його продажу будуть однакові. Кожний із факторів виробництва – земля, праця, капітал і організаторські здібності мають ознаки попиту і пропозиції, а їхнє використання визначається загальними умовами попиту відносно пропозиції. Кожний з факторів виробництва використовується до моменту, коли його гранична продуктивність дорівнюватиме його граничній вартості.

На жаль, і сьогодні ця проблема залишається нерозв'язаною і дискусійною. І це невипадково. Адже вартість – це об'єктивно

загальне, специфічне суспільне поняття, яке виражає властивість суспільних благ і робить їх реально порівнянними. Якщо вартість визначає однакісну кількісну характеристику благ, то корисність є різноякісною визначеністю благ, різноякісних корисностей, властивостей товару. Виходячи з протилежності цих категорій, окремі автори роблять висновок, що “питання про синтез трудової теорії вартості і теорії граничної корисності... сама його постановка є некоректною, беззмістовною, ірраціональною”¹.

Які аргументи існують на користь цього висновку? Оскільки корисність, як пише автор, “покликана бути теоретичним “опонентом” вартості”, то вона мусила б забезпечити порівняння, сумірність благ. Але “різноякісні речі безпосередньо співвимірюватися не можуть” і “спроби вимірювання корисності та співвимірювання благ за критерієм останньої потерпіли невдачу”. Людину у процесі купівлі-продажу цікавить насамперед споживча вартість, вона шукає певну річ, а вже потім порівнює ціни на неї у різних місцях. Тому хоче цього автор чи ні, а корисність речі, її споживча вартість відіграють певну роль. Вже у період панування теорії трудової вартості Є. Б. Кондільяк писав, що цінність не є чимось притаманним певній речі, а *відображає наше уявлення про її корисність* і про те, наскільки вона відповідає нашим потребам. Тому застосування одного критерію – співвимірювання благ і до теорії вартості, і до теорії корисності не може вичерпати зміст цих теорій і значення вартості і корисності в економічному житті.

Предметно ця відмінність відбивається у тому, що поперше, для політекономії ключовою категорією є *вартість* (саме на її основі розкривається сутнісно-філософське пояснення економічного розвитку), для “Економікс” – *ціна*, завдяки якій розкривається світ економіки з функціонального боку.

¹ Хубиев К. Еще раз об экономиксе: не сотвори себе кумира / К. Хубиев // РЭЖ. – 2000. – № 5. – С. 108.

По-друге, у класичній політичній економії ключове місце відводиться соціально-класовим відносинам. Для неї важливо виявити, як розподіляється у суспільстві власність і влада, як формуються економічні інтереси індивідів та різних соціальних груп. “Економікс”, навпаки, соціально нейтральний, для нього головна проблема – обмеженість ресурсів, якими оперують основні агенти виробництва – продавці і покупці. Ось чому головні зусилля зосереджені в галузі пошуку рівноваги попиту і пропозиції через конкуренцію.

По-третє, дисципліни, які розглядаються, по-різному бачать об’єкт вивчення. В “Економіксі” він описується за допомогою виокремлення його рівнів: мікро- та макроекономіки, а також інтерекономіки (світового господарства). Об’єкт політекономічного дослідження виступає в іншій структурній формі: він базується на відтворювальному принципі, який відображає рух продукту по стадіях (від виробництва через обмін і розподіл до споживання). Варто зазначити, що відтворювальний підхід більшою мірою відповідає пізнанню реальних відмінностей економічних процесів, розмежуванню відтворювальних фаз. Водночас виокремлення макро- і мікроекономіки не є ідеальним. Втрачається загальна логіка вивчення ринкового господарства.

Як бачимо із наведеного порівняльного аналізу, відмінності між класичною і неокласичною (“Економікс”) теоріями досить істотні. І кожна із них не може бути визнана ідеальною¹.

К. Хубієв, з одного боку, заперечує “Економікс” як науку, всіяко аргументує “несинтезованість” теорії вартості і теорії корисності. А потім критикує тих, хто використовує “несинтезованість” названих теорій з тим, щоб довести несинтезованість класичної теорії та “Економіксу”. Автор обурюється з приводу того, що “чомусь не допускається постановка питан-

¹ На нашу думку, найкраще визначено відмінності між цими двома науками у статті В. Рязанова. Див.: Рязанов В. Какой быть базовой экономической дисциплине в вузах / В. Рязанов // РЭЖ. – 1996. – № 11–12. – С. 76–84.

ня про синтез останніх у будь-якій іншій площині”¹. Як бачимо, автор, заперечуючи синтез теорій вартості і корисності, все ж допускає можливість синтезу класичної теорії і “Економіксу” в інших площинах. Які ж ці площини? “Синтез, – пише автор, – може розглядатися і в напрямку поглибленого проникнення категорії вартості у різні теорії маржинального сенсу, і в плані широкого використання маржинальних методів у класичній теорії”².

Виникає питання: коли йдеться про “глибоке проникнення категорії вартості в теорії маржинального методу” і про “широке використання маржинальних методів в класичній теорії”, хіба це не синтез теорії вартості і теорії корисності? Та про це далі. Поки що зазначимо, як пише автор: “Одночасний рух по цих двох лініях (див. вище – А. Ч.), можна сподіватися, забезпечить наближення до головної мети – створення економічної теорії вищого рівня”³. Отже, автор, який спочатку нищівно критикував “Економікс”, доводячи його методологічну неспроможність, зрештою дійшов висновку, що синтез класичної теорії та “Економіксу” ведуть до головної мети – створення якісно нової економічної теорії.

У цій самій статті є чимало визнань, які цілком відкидають твердження про “несинтезованість теорій вартості та граничної корисності”. Так, теорія вартості, “контрабандно” опинившись в “Економіксі”, заснований на маржиналізмі..., міцно та багатоаспектно там облаштувалася...”⁴ До того ж “визнання вартості як універсальної предметної категорії сприяє реалізації потенційної універсальності маржинального методу”⁵. “Звільнений від обмеженої неспроможної” ідеї корисності та збага-

¹ Хубиев К. Еще раз об экономиксе: не сотвори себе кумира / К. Хубиев // РЭЖ. – 2000. – № 5. – С. 108–109.

² Там же. – С. 109.

³ Там же. – С. 108.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

чений теоретичним змістом всезагальної категорії товарного господарства, цей метод демонструє непересічні можливості”¹. І нарешті, автор зазначає: “Благодатним полігоном використання можливостей маржинального аналізу є заснована на вартості теорія земельної ренти; те саме можна сказати і про теоретичні сюжети, пов’язані із законом тенденції норми прибутку до зниження, з динамікою меж робочого дня та ін. Неважко показати, що скрізь, де застосовується маржинальний метод дослідження з використанням грошової форми вимірів та оцінок, так чи інакше використовується вартісна основа цієї всезагальної форми та універсального засобу порівняності благ”².

К. Хубієв досить обґрунтовано розкриває роль маржинальної теорії, підкреслює, що “цей метод демонструє непересічні можливості”. І хоча універсальна застосовуваність маржинальної методології, як вважає автор, “не абсолютна”, але “головними у “маржинальній революції” стали ідеї, що стосуються динаміки норми заміщення у процесах, які гранично змінюються, і набули найширшого розповсюдження у вирішенні оптимізаційних питань. Маржинальні методи застосовуються у мікроекономіці ширше, ніж у макроекономіці. Отже, сам автор краще, ніж будь-хто, розкрив напрями, де теорія корисності, маржинальний метод виявляються з високою ефективністю. Відтак, автор заперечує власну тезу про те, що навіть постановка питання про синтез теорії трудової вартості і теорії граничної корисності неприпустима.

Насправді синтез теорії трудової вартості та теорії граничної корисності надає можливість розкривати причинно-наслідкові та функціональні зв’язки в економіці, природу соціально-економічних явищ і шляхи та методи ефективного функціонування економіки.

¹ Хубієв К. Еще раз об экономиксе: не сотвори себе кумира / К. Хубієв // РЭЖ. – 2000. – № 5. – С. 108.

² Там же.

У сучасному світі, коли розвинуті країни перейшли до постіндустріального суспільства, коли панівною стає сфера послуг, коли визначальну роль відіграють інформаційно-інтелектуальні технології, теорія маржиналізму виходить на перший план. А теорія трудової вартості при всій її важливості у постіндустріальному суспільстві, коли матеріальне виробництво, його питома вага різко зменшуються, потребує нових оцінок і підходів.

Проте Україна поки що залишається на стадії індустріального суспільства, отже, матеріальному виробництву належить визначальна роль в її економіці, тому теорія трудової вартості посідає панівне місце. Проте перехід на новий технологічний спосіб виробництва, на інтенсивний тип розвитку потребує істотного підвищення якості продукції як важливого чинника зростання ефективності виробництва. За цих умов синтез теорії трудової вартості та теорії маржиналізму має не лише теоретичне, а й практичне значення. Адже вона забезпечує поєднання глибинних основ та функціональних форм.

2.3. ПЕРЕХІД ДО НОВОЇ ПАРАДИГМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Перехід від індустріальної до постіндустріальної стадії цивілізаційного прогресу зумовив гостре питання не лише про перехід економічної теорії на нову парадигму, але й про характер цього процесу. Аналіз свідчить, що обов'язковою у цьому процесі є криза економічної теорії. В економічній літературі це цілком логічне явище тлумачиться неоднозначно. Окремі вчені вважають, що в історичній еволюції економічної теорії зміна дослідницьких парадигм і наукова критика, яка готує цю зміну, не сприймаються як “провал”, “криза”, “революція” тощо, це “природне життя науки”¹. Аргументацію власної позиції ав-

¹ *Гайдай Т. В.* Вплив сучасної інституційної теорії на розвиток економічної науки / Т. В. Гайдай // Економічна теорія. – 2004. – № 2. – С. 29.

тор буде на тому, що в науці існують гносеологічні причини так званих криз, оскільки економічна теорія не може описувати реальність у всіх подробицях і точно їй відповідати. До того ж економіка дуже рухлива, весь час змінюється, розвивається, тому періодично виникає невідповідність між теоретичними узагальненнями і тими змінами, які відбулися. Але, як зауважує вчений, ступінь невідповідності теорії і реальності може бути різним¹. Одна справа, коли невідповідність має місце в межах певної парадигми. За цих умов розвиток економіки неминуче зумовлює невідповідність теоретичних узагальнень, зроблених раніше, за інших умов – нові реалії, що потребує нових висновків і узагальнень, які б враховували нові зміни. Це, на нашу думку, природний, об'єктивний процес розвитку економічної теорії. Але навіть у межах індустріальної системи, окрім цих процесів, відбувалися зміни парадигми. На відміну від класичної економічної теорії, основою якої була теорія трудової вартості, виникла й набула значного розвитку неокласична теорія, яка базувалася на маржиналізмі, граничній корисності. Цю суттєву відмінність можна пояснити, виходячи із ступеня невідповідності теорії реаліям життя? Не можна. Адже в середині ХІХ ст. панувала класична школа, її теорія трудової вартості дістала загальне визнання. І ось в цих умовах на противагу їй виникає і швидко поширюється маржиналізм, неокласика. Між ними триває гостра боротьба, використовується нищівна критика. Лише час переконливо довів, що новий напрям має великий творчий потенціал, становить нову парадигму у розвитку економічної теорії. Витоки цих процесів теж знаходяться у гносеології, яка свідчить про те, що предмет дослідження економічної теорії багатогранний і обидва напрями – класичний і неокласичний – не мають монополії на істину. Натомість важливо зрозуміти, що пояснити ці процеси з позиції лише еволюції неможливо. Це був “стрибок” еконо-

¹ *Гайдай Т. В.* Вплив сучасної інституційної теорії на розвиток економічної науки / *Т. В. Гайдай* // *Економічна теорія.* – 2004. – № 2. – С. 22.

мічної теорії у нову якість, перехід її на новий рівень розвитку, що само по собі має революційний характер.

Показово те, що вчений, який заперечує “кризи” і “революції” у розвитку економічної теорії, вживає термін “кейнсіанська революція”. Проте спочатку він використовує “частину теорії Кейнса”, аби довести, що це теж є наслідком невідповідності “старої версії новим обставинам, які змінилися”. Так, ця суперечність мала місце, але вона, на нашу думку, не вичерпує суті справи. Насправді Дж. Кейнс розкрив невідповідність постулатів класичної теорії економічному суспільству, в якому він жив і творив, і, що важливіше, протиставив класиці “власну теорію, яка здійснила революцію у мисленні економістів”¹. Якщо півтора століття економічна теорія твердо стояла на позиції, що економіка саморегулюється ринком, ринковим механізмом, то у нових умовах Кейнс не лише довів необхідність доповнення ринку державним регулюванням, але й розкрив механізм такого регулювання за допомогою стимулювання сукупного попиту, використання відсотка і грошей. Кейнсіанство було впродовж багатьох років дієвим засобом боротьби з економічним спадом, інфляцією, воно забезпечило потужне економічне піднесення у повоєнний період. Постає питання: чи можна вважати кейнсіанську теорію наслідком простого еволюційного розвитку? Звісно ні, оскільки це теж перехід економічної теорії на якісно новий рівень. І недарма багато дослідників надають цій події парадигмального значення. Отже, якщо всередині індустріальної парадигми економічної теорії ми бачимо не лише просте кількісне накопичення знань, непростий еволюційний розвиток економічної теорії, але й значні якісні зміни парадигмального характеру, то тим більше це стосується таких глобальних зрушень, як перехід людства на постіндустріальну стадію цивілізаційного прогресу. Тому мають рацію вчені, які стверджують: “Настання епохи панування інформаційних технологій, які йдуть на зміну індустріальним, неминуче відкидає не лише окремі висновки, але

¹ Рудакова И. Основное течение экономической теории: потенциал и научная критика / И. Рудакова // Вопросы экономики. – 2005. – № 9. – С. 22.

й власне основи сучасної економічної теорії, найважливіші методологічні передумови, на яких вона побудована... Тому криза сучасної економічної науки є передусім кризою панівної нині індустріальної парадигми, пристосованої до адекватного відображення суспільного ладу виробництва, заснованого на безроздільному пануванні індустріальних технологій”¹.

Це, на нашу думку, переконливо свідчить про те, що не можна зображувати розвиток економічної теорії як простий еволюційний потік. Навпаки, періоди еволюційного накопичення знань неминуче ведуть до глибоких якісних зрушень, які забезпечують перехід економічної теорії на нові, вищі рівні пізнання цивілізаційного прогресу. Поняття “криза” і “революція” в історії економічної науки є об’єктивно необхідними для характеристики форм і тенденцій її розвитку.

Для цього важливо розкрити зміст цих понять. Щодо поняття “криза”, то, як бачимо, вона полягає у невідповідності “старих” знань новим умовам розвитку економіки, а глибина кризи визначається ступенем невідповідності наявної теорії реаліям життя. Проте це один бік справи. Адже кризові явища можуть зумовлюватися власне розвитком економічної науки, коли нові наукові результати збагачують теорію й методологію науки і заперечують існуючі уявлення, показують їхню спрощеність і обмеженість. Взаємодія цих процесів визначає кризу економічної теорії.

Набагато складніше поняття “революція в економічній теорії”. На превеликий жаль, нерідко кризу економічної теорії трактують як крах тих чи інших її напрямів, їхню наукову неспроможність, банкрутство тощо. Звідси робиться висновок про необхідність їх подолання, рішучого викоренення. Насправді це не відповідає реальним процесам розвитку економічної теорії, оскільки вони відбуваються згідно із законом діалектики

¹ Обучение рынка / под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 25–26.

заперечення заперечення. Цей закон відображає об'єктивний, природно-історичний розвиток, коли заперечується старе, віджиле і зберігається те, що необхідне для подальшого розвитку, утверджується нове. Це означає, що у новому зберігається старе, але не механічно перенесене, а в перетвореній формі, або, як кажуть, у “знятому” вигляді. Цей закон не лише розкриває діалектичну взаємодію старого й нового, її суперечливий характер і спосіб чи метод розв'язання суперечностей. Він розкриває механізм розвитку економічної теорії, спадкоємність і поступовість у цьому процесі. Діалектичний закон заперечення заперечення протилежний метафізичному, коли старе відкидається повністю, без збереження корисного, позитивного, без зв'язку того, що було, що існувало, з тим, що є, що зараз існує. Інакше кажучи, метафізичне заперечення, яке має місце у розвитку економічної теорії, по суті робить неможливим подальший розвиток, відкидає спадкоємність, а тому накопичення знань, розвиток науки.

Отже, закон діалектики, діалектичної логіки заперечення заперечення розкриває сутність революції в економічній теорії, її переходу на нову парадигму. З цих методологічних позицій стає зрозумілим, що неокласична економічна теорія як вагомий надбання цивілізації містить такі теоретико-методологічні підходи, які не лише є істотними досягненнями сучасності, але й мають теоретичне і практичне значення для майбутнього, постіндустріального суспільства. Так, для неокласичної економічної теорії головним предметом досліджень є людина, яка за принципом раціональності через ринок здійснює ефективний розподіл обмежених ресурсів і забезпечує їх ефективне використання для досягнення власних цілей. На відміну від класичної школи, яка ставила за мету виробництво суспільного багатства як джерела задоволення суспільних потреб, неокласична школа звернулася до людини, праця якої є джерелом суспільного багатства. Оскільки людина була суб'єктом ринку, то неокласики приділяли особливу увагу її поведінці: від мо-

тивації до праці і економічної діяльності у широкому розумінні до оцінки результатів діяльності, економічного вибору при обмінах, прийняття багатоманітних коротко- і довгострокових рішень. Якщо класична школа приділяла головну увагу об'єктивним факторам життєдіяльності людини, то неокласики зосередили увагу на суб'єктивній стороні поведінки людей, тих факторах, які активно впливають на неї та активізують її (стимули, ціни, доходи, ризики, переваги та очікування тощо). Аналізуючи поведінку людей, неокласики розкривали роль людини в економічному розвитку, досягненні вагомих економічних результатів.

Історичний досвід засвідчив, що неокласична теорія, головним науковим об'єктом дослідження якої є людина, опинилася на магістральному шляху руху цивілізації, пов'язаному з переходом людства на постіндустріальну стадію, коли істотно змінюється місце і роль людини у суспільно-економічному піднесенні, її власний розвиток стає самоціллю. Цілком зрозуміло, що згідно із законом заперечення заперечення це є тим позитивним і корисним, що слугуватиме і новій парадигмі економічної теорії.

Складну історію має теорія граничної корисності. Цілковите заперечення її на перших етапах із зростанням творчого характеру праці та економічного значення якості продукції змінилося, вона почала визнаватися, перетворюватися у системну категорію неокласичної парадигми економічної теорії. Оскільки ці процеси вельми поширюються і посилюються, то можна з упевненістю констатувати, що маржинальна теорія, тобто гранична корисність, продовжуватиме відігравати важливу роль в економіці. Те саме можна сказати про теорію досконалої конкуренції, оскільки вона відкриває широкі можливості для аналізу головних категорій ринкової економіки (ціна, попит, пропозиція, рівновага та ін.), характеристики поведінки суб'єктів ринку, їхнього пристосування до ринкових умов, показує функціонування ринку як способу самоорганізації та

самоуправління економічної системи. Окремим свідченням життєздатності теорії досконалої конкуренції є розвиток електронного типу ринкових відносин, який базується на нових інформаційно-комунікаційних технологіях. Це не лише розширює масштаби інформації про товари і ціни на усіх або майже усіх ринках і дає змогу реалізувати право вибору найвигіднішого варіанта, але й прискорює процеси обміну при зменшенні трансакційних витрат. Отже, розвиток електронного ринку на базі інформаційно-комунікаційних технологій, властивих постіндустріальному суспільству, підтверджує життєздатність теорії досконалої конкуренції, її теоретичне і практичне значення для майбутнього суспільства.

Водночас аналіз свідчить, що в теорії і методології неокласичної школи, а особливо основної течії (mainstream), є чимало підходів і теорій, які не відповідають реаліям нової економіки і не в змозі адекватно відобразити фактичні зрушення, які відбулися у процесі переходу людства на нову стадію суспільно-економічного прогресу. Всупереч реальності життя, яке довело, що поряд з ринком, ринковим механізмом сучасну економіку не можна уявити без економічної ролі держави, а тому й економічних відносин, які долають межі ринкових, неокласична теорія і методологія, а особливо головна її течія, виходять з постулату, згідно з яким ринкова економіка – це єдина і природна, а тому вічна форма суспільного виробництва, тобто для них поняття “економіка” і “ринок” – тотожні. Ринкоцентричність цих напрямів економічної науки визначає не лише їхню теоретичну обмеженість, але й практичну недосконалість, адже вона штучно звужує поле економічної діяльності й економічного пізнання¹.

Сучасна економіка базується на поєднанні і взаємодії ринкових і неринкових відносин, ринкового механізму і державного регулювання. Як відомо, ринок, ринковий механізм не регулює

¹ Бузгалин А. “Ринкоцентрическая” экономическая теория устарела / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2004. – № 3.

ті галузі, які визначають науково-технічний процес або значною мірою залежать від нього (фундаментальна наука, освіта, екологія, глобальні проблеми, розвиток людини, її особистих якостей). Тут провідну роль відіграє держава, вона свідомо, за допомогою прямих суспільних методів організовує, координує і регулює ці важливі напрями діяльності. Вона, розподіляючи і перерозподіляючи ресурси, проявляє себе не як адміністративний фактор, а як суб'єкт господарювання, який здійснює об'єктивні економічні відносини, зумовлені сучасним рівнем продуктивних сил, ступенем розвитку суспільного виробництва. Водночас ринок, ринкові відносини відігравали і відіграватимуть вагомую роль у розвитку економіки. Вони визначають поведінку людей, зумовлюють необхідність ґрунтовного оволодіння ринковими методами господарювання, спрямовують їхню діяльність.

Саме ринок і властиві йому механізми зумовлюють і те, що економісти передусім вивчають такі операції, як оптимізація, мінімізація та максимізація тих чи інших процесів і явищ. Неважко помітити, що ці методи є ефективними при розв'язанні конкретних ситуативних виробничих, транспортних чи управлінських проблем, тобто порівняно простих зв'язків і залежностей.

Але головним є те, що мейнстрім, ігноруючи історичний характер ринку, ринкової економіки, безпосередньо свідчить про власну історичну обмеженість. Він не лише ігнорує незаперечну істину, що товарному виробництву передувало натуральне господарство, що натуральні позаринкові відносини досить поширені і в сучасному світі, особливо в країнах третього світу. Бартер, натуральні відносини мали місце і в перехідних постсоціалістичних країнах. Тому апологетика і абсолютизація ринкових відносин нічим не виправдана.

До того ж, катаклізми першої половини ХХ ст. досить рельєфно виявили, що ринок, властивий йому механізм ринкового регулювання не в змозі протистояти "Великій депресії" почат-

ку 1930-х років і спричиненому нею спаду виробництва, хаосу в економіці. Саме життя змусило доповнити ринковий механізм активною економічною роллю держави, державним регулюванням економіки. Досвід незаперечно засвідчив, що лише держава може взяти на себе розвиток сфери послуг (освіта, наука, екологія, глобальні проблеми тощо), тобто тих галузей економіки, які визначають розвиток людини і перехід людства до постіндустріальної стадії суспільно-економічного розвитку. Це означало створення нового економічного суб'єкта, нових за своєю природою постринкових економічних відносин¹.

Економічна діяльність держави спирається на таку міцну економічну основу, як державна власність, що породжує якісно нові економічні відносини, в яких держава є представником загальнонаціональних інтересів, які значною мірою є постринковими відносинами, тобто відносинами свідомого регулювання економічних процесів у загальнонаціональному масштабі². Це виявляється у регулюванні не лише економічних, але й екологічних, соціальних, гуманітарних проблем, у зростанні ролі не лише держави, але й громадських (некомерційних) організацій, у розширенні виробництва, розподілі й використанні суспільних благ, особливо культурних цінностей, наукових знань, тобто всього, що пов'язано з розвитком людини, її фізичних, розумових і громадянських якостей. Отже, ринковий фундаменталізм, ринкоцентрична теорія свідчить про односторонній, обмежений погляд на сучасні економіку і суспільство і не забезпечує прогресивних зрушень у розвитку постринкових відносин і форм, які відіграють величезну роль у переході від індустріального до інформаційного (постіндустріального) суспільства. Вони заважають пізнанню закономірностей суспільно-економічного розвитку та усвідомленню

¹ Бузгалин А. “Ринкоцентрическая” экономическая теория устарела / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2004. – № 3. – С. 45.

² Там же. – С. 46, 47.

широкими масами цих закономірностей, що так важливо в інформаційну епоху.

Неокласична теорія зробила внесок у методологію економічної теорії, виробила аналітичний апарат наукового пізнання. До головних засобів і методів аналізу економічних процесів і явищ належать: виявлення основних і загальних зв'язків та залежностей, формування наукових гіпотез, використання методу абстракції для структурно-логічного аналізу, побудова економічних моделей, перевірка і встановлення відповідності теоретичних висновків і узагальнень реаліям економічного і суспільного життя. Головна течія і така її форма, як економікс, поєднують позитивний і нормативний методи пізнання. Перший спирається на філософію позитивізму, хоча її прибічники всіляко заперечують зв'язок наукового пізнання з будь-якою філософією, мовляв, кожна наука сама собі філософія. Завдання науки згідно з такою методологією полягає не у дослідженні причинно-наслідкових зв'язків реальних явищ і процесів, а в обґрунтуванні та систематизації фактів, окремих суджень чи висновків, показників чуттєвого досвіду. Критерієм істини є два головні принципи позитивізму: верифікація, тобто перевірка гіпотези, теорії; фальсифікація, тобто заперечення гіпотези, теорії. Будь-яка економічна гіпотеза чи теорія істинна, якщо вона підтверджується господарською практикою.

Водночас в головній течії та економіксі використовується нормативний метод, який спирається на філософію прагматизму. Завдання науки полягає в тому, щоб знайти шляхи максимально можливої ефективності діяльності людини з метою кращого задоволення її потреб.

При всій відмінності нормативного та позитивістського методів вони взаємопов'язані і взаємодіють.

Методологічний потенціал неокласики передбачає системно-функціональний метод, згідно з яким економіка вивчається як складноорганізована система з широкими функціональними зв'язками. Виявляючи передусім кількісні залежності,

економічна наука розкриває їх між елементами системи і визначає умови її збереження і розвитку.

Дотримування позитивістського методу дало змогу досягти вагомих наукових результатів і збагатити економічну науку принципово важливими теоріями. Це вчення про еволюцію та рівновагу соціально-економічних систем, розмежування статичної і динаміки економічних процесів, використання математичних методів у науково-економічному дослідженні.

Водночас не можна не помічати слабких місць у методології неокласичної теорії, а ще більше в її головній течії та економіці. Вражає те, що вона базується на метафізичній філософії, формальній логіці та математичній формалізації, що обмежує її можливості, не дає змоги розв'язувати актуальні проблеми сучасного соціально-економічного розвитку, відсторонює суб'єкт від соціально-філософської складової суспільно-економічного прогресу, від дослідження глибоких якісних зрушень в економічній і соціальній сферах. До того ж, це обмежує цивілізаційний і навіть до певної міри морально-етичний світогляд людини. “Прибічники збереження і зміцнення формалізованої економічної теорії, – стверджує В. Гутник, – можуть зауважити опонентам, що вся їхня критика впливає із незнання ними математики. Але справа швидше в іншому: якби результативність залежала від абстрактних моделей, то навряд чи економісти не використали б їх повсюди. Але переконливих аргументів на користь вступу усіх у “партію мейнстріма” не спостерігається”¹.

Усе це незаперечно свідчить, що неокласична економічна теорія переживає серйозну методологічну кризу. Вона характеризується і тим, що поле її діяльності обмежене ринковими відносинами, і до того ж розглядає їх, як правило, у статиці, виключаючи глибокі якісні зрушення.

¹ К вопросу о так называемом “кризисе” экономической науки. – М. : ИМЭМО РАН, 2002. – С. 21.

Мейнстріму та його підґрунтя – неокласичній теорії властива висока математична формалізація, що є певним просуванням шляхом розвитку економічної науки. Економіко-математичне моделювання поширилося у практиці планування, прогнозування розвитку науки і техніки, галузей економіки і в цілому народного господарства. Особливо ефективним виявилось застосування математичної формалізації в економічній вищій школі, що дало змогу використати формалізовані ілюстративні матеріали, графічні методи відображення процесів, що вивчаються, у тому числі й економічних процесів ринкової економіки, доведення до автоматизму засвоєння ключових понять, застосування специфічних видів контролю та закріплення знань. Але ці переваги математичної формалізації втрачаються, якщо перейти від конкретних прикладних проблем до складностей багатогранного соціально-економічного розвитку суспільства. Вихолощені формалізовані методи нерідко позбавлені економічного змісту, не в змозі відобразити сучасні макроекономічні процеси, які пов'язані з глибокими якісними інноваційними зрушеннями і розвитком творчої діяльності людини.

Незважаючи на ці, здавалося б, незаперечні факти, математична формалізація поширюється, і справа набуває неналежного вигляду, коли недооцінюється методологія, заперечується навіть необхідність обґрунтування тих чи інших гіпотез і положень, використання для цього статистичних та інших фактичних матеріалів, а все зводиться лише до математики, що відповідно до практики мейнстріма відкриває можливості маніпулювання вибором вихідних умов, змінних для підготовки моделі під гіпотезу. Процес розвитку економіко-математичних методів свідчить, що розробка принципу оптимальності, виробничої і багатьох інших функцій, які стосуються економічної теорії, відбувалася шляхом поєднання економічного обґрунтування і математичних методів. Відхилення від цього породжує необґрунтовані результати, далекі від потреб практики.

Однією із серйозних методологічних вад сучасної економічної науки є підміна реального економічного процесу його математичними моделями, хоча добре відомо, що будь-яка модель побудована за певних припущень і тому вона, як правило, не відповідає повною мірою реальності. Незважаючи на це, нерідко математичні моделі видаються за аналог реального процесу, що призводить до серйозних хиб у дослідженнях. У результаті математичної формалізації втрачаються економічні реальності, які тільки й можуть бути предметом дослідження. Тому, як зауважують окремі вчені, криза в економічній науці до певної міри аналогічна кризі у фізиці на початку ХХ ст.: матерія зникає – залишаються лише рівняння. Насправді не матерія зникає, а маємо перебільшення ролі і значення математичних моделей, спроби видати їх за аналоги реальних процесів, що неминуче призводить до відриву економічної теорії від дійсності, викривленого уявлення про реальні життєві процеси. Причому, як це не прикро, нерідко математичні моделі видаються за вагомі досягнення економічної науки, хоча насправді це вияв її неспроможності розв'язувати нагальні проблеми розвитку економіки.

Математичні моделі, пов'язані з розв'язанням проблем за участю людини, її праці, проявів ініціативи та творчості, нерідко спрощують ці способи вираження людини, прирівнюють їх до матеріальних факторів, що дає результати, які не відповідають реаліям. Тому подальша математична формалізація передбачає змістовну розробку економічною теорією методології багатьох важливих проблем, зокрема механізму оновлення структури особистих і виробничих, індивідуальних і соціальних потреб; особливої ролі творчої праці у формуванні затрат і результатів діяльності; своєрідності економічних процесів у галузях сфери послуг, тобто нематеріального виробництва, виявлення їхньої соціальної і гуманітарної сутності.

Економічна теорія виконує світоглядну функцію, вона дає системне бачення економіки і соціальної сфери, властивих їм

причинно-наслідкових взаємозв'язків, формує суспільний світогляд людини. Це є необхідною умовою не лише фахового зростання, але й підвищення інтелектуального рівня широких верств населення, глибокого розуміння ними економічної системи і механізмів її функціонування, вміння застосовувати і використовувати надбання економічної науки у господарській сфері.

З цього погляду особливо помітні недоліки теорії і методології неокласичної школи при оцінці перехідних процесів, властивих становленню постіндустріальної економіки, а також при трактуванні процесів функціонування і розвитку нової економіки та суспільства. Адже йдеться про докорінну відмінність між цими двома стадіями цивілізаційного прогресу і глибокий характер перехідного періоду, що зумовлює не лише значні зміни у структурі і механізмі національної економіки, але й новий характер взаємодії національної і світової економіки. Глобалізація економічних процесів породжує якісно нові проблеми, для розв'язання яких потрібні нові підходи. Перехід від індустріального машинного способу виробництва до постіндустріального інформаційного технологічного способу виробництва докорінно змінює й матеріальні засади суспільного виробництва та їхню суспільну форму, визначає нове місце людини в ньому і новий тип суспільно-економічних відносин. Для відображення цих змін потрібна нова система економічної теорії, яка була б адекватною якісно новим умовам розвитку цивілізації. Так, за індустріального суспільства панівним було матеріальне виробництво, а матеріальні речі – показником багатства. У новому суспільстві переважає сфера послуг, тобто нематеріальне виробництво, і послуги стають головним показником його розвитку.

Одвічно люди використовували землю, капітал і працю як засоби виробництва. У новій економіці головним фактором виробництва стає інформація і знання, які на відміну від традиційних факторів не обмежені, а у процесі споживання вони

не лише не зношуються і не зникають, а ще більше поширюються. Це істотно збагачує можливості людини, суспільства. Якщо машинна техніка примножувала фізичні сили людини, то інформація і знання реалізують потенціал людського розуму і примножують його. Ця принципово нова риса нового фактора виробництва відображена у нових категоріях: інтелектуальна праця, інтелектуальний продукт, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал. Інакше кажучи, на відміну від індустріального, де всі відносини і категорії мали матеріальне підґрунтя, матеріальний характер, у новій економіці з'являються поняття, які не мають матеріального змісту. Ось чому нове суспільство називають не лише постіндустріальним, але й постекономічним. Це вносить стільки принципово нового, незвичного, що не сила досягнути й осмислити за допомогою старої теорії і методології, це робить кризу економічної теорії реальною. Тому будь-які спроби заперечувати “кризи” і “революції” в розвитку економічної теорії суперечать її реальній історії.

Відомий вчений-економіст М. Блауг у праці “Методологія економічної науки, або як економісти пояснюють” доводить, що кризові явища в економічній теорії виявляються у дисбалансі теорії та емпірики, схильності економістів-теоретиків ізолюватися у колі абстрактних моделей, їхньому небажанні емпірично перевіряти власні ідеї. Це збільшило розрив між економічними знаннями і розумінням економічної реальності. Економічна наука дедалі більше відходить від економіки як об'єкта пізнання. Вчені-теоретики і емпірики втрачають контакт між собою і при цьому і ті, й інші помітно віддаляються від потреб практики. Причину цього явища М. Блауг бачить у тому, що в економічній науці стали превалювати тенденції до диференціації та спеціалізації знань, яка породила (як у багатьох інших сферах людської діяльності) ефект відчуження.

І хоча це висловлюється у вигляді гіпотези, проте з усього змісту роботи випливає потреба в істотних змінах наукової

політики і організації економічних досліджень. До того ж М. Блауг в останніх роботах помітно загострює критичні оцінки ситуації, яка склалася в економічній науці. Він стверджує: "... Сучасна економічна наука хвора. Вона дедалі більше перетворюється в інтелектуальну гру заради самої гри, незалежної від її практичної значущості. Економісти поступово підмінили свій предмет, обернувши його в певну соціальну математику, в якій аналітична суворість, як її розуміють на математичних факультетах, – це все, а емпірична адекватність, як її розуміють на фізичних факультетах, – ніщо"¹.

Для подолання кризи в економічній науці, приведення її у відповідність з тими змінами, що сталися у світі, необхідно насамперед забезпечити перехід економічної теорії на якісно нову, інформаційну (постіндустріальну), еволюційну парадигму.

Головним засобом виконання цього історичного завдання є надійна методологія наукового пізнання. Як зазначалося, ні метафізична (позитивістська, прагматична) філософія, ні формальна логіка, ні математична формалізація не відповідають потребам наукового пізнання складних перехідних проблем, глибоких якісних зрушень у цивілізаційному прогресі, нової економіки і суспільства, які докорінно відрізняються від того, що існувало і є дослідженим. Новим вимогам відповідають діалектична філософія і діалектична логіка. Тільки вони розкривають можливості проникнення у глибину тих кардинальних змін, які відбуваються у сучасну епоху, дають змогу виявити не лише сутність цих якісних зрушень, але й механізм їх здійснення, економічні й соціальні наслідки. Тільки діалектична філософія і діалектична логіка є потужним методологічним засобом пізнання складних соціально-економічних процесів сучасного світу.

¹ *Blaug M. Ugly Currents in Modern Economics / M. Blaug // Facts and Fiction in Economics. Models, Realism and Social Construction / ed. by U. Mäki. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – P. 36.*

МЕТОДИ ПІЗНАННЯ ЕКОНОМІКИ ТА ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

3.1. МЕТОДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ: ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОДІЯ

Важливе місце у системі функцій діалектичної філософії посідає методологічна функція. Її назва походить від гр. μέθοδος – шлях дослідження, пізнання. Спосіб організації освоєння дійсності передбачає не лише застосування певних прийомів і правил пізнання дійсності, а й обґрунтування шляхів і методів їх ефективного використання. Тому поряд з поняттям “метод” розвинулося вчення (від гр. λόγος) про метод та його використання, тобто методологія – вчення про принципи, способи і прийоми пізнання. І хоча методологічна функція філософії є однією з цілої системи функцій цієї науки, у процесі розвитку науки, наукового пізнання вона набула вагомого і відносно самостійного значення. Особливо ці тенденції проявлялися у процесі підготовки і здійснення промислової революції, становлення індустріального суспільства, коли розвиток науки дав змогу створювати машини і людство почало перехід до великого машинного виробництва. Розвиток науки, формування її галузей потребувало узагальнення методів наукових досліджень, визначення дійових принципів наукової методології, перетворення її на центральну проблему

розвитку науки. “Все світорозуміння... К. Маркса, – наголошував Ф. Енгельс, – не доктрина, а метод. Воно дає не готові догми, а відповідні пункти для подальшого дослідження і метод для цього дослідження”¹. Як неможлива справжня наукова теорія без діалектичного методу, так і науковий метод неможливий без справжньої наукової теорії. Ф. Енгельс зауважував, що “вироблення методу, який є підґрунтям марксової критики політичної економії, ми визнаємо результатом, який за значенням навряд чи поступається основному матеріалістичному вченню”².

Ключовим питанням методології економічної теорії є виявлення співвідношення між діалектичною філософією і методами економічної теорії. Справа у тому, що економічна теорія як складова суспільствознавства не лише органічно пов’язана з філософією, а й спирається на діалектичну філософію як науку про загальні закони розвитку природи і суспільства. Саме вона забезпечує теоретичне осмислення дійсності, за допомогою філософських категорій і законів розкриває сутність об’єктивного світу і способи його пізнання, напрями і шляхи цивілізаційного прогресу. Головні принципи діалектичної філософії є передумовою створення наукової теорії, наукових методів економічної теорії.

Внутрішній взаємозв’язок і взаємодія діалектичної філософії та економічної теорії стали підставою для ототожнення діалектичного методу з методом економічної теорії. “Методом політичної економії є... діалектичний метод, який зумовлює дослідження економічних процесів у їх єдності, та відмінності у їхньому історичному розвитку”³. “Насправді науковим і за-

¹ *Маркс К.* Сочинения : в 50 т. Т. 39 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1955. – С. 352.

² Там же. – С. 497.

³ *Политическая экономия* / под ред. А. М. Румянцева. – [5-е изд.]. – М. : Политиздат, 1982. – Т. 2. – С. 10.

гальним способом пізнання дійсності є метод матеріалістичної діалектики”¹.

Чому метод економічної теорії не можна ототожнювати з методом діалектичної філософії?

Передусім метод науки взагалі та економічної теорії зокрема не можна трактувати як щось зовнішнє до певного предмета, навіть якщо це метод діалектичної філософії. Об’єктивна дійсність і метод її пізнання, наукова теорія і методологія являють собою певну відповідність, навіть єдність. Щоб розкрити внутрішню організацію предмета, необхідно виявити насамперед об’єктивно наявні взаємозв’язки і взаємозалежності у предметі дослідження, діалектику їх функціонування і розвитку і вже потім відтворити в теоретичній системі законів і категорій. Через це діалектика предмета досліджень і визначає метод досліджень. Ось чому Гегель, один із творців діалектичної філософії, зауважує: “Метод є усвідомлення форми внутрішнього саморуху її змісту”². З розвитком діалектичної філософії, наукової методології і логіки досліджень у межах єдності предмета і методу відбувається відносне відокремлення останнього, розробка теорії методу, тобто методології на основі розвитку теорії предмета.

Ототожнення методу діалектичної філософії та економічної теорії, і до того ж, зведення методу економічної теорії до методу діалектичної філософії неминуче призводять до того, що метод економічної теорії виявляється по суті зовнішнім щодо предмета економічної теорії. Виникає хибне уявлення, начебто наукова філософія створює метод для економічної теорії, а розвиток методу економічної теорії – справа не цієї науки, а діалектичної філософії. Як зазначалося, наукова філософія відіграє ключову роль у формуванні методу економічної

¹ Политическая экономия / рук. авт. кол. В. А. Медведев. – М. : Политиздат, 1988. – С. 26.

² Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 35 т. Т. 29 / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – С. 88.

теорії, вона визначає загальні принципи діалектичного пізнання. Як застосувати ці принципи для дослідження специфічного предмета – виробничих відносин, за допомогою яких способів і прийомів можна заглибитися в їхню сутність і відтворити теоретичну систему законів і категорій – залежить від самої економічної теорії, від її предмета, від її наукової теорії. Тому метод економічної теорії, як і будь-якої іншої науки, не може бути чимось зовнішнім щодо предмета дослідження, у тому числі й предмета економічної теорії. Він є не лише передумовою і підсумком дослідження, але й внутрішнім його проявом. Крім того, можна стверджувати, що предмет і метод науки являють собою єдність. Між предметом і методом відбувається глибока діалектична взаємодія і взаємопроникнення. Характерна риса наукової теорії і методології, наукового знання – це монізм – глибокий взаємозв'язок і взаємообумовленість, внутрішня єдність.

На відміну від філософії позитивізму діалектична філософія виходить з того, що наукова теорія не лише є предметом методологічного дослідження, але й засобом його здійснення. Вирішення методологічних питань пов'язано передусім з розвитком теорії, категоріального апарату і концептуального змісту науки. Пізнавальні можливості науки залежать від її теоретичного рівня і визначаються ним. Тому розвиток методології – це розвиток самої науки, її концептуального змісту, категоріального апарату. Чим глибше теорія розкриває зміст понять, категорій, законів, їхні пізнавальні, гносеологічні можливості, тим більше її методологічне значення. Водночас теорія потребує адекватного методу, є критерієм його ефективності. Тому розвиток методології економічної теорії як науки про метод покликаний не лише визначити місце і роль діалектичної філософії у формуванні методу економічної теорії, але й глибоко розкрити діалектику предмета і методу економічної теорії.

Діалектична філософія виходить з того, що суспільство, як і природа, перебуває у процесі розвитку, але суспільний розви-

ток, і в цьому його особливість, відбувається шляхом переходу від нижчої формації до вищої, що узагальнено відбилосся у такому понятті, як формаційний підхід. Він панував більше ніж півтора століття, дав змогу пізнати і усвідомити закономірності суспільно-економічного розвитку, заглибився у суспільну свідомість.

Сучасна епоха довела, що і формаційний підхід має історичний характер. Він вже відіграв певну роль. Справа у тому, що підґрунтям цього підходу були виробничі відносини, відносини власності на засоби виробництва, класовий характер суспільства. Класова боротьба рабів і рабовласників, селян-кріпаків і поміщиків, пролетаріату і буржуазії визначала розвиток суспільств, їх перехід від нижчої формації до вищої. Варто зауважити, що формаційний підхід, класова боротьба тощо і сьогодні мають значення для певної частини світу. Але не можна не помічати, що в епоху переходу людства від індустріальної до інформаційної (постіндустріальної) стадії цивілізаційного прогресу відбуваються революційні зміни, які роблять науково неспроможним формаційний підхід. В індустріальну епоху панувало матеріальне виробництво, і пролетаріат становив більшість населення. Проте вже в цю епоху швидко зростає освіченість і культура, питома вага розумової праці. Поряд з матеріальним виробництвом високими темпами розвивається сфера послуг, тобто наука, освіта, культура, охорона здоров'я тощо. У новому суспільстві ця сфера стає панівною, у ній зайнято до 75 % працюючих і переважає розумова праця. Це істотно змінює класову структуру суспільства, пануючим стає середній клас. З'являється така категорія, як людський капітал, що визначає нове становище і нову роль людини у суспільстві. Раніше панували різні форми приватної власності, нині дедалі більше розвивається плюралізм форм власності і форм господарювання тощо. Це відсунуло формаційний і зумовило цивілізаційний підхід, що відповідає новій, постіндустріальній стадії, який базується не на класових, а загальнолюдських цін-

ностях, не на формах власності, а на технологічній організації суспільства, технологічних способах виробництва, що дало змогу не лише чітко визначити історичні ступені прогресу цивілізації: доіндустріальну (аграрну), індустріальну і постіндустріальну, але й стати критерієм рівня розвитку кожної країни і світу в цілому. Отже, у сучасних умовах саме цивілізаційний підхід з його новими критеріями є формою послідовної реалізації законів діалектичної філософії стосовно розвитку суспільства. Але, як і раніше, вона визначає головний зміст і методів, і методології пізнання суспільного розвитку. Тому немає підстав ні для ототожнення методів діалектичної філософії і економічної теорії, ні для звуження методу економічної теорії до методу діалектичної філософії.

Справа у тому, що діалектична філософія як наука одночасно є і світоглядом, і гносеологією, і методологією, причому, як уже зазначалося, між цими функціями існує внутрішній зв'язок та взаємодія. Ці та інші функції характеризують важливе призначення діалектичної філософії. Тому спроби ототожнювати наукову філософію з методом економічної теорії, і до того ж, повністю її включити в метод економічної теорії не витримують критики. Ще раз наголосимо, що діалектична філософія відіграє ключову роль у формуванні методу економічної теорії. Однак вона не може замінити метод економічної теорії. Розкриваючи загальні закони суспільного розвитку, методи пізнання природи і суспільства, діалектична філософія служить методологічним підґрунтям розвитку наукової теорії і методу економічної теорії (взаємозв'язок і взаємодія діалектичної філософії і економічної теорії у процесі формування методу визначається діалектикою загального та особливого). Економічна теорія має специфічний предмет – виробничі відносини, що відрізняє її від усіх інших наук. Тому метод економічної теорії є насамперед творчим застосуванням методу діалектичної філософії у відповідності із специфікою предмета дослідження, що і визначає його діалектичну природу. Отже,

метод економічної теорії – це не механічне застосування методу діалектичної філософії, а творче вироблення принципів і способів пізнання виробничих відносин, які, реалізуючи загальні філософські положення, не втрачають особливих рис, зумовлених специфікою самої науки.

Законо і категорії діалектичної філософії дають змогу виробити такі принципи і способи здійснення пізнавальної діяльності, які реалізують діалектичний підхід стосовно такого предмета дослідження. Так, однією з головних позицій діалектичної філософії є принцип первинності матерії і вторинності свідомості, який конкретизується у принципі первинності суспільного буття щодо суспільної свідомості. Економічна теорія, спираючись на ці положення діалектичної філософії, творчо втілює її шляхом здійснення принципу первинності матеріальних, економічних відносин стосовно ідеологічних відносин, принципу примату виробництва стосовно інших фаз суспільного виробництва. Ці принципи дають змогу реалізувати не лише принцип первинності матерії, суспільного буття, а й принцип об'єктивності шляхом виокремлення із всієї системи суспільних відносин економічних як першорядних, об'єктивних, що складаються у процесі виробництва, незалежно від волі і свідомості людей, утвердження ключової ролі фази безпосереднього виробництва у створенні і русі матеріальних благ і послуг, виробничих відносин. У такий спосіб положення діалектичної філософії про первинність матерії, суспільного буття стосовно свідомості формуються у евристичні принципи економічної теорії, її наукової методології. Тому принципи первинності матеріальних, економічних відносин і примату виробництва втілюють те загальне, що впливає із положень діалектичної філософії, і те особливе, що пов'язане зі специфікою предмета економічної теорії. Первинність матеріальних відносин в усій системі суспільних відносин, примат виробництва в усій системі суспільного відтворення – це не лише нижчі рівні абстракції порівняно з вихідними загальними філо-

софськими категоріями, вони конкретизованіші, різноманітніші за змістом, адже виражають ту специфіку предмета економічної теорії, яка пов'язана з дослідженням відносин між людьми у процесі виробництва матеріальних благ і послуг.

Це означає, що метод економічної теорії, який не є зовнішнім щодо свого предмета, не є чимось однозначним. Навпаки, це складне утворення. Діалектична філософія як наука про загальні закони розвитку природи, людського суспільства і мислення визначає те, що становить головний зміст методу будь-якої науки, а значить і економічної теорії. Саме це зумовлює діалектичну природу методу кожної науки, визначає її діалектичний характер. Водночас поряд із загальним як головним і визначальним до методу кожної науки входять способи дослідження, зумовлені специфікою предмета дослідження. Тому пізнати метод науки – це передусім розкрити те загальне, що властиве методам усіх наук і визначається діалектичною філософією, і те особливе, що характерне для методу окремої науки, в тому числі й економічної теорії. Складність завдання полягає у тому, що предмет дослідження різних наук, насамперед природничих і суспільних, істотно відрізняється. У природі об'єктивні процеси руху матерії відбуваються незалежно від волі і свідомості людини. У суспільстві об'єктивні закони теж незалежні від волі і свідомості людей, але вони проявляються через їх діяльність. Це ускладнює не лише рух суспільної матерії, але й її дослідження.

Не менш важливим є те, що закони природи вічні, а закони розвитку економіки і суспільства мають історичний характер. Звичайно, природа змінюється, особливо під впливом людської діяльності, що зумовило виникнення і розвиток екологічної науки, тобто науки про раціональне використання природних ресурсів і збереження навколишнього середовища. Але ці зміни не заперечують того, що відкриті у різні часи закони фізики, хімії, біології як діяли раніше, так продовжують

діяти і зараз. Кожне покоління вчених збагачує знання про природу і закони її розвитку.

Зовсім інакше формуються закони розвитку суспільства. Зростання продуктивних сил веде до змін у виробничих відносинах, що зрештою зумовляє утвердження нового способу виробництва. Кожна система виробничих відносин, крім загальних, має специфічні економічні закони. І завдання суспільствознавства полягає в тому, щоб загальні закони розвитку, які розкриває діалектична філософія, застосувати у дослідженні розвитку суспільства.

Як і щодо природознавства, діалектична філософія становить методологічне підґрунтя суспільствознавства – науки про особливості розвитку суспільства як вищої форми матерії. Цілком зрозуміло, що тут потрібне творче застосування законів діалектики стосовно своєрідного предмета дослідження, особливо історичного характеру і способів виробництва, та властивих їм економічних законів. Звідси випливає, що кожен спосіб виробництва, кожна суспільно-економічна формація мають власну систему економічних законів. Але, оскільки і способи виробництва, і формації є ступенями розвитку людської цивілізації, то до їхніх систем законів входять закони, загальні для усіх способів виробництва, які управляють розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, і специфічні закони, які виражають специфічні причинно-наслідкові зв'язки, властиві лише окремому способу виробництва, певній формації. Потреби пізнання суспільства і суспільного розвитку породили особливий, формаційний підхід у методології, який реалізував закони діалектичної філософії стосовно особливого предмета дослідження.

Через це не загальні закони, не загальне констатує природу різних способів виробництва, хоча воно відіграє істотну роль, а особливе, специфічні економічні закони кожного способу виробництва. Так, за характером прояву і за соціальними наслідками дія загального закону відповідності виробничих

відносин рівню і характеру продуктивних сил за капіталізму суттєво відрізняється від його дії на попередньому етапі розвитку суспільства. І річ не лише у тім, що цьому суспільному ладові властиве не ремісниче, а велике машинне виробництво і нова класова структура. Справа полягає у прискоренні розвитку продуктивних сил, що зумовляє зміни у виробничих відносинах. Щоб забезпечити їх відповідність продуктивним силам, необхідні серйозні заходи з удосконалення виробничих відносин. Отже, ми маємо справу з особливим випадком діалектики загального й особливого. Загальне, властиве всім способам виробництва, переходить у всезагальне, воно не визначає своєрідності способу виробництва. А загальне виступає у ролі особливого і саме воно визначає специфіку способу виробництва. Цей особливий випадок не є чимось невідомим. Навпаки, дослідники зауважують, що "...загальне стосовно особливого поводить себе не завжди однаково. Воно може виступати і у власній ролі, і в ролі особливого... Коли воно вказує на відміну порівнюваних матеріальних утворень, тоді виступає у ролі особливого"¹. Отже, при визначенні способів виробництва, їхньої своєрідності загальне проявляється у формі особливого, оскільки саме воно характеризує те, що властиве певній епосі суспільно-економічного розвитку.

Складність об'єктивної діалектики предмета досліджень цілком слушно позначається на формуванні методів економічної теорії як складного процесу. До цих методів входить те всезагальне, що властиве методу діалектичної філософії при його застосуванні і використанні з метою пізнання суспільно-економічних, виробничих відносин, тобто те всезагальне, що властиве методу економічної теорії в цілому. І що особливо важливо, що становить головний зміст методу економічної теорії – це закони діалектичної філософії, які діють в особли-

¹ Шептулин А. П. Диалектика единичного, особенного и общего / А. П. Шептулин. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 32.

вих умовах певних виробничих відносин, принципи і прийоми дослідження, вироблені з урахуванням цих умов. Насправді, щоб дослідити суперечності певного способу виробництва, необхідно розкрити їх природу, характер руху, форми єдності і боротьби, що дає змогу визначити шляхи і методи їх розв'язання. Отже, загальне у методах економічної теорії – це результат творчого застосування загальних законів розвитку суспільства у дослідженні певної системи виробничих відносин. Теоретико-пізнавальна діяльність, забезпечуючи проникнення у глибинні причинно-наслідкові, сутнісні відносини та закони їх розвитку, створює необхідні передумови для розширення методології економічної теорії. Тому всебічний розвиток діалектичної філософії у творчій взаємодії з економічною теорією дає змогу збагачувати та вдосконалювати методи економічної теорії.

Отже, оскільки виробничі відносини кожного способу виробництва являють собою різновид предмета економічної теорії у широкому розумінні, то до методів економічної теорії входять загальноекономічні закони і закономірності та вироблені на їх основі прийоми і засоби пізнання, які використовуються у процесі аналізу виробничих відносин різних способів виробництва. А головний зміст методів економічної теорії становить те загальне, що формується на основі законів діалектичної філософії у процесі пізнання певної системи виробничих відносин, та особливе, яке складається внаслідок своєрідності їх дії і здійснення на певній стадії суспільного способу виробництва. На підставі цих законів і закономірностей формуються адекватні принципи, прийоми і засоби пізнання.

При дослідженні капіталізму системний підхід до його пізнання як органічної системи спирається на ту особливість, що його основою, здебільшого на першій стадії, є приватна власність на засоби виробництва. Вихідним пунктом пізнання є відносини між двома товаровиробниками, а вихідною категорією – товар, який втілює ці відносини. Тому цілісне наукове

пізнання базується на системно-структурному аналізі, розкритті діалектики усупільнення виробництва і праці та відносного економічного відокремлення, яке ґрунтується на приватній власності, взаємодії монополії і конкуренції, на основі методу сходження від абстрактного до конкретного: товар, гроші, капітал, додаткова вартість та ін.

Отже, істотні специфічні риси методу економічної теорії відображаються і в особливому співвідношенні історичного й логічного. Адже методи економічної теорії, властивий їм принцип історизму передбачають не лише виявлення загальносистемної сутності певних виробничих відносин, але й структурних взаємозв'язків загальносистемних відносин і законів зі специфічними формами. Адже загальносистемних відносин, як правило, немає у “чистому вигляді”, вони вплетені у “живу тканину” певних виробничих відносин. Це визначає їхню складну структуру і зумовлює необхідність у процесі пізнання, спираючись на конкретно-історичний підхід, здійснити системно-структурний аналіз, виявити діалектику загального й особливого у процесі функціонування і розвитку системи виробничих відносин.

Економічна теорія як наука у широкому розумінні цього слова складається з частин, кожна з яких досліджує насамперед особливі закони кожного окремого способу виробництва і обміну. Тому її предметом є пізнання виробничих відносин, які завжди мають конкретно-історичну природу, наприклад, рабовласницькі, феодальні чи капіталістичні відносини. Тому єдиний предмет на кожному рівні суспільно-економічного розвитку набуває своєрідних рис, і методи економічної теорії не можуть бути незмінними. Навпаки, зберігаючи те загальне, що властиве методам цієї науки, вони мають враховувати те особливе, що визначається предметом дослідження і відображається у нових рисах і нових підходах, методом дослідження специфічного предмета. Тому складність розв'язання цієї проблеми полягає у тому, щоб розкрити діалектику загального й

особливого у предметі і методі пізнання кожного способу виробництва й обміну.

Деякі дослідники вважають, що і предмет, і метод економічної теорії у широкому розумінні виражають загальне, тобто загальнофілософські принципи, і особливе, тобто те, що властиве цій науці зокрема. І мовляв, завдання полягає у тому, щоб розкрити одиничне, тобто те, що властиве окремій стадії розвитку виробничих відносин певного способу виробництва¹. З таким трактуванням методу економічної теорії погодитися не можна. Виходить, що і принципи діалектичної філософії (загальне), і прийоми економічної теорії у широкому розумінні (особливе) механічно переносяться на певний спосіб виробництва і навіть його окрему стадію. Це означає, що сенс методів економічної теорії формується незалежно від її специфічного предмета. У такий спосіб порушується один із ключових принципів діалектичної філософії – єдність предмета і методів дослідження.

Напевно, застосування принципу діалектики загального, особливого та одиничного передбачає набагато глибше врахування і відображення усіх обставин. Насамперед має бути чітке уявлення, що означає загальне у предметі і методі економічної теорії. Адже, на відміну від природничих законів, у суспільно-економічному розвитку кожний новий спосіб виробництва, маючи нові виробничі відносини, зумовлює дію нових специфічних економічних законів, які визначають характер дії загальних законів суспільно-економічного розвитку.

Принцип розвитку, якому відводиться центральне місце у діалектичній філософії, реалізується в економічній теорії передусім за принципом історизму, який виражає специфіку руху суспільної форми матерії, її перебіг, перехід від нижчого до вищого, від одного способу виробництва з властивою йому

¹ Черковець В. Единство предмета и метода политической экономии / В. Черковец // Экономические науки. – 1978. – № 8. – С. 29.

системою економічних законів до іншого, вищого й досконалішого, який розвивається на основі якісно нової системи економічних законів. Тому є принциповим глибоке розуміння закономірних етапів виникнення, становлення і розвитку кожного способу виробництва. У суспільних науках особливо важливо забезпечити наукові підходи у дослідженні зв'язків між минулим і сучасним, виявити історичний зв'язок між процесами і явищами, щоб чітко бачити, як виникло окреме явище в історії, які головні етапи розвитку воно проходило, і на цій основі визначити, що воно собою являло і яким стало зараз.

Принцип історизму в економічній теорії перебуває у цілковитій єдності з логічним. Якщо історія відтворюється у тому вигляді, як це було насправді, то в економічній теорії дуже важливо історичний підхід поєднати з визначенням логіки розгортання того чи іншого процесу, тобто встановити необхідний зв'язок якісно визначених станів економіки і суспільства, які утворюють закономірні, об'єктивно зумовлені процеси переходу від нижчого до вищого. У цьому разі історичне виступає у позбавленому випадковостей вигляді, як виправлене у відповідності із законами власне історичного процесу. Тому органічна єдність історичного і логічного є своєрідним проявом методу економічної теорії. Логічне не лише не суперечить історичному, а й є його найпослідовнішою формою. “Цей метод, – зауважував Ф. Енгельс, – за сутністю є не чим іншим, як тим самим історичним методом, але звільненим від історичної форми та випадковостей, які заважають”¹. Відокремлення необхідного від випадкового, розгляд логічного процесу в “чистому вигляді” дають змогу докладно розкрити закони і закономірності виникнення, формування і розвитку кожного способу виробництва в теоретичному дослідженні, в системі категорій і законів відтворення реального процесу історичного розвитку.

¹ Маркс К. Сочинения : в 50 т. Т. 13 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1959. – С. 497.

Важливим принципом діалектичної філософії є всезагальність зв'язків, органічна єдність усіх елементів матеріального утворення, їхній безпосередній зв'язок і взаємозалежність. Тому, щоб пізнати сутність певного предмета, необхідно дослідити сукупність його сторін і відносин. “Щоб дійсно знати предмет, – писав В. І. Ленін, – необхідно охопити, вивчити усі його сторони, усі зв'язки та “опосередкування”. Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але потреба всебічності застереже нас від помилок та від омертвіння”¹. Цей принцип всебічності зв'язків реалізується в економічній теорії і безпосередньо, і через принцип розгляду суспільства як цілісного організму, органічної системи. К. Маркс, обґрунтувавши розвиток суспільства як природно-історичний процес, показав, що кожний новий суспільно-економічний лад, тобто “органічна система”, виникнувши, розвивається у напрямі цілісності. “Сама ця органічна система як сукупне ціле, – писав К. Маркс, – має власні передумови, і її розвиток у напрямі цілісності полягає саме у тому, щоб підкорити собі усі елементи суспільства або створити із нього ті органи, яких не вистачає. У такий спосіб система у ході історичного розвитку перетворюється у цілісність”². Отже, за діалектичною філософією розвиток суспільства уявляється як живий організм у його функціонуванні і розвитку. Для дослідження органічної цілісності потрібен системний підхід. Як частина діалектичної філософії, діалектичного методу системний підхід дає змогу розкрити структуру системи, визначити елементи, які утворюють систему, співвідношення між її елементами, діалектику взаємодії їх у процесі саморуху системи. В. І. Ленін бачив сутність діалектичного методу у суспільних науках саме у дослідженні суспільства як живого цілісного організму, який базується на матеріальних, виробничих відно-

¹ *Ленін В. І.* Полное собрание сочинений : в 35 т. Т. 2 / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – С. 290.

² *Маркс К.* Сочинения : в 50 т. Т. 46 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – С. 229.

синах і який розвивається у відповідності з внутрішньо властивими їм економічними законами¹. Виявляючи елементи системи не лише як частини їх суми, але й як якісні моменти цілісності, метод економічної теорії реалізує філософський принцип всезагальності зв'язків і залежностей, розкриває природу і властивості економічних відносин і зв'язків, заглиблюється у сутність досліджуваного об'єкта і закони його розвитку.

Пізнання системи, розкриття її сутності нерозривно пов'язано з роздвоєнням об'єкта пізнання на суперечливі сторони і визначенням шляхів і методів розв'язання цієї суперечності. В. І. Ленін зауважував, що “роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його... є сутність (одна із “сутностей”), одна із основних, якщо не основна особливість або риса діалектики”².

Отже, діалектична філософія утворює головний зміст методу економічної теорії, але не шляхом механічного перенесення цього методу, а за допомогою творчого застосування і розвитку у відповідності зі специфікою предмета економічної теорії, вироблення своєрідних принципів і способів пізнавальної діяльності. “Розгляд системи спеціальних суспільних наук свідчить, що їхні часткові методи не є простим відтворенням загальнофілософських принципів. Спеціальні методи цих наук формуються як аналог власного предмета досліджень під безпосереднім впливом методології діалектичної філософії”³. Тому метод діалектичної філософії як загальне поняття визначає зміст окремого методу економічної теорії, його діалектичну природу. Однак загальне, становлячи сутність окремого,

¹ *Ленін В. І.* Полное собрание очинений : в 35 т. Т. 1 / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – С. 165.

² *Ленін В. І.* Полное собрание очинений : в 35 т. Т. 29 / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – С. 316.

³ *Ильичев Л. Ф.* Философия и научный процесс: некоторые методологические проблемы естествознания и обществознания / Л. Ф. Ильичев. – М. : Наука, 1977. – С. 318.

особливого, не вичерпує всього його змісту. Поряд із загальним він включає як органічну частину особливе. Але загальне і особливе – це не окремі частини, які співіснують поряд, паралельно, а діалектична єдність, що виступає у вигляді певних принципів як елементів методу або методу в цілому.

Не можна не враховувати, що економічна теорія має створювальний характер, озброює знанням шляхів і методів становлення і розвитку нового способу виробництва, є науковим підґрунтям економічної політики держави, творення майбутнього суспільства. Для цього необхідно поглиблене пізнання економічної системи, всебічне розкриття економічних законів, виробничих відносин у їх взаємодії з продуктивними силами і надбудовою. Для цього економічна теорія має бути нерозривно пов'язана з практикою господарювання і управління економікою. Однак це не змінює її предмета і методу, проте вони набувають важливих ознак. Для того, щоб економічна теорія могла задовольнити цю вимогу, вона має розглядати процеси і явища набагато конкретніше, взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин, розкривати форми і методи поєднання науково-технічної революції з удосконаленням системи господарювання, перехід економіки на найпрогресивніші та найефективніші інноваційні типи розвитку, виявляти і реалізовувати методи підвищення дії ринкового механізму та посилення економічної ролі держави, удосконалення форм і методів управління економікою. Це пов'язано з поглибленим розкриттям сутності природи економічних законів, механізму їх дії і використання з метою успішного розвитку та вдосконалення економіки, підвищення її ефективності.

Важливим елементом методу економічної теорії є економічний експеримент. Нещодавно експеримент пов'язувався лише з природничими науками. Але досвід засвідчив, що він можливий і в економіці. Нові методи господарювання та нові економічні показники мають пройти попередню практичну апробацію у вигляді економічного експерименту. І лише на

підставі практичної локальної перевірки, після випробування їх на практиці, глибокого вивчення переваг і недоліків нових методів чи нових показників робиться висновок про доцільність застосування їх у тій чи іншій сфері економіки. Ще у період перебудови, тобто наприкінці ХХ ст., проводилася значна робота з перебудови господарського механізму країни з розвитком і запровадженням таких методів господарювання, які б найбільшою мірою реалізували можливості вітчизняної економіки, забезпечували органічне поєднання ринкового механізму з державним регулюванням економіки, створювали реальні умови для прояву підприємництва, ініціативи з метою підвищення ефективності економіки. За таких вимог саме експеримент дає змогу дійти нових принципових висновків щодо теорії і практики ринкового господарювання.

Маємо підтвердження, що методи економічної теорії є різновидом методу економічної теорії у широкому розумінні. Його головний зміст становлять загальносистемні закони і закономірності, своєрідність їх формування й дії на окремій стадії певного способу виробництва. Це визначає особливості принципів, засобів і прийомів пізнання, методів економічної теорії в цілому. Причому як загальноекономічні закони, зберігаючи сутність, набувають у специфічних умовах певного способу виробництва своєрідності і у власних діях, і в здійсненні, так і загальнофілософські діалектичні принципи набувають особливих, важливих рис. Як було зазначено, застосування загальних принципів сходження від абстрактного і конкретного, єдності історичного і логічного підходів, системно-структурного аналізу істотно модифікується специфікою предмета дослідження, що і вносить визначальні риси в їх зміст. Тому не можна погодитися з твердженням, що начебто головні принципи методу економічної теорії повною мірою зберігають сенс для різних стадій того чи іншого способу виробництва. Таким чином, вчені заперечують єдність предмета і методу, необхідність пристосування методу дослідження до зміненого предмета.

Грунтовне розкриття діалектики загального, особливого та одиничного у методах економічної теорії сприяє розвитку теорії методу і теорії предмета, дедалі глибшому проникненню у сутність кожної системи виробничих відносин і розкриттю властивих їм систем економічних законів як основи вдосконалення практики господарювання.

Проблема співвідношення і взаємодії діалектичної філософії та методів економічної теорії залишається актуальною. Про це досить переконливо свідчить практика розв'язання цієї проблеми у підручниках з економічної теорії. За радянських часів роль філософії перебільшувалася, навіть абсолютизувалася. Методом економічної теорії визнавалася діалектична філософія. В одній з кращих праць наголошувалося, що “дійсно науковим і загальним способом пізнання дійсності служить метод матеріалістичної діалектики”¹. І хоча у той період робилися спроби встановити реальні взаємозв'язки між діалектичною філософією та економічною теорією, проте такий підхід був досить поширеним. Навіть у такому солідному виданні, як “Курс політичної економії”, створеному економістами Московського університету ім. М. В. Ломоносова за участю провідних вчених Академії наук СРСР та вищих державних органів, зазначалося: “Діалектичний матеріалізм як метод пізнання законів розвитку природи, суспільства та мислення використовується в усіх науках – природничих і суспільних”². Такі категоричні твердження усували будь-які сумніви. Діалектична філософія, її метод є методом економічної теорії, як й інших наук. Але ті часи минули, і ситуація змінюється докорінно. Лише в окремих підручниках з економічної теорії йдеться про те, що “наукова філософія дає загальні принципи діалектико-матеріалістичного пізнання, а як засто-

¹ Политическая экономия / под ред. В. А. Медведева. – М. : Политиздат, 1988. – С. 26.

² Курс политической экономии : в 2 т. Т. 1 / под ред. Н. А. Цаголова. – 2-е изд. – М. : Экономика, 1970. – С. 26.

совувати ці принципи, як і загальнонаукові методи, для дослідження специфічного предмета – виробничих відносин, за допомогою яких способів і прийомів можна проникнути в їхню сутність і відтворити теоретичну систему законів і категорій – усе це залежить від економічної теорії, від її предмета, її наукової теорії”¹. На цій підставі давалося тлумачення, що “метод економічної теорії – це не механічне застосування методу матеріалістичної діалектики, а творче вироблення принципів і способів пізнання виробничих відносин, які, реалізуючи загальні філософські положення і висновки, мають й ті особливі риси, які зумовлені специфікою її предмета, специфікою самої науки”². Причому автор цих рядків не обмежується загальними трактуваннями, а досить усталено показує, як філософські принципи видозмінюються і пристосовуються до предмета досліджень. Але ще раз підкреслимо, що це поодинокі випадки. У багатьох підручниках повністю ігнорується діалектична філософія, її роль у формуванні методів економічної теорії. Про діалектичну філософію немає навіть згадки. Проблема методу економічної теорії надто спрощується. Все зводиться до переліку методів, які застосовуються в економічних дослідженнях. Але тут спостерігаються два підходи. В одному, досить солідному підручнику, теж немає згадки про наукову філософію, але головні методи пізнання соціально-економічних процесів поділяються на загальнонаукові (метод суперечностей, структурно-функціональний, системного підходу, кількісного і якісного аналізу, наукової абстракції, аналізу і синтезу, історичного і логічного) та спеціальні методи (соціально-економічного експерименту, теоретичного і кількісного аналізу)³.

¹ Чухно А. А. Методологические проблемы политической экономики / А. А. Чухно. – К. : Вища шк., 1988. – С. 59–66.

² Основи економічної теорії : підручник / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін. ; за заг. ред. А. А. Чухна. – К. : Вища шк., 2001. – С. 16.

³ Основи економічної теорії: політекономічний аспект : підручник / відп. ред. Г. Н. Климко. – К. : Знання-Прес, 2002. – С. 29–33.

Як бачимо, спробу класифікації методів економічної теорії не можна назвати вдалою хоча б тому, що виявилось, начебто до спеціальних методів віднесено фактично соціально-економічний експеримент. Це сталося через ігнорування загальних законів і принципів, які розглядає діалектична філософія, і до загальнонаукових методів входять навіть ті з них, які створені економічною теорією (наукової абстракції, поєднання історичного і логічного, чомусь навіть не згадується принцип сходження від абстрактного до конкретного та ін.). Внаслідок цього до спеціальних методів майже нічого не входить. Тому недооцінка, а тим більше ігнорування діалектичної філософії, її принципу діалектики загального, особливого та одиничного призводять до невдалих спроб трактування основних методів та їх класифікації. До того ж, у другому підручнику говориться, що “під методом пізнання розуміють спосіб досягнення мети. Він є робочим інструментом, засобом пізнання предмета, що вивчається”. І далі перераховуються такі методи: метод наукової абстракції, системного аналізу, аналізу і синтезу, поєднання кількісного і якісного аналізу, математичні і статистичні методи, сходження від абстрактного до конкретного, єдності логічного та історичного підходу, порівнянь, індукції і дедукції, аналогії, висунення гіпотез та ін.¹ Як бачимо, за такого підходу методи економічної теорії є не більше ніж “робочим інструментом”. Виходить, що перелік методів дослідження – як набір ключів, з якого слід взяти потрібний, що відкриває певний замок. Цей підхід дедалі ширше запроваджується у практику науково-дослідної роботи. ВАК України вимагає, щоб кожний здобувач наукового ступеня чітко вказав, який метод він використав для дослідження того чи іншого питання. Такий підхід, можливо, має право на існування. Але постає запитання, як це узгоджується з підходами і оцінками класи-

¹ Гальчинський А. Основи економічних знань / А. Гальчинський, П. Єщенко, Ю. Палкін. – К. : Вища шк., 1999. – С. 35–37.

ків економічної теорії. Вони вважали, що теорія і методологія нерозривно пов'язані, що наявна теорія – це не доктрина, а наукові висновки, які забезпечують просування пізнання і метод для цього пізнання. Як неможлива наукова теорія без наукового методу, так і метод неможливий без справді наукової теорії. Ще раз згадаємо Ф. Енгельса, який зауважував, що вироблення методу, який є підґрунтям марксової критики політичної економії, вважається результатом, що за своїм значенням напевно чи поступається основному матеріалістичному світогляду. І зараз, коли швидко розвивається методологія і логіка наукового пізнання, коли перед кожною наукою, і, звичайно, перед економічною теорією постає завдання значного збагачення і піднесення засобів і прийомів гносеології, теоретико-пізнавальної діяльності у галузі економіки – головної сфери людської діяльності. Без цього неможливо домогтися підвищення ефективності науково-економічних досліджень, забезпечити підготовку висококваліфікованих спеціалістів, які добре розуміються на теорії і практиці економічної і соціальної діяльності, системі державного управління економікою і суспільством у цілому. Тому перед нами постає завдання не спрощеного розуміння методів і методології економічної теорії, а виховання високої методологічної культури, оволодіння багатствами діалектичної філософії, теорією пізнання, вироблення навичок ґрунтового вивчення сутності економічних і соціальних законів з метою розв'язання актуальних проблем розвитку економіки і суспільства.

Діалектична філософія виходить з того, що метод економічної теорії, як й інших наук, будучи втіленням філософських принципів і органічно пов'язаним з предметом досліджень, є об'єктивно зумовленим засобом пізнання. Тому об'єктивно наявний метод і теорія методу, тобто методологія, розвиваються на підставі законів діалектичної філософії. Адже закони діалектики є і законами мислення, суб'єктивна діалектика виражає об'єктивну діалектику. "Мій діалектичний метод, – пи-

сав К. Маркс, – за своєю основою не лише відмінний від гегелівського, але й є його прямою протилежністю. Для Гегеля процес мислення, який він перетворює навіть під іменем ідеї в самостійний суб'єкт, є деміург дійсного, яке становить лише його зовнішній прояв. У мене ж, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній”¹.

Зако́ни діалектичної філософії, будучи цілісною системою, і виробничі відносини як системний предмет дослідження визначають не лише природу методу, але й його структурну побудову. Метод економічної теорії є не сумою розрізнених елементів, а цілісним, відносно самостійним утворенням, яке постає у вигляді системи об'єктивних закономірностей і властивих їм взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих і, до того ж, взаємопроникаючих принципів і способів діалектичного пізнання економічного базису суспільства. Оскільки виробничі відносини є складною системою, то і пізнання її можливе за допомогою не якогось одного закону, окремого принципу чи способу дослідження, а цілої системи об'єктивних закономірностей і властивих їм логічно наукових засобів, які відповідним чином субординовані у відповідності з їхніми пізнавальними функціями. Тому завдання методології економічної теорії полягає не лише в тому, щоб розкрити природу її методу, а й у тому, щоб виявити його структуру, тобто внутрішній взаємозв'язок і взаємодію складових методу, виробити шляхи і форми їх застосування і використання у процесі пізнавальної діяльності. Дослідження свідчать, що жоден елемент методу економічної теорії не існує ізольовано, а тому й неможливе його застосування і використання у “чистому вигляді”. Наприклад, візьмомо такі прийоми, як аналіз і синтез. У процесі аналізу відбувається розчленування предмета на його суперечли-

¹ *Маркс К.* Сочинения : в 50 т. Т. 23 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1960. – С. 21.

ві сторони і пізнання їхньої сутності. Виявляються і внутрішні взаємозв'язки структурних елементів предмета, дається його характеристика як цілісності і суперечливої єдності, рух цієї суперечності, шляхи і методи її розв'язання. Водночас у процесі аналізу і синтезу застосовуються і використовуються принципи діалектичної філософії: матеріальність світу і розвиток матерії, єдності і боротьби суперечностей, перехід кількісних накопичень у якісні зміни, загального і особливого, системно-структурний підхід. Звичайно, не всі ці принципи використовуються повною мірою, однак їх участь безсумнівна. До того ж, це залежить не стільки від самих принципів, скільки від глибини знання методології і вміння застосовувати їх, рівня узагальнень та реальності аналізу.

Застосування принципу руху від простого до складного передбачає використання не лише аналізу і синтезу, примату виробництва, але й діалектики кількісних і якісних змін, єдності історичного і логічного підходів та ін. Системний підхід потребує не лише врахування загальних законів діалектики, але й генетичного й структурного аналізу, методу рівнів, діалектики загального, особливого та одиничного тощо.

Отже, принципи і способи пізнання внутрішньо глибоко взаємопов'язані. І хоча дослідник може ставити завдання дати структурний аналіз або розкрити діалектику абстрактного і конкретного, це зовсім не означає, що він обмежується лише одним принципом чи одним прийомом. Навпаки, будь-яке дослідження обов'язково передбачає застосування комплексу взаємопов'язаних принципів і прийомів проникнення в сутність того чи іншого процесу або явища. Причому цей комплекс складається залежно від мети і об'єкта дослідження. Щодо всебічного пізнання такого складного утворення, як виробничі відносини, то його здійснення можливе на основі цієї системи принципів і способів діалектичного пізнання певного специфічного предмета. На жаль, в економічній літературі метод економічної теорії нерідко зводиться до одного або кількох

принципів, способів дослідження виробничих відносин, що призводить до одностороннього його трактування. Так, деякі дослідники пов'язують метод економічної теорії лише з методом сходження від абстрактного до конкретного. Цей один з головних способів пізнання кваліфікується як всезагальний метод, який становить “саму сутність методу діалектики”, об'єднує інші логічні прийоми “у цілісний діалектичний метод”¹. Ще відвертіше це проголошують інші вчені: “Метод сходження від абстрактного до конкретного – метод політекономії у прямому розумінні”².

Інші дослідники бачать конкретне вираження методу політичної економії у принципі єдності історичного і логічного. “Цей метод (діалектичний метод. – *Авт.*) конкретно відбивається у поєднанні історичного і логічного підходу до дослідження, у послідовному застосуванні принципу примату виробництва”³. Чимало дослідників пов'язують метод дослідження виробничих відносин лише з системним підходом.

Зрозуміло, як і в будь-якій системі, в методі економічної теорії одні елементи відіграють головну роль, інші – не таку значну. Однак це не може бути підставою ні для перебільшення ролі одних, ні, тим більше, мінімізування ролі інших. Тому одне з актуальних завдань методології полягає у тому, щоб чітко визначити місце і роль кожного елемента у методі економічної теорії. Нині, на нашу думку, найскладнішою виявилася проблема співвідношення методу політичної економії загалом і методу сходження від абстрактного до конкретного. Як зазначалося, чимало дослідників з упевненістю і наполегливістю дово-

¹ Мамалуй А. Восхождение от абстрактного к конкретному: метод исследования и метод изложения / А. Мамалуй, А. Гриценко // Экон. науки. – 1977. – № 12. – С. 17–18.

² Методологические вопросы политической экономии социализма / отв. ред. А. К. Покрытан. – К. ; Одесса : Вища шк., 1979. – С. 5.

³ Политическая экономия : в 2 т. Т. 2 / под ред. А. М. Румянцева. – М. : Политиздат, 1980. – С. 10.

дять, що метод сходження від абстрактного до конкретного – це і є “метод економічної теорії у широкому розумінні слова”.

Насправді рух від абстрактного до конкретного – одна із загальних форм діалектичного дослідження, що забезпечує заглиблення у причинно-наслідкові зв'язки і логічне теоретичне відтворення об'єктивної діалектики економічного організму. Послідовне розкриття і освоєння зовнішніх економічних форм і явищ, їх сутності дає змогу неухильно просуватися до розуміння логіки руху всієї системи. Цей науково обґрунтований метод пізнання і викладу тісно пов'язаний не лише з логічним методом, а й генетичним підходом. Оскільки суспільство – органічна система, то її розвиток розпочинається із зародкової форми, в якій закладений “генетичний код”, що визначає процес формування системи, становлення її як розвинутої реальності.

Економічна теорія, спираючись на діалектику сходження від абстрактного до конкретного, генетично розгортає систему категорій, яка є відображенням, за визначенням К. Маркса, “дійсного процесу формоутворення в його різних фазах”¹. Це означає, що логічна вихідна форма у дослідженні економічної системи об'єктивно необхідно збігається з історичною вихідною формою, а логіка генетичного формування теоретичної системи виражає логіку історичної генези економічної системи. “Метод руху від абстрактного до конкретного має в економічній теорії наукове значення лише у тому разі, якщо він відображає справжній рух, підкорений історичному підходу і становить разом з ним ціле”². Сходження від абстрактного до конкретного нерозривно пов'язане з діалектичною сутністю логічного та історичного у пізнанні системи виробничих відносин. Воно є формою руху від простого до складного, від найпрості-

¹ *Маркс К.* Сочинения : в 50 т. Т. 26 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1964. – С. 526.

² *Козлов Г. А.* Принцип историзма в системе политической экономии / Г. А. Козлов // Вопросы экономики. – 1976. – № 12. – С. 21.

шої економічної форми, найпростіших всезагальних виробничих відносин до сутності усієї системи виробничих відносин, тобто економічної системи. Сходження від абстрактного до конкретного виявляє у вихідному відношенні загальну основу системи, початок її сутності, діалектичне розгортання сутності шляхом розвитку і розв'язання внутрішніх суперечностей і через різні форми її руху та проявів розкриває сутність економічної системи як єдності багатоманітного, в усьому конкретному багатстві її закономірного функціонування і розвитку.

Отже, поза сходженням від абстрактного до конкретного неможливе здійснення насправді наукового системного відтворення діалектики економічної системи, створення чіткої логічної структури категорій теоретичної системи, генетичного розгортання системи. І все ж, будучи виключно важливим елементом, серцевиною методу економічної теорії, метод сходження від абстрактного до конкретного не тотожний йому і не вичерпує його.

По-перше, метод пізнання, як відомо, включає не лише рух від абстрактного до конкретного, але й сходження від конкретного до абстрактного. Це дві взаємопов'язані і взаємодоповнюючі сторони процесу теоретичного освоєння дійсності. Кожна з них здійснюється через власну протилежність і в єдності з нею¹. Тому розривати єдність і виокремлювати у ній лише одну сторону було б неправильно, бо таким чином заперечується єдність емпіричного і теоретичного пізнання. Адже навіть прибічники трактування принципу сходження від абстрактного до конкретного як загального методу визнають, що емпіричне і теоретичне являють собою єдність протилежностей, необхідно субординованих. Прорахунок у тому, що вони трактують сходження від конкретного до абстрактного лише як зовнішню форму, обмежують її застосування нижчи-

¹ *Ильенков Г. В.* Диалектика абстрактного и конкретного в "Капитале" К. Маркса / *Г. В. Ильенков.* – М., 1960. – С. 115.

ми рівнями розвитку науки. Стадію теоретичної науки вони пов'язують лише з логічним методом, з просуванням від абстрактного до конкретного. З таким тлумаченням місця і ролі емпіричного дослідження, тобто сходження від конкретного до абстрактного погодитися не можна. Адже передусім емпіричне дослідження не є чимось зовнішнім стосовно теоретичного мислення, навпаки, це внутрішньо необхідний елемент теоретичного пізнання дійсності. І звичайно ж, будь-який рівень теоретизації науки не лише не заперечує “живого споглядання”, а, навпаки, передбачає зв'язок з життям, з реальними процесами дійсності. Емпіричне і теоретичне дослідження, сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного – два важливих, об'єктивно необхідних і взаємозумовлених складових процесу пізнання. На стадії теоретичної науки зростає роль сходження від абстрактного до конкретного, однак відбувається цей процес на підставі поглиблення взаємодії теоретичного та емпіричного пізнання.

По-друге, принцип руху від абстрактного до конкретного, за визначенням деяких дослідників, становить головний зміст логічного (теоретичного) методу. Через це він не вичерпує змісту методу економічної теорії. Щоб здійснити сходження від абстрактного до конкретного, необхідно знайти вихідне відношення, вихідну категорію. Історичний досвід розвитку суспільствознавства, у тому числі економічної теорії, переконливо свідчить, що попереду велика теоретична робота з метою розв'язання суттєвих і, до того ж, нових проблем суспільно-економічного розвитку. Як бачимо з економічної літератури, ці проблеми спричиняють принципові розходження, висувуються думки і пропозиції, робляться спроби серйозного обґрунтування проблеми та притаманних їй понять, категорій, розгортаються дискусії тощо. Все це форми прояву процесу пізнання, теоретичного осмислення реальних проблем і процесів. Ось і в сучасних умовах переходу людства від індустріального до інформаційного (постіндустріального) суспільства

з усією гостротою постали проблеми сутності нової стадії цивілізаційного прогресу, співвідношення індустріального та інформаційного (постіндустріального) типів розвитку¹. А якщо врахувати, що ці два суспільства характеризуються суто протилежними рисами, то стають зрозумілими і складність пізнання, і наявність різних методологічних підходів й трактувань. Проте іншого шляху пізнання у суспільствознавстві немає. Теоретики змушені знову і знову глибоко аналізувати відносини і категорії, виявляти їхні взаємозв'язки і взаємодію, синтезувати їх, намагаючись сформулювати за допомогою виявлення субординації законів і категорій насправді наукову теоретичну систему, адекватну реальності.

Як бачимо, метод сходження від абстрактного до конкретного глибоко взаємопов'язаний з методами аналізу і синтезу, включає їх і передбачає як попередників. У процесі вирішення питання про взаємозв'язок цих важливих елементів методу економічної теорії виявилися два підходи. Одні дослідники вважають, що економічна теорія на перших етапах пізнання, спираючись на описування та аналітичну обробку емпіричного матеріалу, виявляє істотні риси системи. І лише після завершення цього етапу наука переходить до системного розгляду предмета дослідження на основі діалектичного сходження від абстрактного до конкретного². Інші дослідники виходять з того, що економічна теорія – не самостійна наука, а складова суспільствознавства і тому вона “з самого початку формувалася на основі діалектичного (а не однобічно-аналітичного) методу дослідження”³.

¹ Чухно А. А. Актуальні проблеми стратегії економічного і соціального розвитку на сучасному етапі / А. А. Чухно // Економіка України. – 2004. – № 4, 5.

² Абалкин А. Метод политической экономии – обобщенное выражение ее развития / А. Абалкин // Экон. науки. – 1974. – № 1. – С. 26.

³ Юдкин А. Восхождение от абстрактного к конкретному в исследовании системы производственных отношений / А. Юдкин // Экон. науки. – 1979. – № 9. – С. 10.

На нашу думку, з обома тлумаченнями взаємодії методу сходження від абстрактного до конкретного та аналітичним методом пізнання погодитися не можна. Як відомо, становленню і розвитку економічної системи властива єдність процесів розподілу праці та його кооперації, диференціації й інтеграції суспільного виробництва. Цим процесам відповідає єдність аналітичного і синтетичного руху пізнання. В. І. Ленін підкреслював значимість висновку Гегеля про те, що діалектичне пізнання у кожному русі є одночасно і аналітичним, і синтетичним¹. Тому спроби розділити у часі аналітичний і синтетичний методи пізнання, безумовно, неспроможні. Разом з тим, також неправильним є твердження, начебто ця єдність незмінна і незалежна від стану предмета дослідження. Оскільки наукова теорія покликана досягнути своєї логіки специфічного предмета, то, природно, метод економічної теорії, співвідношення аналітичного і синтетичного пізнання мають відображати ступінь цілісності власне предмета пізнання. Саме тому у період становлення певної системи виробничих відносин необхідно вивчати і виявляти сутність законів і категорій. Водночас це дає змогу поєднувати багатоманітність економічних форм у цілісність. Внаслідок цього формується цілісна концепція економічної теорії. Зі сходженням суспільства на вищий етап економічного розвитку, коли досягається вищий рівень його цілісності і зрілості, з об'єктивною необхідністю зростає роль синтетичного знання, що виявляється в активній розробці проблем методології економічної теорії, логіки і структури, її категорій і законів, вихідного й основного відношення, реалізації принципу сходження від абстрактного до конкретного.

По-третє, сходження від абстрактного до конкретного як тісно пов'язане з історичним, генетичним підходом не може ні

¹ *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений : в 35 т. Т. 29 / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – С. 218.

замінити, ні вичерпати історичного підходу. Тому важливо поєднати логічний підхід, у тому числі й сходження від абстрактного до конкретного, з історичним підходом. “Метод руху від абстрактного до конкретного не має самодостатнього значення і не заміщає історичного підходу. Навпаки, він обов’язково передбачає такий підхід”¹. Справа у тому, що дослідження тієї чи іншої економічної системи передбачає виявлення не лише структурних, але й генетичних зв’язків. Метод руху від абстрактного до конкретного забезпечує насамперед пізнання структурних зв’язків економічної системи. Коли йдеться про генетичні зв’язки системи, то, за визначенням навіть прибічників перевищення ролі цього принципу, сходження від абстрактного до конкретного “не є в цьому випадку головним засобом мисленого відображення об’єкта”². Отже, для розкриття нерозривної єдності структурних і генетичних залежностей поряд з принципом сходження від абстрактного до конкретного необхідний історико-генетичний підхід.

Поєднання логічного та історичного підходів, безперечно, є одним із ключових принципів методу економічної теорії. Посідаючи важливе місце у системі методу, він також не тотожний йому і не вичерпує його змісту. Для його застосування необхідні аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного, урахування діалектики кількісних і якісних змін, сутності і явища, єдності і боротьби протилежностей, системно-структурного підходу та ін. Адже йдеться зрештою про історію і логіку розвитку економічної системи. Отже, історичний і логічний підходи нерозривно пов’язані з усією системою пізнання закономірностей розвитку економічного базису. Тому цей метод не можна уявити у “чистому вигляді”. Але це зовсім не означає, що його можна ототожнювати з методом

¹ Козлов Г. Политическая экономия : истоки и проблемы / Г. Козлов // Коммунист. – 1978. – № 12. – С. 49.

² Покрытан А. К. Историческое и логическое в экономической теории / А. К. Покрытан. – М., 1978. – С. 205.

економічної теорії. Навпаки, ще раз підкреслимо, що це дуже важливий, досить широкий і змістовний елемент методу, проте він не вичерпує його змісту і не може бути єдиним вираженням методу економічної теорії.

Завжди була актуальною і сьогодні залишається такою проблема подальшої розробки системного методу, забезпечення його науково обґрунтованого застосування і використання, визначення місця і ролі у методі економічної теорії. Адже навіть у філософській літературі точилися дискусії щодо співвідношення діалектичного методу в цілому і системного методу. Деякі вчені вважали, що це “загальний метод спеціального наукового пізнання”, який не є стороною діалектичного методу¹. Але обговорення цієї проблеми привело до висновку, що системний підхід є однією з граней діалектичного методу².

Цілком природно, недостатнє філософське обґрунтування сутності й ролі системного підходу позначилося на його трактуванні і застосуванні в економічних дослідженнях. Як не прикро, але справа доходила до того, що окремі економісти фактично заперечували системний метод. Підставою для цього було те, що окремі дослідники перебільшували значення системного підходу, намагалися довести, начебто поряд з діалектичним методом “є інша така сама загальна та основоположна теорія – “загальна теорія систем” – і їй відповідає не менш загальний і основоположний метод системного підходу”³. Справді, у світі робилися спроби довести, що начебто системність, системний підхід є новою загальною теорією, філософією, універсальною методологією. Але з цим погодитися не можна.

¹ Оруджев З. М. Диалектика как система / З. М. Оруджев. – М. : ИПЛ, 1973. – С. 83.

² Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса / В. П. Кузьмин. – М., 1976. – С. 242.

³ Попов М. К вопросу о системном подходе к исследованию производственных отношений / М. Попов, В. Алексеева // Экон. науки. – 1981. – № 7. – С. 29.

Передусім “системний метод не може замінити загальну методологію діалектичної філософії”, тому що сфера його дії обмежена виявленням структури і функціональною взаємозалежністю елементів системи, цілого та його складових. До того ж, за визначенням, метафізичний системний підхід не відображає розвитку предмета чи явища, їх рух через виникнення і розвиток суперечностей.

Тому лише діалектична філософія як наука “про загальні закони руху і розвитку природи, людського суспільства та мислення”¹ є світоглядом і методологією, що визначають принципи і способи пізнання. До того ж, було б неправильно і несправедливо видавати системний підхід як зовсім новий, ігноруючи факти історії науки. Як відомо, одним із класичних прикладів насправді наукового застосування і використання системного підходу є “Капітал” К. Маркса. Ця праця є наочним свідченням нерозривної єдності діалектичної філософії і системного підходу. Творчо використовуючи діалектичну філософію, К. Маркс створив теоретичну систему капіталістичного способу виробництва, розкрив систему його категорій і законів, механізм функціонування і розвитку. Підкреслюючи нерозривний зв’язок економічної теорії та наукової, діалектичної філософії, К. Маркс у післямові до другого видання першого тому “Капіталу” зауважував, що метод, застосований ним у цій книзі, є не що інше, як “діалектичний метод у його раціональній формі матеріалістичної діалектики”². Тому важлива проблема методології полягає у тому, щоб не протиставляти діалектичну філософію теорії систем, системному методу, а заглибитися у сутність системного підходу, науково обґрунтовано його застосовувати до пізнання специфічного предмета, його місця й ролі у методології економічної теорії. Досвід роз-

¹ *Маркс К.* Сочинения : в 50 т. Т. 20 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1961. – С. 145.

² *Маркс К.* Сочинения : в 50 т. Т. 23 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1960. – С. 21–22.

витку суспільствознавства переконує, що системний, комплексний аналіз дійсності є надзвичайно важливою умовою розвитку теорії і практичної діяльності. Адже системне, загальнофілософське осмислення дійсності є запорукою успішного розвитку і економіки, і суспільства в цілому. Система виробничих відносин, спосіб виробництва – це органічна система, органічна цілісність, яка рухається і розвивається через розв'язання суперечностей. Тому системний метод допомагає розкривати закони суспільства чи суспільної системи, наприклад, економіку як щось механічно з'єднане, що допускає свавільні комбінації окремих елементів, тоді як діалектична філософія спрямована на об'єктивний аналіз системи виробничих відносин, способу виробництва, на виявлення внутрішніх причинно-наслідкових зв'язків, їх сутності і форм прояву, розкриття законів і категорій, які визначають суспільно-економічний розвиток. В. І. Ленін наголошував, що з позицій діалектичної філософії “суспільство розглядається як живий, що перебуває у постійному розвитку, організм (а не як щось механічно з'єднане і тому допускає всілякі свавільні комбінації окремих суспільних елементів), для вивчення якого необхідний об'єктивний аналіз виробничих відносин, які утворюють певну суспільну формацію, дослідження законів її функціонування і розвитку”¹.

Системно-структурний, системно-функціональний підходи є можливими й необхідними, але неповними способами дослідження органічної системи як цілісності. Як один з неповних, але важливих методів кожний з них може виконати пізнавальну функцію за умов, якщо цілком спирається на метод діалектичної філософії, який як всезагальний метод визначає його природу, місце і роль у комплексі неповних методів, які утворюють зрештою метод тієї чи іншої науки, а саме економічної

¹ *Ленін В. І.* Полное собрание очинений : в 35 т. Т. 1 / В. І. Ленін. – М. : Политиздат, 1970. – С. 165.

теорії. Як зазначалося, “Капітал” К. Маркса є зразком втілення методу діалектичної філософії для дослідження капіталістичних виробничих відносин, що водночас забезпечило реалізацію повною мірою і системного підходу. Тому не протиставлення методу діалектичної філософії і системного методу, а розкриття їх взаємозв’язку і взаємодії становить важливу умову посилення пізнавальної діяльності, розкриття глибинних причинно-наслідкових відносин.

Інші дослідники вважають, що метод діалектичної філософії за самою сутністю є системним методом, тому в економічній теорії “немає якогось особливого, відмінного від діалектичного, системного методу”. Сам діалектичний метод системний¹. Як зазначалося, системний підхід насправді є однією з граней діалектичного методу. Але це зовсім не може бути підставою для ототожнення системного підходу з методом діалектичної філософії, діалектичним методом. Системний підхід співвідноситься з діалектичним методом як ціле і частка, тому що він є одним із надто важливих, але все-таки порівняно часткових елементів методу діалектичної філософії. Тому не можна погодитися і з тим, що це начебто “взаємопов’язана єдність методологічних принципів дослідження економічної реальності і побудови її логічної моделі”². Цілком зрозуміло, системний підхід – це, якщо так можна висловитися, не рядовий, а синтетичний метод, до нього безпосередньо входять факторний і структурний методи аналізу. Але для того, щоб, наприклад, побудувати “логічну модель”, системного підходу недостатньо. Інакше кажучи, як визнає сам автор: “Жодна зі сторін методу, взята відокремлено, повної системи дати не може”³.

¹ Рудакова І. Системный метод в политической экономии / И. Рудакова // Экон. науки. – 1983. – № 3. – С. 10.

² Там же.

³ Исторический материализм как теория социального познания и деятельности / под ред. В. Эйхгорна. – М., 1972. – С. 163.

Як й інші способи пізнання, системний підхід передбачає використання такого принципу, як єдність історичного й логічного, аналізу і синтезу та ін., що дає змогу розкрити структуру цілого, показати розгортання вихідного відношення шляхом сходження від абстрактного до конкретного, виявити місце і роль кожного елемента, кожної категорії у цілісній системі, перехід кількісних змін у якісні. Врешті-решт це дає змогу теоретично відтворити виникнення, формування і розвиток органічної системи, закономірності її руху і розвитку.

Системний підхід, що є одним із досить містких за змістом способів пізнання, органічно поєднує чимало інших принципів і способів пізнання, базується на сходженні від абстрактного до конкретного. Через це рух від абстрактного до конкретного, історичне і логічне, як і системний підхід, не вичерпують змісту методу економічної теорії й не можуть його замінити. Адже системний підхід, втілений у досягненнях науки, у тому числі й економічної, проявив творчу силу у нерозривному зв'язку з історичним методом, який дає змогу розглядати соціально-економічні відносини не лише у різноманітних зв'язках, але й у розвитку, внаслідок чого стало можливим розкриття закономірностей і тенденцій розвитку економічних систем як основи прогнозування соціально-економічних процесів.

Системний підхід передбачає виявлення сутності різних порядків в органічній системі, специфічних зв'язків і механізмів їх взаємодії, і передусім визначення сутності найвищого порядку, яка є головним системоутворювальним і конститувальним відношенням. Таким чином, системний підхід нерозривно пов'язаний із діалектичним структурним методом і методом рівнів, які розкривають організацію системи, її побудову на основі субординації і координації відносин і зв'язків. Структурний аналіз поєднується з генетичним, який дає змогу розкрити елементи системи у процесі історичного розвитку. Єдність структурного і генетичного підходів допомагає пізнати діалектику економічної системи. Адже генетичний підхід

розкриває основний закономірний зв'язок у розвитку способу виробництва, а структурний – функціонування системи економічних відносин цього способу виробництва на певному етапі його історичного розвитку.

Структурно-генетичний метод “може виступати у формі пояснення історії об'єкта через його структуру, так і його структури через його історію”¹. Це, на наш погляд, досить переконливі аргументи на користь того, що метод економічної теорії – це теоретична форма діалектичного системного пізнання такого специфічного предмета, як виробничі відносини.

Методологічний розвиток економічної теорії забезпечує дедалі глибше розуміння органічного взаємозв'язку діалектичної філософії та економічної теорії, творчий розвиток і застосування принципів наукової філософії у дослідженні виробничих відносин, діалектики предмета і методу економічної теорії, сутності і структури. У такий спосіб збагачується арсенал наукового пізнання, що є запорукою успішного виконання завдань розвитку економічної науки на сучасному етапі.

3.2. ДІАЛЕКТИКА ЗАГАЛЬНОГО, ОКРЕМОГО (ОСОБЛИВОГО) Й ОДИНИЧНОГО ТА ЇЇ МІСЦЕ У МЕТОДОЛОГІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Це один із ключових принципів діалектичної філософії та економічної теорії, тому що саме цей підхід найбільшою мірою реалізує природно-історичний характер розвитку. На відміну від природи, де об'єкт пізнання фактично не змінюється, у суспільному розвитку відбуваються зміни, причому істотні. Розвиток продуктивних сил зумовлює перехід до нової системи виробничих відносин, які визначають зміни у надбудові,

¹ Рудакова И. Системный метод в политической экономии / И. Рудакова // Экон. науки. – 1983. – № 3. – С. 10.

тобто у державному устрої, суспільній свідомості. Тому історія людського суспільства – це закономірний перехід від нижчої суспільно-економічної формації до вищої, від однієї системи виробничих відносин, що є предметом економічної теорії, до якісно нової, істотно відмінної, яка зумовлює виникнення і дію системи економічних законів, що виражають специфіку цієї формації. Отже, суспільно-економічні формації – це ті особливі форми, які проходить людство на шляху цивілізаційного прогресу. Природно-історичний характер розвитку відображається на розвитку суспільства, взаємозв'язку і спадкоємності формацій, єдності прогресу цивілізації. Як у житті людини генетичний код визначає її основні риси, які розвиваються і збагачуються з переходом до вищих рівнів розвитку, так само і в суспільстві є те загальне, що визначає його розвиток через різні форми суспільного виробництва і життя. Суспільно-економічні формації і є те окреме, в якому органічно поєднуються загальне і особливе. Але це не просте поєднання сторін цілого, а діалектичне, органічне його поєднання. В. І. Ленін писав: “Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є (часточка, або сторона, або сутність) окремого. Всяке загальне лише приблизно охоплює усі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне тощо”¹.

Якщо ми беремо суспільно-економічну формацію як окреме, то у ньому вирішальну роль відіграє загальне. Це суспільне виробництво, продуктивні сили, виробничі відносини, загальні економічні закони. Через це кожна формація розвивається на основі взаємодії загальних законів, властивих суспільному виробництву, незалежно від особливостей формації. Це передусім закон відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил. Якщо виробничі відносини (форми влас-

¹ *Ленін В. І.* Полное собрание очинений : в 35 т. Т. 29 / В. І. Ленін. – М. : Политиздат, 1970. – С. 318.

ності на засоби виробництва, форми розподілу, форми взаємного обміну діяльністю) відповідають характеру продуктивних сил, вони сприяють їх розвитку, якщо не відповідають, гальмують його, диктують необхідність переходу до нової системи виробничих відносин, нової суспільно-економічної формації, яка відкриває нові можливості для прогресу цивілізації.

Водночас суспільно-економічна формація – це окреме, в якому існує загальне, яке визначає сутність окремого. Проте загальне – це лише частка окремого, другу його частку становить особливе, що визначається специфічною системою виробничих відносин з властивою їм системою специфічних економічних законів. Тому взаємодія загального і особливого, загальних і специфічних економічних законів визначає розвиток кожної формації.

Нарешті, і людська цивілізація, і кожна суспільно-економічна формація розвиваються через державну організацію суспільства. Держава виступає як одиничне, де поєднуються в цілісність загальне, особливе і одиничне, їх взаємозв'язок і взаємодія визначають суспільно-економічний розвиток.

Категорії загального, особливого і одиничного нерозривно пов'язані усією системою категорій діалектичної філософії – сутність і явище, кількість і якість, необхідність і випадковість, історико-генетичним і логічним підходами, заперечення заперечення тощо. Так, загальне – це об'єктивно необхідне, глибоке сутнісне поняття, воно дає якісну визначеність явища. Загальне і необхідне визначають сутність того чи іншого матеріального утворення. Співвідношення сутності і явища проявляється як співвідношення загального та одиничного, необхідного і випадкового. Однак, будучи індивідуальним, одиничним, явище містить констатуючі елементи загального, тому що сутність (загальне і необхідне у певній кількості і якості) є формою явища. Явище, яке співвідноситься із сутністю як одиничне із загальним, саме по собі є єдністю загального та одиничного тощо. Принцип діалектики загального, особливо-

го й одиничного конкретизує і збагачує історичний і логічний підходи, наповнює їх новим змістом. Загальне як сутність, генетичний код визначає розвиток суспільно-економічної формації. І хоча у взаємодії з особливим і одиничним з'являються нові форми і процеси, проте саме загальне визначає ті межі, за якими втрачається те суттєве, що конститує цю формацію.

Як бачимо, категорії загального, особливого й одиничного, які нерозривно пов'язані з категоріями діалектичної філософії, відкривають широкий простір для глибокого і всебічного дослідження такої складної системи, як суспільний організм. Вони є методологічним підґрунтям для насправді наукового дослідження суспільно-економічного розвитку та суспільного ладу в цілому. Оскільки існує окреме, особливе, то пізнання має зосереджуватися на дослідженні окремого. Водночас окреме – це не щось однозначне, а єдність загального і особливого, тому дослідження окремого, розкриття його сутності є одночасно і пізнанням загального, тобто того глибокого, об'єктивно необхідного, що й становить сутність першого порядку. Порядок із загальним до будь-якого окремого входить одиничне. Це означає, що ті загальні категорії і закони, які діють на всіх рівнях певної формації і становлять загальне, поєднуються з тим особливим, тобто системою специфічних економічних законів, породжених певною системою виробничих відносин і одиничними умовами, властивими окремій країні, в яких проявляється взаємодія загального, особливого й одиничного. Інакше кажучи, цей важливий принцип діалектики дає змогу за загальним процесом суспільно-економічного розвитку побачити його складові, які значно конкретизують цей процес і його розуміння.

Як наголошувалося, соціально-економічна формація – це окреме, але вона містить загальне, що визначає її як закономірний рівень розвитку людського суспільства. Загальне – це ключові, найглибші, винятково стійкі риси, устої, що визначають існування певного суспільного феномена. Наприклад, ка-

піталістична суспільно-економічна формація, розвиваючись, проходить стадії вільної конкуренції і монополістичного капіталізму. Незважаючи на те, що між ними є глибокі, сутнісні відмінності, йдеться не про два різні суспільства, а про дві стадії одного суспільства. І відіграє в цьому вирішальну роль те загальне, яке притаманне обом стадіям, яке визначає існування капіталістичного суспільства. Це ті закони і принципи, тобто загальні риси, які становлять сутність капіталістичного способу виробництва. Але, як зазначалося, капіталізм існує або як капіталізм вільної конкуренції, або як монополістичний капіталізм. Ці стадії єдиної формації існують і розвиваються як окреме, тобто таке утворення, яке органічно поєднує загальне й особливе. Капіталізм вільної конкуренції – це поєднання того загального, сутнісного, що визначає капіталістичний характер економіки і суспільства, й того особливого, що відбулося у вільній конкуренції. Індивідуальні риси капіталізму в кожній країні виражаються в одиничному. Отже, принцип діалектики загального, особливого і одиничного дає змогу не тільки розкрити розвиток суспільства, але й визначити його головні риси та історичне місце.

Так, перехід капіталізму на монополістичну стадію спричинив різного роду трактування. Але застосування законів діалектики до цієї стадії дало змогу чітко визначити, що за ключовими ознаками, тобто за тим загальним, що йому властиве, це не будь-яке нове суспільство, а капіталістичне.

Але це вже не той капіталізм вільної конкуренції, оскільки виникли монополії. Конкуренція як важлива ознака капіталізму продовжує існувати, але це вже не та вільна конкуренція, бо монополії її модифікували, і вона може мати монопольний чи олігопольний характер. Це вносить істотні зміни в розуміння сутності і механізму функціонування капіталістичного ладу. У кожній країні рівень монополізації і роль монополій в економічному житті досить відмінні, що й дає підстави для існування одиничного. Отже, принцип діалектики загального,

особливого й одиничного допомагає розкрити структуру системи виробничих відносин і економіки в цілому, взаємозв'язок і взаємодію елементів системи, тобто загального, особливого й одиничного.

До сьогодні застосовувався принцип діалектики загального, особливого й одиничного на рівні загальнолюдської цивілізації, суспільно-економічної формації, їхніх стадій розвитку. Але цей принцип діалектики може застосовуватися на різних рівнях, у тому числі на рівні окремих категорій та понять. Наприклад, таке поняття, як ринкова економіка, характеризується наявністю загального, тобто ринку, ринкового механізму розвитку економіки. Але рівень розвитку ринкових відносин може бути різним. Ринкова економіка може розвиватися здебільшого в умовах панування вільної конкурентної боротьби, а на вищих рівнях її розвитку поряд з ринком, ринковим механізмом вагому роль відіграє державне регулювання. Причому у різних країнах таке співвідношення може бути відмінним. Тому діалектика загального, особливого й одиничного зосереджує значний методологічний потенціал, який реалізується у процесі пізнання економіки, її сутності, структури, механізму функціонування і розвитку.

Отже, капіталістична формація і властивий їй капіталістичний спосіб виробництва володіють певними важливими рисами, які конституюють їхню сутність. Ця глибинна сутність визначає сенс першої стадії – капіталізму вільної конкуренції і її вищої фази – стадії монополістичного капіталізму. Капіталізм вільної конкуренції як творіння капіталістичного способу виробництва характеризується пануванням відносин, властивих цій формації. Його природу конституюють загальнокапіталістичні риси, тобто загальне. Воно існує в окремому, особливому, однак окреме, особливе, що визначається загальним, все ж не тотожне йому. Тому сутність капіталізму як сутність другого порядку, що визначається загальнокапіталістичними рисами, має не лише відносну самостійність, але й якісну визначеність,

що дає змогу вважати капіталізм вільної конкуренції нижчою, самостійною стадією капіталістичного способу виробництва.

Розкриття сутності такого складного суспільного організму, як капіталізм, передбачає виявлення в органічній єдності взаємозв'язку і взаємодії загальнокапіталістичної сутності і специфічних відносин, які разом становлять власну природу капіталізму на його стадіях вільної конкуренції та монополістичній стадії. Лише у такий спосіб, на такий методологічній основі економічна теорія може розкрити в усій повноті і конкретності реальне функціонування і розвиток капіталістичного способу виробництва, внутрішньо властивих йому зв'язків і залежностей, іманентного механізму його руху. У процесі дослідження не лише можливо, але й необхідно абстрагуватися від тих чи інших сторін економічних відносин. Однак безперечно й те, що метод абстракції не тільки не суперечить всебічному дослідженню сутності явищ чи процесів, а навіть передбачає їх. Якщо ж порушуються такий принцип і метод, абстрагування служить абсолютизації тих чи інших сторін способу виробництва, то це неминуче віддаляє теорію від практики, від пізнання реальних закономірностей і механізму функціонування та розвитку такого способу виробництва.

Метод діалектики загального, особливого та одиничного становить принципово важливу складову не лише методології пізнання способу виробництва, але й викладу його теорії. Як відомо, тривалий час курс економічної теорії будувався у такий спосіб, що спочатку розкривалися загальнокапіталістичні основи (товарне виробництво, товар, гроші та ін.), головні риси капіталізму вільної конкуренції, а вже потім, як самостійний розділ, теорія монополістичного капіталізму. Логіка обґрунтування такої структури викладу економічної теорії капіталізму зумовлена тим, що капіталізм вільної конкуренції і монополістичний капіталізм – це дві послідовні стадії розвитку цього способу виробництва, й тому їхня економічна теорія – це різні розділи цілісного курсу.

Цілком зрозуміло, що така структура курсу, начебто методологічно обґрунтована, спричинила повтори, тлумачення одних і тих самих процесів, але у різних ракурсах. Це стало підставою для створення підручника з економічної теорії, в якому кожна категорія і процес “протягувалися” через обидві стадії розвитку капіталізму. Звичайно, такий підхід підсилював порівняльний аналіз цих категорій і процесів, розкривав ті особливості, які визначали специфічні умови кожної стадії, давали узагальнену характеристику. Водночас було очевидно, що такий підхід до викладу економічної теорії не може дати цілковитого уявлення передусім монополістичної стадії, закономірностей її функціонування і розвитку. Тому в одному із кращих підручників останніх років перебудови була прийнята така логіка і структура курсу. Спочатку дається характеристика економічної теорії (тоді переважала назва “політична економія”), потім у першому розділі розкриваються загальні основи економічного розвитку, у другому – характеризується капіталістична система господарства, у тому числі окремими главами даються монополістичний капіталізм та його переростання у державно-монополістичний капіталізм і його історичне місце¹. Як бачимо, на відміну від попереднього висвітлення, коли монополістичний капіталізм розкривався в окремому розділі, у цьому підручнику був втілений інший підхід, за яким монополістичний капіталізм розглядався як органічна складова капіталістичної системи господарства. Напевно, автори виходили з того, що монополістичний капіталізм – хоч і своєрідна стадія, проте це стадія капіталістичного виробництва і тому, на нашу думку, цілком слушно розглядається особливість капіталістичної системи господарства. Отже, якщо раніше це відокремлення двох стадій набувало якоюсь мірою навіть протиставлення, то в зазначеному підручнику це реалізовано послідовніше. Адже хоча ці

¹ Политическая экономия / под ред. В. А. Медведева. – М. : Политиздат, 1988.

дві стадії істотно відрізняються, проте вони є стадіями єдиного капіталістичного способу виробництва, об'єднані тим загальним, що властиве капіталізму як суспільному ладу. І хоча вони якісно різні, однак це форми капіталістичної системи господарства.

Досвід переконливо свідчить, що послідовне здійснення принципу діалектики загального, особливого й одиничного має вагоме теоретичне і практичне значення, допомагає розкривати і структурувати багатоманітність і складність зв'язків і відносин, властивих економіці, і досягати результатів у тій повноті й конкретності, які можуть визначати подальшу діяльність.

Із історії економічної теорії відомо, що, виходячи із діалектики загального, особливого й одиничного, робилися спроби спочатку розкрити і викласти загальносистемні риси, які конституують ту чи іншу економічну систему, а потім розкрити і викласти специфічні закони і категорії, виробничі відносини. Досвід засвідчив, що ні теоретично, ні практично така структура не реалізувала тих вимог, які висувалися до цієї науки. Замість розкриття реальної взаємодії, насамперед загального й особливого, спочатку описувалося загальне, а потім – особливе. Замість діалектики ми отримували щось ближче до метафізичного знання, що давало хоч і важливі, але надто загальні висновки, які не можуть не лише створити повне уявлення про предмет дослідження, а й стати підґрунтям для практичних дій. І навпаки, коли за принципом першорядного розкриття загальносистемних рис розкривали їх взаємодію зі специфічними відносинами і законами, то це давало добрі і теоретичні, і практичні результати.

Відступ чи порушення принципу діалектики загального і особливого не дає адекватного відображення реальної дійсності, не допомагає розкрити всю складність зв'язків і відносин, призводить до неповного, а іноді й викривленого уявлення про реальність. Тому не розрив загального та особливого, не відокремлений їх розгляд, а саме розкриття глибокої взаємодії загального і особливого, загальносистемної сутності і

специфіки її прояву й здійснення є умовою повного і глибокого розуміння реальних процесів, єдності загального й особливого, специфічного. Це важливо ще й тому, що загальне, загальносистемні риси не існують самі по собі, тому що загальне перебуває в окремому, воно становить сторону або сутність окремого. Тому загальне, загальносистемні риси є глибинною сутністю економічної системи, хоч і не охоплюють її. Адже будь-яке окреме неповно входить у загальне. Тому безпосередній висновок для теоретичного аналізу полягає у тому, що необхідно не просто виявляти загальносистемні риси, а при дослідженні виробничих відносин, кожної категорії, кожного закону, як і системи в цілому, виходити із діалектики загального, особливого й одиничного. Лише за цієї умови буде досягнутий насправді науковий аналіз складного суспільного організму, можуть бути одержані висновки, які становитимуть підґрунтя практичної діяльності, у тому числі і для розробки обґрунтованої логіки і структури курсу економічної теорії. Будь-який відступ від цього методологічного принципу призводить до однобічних, спрощених і навіть викривлених уявлень в теорії і негативних наслідків у практичній діяльності.

В історичному процесі ігнорування діалектики загального, особливого та одиничного відбилосся у викривленому трактуванні і практичному здійсненні співвідношення між товарно-грошовими відносинами, товарним, ринковим господарством і державою. Як відомо, товарне господарство, чи товарно-грошове, чи товарно-кредитне є загальною формою організації суспільного виробництва, коли розвиток економіки регулюється ринковим механізмом. Проте в міру поглиблення суспільного розподілу праці збільшуються масштаби виробництва, ускладнюється його структура, поряд з індивідуальним капіталом поширюється акціонерна форма капіталу, з'являється монополістичний, а потім і державно-монополістичний капітал, утворюється державна власність, і держава стає економічним суб'єктом, який, до того ж, покликаний поєднувати і регулю-

вати розвиток різних сфер і галузей економіки, узгоджувати економічні інтереси різних класів суспільства, сприяти успішному економічному зростанню. За цих умов високі результати досягаються шляхом оптимального поєднання загального, тобто товарного, ринкового господарювання та особливого, тобто економічного регулювання держави.

Незважаючи на те, що це об'єктивно зумовлені процеси, у ХХ ст. проявилися два крайніх підходи в організації і управлінні суспільним виробництвом. Всупереч тому, що товарне виробництво є загальною формою організації суспільного виробництва, робилися спроби зменшити або навіть нівелювати значення товарного господарства і всіляко перебільшувати роль держави: гіпертрофізація державної власності, надмірна централізація економіки, спроби забезпечити функціонування економіки на підставі єдиного всеохоплюючого народногосподарського плану при обмеженні товарно-грошових відносин, підприємницької діяльності людей, усуненні конкуренції, недооцінці матеріальних стимулів та ін. Досвід засвідчив, що такі принципи організації суспільного життя могли концентрувати зусилля народів і допомагали досягти значних успіхів у розвитку економіки, науки і техніки тощо. Але безперечно те, що така система не реалізовувала творчий потенціал людини, не забезпечувала піднесення науково-технічного рівня виробництва, що зумовило значне відставання в обсягах виробництва на душу населення, в якості продукції, рівні життя.

Сама практика визначила потребу в організації суспільно-економічного життя на оптимальному поєднанні товарного, ринкового господарства з активною економічною роллю держави. На жаль, на цьому шляху не обійшлося без серйозних помилок. Роздержавлення економіки, приватизація державного майна стали об'єктивною необхідністю у становленні ринкового господарства. Але це не самостійний, а, навпаки, діалектичний процес, узгоджений з реальним становленням ринкової економіки, з дією ринкового механізму. Держава, змен-

шуючи власну участь в економіці, збільшуючи чисельність економічних суб'єктів, ринково-конкурентне середовище, посилювала дію ринкового механізму. Але насправді політика звелася до “радикальних” перетворень, сенс яких полягав у тому, що чим швидше держава позбавиться власності і буде виведена з економіки, тим швидше країна перейде до ринкових засад. Інакше кажучи, діалектика, коли процес роздержавлення узгоджується зі становленням і дією ринкового механізму, була підмінена однобічним процесом роздержавлення і приватизації, штучним обмеженням економічної ролі держави. В умовах, коли ринковий механізм ще не діяв на повну силу, мінімізація ролі держави, а тим більше відмова її від регулювання економіки, неминуче зумовила її некерованість, глибокий спад виробництва, фактично параліч економіки, зниження життєвого рівня населення.

Як бачимо, на відміну від того етапу, коли недооцінювалося загальне, тобто товарна форма організації виробництва, і всіляко перебільшувалося особливе, тобто економічна роль держави, у процесі переходу від командної, планової до ринкової економіки було надто завищене значення ринку, ринкового механізму, тобто загального, і недооцінена роль держави у регулюванні економіки, тобто особливого. До того ж, як було зазначено, зростання усупільнення виробництва створило таку форму державного регулювання економіки, як планування чи програмування розвитку господарства. Спроби перетворити єдиний народногосподарський план у ключову форму розвитку економіки, зробити економіку плановою при недооцінці товарного характеру суспільного виробництва, які не виправдали себе, не могли бути підставою для того, щоб повністю відмовитися від планування чи програмування розвитку економіки. На жаль, сталося так, що разом з недооцінкою економічної ролі держави у процесі становлення ринкової економіки ми відмовилися від середньострокового, а тим більше довгострокового, планування чи програмування економіки, що

спричинило нечуваний тривалий спад виробництва (10 років) і значне погіршення структури економіки.

Наш історичний досвід свідчить, що хоча діалектична філософія і вивчалася на різних рівнях, і, напевно, усвідомлювалися її принципи, у тому числі й принцип діалектики загального, особливого і одиничного, проте в організації і управлінні економікою проявилася обмеженість, що й відбилося у перебільшенні ролі загального, тобто ринкового механізму і недооцінці особливого, ролі держави і такої її функції, як планування чи програмування економіки. Долаючи вади планової економіки, всеосяжність планування, разом з тим “виплеснули” власне планування. Замість усвідомлення того, що планування є закономірним наслідком зростання усупільнення виробництва, що потрібно віднайти ті його форми, які відповідають потребам розвитку ринкової економіки, ми фактично від нього відмовляємося, тобто крайнощі нас супроводжують на кожному кроці. Нещодавно доводили переваги планового ведення господарства, а нині, замість творчого його застосування і використання у практиці ринкового господарства, мінімізуємо його роль і навіть заперечуємо.

Отже, проблеми діалектики, у тому числі загального, особливого й одиничного, які були досить актуальними у період НЕПу, і сьогодні потребують не лише їх знання, що не так вже й складно, але й вміння їх застосовувати у практичній діяльності.

3.3. ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Співвідношення діалектичної філософії і методів економічної теорії становить ключову проблему методології економічної теорії. Остання як невід’ємна складова вчення про суспільство органічно пов’язана і базується на діалектичній філософії як науці про загальні закони розвитку природи і суспільства. Вона забезпечує теоретичне осмислення дійсності, що апробується

практикою. Філософські категорії і закони розкривають сутність об'єктивного світу та способи його пізнання і осмислення, шляхи і напрями оволодіння цим світом. Головні принципи діалектичної філософії (універсальність зв'язків усіх явищ природного, соціального і духовного вимірів дійсності, розвиток як всезагальна форма змін природи і суспільства, внутрішні суперечності та шляхи їх подолання тощо) є передумовою створення наукової теорії і наукового методу економічної теорії.

Єдність природи і духу, матерії і свідомості, причинно-наслідкові зв'язки, природно-історичний характер розвитку економіки і суспільства – все це становить складні системи утворень і зв'язків. І завдання науки про суспільство, у тому числі економічної теорії, полягає у тому, щоб розкрити природу суспільства і його економіки, виявити об'єктивні закони їх функціонування і розвитку, закономірності цивілізаційного прогресу, його історичні етапи, шляхи і способи розв'язання складних економічних, соціальних і духовних проблем.

Найширше і найпослідовніше можна розкрити взаємозв'язок і взаємодію діалектичної філософії та економічної теорії через функції цих наук. Як відомо, саме функції розкривають сутність тієї чи іншої науки. Тому функції і діалектичної філософії, і економічної теорії – це не просто перелік тих форм і напрямів, в яких проявляється функціонування і розвиток кожної з наук, це певна система, в якій є головні, системоутворюючі функції та інші, дуже важливі, але все ж визначувані форми і процеси. “Цілісність і органічна єдність фундаментальних функцій та вимірів філософського знання визначаються не зовнішнім порівнянням певних, навіть видатних філософських вчень і шкіл, а внутрішньою логікою розвитку і сучасного взаємозв'язку суттєвих сторін філософії як якісно своєрідної форми суспільної свідомості”¹.

¹ Філософія : навч. посіб. / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар : Знання, 1998. – С. 11.

Оскільки діалектична філософія є методологічним підґрунтям економічної теорії, саме вона визначає загальні закони розвитку природи, людського суспільства та мислення, то методологія економічної теорії не лише спирається на них, але й реалізує їх стосовно своєрідності власного об'єкта дослідження. Звідси випливає й те, що функції економічної теорії не можуть не відображати функцій діалектичної філософії і не реалізувати їх щодо такої особливої форми руху матерії, як економіка.

На жаль, в економічній теорії питання функцій довго не розроблялося і нині існують досить різні підходи і трактування цієї проблеми. Одні вчені дають занадто звужене розуміння функцій економічної теорії, виокремлюються теоретико-пізнавальна, практична і виховна її функції¹. Інші дослідники дещо збагачують розуміння функцій економічної теорії, проте залишаються в межах звуженого їх трактування. Вони наголошують на таких функціях: теоретико-пізнавальній, практичній, прогностичній і методологічній². Не заглиблюючись в аналіз, зауважимо, що у першому випадку немає світоглядної і, що зовсім незрозуміло, навіть методологічної функції, хоча здавалося б, усі розуміють роль економічної теорії для системи економічних наук. Адже вона є методологічним підґрунтям цієї системи. У другому випадку враховується ця функція, але немає її світоглядної форми. Напевно, багато економістів-теоретиків виходять з того, що діалектична філософія передусім реалізує світоглядні підходи і тому робить непотрібним існування світоглядної функції у системі функцій економічної теорії. На нашу думку, кожна наука являє собою певну цілісність, системність, що й має відбитися на системі функцій. Не може бути так, що багато функцій тієї чи іншої науки є, так би мовити, власними, тобто внутрішньо притаманними, а світоглядна

¹ Основи економічної теорії: політекономічний аспект: підручник / відп. ред. Г. Н. Клишко. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 24–25.

² Гальчинський А. С. Основи економічних знань / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К.: Вища шк., 1999. – С. 37–39.

функція береться з філософії. Це неможливо ще й тому, що світоглядна функція філософії охоплює і природу, і суспільство, і мислення, а економічна теорія має об'єктом економіку, тобто дуже важливу, але частину суспільства. Тому відмінність і своєрідність об'єкта пізнання зумовлює особливу роль світоглядної функції в економічній теорії порівняно з філософією.

Ще один підхід до розкриття системи функцій економічної теорії полягає в тому, що дається надто широке трактування змісту цієї системи. Але досягається це фактично не за рахунок збільшення функцій, а за рахунок широкого трактування їх змісту. Особливо це стосується практичної функції, в якій виокремлюються такі аспекти:

- “а) всебічне обґрунтування необхідності і шляхів впровадження прогресивних типів і форм власності, які найбільше відповідають інтересам людини, колективу і суспільства;
- б) вироблення наукових засад управління народним господарством, з'ясування шляхів оптимального поєднання ринкових важелів регулювання економікою з державним регулюванням за допомогою економічних, правових та адміністративних методів;
- в) дослідження найраціональніших шляхів упровадження досягнень науково-технічної революції у виробництво;
- г) вивчення досвіду розвинених країн для його творчого застосування в умовах України;
- д) пошук раціональних шляхів виходу країни з глибокої кризи, обґрунтування оптимальних напрямів переходу від державно-бюрократичного соціалізму до змішаної економіки;
- е) визначення основних методів підвищення ефективності виробництва і на цій основі – піднесення добробуту населення”¹.

¹ Мочерний С. В. Економічна теорія / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. – К. : Академія, 2004. – С. 25.

На нашу думку, безліч шляхів реалізації практичної функції не розв'язує проблему, а ще більше її ускладнює. Неважко помітити, що чимало пунктів передбачають здійснення пізнавальної функції, наприклад, обґрунтування прогресивних типів і форм власності, вироблення наукових засад управління, оптимальне поєднання ринкового механізму з державним регулюванням, впровадження досягнень НТР у виробництво, вивчення досвіду розвинених країн, обґрунтування оптимальних напрямів переходу до змішаної економіки, визначення основних методів підвищення ефективності виробництва. Без наукових напрацювань, без глибокого наукового аналізу, як свідчить наш досвід, можуть мати місце серйозні помилки на практиці (приватизація, недооцінка ролі держави, перевищення ролі ринку, неврахування того, що сучасна економіка – не суто ринкова, а змішана, погіршення структури економіки замість її поліпшення тощо). Здавалося, автори хотіли конкретизувати розуміння такої важливої функції, як практично-господарська, а насправді ускладнили це. Причина полягає у непослідовності позиції авторів. Адже вони зовсім не врахували того, що економічна теорія є науковим підґрунтям економічної політики, і виокремлюють її елементи. Вони говорять, як і раніше, про впровадження досягнень НТР, хоча нині цей процес виявився набагато складнішим, оскільки йдеться про перехід на інноваційний тип розвитку, про створення національної інноваційної системи. Це вкотре доводить, що економічна теорія як складна система залежностей має внутрішню логіку, структуру у вигляді вищих і нижчих “поверхів” чи “сходинок” наукового пізнання істини. І тоді, коли дотримуються цієї логіки, досягають успіху у розкритті сутності соціально-економічних процесів, у переконливості положень і висновків.

Крім практичної функції, якій відводиться перше місце і яка характеризується детальним змістом, автори виокремлюють пізнавальну функцію, яка розкриває економічні закони та категорії і механізм їх дії, “практично-світоглядну, яка орієн-

тує економічну теорію на вироблення нового типу економічного мислення...”¹.

Як бачимо, порівняно з першими підходами, які повністю ігнорують світоглядну функцію, у цьому разі вона визнається як “практично-світоглядна”. Але, на жаль, це не свідчення прогресу. Адже із тлумачення авторів випливає, що під назвою “світоглядна” насправді розуміється “вироблення нового типу економічного мислення”, що далеко не одне й те саме. Цілком зрозуміло, що “нове економічне мислення” є необхідною умовою формування світогляду людини. Але це звужує і навіть обмежує розуміння світогляду, а тому й світоглядної функції. Як вже зазначалося, світогляд – це не лише знання чи мислення, це інтеграція знання і почуттів, перетворення їх у переконання, спрямоване на розв’язання найважливіших проблем людського існування, тобто це не тільки знання і переконання, але й практична дія у питаннях вирішення найважливіших проблем людського життя.

Як і в перших підходах, визнається існування пізнавальної функції, але, як не дивно, вона ототожнюється з методологічною функцією. “Пізнавальна функція економічної теорії є методологічним підґрунтям для інших економічних дисциплін”, – пишуть автори². На нашу думку, при спорідненості пізнавальної і методологічної функцій, їх взаємозв’язку не можна не помічати, що вони характеризують різну роль економічної теорії. У першому випадку – це проникнення в глибинні сфери економіки, розкриття істинних зв’язків і залежностей, притаманних певному способу виробництва, системі його виробничих, економічних відносин. У другому випадку – це застосування і використання знань, накопичених економічною теорією, категорій і законів, розкритих нею, методів, притаманних цій науці, з метою розв’язання проблем конкретних економічних наук. Отже, без знання нового, що забезпечується пізнаваль-

¹ Мочерний С. В. Економічна теорія / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. – К. : Академія, 2004. – С. 25.

² Там само.

ною функцією, економічна теорія не може бути повноцінним методологічним підґрунтям для інших наук, але цей внутрішній взаємозв'язок двох функцій не заперечує того, що пізнання економіки і економічного розвитку та використання цих знань в інших економічних науках – це різні процеси і ототожнювати їх не можна. Вони характеризують різну роль економічної теорії і тому виражені у різних її функціях.

Зрештою, і в першому, і в другому підходах немає внутрішньої логіки, системності у розгляді функцій економічної теорії. Вадою першого підходу є ігнорування головної визначальної, світоглядної функції, хоча розуміння загальних законів природи, суспільства і мислення озброює людину у її практичній діяльності. У другому підході на перше місце висувається практична функція, а вже потім – пізнавальна. І хоча неправильно трактується її зміст, все ж згадується світоглядна функція як практично-світоглядна. Важко збагнути, чому цю функцію так назвали. Адже автори не лише розпочинають розгляд функцій з практичної, але й дають їй широке обґрунтування, а насамкінець згадують практично-світоглядну функцію. Очевидно, це пояснюється тим, що автори зводять її зміст лише до “вироблення нового типу мислення”.

Це свідчить про те, що і нині перед економічною теорією як актуальне стоїть завдання подальшого поглибленого вивчення функцій економічної теорії і обґрунтування внутрішньої логіки зв'язку і залежностей між функціями, забезпечення системності в їх пізнанні і використанні.

Методологічним підґрунтям розв'язання цієї проблеми є встановлення взаємозв'язку і взаємодії функцій діалектичної філософії та економічної теорії. У філософській науці обґрунтована така система функцій філософії: світоглядна, онтологічна, гносеологічна, методологічна, ціннісна та праксеологічна функції¹. На нашу думку, практично такі ж функції виконує

¹ Філософія : навч. посіб. / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар : Знання, 1998. – С. 16.

економічна теорія. Але схожість, адекватність зовсім не означають їхню тотожність. Так, світогляд – це не сукупність знань про світ, а своєрідний синтез знань, осягнення світу людиною, тобто це система принципів і знань, ідеалів і цінностей, сенсу і мети життя, які визначають і мислення, і діяльність людини, спосіб її життя. Світогляд проявляється у життєво-практичній і теоретичній формах, різновидом якого є філософія. Ядром світогляду є переконання, яке поєднує мислення, думку з дією людини, з втіленням ідей, надій і вірувань у практичну діяльність. Якщо немає переконань, то немає і світогляду. Світогляд інтегрує знання і почуття у переконання, орієнтує не лише поведінку людини, але й визначає сенс її життя. Отже, світоглядна функція, даючи цілісну картину світу як матерії, що рухається, відіграє важливу загальнометодологічну роль для інших наук, у тому числі і для економічної теорії. Водночас це не механічне перенесення цієї функції, а її творче застосування з урахуванням специфіки цієї науки. Загальні філософські світоглядні підходи, які охоплюють і природу, і суспільство, і мислення, в економічній теорії застосовуються до економіки – національної і світової. Масштаби світові, але вони стосуються хоч і головного, але все ж елементу суспільства, його важливої складової. Однак справа не лише у відмінності масштабів, але й у змістовному співвідношенні. Якщо діалектична філософія розкриває загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, то економічна теорія досліджує економічні закони, тобто закони розвитку такої своєрідної сфери людського буття, як економіка.

Досвід свідчить, що загальнофілософська світоглядна функція стосовно суспільства і його економіки конкретизується і знаходить чітко визначену суспільну форму. Так, протягом більш ніж півтора століття у суспільствознавстві панував формаційний світоглядний підхід, який виходив з того, що розвиток людської цивілізації – це закономірний перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої, від нижчої

формації до вищої. Існування первіснообщинної, рабовласницької, феодалльної і капіталістичної суспільно-економічних формацій незаперечно довели життєздатність формаційного підходу. Але все у житті змінюється, розвивається. Перехід людства від індустріального до інформаційного (постіндустріального) суспільства пов'язаний з такими глибокими змінами у розвитку суспільства та його економіки, за яких основні засади формаційного підходу, насамперед класовий підхід, виявилися не в змозі розкрити нові процеси, властиві новій епосі. І хоча формаційний підхід зберігає певне значення для аналізу суспільно-економічних процесів, проте перше місце посів цивілізаційний світоглядний метод, який спирається на технологічні способи виробництва, розкриває закономірні етапи розвитку цивілізації: аграрне (доіндустріальне), індустріальне та інформаційне (постіндустріальне) суспільства, тобто дає чітку історичну періодизацію. Водночас технологічний принцип, закладений у цій теорії, дуже чітко характеризує структуру сучасного світу. Це насамперед розвинені країни, які ввели інформаційний спосіб виробництва і на цій основі перейшли до нового, інформаційного (постіндустріального) суспільства. Друга частина людства, на яку припадає половина населення, живе в умовах індустріального способу виробництва. Решта жителів планети, яка за чисельністю становить приблизно третину, живе в умовах доіндустріальної стадії. Як бачимо, технологічний принцип, який є підґрунтям цивілізаційного підходу, дає конкретне уявлення про сучасний світ і є надійною підставою для активної діяльності ООН та інших світових організацій з розв'язання складних економічних, соціальних та культурологічних проблем світу.

Отже, світоглядне значення економічної теорії полягає в тому, що вона дає не лише науково обґрунтовану періодизацію історії людської цивілізації, але й чітку картину сучасного світу. Тим самим економічна теорія озброює людей знаннями історичної перспективи і окреслює шляхи її досягнення.

Світоглядна функція нерозривно пов'язана з онтологічною (від грецьк. οντος – суще), тобто з вченням про буття, його сутність і форми. Для цього необхідно було встановити співвідношення між матерією і свідомістю, матеріальним та ідеальним, природним і духовним. Це виявилось надзвичайно складною проблемою, і вона недаремно увійшла в історію філософії як головне її питання. Адаже на це питання давалися дуже різні відповіді: моністичні, дуалістичні і плюралістичні. Вся історія філософії – це боротьба матеріалізму та ідеалізму. І в наш час, коли, здавалося б, значною мірою подолані крайні ідеалістичні трактування суспільного буття, коли значно поширилися матеріалістичні підходи, саме життя з новою силою поставило проблему співвідношення матеріального і нематеріального, матеріального та ідеального. Справа у тому, що індустріальному суспільству властиве не лише переважаюче матеріального виробництва, але й стрімке зростання матеріального багатства. Це, на нашу думку, сприяло поширенню матеріалістичного розуміння історії, матеріалістичного тлумачення життя сучасного світу. З переходом від індустріального до інформаційного суспільства або суспільства знань ситуація змінюється докорінно. Адаже у новому суспільстві панівною стає сфера послуг, тобто нематеріальне виробництво. Це пояснюється тим, що суспільство досягає такого науково-технічного рівня виробництва і продуктивності праці, коли порівняно невелика частка зайнятих у матеріальному виробництві забезпечує такі обсяги виробництва матеріальних благ, матеріальної продукції, які здебільшого задовольняють потреби суспільства і створюють можливості для переважної зайнятості у сфері послуг, тобто у науці, освіті, охороні здоров'я, культурі та інших галузях, які безпосередньо впливають на умови життя і праці людей, забезпечують всебічний розвиток її здібностей. Коли ми знаємо, що приблизно 10 % зайнятих у США забезпечують функціонування такого потужного промислового потенціалу, як американський, а 2,5 % зайнятих у сільському гос-

подарстві годують не лише США, а й інші країни світу, то стає зрозумілою глибина змін на користь нематеріального виробництва, нематеріальних благ. Але й це ще не все. Важливим фактором змін між матеріальним і нематеріальним виробництвом, між матеріальною і нематеріальною продукцією, між матеріальним і нематеріальним багатством є те, що новому суспільству та економіці властиве перетворення інформації і знань у вирішальний і якісно новий фактор виробництва. Необхідно наголосити, що саме фактор виробництва визначає природу суспільства. Коли разом з працею і землею з'явився такий фактор, як капітал, тоді і суспільство та його економіка стали називатися капіталістичними. І якщо нове суспільство називають інформаційним або суспільством знань, то це визначається тим, що інформація і знання стали головним виробничим ресурсом нового суспільства. При цьому слід враховувати, що це не лише новий фактор виробництва порівняно з традиційними – землею, працею, капіталом, він відкриває новий клас засобів праці. Якщо в індустріальному суспільстві машинна техніка, створена ним і притаманна йому, здебільшого реалізувала і примножувала фізичні можливості людини, то комп'ютерна техніка, інформаційно-комунікаційні технології пов'язані з реалізацією можливостей людського розуму та їх примноженням. Саме ця обставина визначила процеси інтелектуалізації економіки, що проявилось у поширенні специфічних понять: інтелектуальна праця, інтелектуальний продукт, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал. На відміну від категорій “власність”, “капітал”, “продукт”, які виражають суспільно-економічні відносини, мають матеріальну форму, інтелектуальні поняття теж виражають суспільні відносини, але вони у кращому разі можуть мати матеріальну основу. Наприклад, інтелектуальний капітал являє собою єдність людського і структурного капіталу. Якщо людський капітал – це сукупність знань і навичок, тобто має інтелектуальний зміст, то структурний капітал представлений сукупністю

тих матеріальних засобів, які забезпечують функціонування людського капіталу. Отже, інформаційне суспільство чи суспільство знань характеризується не лише пануванням нематеріального виробництва, нематеріального багатства, а й утвердженням системи понять, які виражають процеси інтелектуалізації економіки. Ми звикли, що в умовах індустріальної епохи виробничі, економічні відносини – це відносини між людьми, але стосовно матеріальних речей, які набували форми власності, капіталу, товару та ін. І коли відбувається докорінна зміна співвідношення між матеріальним і нематеріальним, коли панівним стає такий інтелектуальний фактор виробництва, як інформація і знання та відповідна система інтелектуальних понять, економічна теорія опиняється перед нагальною потребою розкрити природу нових понять, спільне і відмінне в них. Адже не випадково для характеристики цих нових понять ми використовуємо добре відомі економічні категорії – продукт чи товар, власність, капітал, додаючи до них принципово нову властивість – інтелектуальний чи інтелектуальна. Перед нами постає питання: чи можна називати ці поняття економічними категоріями? Адже до цього часу економічні категорії ми називали економічними тому, що вони виражали економічні, тобто матеріальні відносини і втілювалися у матеріальних продуктах. Інакше кажучи, як і раніше, перед діалектичною філософією і економічною теорією стоїть проблема співвідношення матеріального і нематеріального, матеріального та інтелектуального. І в цьому ключову роль має відігравати онтологічна функція цих обох наук. Аналіз свідчить, що світоглядна і онтологічна функції глибоко взаємопов'язані і дають не лише загальнонаукову, а й специфічну, економічну картину світу.

Істотною функцією діалектичної філософії є пізнавальна, яка зумовила створення і розвиток важливої складової цієї науки – теорії пізнання, гносеології. Категорії чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного пізнання, істина і хиб-

ність думки, абстракція і узагальнення використовуються для пізнання природи, суспільства і мислення. Боротьба раціоналізму і сенсуалізму в історії філософії привела до виокремлення форм чуттєвого пізнання (відчуття, сприйняття, уявлення) і форм раціонального знання (понять, суджень, умовиводів), які зрештою не протилежності, а взаємопов'язані і взаємодоповнюючі складові процесу пізнання. До того ж, теорія пізнання збагачується розвитком науки, наукових знань, збільшенням арсеналу теоретико-пізнавальних категорій, емпіричного і теоретичного знань. Теоретичне знання, яке спирається на емпіричне, тобто на спостереження і вимірювання реальних процесів та їх узагальнення, виявляється у розвитку науки, її положеннях і висновках, у досягненні істини, тобто відповідності отриманих знань змісту об'єкта пізнання.

Теорія пізнання свідчить, що у складному пізнавальному процесі проявляються усі функції у зв'язку і взаємодії. І лише у такий спосіб досягається істинне філософське знання. Це пояснюється не лише тим, що світоглядна, онтологічна функції визначають підходи до пізнавальної діяльності, але й тим, що пізнання органічно пов'язане з праксеологічною функцією, яка становить критерій істинного знання, відповідність його реальним процесам природи і суспільства, перевірку отриманих знань шляхом експериментів, наукових досліджень та ін.

У теорії пізнання гносеологічній функції відводиться важливе місце у системі функцій економічної теорії, але, як й інші функції, вона служить розкриттю законів функціонування і розвитку дуже важливого, але своєрідного об'єкта – економіки, способу виробництва та притаманного йому механізму дії. Пізнавальні процеси, тобто гносеологічна функція, реалізуються не в статичних, а в умовах швидких і глибоких змін, що робить цей процес особливим. З усією силою це проявляється в сучасних умовах, коли людство переходить від індустріальної до нової, вищої стадії цивілізаційного прогресу – інформаційної (постіндустріальної). Складність ситуації полягає в

тому, що інформаційне суспільство чи суспільство знань – це якісно нове суспільство, вчення про його природу, механізми функціонування і розвитку лише починають складатися. Водночас чимало так званих постсоціалістичних країн переходять від командної, планової економіки до ринкової. Якщо природно-історичний процес переходу від натурального господарства до ринкової економіки добре досліджений, то рух від командної економіки до ринкової – явище нове, не досліджене, що поставило завдання: за допомогою гносеологічної функції розкрити ці нові й багатогранні процеси, насамперед головні ознаки нового суспільства і властивої йому економіки. Поступово, але невпинно економічна теорія просувається цим шляхом, доводячи, що інформаційна (постіндустріальна) економіка докорінно відрізняється від індустріальної, характеризується буквально протилежними рисами: матеріальне виробництво – нематеріальне виробництво; земля, капітал і праця – інформація і знання; праця, що базується на матеріальному інтересі, – творча праця як внутрішня потреба людини; ринкова економіка – її державне корегування. Це дало підстави деяким авторам вважати, що Україні необхідно спочатку завершити індустріальний етап розвитку, підготувати “інституційні, організаційні та матеріально-технічні передумови” і лише після цього розпочинати постіндустріальну трансформацію економіки. А якщо врахувати, що цей автор був причетний до влади, то його підхід мав місце в економічній політиці держави.

Аналіз засвідчив, що таке трактування розвитку економіки і суспільства суперечить закономірним процесам становлення інформаційного (постіндустріального) суспільства. Глибока помилка цього автора полягає у тому, що він не розрізняє такі процеси: системна трансформація, яка забезпечує становлення нового способу виробництва, і часткова трансформація, коли використовуються окремі, хоч і дуже важливі надбання нової економіки і суспільства. Так, промислова революція в Англії відкрила індустріальну епоху і визначила індустріалізацію як

магістральний шлях творення індустріального суспільства. Для царської Росії лише революція 1917 р. відкрила шлях потужної індустріалізації і переходу колишнього СРСР на індустріальну стадію розвитку. Але це не означає, що в Росії до першої половини ХХ ст. не відбувалися процеси індустріалізації. Навпаки, і в першій половині ХІХ ст., а особливо після реформи 1861 р., здійснювалося будівництво залізниць, зростало машинобудування, особливо сільськогосподарське. На початок ХХ ст. розвинулося навіть літакобудування. Але це були окремі процеси, і Росія залишалася здебільшого аграрною країною. Отже, закономірність прогресу цивілізації така: поступово відбувається кількісне нагромадження індустріальних форм економіки, які з часом (а в Росії навіть з досить тривалим часом) переходять у нову якість, тобто нове індустріальне суспільство. Ця закономірність виявилася й на сучасному етапі. Розвинені країни, які перейшли на нову, інформаційну, постіндустріальну стадію, визначили інформатизацію як магістральний шлях розвитку цивілізації. І кожна країна, яка турбується про майбутнє, не тільки може, а повинна використовувати надбання цивілізації, що й відбувається в Україні: зростання комп'ютеризації країни, поширення інформаційно-комунікаційних технологій, мобільного зв'язку, ролі і значення інтернету тощо. До того ж, головна проблема полягає не у тому, відбувається інформатизація чи ні. Вона відбувається, але, на жаль, дуже повільно. Це не відповідає не лише потребам прогресу цивілізації, але й тим можливостям, які має Україна. Досить сказати, що за оцінкою експертів, наша країна мала кібернетичний потенціал, який становив 35–40 % колишнього Союзу. Проте ці можливості не використовуються. В Україні дещо більше 1 млн комп'ютерів, тоді як у Росії і Польщі їх більш ніж по 9 млн. Інші країни, наприклад Індія, які не мали такого потенціалу, домоглися величезних успіхів у цих напрямках.

Все це незаперечно свідчить, що гносеологічна, пізнавальна функція, розкриваючи закономірності, стадії, етапи і шляхи

цивілізаційного прогресу, озброює народ знанням історичних перспектив і шляхів їх творення, відкриває можливості для створення науково обґрунтованих програм розвитку економіки і суспільства, визначення конкретних шляхів і засобів їх реалізації заради досягнень держав і народів в успішному просуванні до вершин цивілізації.

Істотну роль у філософії відіграє аксіологічна функція, тобто визначення цінностей і керування ними у життєдіяльності людини. Цінності як філософська категорія визначають вибір людьми напрямів і мотивів власної поведінки. Розрізняються предметні цінності, тобто об'єкти природи і суспільства, людина і різні сторони її життєдіяльності (робота і відпочинок, умови життя і проведення дозвілля, сімейне життя і громадська діяльність). Досвід свідчить, що оцінка одного і того ж явища має суб'єктний характер, що визначається багатьма факторами (рівень освіченості, культури, співвідношення особистих, колективних і суспільних інтересів, рівень усвідомлення загальнолюдських інтересів та ін.). Ціннісні орієнтири є свідченням зрілості людини, розвитку її громадянських якостей.

В економіці відносини між людьми регулюються вартістю, тобто втіленою в товарах суспільно необхідною працею, що надає економічним відносинам еквівалентного характеру. Але поряд з вартістю цінність не лише має право на існування, але й є необхідною умовою функціонування і розвитку економіки і суспільства в цілому. Це впливає із самої природи товару, що має не лише вартість, але й споживчу вартість, яка характеризує корисність речі, її здатність задовольняти певні потреби людини. Однією з істотних суперечностей ринкової економіки є невідповідність між затратами праці на виробництво товару та його якісними характеристиками. Споживач нерідко стає перед фактом, що вартість, а тому і ціна, його влаштує, але рівень відповідності товару сучасній моді, дизайну низька, в усякому разі недостатня, і людина відмовляється від купівлі. Виходить, що при реалізації товару важливу роль відіграють і

вартість як економічна категорія, і корисність речі, її цінність, яка враховує не лише економічні, але й психологічні моменти. Тому поняття “цінність” не лише не суперечить категорії вартості, а становить необхідну і реальну умову обміну товарів, успішного функціонування економіки. Тому, на наш погляд, філософська аксіологічна функція поширюється не лише на економіку, але й потребує глибокого обґрунтування її специфічних рис і форм використання в економічному житті.

На жаль, аксіологічна функція філософії зовсім не визнавалася в економічній теорії, що збіднювало її зміст і обмежувало роль у суспільно-економічному житті. Це, напевно, можна пояснити такими обставинами. Тривалий час в економічній теорії людина розглядалася як фактор виробництва. Це означає, що з усього багатства людської особистості виділялася одна сторона – здатність людини до праці, тобто робоча сила і все зводилося до визначення вартості і ціни товару – робоча сила та тенденцій їх руху. Для цього залучалися дослідження безробіття та його впливу на ці процеси. Так, завжди приділялася значна увага, особливо наприкінці ХІХ ст., проблемам використання робочої сили, підвищенню рівня її експлуатації. Тейлоризм поряд з турботою про наукову організацію праці зосередив зусилля на раціоналізації рухів людини у процесі виконання виробничих операцій, що забезпечило і посилення експлуатації, й істотне підвищення продуктивності праці. Водночас німецька історична школа політичної економії розпочинає вивчення проблеми людини. Так, Г. Шмоллер вважав, що предметом політичної економії є вивчення діяльності людини, спрямованої на задоволення її потреб¹. Він наголошував, що вона має вивчати не лише відносини між людиною і засобами виробництва, але й відносини між людьми. Для цього політична економія має взаємодіяти з етикою, історією, соціоло-

¹ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М. : Прогрес, 1969. – С. 28.

гією та іншими гуманітарними науками. Вернер Зомбарт і Макс Вебер продовжили цю думку і доводили, що політична економія має вивчати не лише економічні, але й моральні, етичні аспекти господарської діяльності, психологію людей¹.

Американський економіст і соціолог Торстейн Веблен як предмет цієї науки визначав поведінку людини у її ставленні до матеріальних засобів існування², а Джон Коммонс розглядав політичну економію як науку про діяльність людей. Джон Бейтс Кларк доводив, що політична економія має справу з уявленнями людей про цінності, тому існують, на його думку, етичні критерії, які на відміну від критеріїв ринку є невід'ємною частиною її інструментарію. Англійський економіст Джон Гобсон вважав, що політична економія – це мистецтво спрямування матеріальних інтересів людей на досягнення максимального добробуту, він обстоював гуманістичну політичну економію.

Отже, історія економічної думки наочно доводить, що лише наприкінці XIX – початку XX ст. представники історичної школи, інституціоналізму і маржиналізму обстоюють позицію всебічного вивчення людини політичною економією, її моральних й етичних аспектів, цінності і природи людського духу, енергійності нації, проблем мотивації та економічної поведінки людей.

На жаль, ці підходи до вивчення людини були звужені, тобто зведені до максимізації доходу. Цю лінію розпочав А. Маршалл, який зауважував, що економічна наука (або економіка) досліджує нормальну життєдіяльність “людського суспільства, або сферу індивідуальних чи суспільних дій, тісно пов’язаних зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту”³. Таке тлумачення предмета економічної теорії і ролі людини

¹ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М. : Прогрес, 1969. – С. 62.

² Там же.

³ Маршалл А. Принципы экономической науки : учебник : пер. с англ. : в 3 т. Т. 1 / А. Маршалл. – М. : Прогресс, 1993. – С. 56. – (Серия “Экономическая мысль Запада”).

відбилося у роботах різних вчених. Так, П. Самуельсон пише, що “це наука, яка вивчає, як люди і суспільство здійснюють кінцевий вибір рідкісних ресурсів, як виробляти різні товари і розподіляти їх для споживання”¹. Як зазначають деякі дослідники, серед майже 30 визначень предмета економіки переважають трактування, які зосереджуються на поведінці людини, групи людей у різних сферах суспільного відтворення за обмежених ресурсів з метою максимізації прибутків або задоволення потреб людини”².

На жаль, ці підходи були механічно сприйняті й перенесені в російську і українську економічну літературу. Так, у російському підручнику предмет політичної економії тлумачиться як вивчення поведінки і діяльності людини або груп людей з метою максимізації прибутку чи задоволення їх потреб (потреб суспільства) в умовах обмеженості ресурсів і безмежності потреб”³. В українській літературі зроблено спробу доповнення традиційного визначення предмета економічної теорії вивченням економічної поведінки людей у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ”⁴.

Ми не даремно почали вивчати проблему висвітлення діяльності людини в економічній теорії, починаючи з кінця ХІХ ст. Не можна не помітити, що упродовж багатьох десятиліть тлумачення діяльності людини як фактора виробництва німецька історична школа і представники інституціоналізму обґрунтовують необхідність розгляду економічної діяльності людини в єдності з морально-етичними аспектами, людським духом, громадянською активністю. Д. Б. Кларк прямо вказу-

¹ *Samuelson P. Economics* / P. Samuelson. – 10th ed. – Tokio, 1980. – P. 2.

² *Мочерний С. В. Економічна теорія* / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. – К. : Академія, 2004. – С. 15.

³ *Экономическая теория* / под ред. В. Д. Камаева. – М. : Владос, 1998. – С. 12.

⁴ *Гальчинський А. С. Основи економічної теорії* / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Н. І. Палкін. – К., 1995. – С. 14.

вав, що політична економія має справу з уявленнями людей *про цінності* (виділено нами. – *Авт.*). На жаль, після досить істотного просування економічної теорії у напрямі розширення меж дослідження людини, включаючи її морально-етичні аспекти і навіть ціннісну орієнтацію, у подальшому, починаючи з А. Маршалла, утверджується значно обмеженіший підхід до людини: все зводиться до її поведінки, спрямованої на ефективне використання обмежених ресурсів з метою максимізації прибутку чи задоволення матеріальних потреб людини.

Лише у сучасних умовах становлення інформаційного суспільства або суспільства знань ситуація змінюється докорінно. Людина стає не лише носієм знань, але водночас фактором їх реалізації у процесі виробництва. Виникає якісно нова категорія – людський капітал. За цих умов розвиток людини, її фізичних і розумових здібностей, тобто гідні умови життя і праці, зростання загальної освіченості і підвищення професійного рівня, охорони здоров'я, морально-етична атмосфера – все це необхідні умови для нормальної життєдіяльності людини і успішного розвитку економіки й суспільства. Цілком зрозуміло, що в цих умовах система ціннісних орієнтацій, яка, до того ж, розвивається і змінюється, стає необхідним і дійовим засобом розвитку людини, зростання людського фактора. Це дає підставу зробити висновок, що аксіологічна функція філософії, яка до останнього часу недооцінювалася і навіть ігнорувалася в економічній теорії, потребує не лише визнання її реального значення в економіці, а й подальшого розкриття сутності, форм і методів застосування і використання на практиці. Нова економіка і суспільство істотно змінюють роль і місце людини і на виробництві, і в суспільстві, що зумовлює зміну ціннісних орієнтацій та форм і методів її реалізації у практиці господарювання, у суспільному розвитку. Це широка і багатогранна проблема. Наприклад, нещодавно виробництво задовольнялося працівниками з середньою освітою. Сьогодні і у нас, а особливо у розвинених країнах, на робочі вакансії дедалі біль-

ше потрібні працівники з вищою освітою. Раніше можна було закінчити вуз і цієї підготовки вистачало на все трудове життя. Сьогодні потрібно систематично підвищувати кваліфікацію. Цілком зрозуміло, що нині для реалізації нових мотивів і цінностей потрібні заходи для створення сприятливих умов з метою оволодіння і забезпечення безперервної освіти. Якщо не створити таких умов, то ціннісні орієнтири, які визначають розвиток економіки, не будуть реалізовані, що негативно позначиться на розвитку економіки. Або візьмемо мотивацію праці. У сучасних умовах ключову роль відіграють матеріальні стимули, хоча й нині вони іноді доповнюються моральними заохоченнями. Але в міру розвитку нової економіки і суспільства зростає питома вага розумової праці, яка дедалі ширше набуває характеру творчої праці як внутрішньої потреби людини. За цих умов посилення дії матеріальних стимулів має супроводжуватися зростанням ролі моральних стимулів.

Широкий прояв ціннісних орієнтацій становить соціальна сфера, умови життя і споживання людини. Розвиток науки, техніки і виробництва зумовлюють створення і поширення нових товарів тривалого користування, що активно впливає на зміни ціннісних орієнтацій. Ще кілька десятиліть тому великим надбанням було радіомовлення, і люди поступово переходили від примітивних радіоприймачів до досконаліших їх форм. Розвиток телебачення як складнішої і досконалішої системи інформації супроводжується кількісним зростанням і якісним удосконаленням телевізійних приймачів. Сьогодні з посмішкою згадуємо телевізори 50-х років ХХ ст., які аж ніяк не можуть порівнятися із сучасними приладами, набагато технічно досконалішими. Схожі процеси ми спостерігаємо при порівнянні звичайного телефонного зв'язку з мобільними телефонами, при переході від різного роду вентиляторів до кондиціонерів тощо. Цілком зрозуміло, що досягнення у виробництві якісно нової продукції зумовлює зміни ціннісних орієнтацій людини. Дослідження цих процесів має принципове значення

для розуміння і регулювання попиту і пропозиції, ціноутворення, способу життя людей та піднесення їхнього добробуту.

Праксеологічна функція філософії означає, що практика як критерій істини розглядається широко, тобто включає об'єктивні процеси: взаємодію людини і природи, взаємодію людей між собою. Вона відіграє вагомую роль у встановленні істини як необхідної умови результативної пізнавальної, гносеологічної діяльності. Цілком зрозуміло, що ця функція філософії безпосередньо стосується економічної теорії. Адже вона покликана до життя потребами суспільства, є теоретичним підґрунтям його діяльності у розвитку економіки, розв'язанні економічних і соціальних проблем з метою поліпшення добробуту людей. Тому вона виконує практичну функцію, яка має двоїсту форму: по-перше, вона є теоретичною основою економічної політики держави; по-друге, на ній ґрунтується ідеологічна робота, тобто освоєння великою кількістю працівників досягнень економічної теорії, принципів економічної політики держави, розуміння шляхів і методів реалізації економічних знань у господарсько-практичній діяльності. Це дає підставу говорити про те, що економічна теорія виконує дві функції – господарювання та ідеологічну. На її основі розробляється перспективна економічна політика і вона ж є основою формування економічної і політичної свідомості трудящих, їхнього розуміння тих завдань і цілей, які висуває держава перед країною, народом, і шляхів їх досягнення. Це має забезпечити активну, цілеспрямовану діяльність мільйонних мас людей, спрямованих на розвиток економіки, істотне поліпшення умов життя і праці.

Аналіз свідчить, що функції економічної теорії становлять єдність, в якій є головні, визначальні елементи та ті, що визначаються. Раніше формаційний підхід, який був підґрунтям економічної теорії, уявлявся як щось незмінне, що постійно існує, і це призвело до того, що світоглядна функція повністю ігнорувалася, про неї навіть не згадували. У сучасних умовах, коли змінився характер суспільно-економічного розвитку,

коли основою економічної теорії став цивілізаційний підхід, зрозуміло, що світоглядну функцію не лише не можна недооцінювати, вона насправді формує світоглядний характер економічної теорії. Саме світоглядна функція визначає найзагальніші підходи до розвитку суспільства, на яких ґрунтуються і пізнання, і методологія досліджень. Це має принципове значення і для практичної діяльності. Будь-який відступ у трактуванні функцій економічної теорії неминуче негативно позначається на тому чи іншому напрямі людської діяльності. Ще раз підкреслимо – головною функцією є світоглядна, оскільки вона є тією базою, яка визначає розгортання гносеологічної, пізнавальної і методологічної форм діяльності людини. Світогляд дослідника визначає хід пізнання економіки, її методологічні підходи і засоби. Це має принципове значення і для практичної діяльності людей.

Отже, світоглядна функція є системоутворюючою. Будь-яка недооцінка світоглядної функції неминуче призводить до викривлень у теорії, до помилок у пізнавальній діяльності чи визначенні методологічних пріоритетів. Системний характер функцій економічної теорії, їх взаємозв'язок і взаємодія відбиваються у нерозривній єдності теорії і практики.

Проте при органічній єдності всіх функцій між ними є певні відмінності. Об'єктивний поділ функцій створює можливість певного відриву у часі між досягненнями у розробці світоглядних, пізнавальних і методологічних проблем та їх реалізацією у господарсько-практичній та ідеологічній діяльності. До того ж, проблема впровадження наукових результатів і в господарську, і в ідеологічну практику досить складна. Досвід свідчить, що між науковою розробкою проблем і втіленням їх у навчальний процес минає чимало часу. Ще більший розрив у часі між науковою розробкою проблем та реалізацією їх у господарській практиці. Завдання полягає у тому, щоб прискорити втілення наукових розробок у навчальний процес та у господарську практику.

**ФОРМУВАННЯ
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНО-ЕВОЛЮЦІЙНОЇ
ПАРАДИГМИ
ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ**

4.1. РОЗВИТОК ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО НАПРЯМУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Інституціоналізм – один із поширених напрямів сучасної економічної теорії, що визначається перевагами теорії та методології, насамперед своєрідністю предмета пізнання. Як відомо, предметом вивчення класичної економічної теорії є створення багатства народів, марксистської – виробничі відносини в їх взаємодії з продуктивними силами, неокласичної – обмежені ресурси і шляхи їх ефективного використання. Причому, якщо представники класичного і марксистського напрямів досліджують той чи інший аспект виробництва, то вже неокласики головну увагу зосереджують на процесах обміну, забезпечення рівноваги в економіці. Інші школи і напрями економічної теорії все більше відходять від дослідження об'єктивних процесів і віддають перевагу суб'єктивно-психологічним процесам та явищам. Це особливо виявилось у теоріях маржиналізму й граничної корисності.

Предмет дослідження, якщо він визначений обґрунтовано, дає змогу ліпше пізнати економічну систему загалом, її взаємозв'язки і взаємозалежності. Справа ще й у тому, що економіка постійно розвивається, а отже, розвивається й ускладнюється пред-

мет дослідження, у результаті чого значно підвищуються вимоги і до визначення предмета та врахування змін у ньому.

Превага інституціональної теорії полягає в тому, що предметом її пізнання є інститути, які мають місце і в економіці, і в соціальній сфері, і у сфері права, моралі, релігії та ін. Значущість трактування інститутів виявляється і в тому, що вони формують один з основних напрямів сучасної економічної теорії. З одного боку, це поняття забезпечує широкий погляд на розвиток економіки і суспільства, сприймання економічної системи та суспільства як цілісності та у взаємодії з іншими інститутами, насамперед державою, а з другого – потребує детального з'ясування сутності й особливостей власне інститутів.

Між різними видами інститутів є суперечності, тому дуже важливо забезпечити відповідність між формальними і неформальними, макро- і мікрорівневими, загальнолюдськими і національними, етнічними інститутами. У забезпеченні цього важливе значення має держава, особливо в умовах трансформаційної економіки, коли здійснюється реформування відносин власності, утворюється система норм і правил, інституціональне середовище. Сукупність формальних і неформальних інститутів формує таку їх структуру, яка адекватна структурі економіки і суспільства, відображає систему виробничих і суспільних відносин і є їх реалізацією. Водночас усередині цієї єдності формальні інститути як найбільш загальні та принципові з погляду функціонування і розвитку економіки визначають характер неформальних. Але результат впливу не однозначний. Якщо правові норми відображають потреби практики, то вони так впливають на неформальні інститути, щоб ті у свою чергу відповідали потребам практики. І навпаки, якщо формальні інститути мають вади, то це негативно діє й на неформальні, сприяючи посиленню їх невідповідності формальним інститутам. У цьому полягає джерело збільшення або зменшення обсягів тіньової економіки.

Як бачимо, інститути – така властивість економіки, виокремлена інституціональною теорією, що становить особливу форму чи структуру, яка нерозривно пов’язана із системою виробничих і суспільних відносин. Поєднання виробничих відносин та інститутів збагачує і конкретизує уявлення про суспільну структуру, розширює можливості для подолання спрощених підходів до трактування складних соціально-економічних проблем, дає змогу розкрити глибину й багатогранність зв’язків та залежностей, що у свою чергу відкриває можливості виявити механізми реалізації системи виробничих відносин, функціонування і розвитку економіки й суспільства. Але їх не можна не розрізняти, а тим більше ототожнювати, оскільки інститути у сукупності утворюють інституціональну структуру економіки, для якої характерна певна самостійність. Досвід кардинальних ринкових перетворень свідчить, що зосередження уваги лише на ринкових аспектах реформ призвело до недооцінювання інституціональних перетворень, зумовивши низку негативних явищ і процесів. Послідовне здійснення ринкових трансформацій потребує поєднання соціально-економічних та інституційних перетворень.

Розвиток інституціональної теорії, збагачення процесу пізнання економіки й суспільства ставлять і перед економічною наукою серйозні проблеми.

На перший погляд дуже широке, але теж жорстке традиційне визначення предмета економічної теорії як виробничих відносин породжує вимогу, щоб наукова праця відповідала предметові дослідження, тобто спеціальності. В умовах, коли предмет економічної теорії розвивається, змінюється, виникає його невідповідність усталеному розумінню. Так, тривалий час держава була “нічним сторожем”, її економічну роль вважали незначною. З часів Дж. М. Кейнса, який спростував це загальнопоширене уявлення, навряд чи можна знайти роботу, в якій би не розглядали державне регулювання у зв’язку з дією ринкового механізму. Наприклад, ще недавно предметом дослі-

дження були праця, робоча сила, трудовий потенціал, а сьогодні економісти вивчають людський капітал, людський потенціал, коли поряд із працею розглядають соціально-психологічні проблеми людини. Це вираження закономірного процесу зростання ролі людини. За таких умов, якщо не враховувати розвиток предмета, а це, на жаль, має місце у практиці оцінювання наукових праць, новаторські роботи визначають як такі, що не відповідають спеціальності або виконані на межі наук.

Проте не лише необґрунтоване трактування предмета дослідження, а й навіть жорсткі його межі або ігнорування розвитку, змін, гальмують процес пізнання. І навпаки, дуже широко, начебто абстрактне його визначення, як в інституціональній теорії, дає змогу залучати до аналізу широке коло проблем і економіки, й пов'язаних із нею дисциплін. Саме завдяки цьому в інституціоналізмі розвинувся міждисциплінарний підхід, за якого в економічній науці використовуються досягнення права, соціології, історії, психології та інших суспільних наук.

Інституціоналізм – складне утворення як за напрямками досліджень, так і за досягненнями у пізнанні економіки і суспільства. Між його складовими відмінності настільки великі, що вони, по суті, не відповідають прийнятним уявленням про школу чи напрям економічної теорії. Це призводить до досить різних тлумачень як інституціоналізму загалом, так і його складових. Одні автори трактують відповідне поняття як дещо єдине, інші – як інституціональні напрями в сучасній економічній теорії. В одних роботах ідеться про одну школу – інституціональну, у других – про дві (традиційну або класичну і неоінституціональну), в третіх – про три (старий американський інституціоналізм, новий і неоінституціоналізм). Слід зазначити, що є спроби виокремити ще один напрям – інституційно-еволюційний, але це викликає заперечення, адже еволюційний підхід властивий як соціально орієнтованому, так і неоінституціоналізму. Тому говорити про інституційно-еволюційний напрям як самостійний, напевно, неправомірно.

Разом із тим слід зазначити, що питання про роль еволюційної теорії значно складніше, ніж іноді уявляється. Аналіз показує, що назва і зміст економічної теорії визначаються або предметом чи об'єктом дослідження (інституціоналізм, монетаризм), або методологією, на якій вона базується. Ядром класичної теорії є теорія трудової вартості, а неокласичної – граничної корисності. Еволюційна теорія знаменує вищий ступінь у розвитку економічної науки, коли і теорія, і методологія забезпечують дослідження економіки не в статичі, а в розвитку, динаміці. Тому вона передбачає і нові методологічні підходи, і розширення об'єкта дослідження. На нашу думку, інституціональна теорія класичного напрямку досягла нових вершин у пізнанні, створивши теорію інформаційної постіндустріальної стадії цивілізації, завдяки тому, що реалізувала методологію і теорію еволюціонізму.

Але, незважаючи на розбіжності у поглядах дослідників, можна з'ясувати, що сучасний інституціоналізм представлений двома головними напрямками: класичним (тобто новий інституціоналізм) і неокласичним (тобто неоінституціоналізм). Запропоновані назви напрямів, на нашу думку, мають наукове значення, характеризуючи їхні методологічні основи та місце в економічній теорії.

Інституціоналізм класичного напрямку за методологічними підходами тісно пов'язаний із класичною політичною економією, економічною теорією марксизму, німецькою історичною школою, кейнсіанством і філософією прагматизму. Для нього характерне дослідження виробництва, капіталу, науки, технології, форм організації виробництва і ролі держави в економіці та суспільстві. До того ж соціально-економічні процеси розглядають у розвитку, що зумовлює спрямованість цієї методології в майбутнє, пізнання економічної системи у русі, процесі переходу від нижчих до вищих, досконаліших форм.

Методологічною основою неоінституціоналізму є неокласична теорія. Як неокласики, так і неоінституціоналісти фундамен-

тальними поняттями вважають не виробництво, капітал чи технології, а обмін, ринок. Останні визначають як універсальну форму людської життєдіяльності, що є безпосереднім методом дослідження.

Нерозривний зв'язок методологічних і філософських положень неокласичної та неоінституціональної теорій визнано у вітчизняній науці.

Неоінституціоналізм, зазначає один з його представників, за ідейно-теоретичними джерелами і методологічними ознаками подібний до неокласичної ортодоксальної теорії, адже зберігає провідні елементи парадигми неокласики. Інший науковець бачить у неоінституціоналізмі “синтез неокласики та неоінституціоналізму”, неокласичної методології з інституціональним тлумаченням предмета дослідження. Згідно з неоінституціоналістським підходом у центрі уваги перебувають права власності, трансакції та трансакційні витрати, контрактні угоди, які визначають із позицій обміну, максимізації корисності. Інституціоналісти абстрагуються від таких конкретних факторів виробництва, як знаряддя праці, технологія, наука, ресурси виробництва, що позбавляє їх широкого підходу до розвитку виробництва, економіки, визначення логіки і характеру його розвитку.

Разом із тим фахівці зауважують, що неоінституціоналісти, сприйнявши головні методологічні принципи неокласики, доповнили їх спеціальною методологією і термінологією, специфічним понятійним апаратом (інституції й організації, трансакції та трансакційні витрати, права власності, обмежена раціональність і опортуністична поведінка, основні контракти і специфічні активи, інституційна зміна тощо). Причому ця система понять не дублює наявні у класичній ортодоксії категорії, а відображає нові, не досліджені або недостатньо вивчені економічні явища та процеси. Теоретико-методологічні підходи неоінституціоналізму збагачуються такими розробками, як правовий детермінізм, контрактний аналіз, теорія фірми (ор-

ганізації), правила і форма поведінки, що регулюють відносини у публічній і приватній сферах і втілені у теоріях суспільного вибору й прав власності. Все це збагатило теоретико-методологічну сутність неінституціоналізму та сприяло значному розвитку шляхом теоретичного з'ясування нових явищ і процесів, удосконалення інституціональної економіки. Саме це визначило високу оцінку досягнень багатьох представників неінституціоналізму Нобелівськими преміями з економіки.

Зазначені два напрями інституціональної теорії спираються на різні методологічні основи класичної і неокласичної шкіл, але їх об'єднує предмет дослідження – інститути, що дає змогу за істотних методологічних відмінностей тлумачити їх як два напрями інституціональної теорії. Разом із тим, зважаючи на спільність предмета дослідження, їхні методологічні відмінності настільки великі, що це дає підставу один напрям характеризувати як інституціональну теорію класичного напрямку, а другий – неокласичного напрямку. Одразу ж зазначимо, що перед нами нове і цікаве явище в історії економічної думки. Донині знали, що кожна школа економічної теорії має своє методологічне “ядро”. Саме вони визначали парадигмальний характер цих шкіл. Інакше формується інституціональна теорія, коли один її напрям за методологією становить єдність із класичною школою, а другий – із неокласичною. Це дало підставу О. Нестеренко зробити висновок, що ортодоксальна неокласична теорія та неінституціоналізм – єдина, хоч і модифікована останнім, наукова парадигма. Можна стверджувати, що інституціоналізм класичного напрямку разом із класичною школою утворюють, у свою чергу, нову наукову парадигму.

Інституціональна теорія, спираючись на методологію попередників, збагатила і розвинула методологічний і теоретичний аспекти класичної та неокласичної шкіл, відкрила новий етап у розвитку економічної теорії.

Напевно, істотна відмінність у теорії й методології класичного і неокласичного напрямів інституціональної теорії стала

підставою для нищівної критики з боку представників неоінституціоналізму класичного інституціоналізму. Вони будь-яким чином намагаються довести, що, за їх термінологією, “старий” інституціоналізм “вмирає” або навіть “давно помер”, що це надбання історії, що сучасний інституціоналізм представлений тільки неоінституціоналізмом.

Насправді новий інституціоналізм не лише функціонує, а й став джерелом ідей власне неоінституціоналізму. Наприклад, поняття “трансакція”, широко використовуване неоінституціоналістами, взято з праці традиціоналіста Дж. Коммонса. Те саме характерно для другого ключового поняття неоінституціоналізму – права власності, яке випливає з ідеї “невловимої” власності того самого Дж. Коммонса. В одній із головних його праць “Правові основи капіталізму” розкрито тісну взаємодію економіки і права – ідею, також запозичену неоінституціоналістами.

Нищівна критика “старого”, тобто класичного, інституціоналізму, з одного боку, і високе визнання досягнень неоінституціоналізму, – з другого, зумовили зменшення ролі сучасного інституціоналізму класичного напрямку. Виникла спотворена картина розвитку інституціональної теорії, нібито весь інституціоналізм зводиться до неоінституціоналізму. Проте це не відповідає дійсності. До того ж класичний інституціоналізм, маючи столітню історію, є сучасним та ефективним напрямком розвитку економічної теорії. Він забезпечує не лише розуміння історії, минулого, а й відкриває можливості прогнозувати майбутнє, адже його предмет дослідження становить не частина економіки, як обмін у неоінституціоналізмі, а цілісна і суперечлива економічна система. І вивчається вона не у статичній, як представниками неоінституціоналізму, а в динамічній, розвитку, переході від менш досконалих до більш досконалих її форм. Отже, сучасний інституціоналізм не можна розглядати без класичного інституціоналізму – “старого” і “нового”. Відкидаючи спроби його приниження, а тим більше – “поховання”,

обстоючи місце і роль класичного інституціоналізму в системі інституціональної теорії, ми не можемо принижувати, а тим більше, заперечувати неоінституціоналізм. На сьогодні економічна теорія не уявляється без неоінституціональних концепцій прав власності, трансакційних витрат, економіки угод, поведінкової економіки та ін. Визнання цих напрямів впливає не лише з принципу плюралізму, а головне – з реальних процесів розвитку економічної теорії та господарської практики. Більше того, ми є свідками дуже повчального уроку з історії економічної думки, коли два напрями інституціональної теорії, які спираються на істотно відмінні методологічні принципи, досягли визначних наукових результатів, їх справедливо визнали у світі, вони гідно представляють інституціоналізм як один із головних напрямів сучасної економічної теорії, що розвивається разом із неокласикою, посткейнсіанством та ін.

Значення будь-якої теорії пов'язане не тільки тим, наскільки вона відповідає потребам сьогодення, але не меншою мірою і тим, як вона висвітлює майбутнє і шляхи руху до нього. У сучасному інституціоналізмі класичного напрямку сформувалася теорія нової, постіндустріальної, стадії цивілізації, що надало людству знання історичної перспективи, основних норм і закономірностей розвитку нової економіки і суспільства. Також почалося формування нової парадигми економічної теорії. Це результат багаторічної праці багатьох видатних учених, які враховували філософію позитивізму та методологію інституціоналізму. Спираючись на підходи Т. Веблена, котрий з'ясував глибокий взаємозв'язок промислової системи, технологічних факторів з інституціональною структурою суспільства, його послідовники поширили технологічну еволюцію на історію цивілізації, визначили технологічні способи виробництва і розвиток на їх засадах соціальної структури суспільства, широкої системи суспільно-економічних відносин. Отже, сучасний інституціоналізм розкрив динаміку суспільно-економічного прогресу, послідовний рух його закономір-

них ступенів: доіндустріальне, індустріальне й інформаційне постіндустріальне суспільства. Замість формаційного, класового підходу, який переважав у суспільствознавстві півтора – два століття, утвердився цивілізаційний, що впливає із загальнолюдських цінностей.

Методологія сучасного інституціоналізму ґрунтується на об'єктивному процесі зростання науково-технологічного фактора в розвитку економіки і суспільства. Технічні та технологічні зміни визначають зміни й розвиток інститутів, місце і роль людини у виробництві та суспільстві: замість поширеного суб'єктивно-психологічного тлумачення людини в сучасному інституціоналізмі зважають на значущість суб'єкта соціуму, суб'єктивне, індивідуальне в особистості, а відповідно, суб'єктивний, індивідуальний вибір. Але все це розглядають не саме по собі, а як таке, що соціально й культурно детерміноване. Більше того, поняття “індивід” трактують не як дещо незмінне, а тим більше вічне, а навпаки, оскільки він перебуває під впливом матеріального і соціального середовищ, практичної діяльності людей. Дж. Ходжсон, один із тих, хто активно обстоює переваги класичного інституціоналізму, зауважує: “...і люди як суб'єкти соціуму, і соціальні інститути формуються у процесі регулярної практичної діяльності та під її впливом”¹. Такі принципово важливі ознаки методології сучасного інституціоналізму сприяли формуванню теорії постіндустріальної цивілізації. У процесі тривалих досліджень інституціоналісти створили теорію стадій економічного розвитку (У. Ростоу), індустріального суспільства (Р. Арон), виникає і розвивається індустріально-соціологічна школа, представниками якої є Дж. Гелбрейт, Д. Белл, Е. Тоффлер, Г. Мюрдаль та ін. Вони формують теорії нового індустріального суспільства, трансформа-

¹ Ходжсон Дж. М. Жизнеспособность институциональной экономики / Дж. М. Ходжсон // Эволюционная экономика на пороге XXI века : доклады и выступления участников международного симпозиума (г. Пущино, 23–25 сент. 1996 г.). – М., 1997. – С. 210.

ції суспільства. У 1973 р. виходить книга Д. Белла “Прийдешнє постіндустріальнє суспільство”, в якій, з одного боку, підсумовано попередні дослідження, а з другого – автор глибше осмислив новий етап цивілізації. Безперечно, це було великим досягненням. Але швидко стало зрозуміло, що термін “постіндустріальнє суспільство”, визначаючи його історичнє місце, тобто як суспільства, що виникло після індустріального, не розкриває і не відображає його сутнісні характеристики. У подальших дослідженнях з’ясували, що новому суспільству і його технологічному способу виробництва властиві інформаційно-інтелектуальні технології. У результаті зробили висновок, що інформація та знання – якісно новий виробничий ресурс і разом зі становленням нового суспільства вони стають вирішальним, якісно новим фактором виробництва. Досвід свідчить, що фактор виробництва – настільки важлива категорія, котра визначає не лише спосіб виробництва, а й назву суспільства. Коли поряд із такими факторами виробництва, як земля і праця, з’явився капітал, що став вирішальним, то і суспільство назвали капіталістичним.

Так само інформація та знання становлять сутнісну характеристику нового суспільства і його економіки, тому їх називають інформаційними або знанневими. На жаль, навіть у солідних виданнях інформаційну економіку й інформаційнє суспільство розглядають як щось істотно відміннє від суспільства й економіки знань, вважають начебто інформаційнє суспільство вже побудованє і нині відбувається перехід до суспільства знань. На нашу думку, такі тлумачення не виправдані. Інформація і знання – не два різні фактори виробництва, а один, тому вони є двома аспектами єдності. Знання становлять зміст інформації, а інформація без знань – ніщо. Так само знання без інформації “мертві”, вони не використовуються, не поширюються. Отже, інформаційнє суспільство й економіка та знаннєві суспільство й економіка – однє й те саме, це синоніми. За історичним значенням вони постіндустріальні.

Для інформації та знання як головного виробничого ресурсу характерні принципово нові особливості. На відміну від традиційних факторів, що були матеріальними, обмеженими, а у процесі виробництва зношувалися фізично та морально й зникали, переставали функціонувати, інформація і знання за своєю сутністю нематеріальні, необмежені й у процесі використання не зношуються, не зникають, а поширюються ще більше. Інформацію та знання виробляють наука й освіта. Це дало підставу деяким дослідникам стверджувати, що наука та освіта – безпосередні фактори розвитку економіки. На жаль, таке тлумачення спрощує їх взаємозв'язок із виробництвом. Розробляючи нову техніку і технологію (наука), готуючи освічених фахівців від робітника до інженера та вченого (освіта), створюються необхідні передумови для розвитку економіки й культури, але ці можливості реалізуються лише у процесі виробництва, оскільки тільки в ньому вони перетворюються на результати виробництва. Якщо у процесі тривалої трансформаційної кризи різко зменшилися масштаби насамперед високотехнологічних галузей економіки, то непотрібними стали висококваліфіковані інженерно-технічні робітники, різко занепади заводська і галузева науки, скоротилася чисельність наукових працівників. Не знаходячи фахового застосування, вони змушені працювати на ринках або шукати заробітку за кордоном та ін. Тому наука й освіта виконують своє завдання лише тоді, коли наукові розробки і підготовлені кадри реалізуються у процесі виробництва. На жаль, і наші наука й освіта недостатньо пов'язані з ринком, виробництвом, а тому розвиваються дуже повільно. Посилення зв'язку науки та освіти з ринком – запорука зростання їх ролі у розвитку економіки, підвищення суспільно-економічної ефективності.

Інформація і знання, становлення нового технологічного способу виробництва докорінно змінюють структуру економіки, місце й роль людини у виробництві та суспільстві. Відбувається перехід від переважання матеріального виробництва до

панування сфери послуг, тобто нематеріального виробництва, від людини економічної (*homo economicus*) до людини творчої (*homo creator*).

Протягом багатовікової історії людину вважали фактором виробництва, а її життя визначалось матеріальними потребами й інтересами. Мотивацією до праці була потреба у виживанні. Важка праця диктувалася необхідністю забезпечення себе і сім'ї. Це визначало становище людини економічної. На останніх етапах індустріальної стадії ускладнення техніки і технології виробництва зумовило поширення загальної, професійно-технічної й вищої освіти, швидке збільшення у загальній зайнятості висококваліфікованих робітників, інженерно-технічних та економічних працівників. Наука глибше проникала у виробництво, що відобразилося у створенні науководослідних центрів, лабораторій, конструкторських бюро тощо безпосередньо фірмами. Це сприяло швидким процесам інтелектуалізації праці, розвитку її творчого характеру. Утвердження інформації та знань як нового фактора виробництва привело до того, що інтелектуалізація праці й зростання її творчого характеру стали поширеним явищем, важливою ознакою нової економіки. Інтелектуалізація праці та посилення її творчого характеру – процеси взаємопов'язані, проте не тотожні. Є роботи, виконувані особами з вищою освітою, але це рутинні процеси, наприклад обліку, у якому немає творчості. І навпаки, відомо, що робітники, які не мали вищої освіти, удосконалювали техніку і технологію виробництва шляхом упровадження раціоналізаторських пропозицій та винаходів.

Виокремлення процесів інтелектуалізації й творчості у праці має велике практичне значення. Воно потребує конкретного підходу до визначення характеру і перспектив кожного виду роботи, шляхів збільшення складових творчості та перетворення процесу праці на творчу працю.

На відміну від традиційних факторів виробництва, які головним чином примножували фізичні сили людини, інформа-

ція і знання ґрунтуються на реалізації та розвитку прихованих можливостей людського розуму. Інтелектуальний характер самого фактора виробництва зумовлює появу низки нових понять: “інтелектуальний продукт”, “інтелектуальна праця”, “інтелектуальна власність”, “інтелектуальний капітал” та ін. Це сприяє переходу процесів інтелектуалізації праці на новий рівень, істотно змінює мотивацію праці. Не потребуючи зовнішніх стимулів, матеріальних, а тим більше адміністративних, праця стає внутрішньою потребою творчої людини. Адже саме у праці вона самовизначається, знаходить втілення своїх пошуків. Отже, в інформаційному суспільстві людина із засобу виробництва, придатка машини перетворюється на мету і критерій розвитку економіки та суспільства, з економічної людини стає творчою, її вільний розвиток вважають запорукою розвитку суспільства.

Теорія інформаційного постіндустріального суспільства, розкривши головні положення економіки та суспільства, стала методологічною основою визначення закономірних ступенів цивілізаційного прогресу, чіткої періодизації людської історії як єдності доіндустріального, індустріального й інформаційного, постіндустріального, суспільств. Водночас технологічний принцип, що лежить у її основі, дає змогу з'ясувати структуру сучасного світу. Майже 15 % населення нашої планети, тобто “золотий мільярд”, живе в розвинутих країнах, у яких відбувається становлення інформаційного технологічного способу виробництва й інформаційного суспільства. Друга частина – приблизно половина населення – живе за індустріального способу виробництва та індустріального суспільства. Решта населення Землі (майже третина) проживає у країнах і відсталих районах окремих країн, що перебувають на доіндустріальному етапі суспільно-економічного розвитку. Притаманна йому форма існування – взаємодія з природою, використання природних джерел енергії (м'язи людини і тварин, енергія сонця, вітру і води), примітивні способи виробни-

цтва – визначає і його обмежені обсяги, і вкрай незадовільні умови життя та праці.

Деякі науковці вважають, що “класифікація економічних систем (поділ їх на аграрні, індустріальні та постіндустріальні) є односторонньою, оскільки ігнорує тип власності”¹. Як відомо, досить тривалий час структура світу визначалася за соціально-економічним принципом та формами власності. На основі цього виокремлюють соціалістичні країни, де переважали суспільна власність і “найпрогресивніший” суспільний устрій. Але ці країни значно відставали від розвинутих капіталістичних за рівнем економічного розвитку. Останні досягли високого рівня розвитку продуктивних сил, спираючись, як тоді вважали, на приватну власність і виробничі відносини, що не відповідали суспільному характеру та рівневі розвитку продуктивних сил. Третю групу становили країни, що розвиваються, але й вони були неоднорідними: частина їх дотримувалася соціалістичної орієнтації, а частина розвивалася капіталістичним шляхом. Неважко зрозуміти, що застосування соціально-економічного принципу, форм власності давало нечітку, суперечливу картину сучасного світу. Технологічний спосіб виробництва як важлива складова продуктивних сил, суспільного способу виробництва визначає розвиток економічних відносин, форм власності зокрема. Завдяки цьому застосування технологічного принципу формує картину сучасного світу.

Критерієм істинності теорії є практика, яка доводить практичне значення теорії інформаційного постіндустріального суспільства. Незважаючи на це, і в теорії, і в практиці відбуваються процеси, які важко пояснити. На нашу думку, причина полягає у викривленому розумінні інституціоналізму і його складових, неспроможності реально оцінити значущість головних напрямів, унаслідок чого недооцінюється, а то й узагалі

¹ Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1 / за ред. С. В. Мочерного. – К. : Академія, 2000. – С. 395.

принижується класичний інституціоналізм і підноситься неоінституціоналізм.

У низці сучасних підручників з історії економічних учень інституціоналізм подано за такою логікою: спочатку характеризують “ранній” інституціоналізм, а завершують розділ викладенням теорії неоінституціоналізму. Водночас теорію інформаційного постіндустріального суспільства розглядають не під її назвою, а у підрозділі “Еволюція інституціоналізму у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.”. Якщо теорію неоінституціоналізму розкривають детально, тобто виділено і спеціально розглянуто теорію прав власності й трансакційних витрат, теорію суспільного вибору, напрями інституціональних змін у новій економічній історії, то теорію постіндустріального суспільства визначають як одну з рядових у множині концепцій і теорій під загальною назвою “соціально-інституціональні технократичні концепції”. Фактично, крім того, що її не розглядають окремо, їй додали негативну характеристику “технократична”, тобто науково неповноцінна, не зовсім наукова. З такої логіки випливає висновок, що неоінституціоналізм – вершина досягнень інституціоналізму, а теорія інформаційного постіндустріального суспільства – щось другорядне.

Ті, хто дає викривлену картину інституціоналізму, яка зумовлює недооцінювання і приниження теорії інформаційного постіндустріального суспільства, мають пам’ятати, що це вже дорого коштувало і коштує сьогодні для України.

По-перше, Україна формує економічну політику лише на ринковій теорії та зовсім не враховує об’єктивний процес становлення нового технологічного способу виробництва. Це призвело до того, що ринкові перетворення обмежилися реформуванням виробничих відносин (приватизація, роздержавлення, демонополізація), а науково-технологічне вдосконалення виробництва, зміни структури економіки не врахували.

По-друге, Україна мала 35–40 % кібернетичного потенціалу Союзу, але не скористалася цим, тому що керівники, які прий-

мали рішення, не зрозуміли роль і значення інформаційних технологій, програмного забезпечення і діяли відповідним шляхом. Водночас Індія, відстала країна, протягом останніх десятиріч перетворилась на світового лідера з виробництва програмного забезпечення і щорічно експортує його на понад 30 млрд дол. США.

По-третє, Україна запізнилася з науковим розробленням і законодавчим регулюванням інтелектуальної власності, виявилась країною, де виробляється і реалізується піратська аудіовізуальна продукція. Її занесено в “чорні списки”, що негативно вплинуло на її імідж.

По четверте, курс економічної теорії, що викладається у ВНЗ, обмежується ринковою теорією, не дає майбутнім фахівцям уявлень про історичну перспективу, становлення нового фактора виробництва – інформації та знань.

Отже, детальне знання теорії інформаційного постіндустріального суспільства, втілення її у навчальний процес, активне поширення знань з цієї теорії мають не лише теоретичне, світоглядне, а й практичне, політичне значення. І робити це варто активно, наполегливо, розуміючи, що знання і широке використання інформаційних технологій як нових, прогресивних та ефективних – потужний фактор подолання економічного відставання України, прискорення соціально-економічного розвитку.

Сучасний інституціоналізм класичного напрямку, спираючись на об'єктивний процес зростання науково-технічного прогресу в розвитку економіки і суспільства, визначив, що розвиток технології є причиною зміни і розвитку інститутів. Акцент змістили на технологічну організацію виробництва, довівши таким чином, що технологічні способи виробництва – одна з визначальних форм рівня розвитку економіки на певному етапі. На цій основі сучасний інституціоналізм створив теорію розвитку людської цивілізації та її постіндустріальної стадії. Такі висновки зроблені всупереч і класичній, і неокласичній теоріям, які виключали дослідження технології

економічною теорією. Сучасні інституціоналісти значно розширили сферу економічного аналізу і збагатили методологічний арсенал як економічної теорії, так і економічної науки загалом. Вони дали змогу реалізувати ідеї Т. Веблена про еволюційний, природно-історичний розвиток економіки і розробленої на їх підставі теорії Й. Шумпетера про еволюційну економіку, інноваційний тип її розвитку, що ґрунтується насамперед на науково-технічних нововведеннях. Здавалося, що цей прорив мають високо оцінити. Однак усупереч реаліям намагаються принизити ці досягнення шляхом приклеювання ярлика “технологічний” чи “технократичний детермінізм” до теорії постіндустріалізму.

На думку авторитетних учених, “основним недоліком теорій (“індустріального” і “постіндустріального” суспільств. – Авт.) є застосування принципу технологічного детермінізму, тобто намагання обґрунтувати появу нових типів суспільства лише розвитком техніки, виникненням нового елемента в системі продуктивних сил – інформації”¹. Однак у процесі дослідження сучасної економічної літератури з’ясовано, що немає прикладів, коли б усе зводилось до технологічних змін. Навпаки, їх розглядають у системі змін економічних виробничих відносин, місця і ролі людини в системі поділу праці, переходу від соціально-класової структури суспільства до соціально-професійного поділу суспільства на прошарки, утвердження не лише інтелектуального, а й творчого характеру праці, що порушує позиції ринкової економіки та її основу – вартість. На базі нового технологічного способу виробництва розгортається широка, зумовлена ним, соціально-економічна характеристика нового суспільства². І взагалі, важко зрозуміти, як сталося, що науково-технічна сфера – одна з головних і визначаль-

¹ Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 3 / за ред. С. В. Мочерного. – К. : Академія, 2002. – С. 9.

² Чухно А. А. Твори : у 3 т. Т. 2: Інформаційна постіндустріальна економіка / А. А. Чухно. – К., 2006. – 512 с.

них у творчій діяльності людини, яка докорінно змінила умови праці та життя людей, звільнила їх від тяжкої фізичної праці, надала їм передову сучасну техніку, значно підвищила продуктивність праці і забезпечення, в економічній теорії не лише не отримала високої оцінки, а навпаки, принижується.

Історично термін “технологічний детермінізм” виник як принцип методології, згідно з яким складні соціально-економічні процеси пояснюються або перебільшенням ролі технічного фактора, або їх одностороннім трактуванням із його позицій. Тобто сутність цього поняття – неправильне, викривлене трактування значення науково-технічного прогресу в розвитку економіки та суспільства. Критичне пояснення змісту принципу технологічного детермінізму, на нашу думку, виправдане. Але є об’єктивний процес зростання ролі НТП у прогресі цивілізації, і його не можна ототожнювати з методологічним принципом.

Справа полягає в тому, що знаряддя праці, техніку виробництва вважають найреволюційнішою складовою продуктивних сил, а отже, і суспільного способу виробництва. Вони визначають рівень продуктивності праці, обсяги виробленої продукції, створюють умови для найповнішого задоволення потреб населення. Водночас їх розвиток активно впливає на соціально-економічні відносини, насамперед змінює місце і роль людини у виробництві, зумовлює зростання її професійно-технічної майстерності, що є критерієм розвитку економіки і суспільства. К. Маркс зазначав, що економічні епохи розрізняються не за тим, що виробляється, а за тим, як виробляється, за допомогою яких засобів праці¹. Причому не власне форми власності на засоби виробництва, а їх взаємодія з технікою і технологією визначали утвердження капіталістичних виробничих відносин.

¹ *Маркс К.* Сочинения : в 50 т. Т. 25, ч. 2 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1962. – С. 191.

Наприклад, у процесі первісного нагромадження капіталу багатьох невеликих господарів позбавляють власності, вони перетворюються на пролетарів, котрі змушені найматися до власників засобів виробництва. Такі потужні зрушення у відносинах власності, як відомо, означали лише формальне підкорення праці капіталу. І тільки поглиблення поділу праці у машинному виробництві, посилення спеціалізації робітників, перетворення їх на часткових працівників, тобто таких, які виконують часткові операції з виготовлення продукту, роблять їх придатком машини. Отже, розвиток машинної техніки означає такий важливий соціально-економічний процес, як перехід від формального до реального підкорення праці капіталу, утвердження капіталістичних виробничих відносин.

Теорія інформаційного постіндустріального суспільства розвинулась у напрямі від узагальнення технічного вдосконалення знарядь праці до визначення трьох технологічних способів виробництва, котрі стали основою формування і розвитку доіндустріального, індустріального та інформаційного постіндустріального суспільств. Інакше кажучи, об'єктивний процес зростання техніки і технології, відображений у формі технологічних способів виробництва, сприяв утворенню і розвитку певних суспільств.

Більше того, нині виявляються такі процеси, які ще органічніше включають науково-технічний прогрес у систему суспільно-економічного прогресу.

Інформація і знання істотно змінюють місце і значення людини у виробництві й суспільстві. Якщо в індустріальному суспільстві машинна техніка була втіленням капіталу і її використовували з метою експлуатації найманих робітників, то в новому суспільстві інформація і знання – надбання людини. Вона є і власником, і носієм знань, володіє робочою силою і виробничими уміннями, навичками використання цих знань у процесі виробництва. Тобто якщо раніше засоби виробництва протистояли працівнику, були засобом економічного примусу

до праці, то тепер це протистояння долається. Засоби виробництва – знання – органічно поєднуються з робочою силою. Японський економіст і соціолог Т. Сакайя ще у 1992 р. зазначив, що нове суспільство відрізняється від індустріального тим, що в ньому діє “тенденція до об’єднання праці та засобів виробництва”¹ (він широко аргументує це положення).

Людина перетворюється на головний фактор виробництва. Слід зазначити, що вона завжди відіграла цю роль, але раніше це пов’язувалося з тим, що лише жива праця людини приводила в рух знаряддя праці, які без неї були б “мертвими”, незалежно від становища особистості у виробництві. Нині ситуація докорінно змінюється. Людина не лише стає носієм і власником знань, до неї пристосовується техніка, що є засобом ефективного виконання виробничих операцій, збільшення можливостей людського організму. Розум і воля людини, її намагання внести у справу якнайбільше знань і вмінь, досвіду і навичок перетворюють людину не лише на основну фігуру виробництва, а й на творця та регулятора виробничого процесу. Внаслідок цього “суперечність між працею і засобами виробництва, що було постійною ознакою з часів промислової революції, почне вирішуватися, і в суспільстві майбутнього переважатиме нова концепція господарства, в якій ці дві складові гармонічно поєднуються воедино”². Зміни, що розпочалися у 80-ті роки ХХ ст., – “початок переходу до суспільства нового зразка; ...ці зміни не обмежаться технологічними нововведеннями, вони докорінно перетворять усю соціальну структуру”³.

Це свідчить, що не форми власності визначають суспільно-економічний прогрес, як стверджують деякі теоретики, а сучасна науково-технологічна революція. У її результаті відбулися

¹ Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или история будущего / Т. Сакайя // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 354.

² Там же.

³ Там же. – С. 357.

значні зміни не лише в техніці й технології виробництва, а й у системі виробничих відносин загалом, починаючи з форм власності, у поділі праці та взаємному обміні діяльністю, формах розподілу. Провідні країни у процесі переходу до нового етапу цивілізації демонструють переваги еволюційного характеру розвитку економіки, коли не соціальні революції, а науково-технологічний прогрес визначає істотні зрушення і у продуктивних силах, і у виробничих відносинах, тобто й у формах власності, і в соціальній структурі суспільства, і в інших складових, що в сукупності означає глибокі якісні зміни в суспільстві.

Завдання економічної теорії полягає в тому, щоб не лише правильно оцінити нинішню ситуацію, а й з'ясувати вплив науково-технологічного прогресу на розвиток економіки та суспільства, адже це – головний чинник зростання продуктивності праці. Приблизно три чверті працівників зайняті у сфері послуг, насамперед в освіті, науці, культурі, охороні здоров'я, тобто в галузях, що безпосередньо сприяють розвитку людини, її розумових і фізичних властивостей. Це означає докорінні зміни не тільки у зайнятості, а й у характері праці. Якщо в матеріальному виробництві переважала фізична праця, у тому числі й важка, що відобразилося на професійно-освітньому та культурно-технічному рівнях робітників, то у сфері послуг головною стає розумова, інтелектуальна праця та її найвища форма – творча, що пов'язано зі значним зростанням освітнього й культурного рівнів працівників.

Докорінна зміна співвідношення між матеріальним виробництвом і сферою послуг як відображення нового рівня продуктивності праці створює передумови для переходу людства від “царства потреби” до “царства свободи”.

На нашу думку, це переконливо свідчить про те, що зростання ролі НТП у суспільно-економічному прогресі потребує його адекватного відображення в економічній теорії. Якщо класична і неокласична школи обходилися без цього, то заслуга інституціональної теорії класичного напрямку полягає в

тому, що вона, спираючись на наукове пізнання НТП, структуризацію його розвитку у вигляді технологічних укладів і технологічних способів виробництва, втілила їх в економічну теорію і перевела її на новий рівень, коли технологічні процеси розглядають у єдності з економічним розвитком, удосконаленням виробничих і суспільних відносин. Це якісно новий рівень економічної теорії та методології, що не лише відображає сучасний рівень пізнання, а й нерозривно пов'язаний зі становленням нової, постіндустріальної парадигми.

4.2. СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сам термін “постіндустріальне суспільство” виник ще на початку ХХ ст. Але він був далекий від визначення нової стадії суспільно-економічного розвитку і використовувався як протиставлення індустріальному суспільству з його глибокими суперечностями і конфліктами. Різноманітні дослідження поступово наповнюють це поняття змістом, який відбиває реалії сучасного життя. Тому вважається, що зміст цього поняття наближається до сучасного, проте все ж ще далеко від того поняття, яке введено у науковий оборот американським соціологом Д. Рісменом у 1958 р. Стаття Рісмена¹ мала порівняно частковий характер, проте автор дав це поняття у назві статті, що забезпечило і статті, насамперед її назві, широкий розголос. Адже саме цей автор певною мірою проявив розуміння внутрішнього змісту теорії постіндустріального суспільства.

Хоча поняття “постіндустріальне суспільство” народилося у ХХ ст., навіть у другій його половині, сама теорія постіндустріального суспільства як породження цивілізаційного про-

¹ Див.: *Riesman D. Leisure and Work in Postindustrial Society / D. Riesman // Mass Leisure. – 1958. – Vol. 3. – P. 363–385.*

гресу сягає далеко в глибину віків, оскільки якості, властиві вищій стадії суспільно-економічного прогресу, є результатом багатомілітичної історії розвитку людського суспільства. І інтелектуально-інформаційні технології, і знання, тобто все, на чому базується постіндустріальне суспільство, їхні елементи формувалися з розвитком цивілізації і збагачувалися разом зі зростанням продуктивних сил, науки та освіти. Хоча головний зміст цього поняття інтенсивно формувався протягом останніх двох з половиною сторіч.

Сьогодні існують два підходи до вирішення проблеми формування теорії постіндустріального суспільства.

Одні дослідники¹ виходять з того, що технологічна організація суспільства є вихідною засадою, з якої і треба починати формування теорії постіндустріального суспільства. Вони вважають, що в епоху Просвіти створене підґрунтя, яке сприяло промислового перевороту, перетворенню технології у визначальну рису цивілізаційного прогресу.

Інші вчені керуються тим, що знання є головним виробничим ресурсом вищого етапу людської цивілізації, тому бачать початок формування постіндустріальної теорії у Давній Греції, тобто тоді, коли розпочалось наукове пізнання світу, коли почала складатись наука. Отже, ці два підходи визначаються предметом дослідження, що зумовлює і внутрішній зміст, і історичні межі дослідження. На думку перших, саме в епоху Просвіти дослідники почали зосереджуватися не так на проблемах політичного устрою суспільства чи його духовної сфери, як на економічних аспектах життя суспільства і, що особливо цікаво, навіть на проблемах технології виробництва. Прикладом цього є книга Ж.-А. Кондорсе “Ескіз історичної картини прогресу людського розуму”, в якій автор визначає етапи тех-

¹ Перший підхід реалізований В. Л. Іноземцевим у статті: *Иноземцев В. Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире / В. Л. Иноземцев // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 10.*

нологічного та господарського прогресу цивілізації і при цьому намагається пов'язати їх з періодами еволюції людського розуму. Саме в той час важливі проблеми економічної теорії досліджувались А. Смітом, А.-Р. Ж. Тюрго та ін. Водночас активно розроблялися філософські та історичні процеси багатьма видатними істориками, філософами, соціологами.

З розгортанням промислового перевороту, який відкрив індустріальну епоху, реалізація ідей часів Просвіти набирає дедалі більш ширшого характеру. Розкривається сутність індустріалізму, значення індустріальної цивілізації, її відмінності і зв'язок з попередніми епохами. На перших етапах ідеологи індустріального суспільства вважали, що нові економічна і соціальна системи вільні від гострих класових суперечностей, що були властиві попередньому суспільству. Причому перевага нового суспільства вбачалася у відсутності класу, який володів не лише землею як головним засобом виробництва, а частково й людьми, у відсутності особистої залежності і позаекономічних методів привласнення суспільного продукту. На зміну цьому класу прийшли промисловці, підприємці, люди, які організували виробництво, займаються створенням продукту для задоволення потреб людей. Виходячи з цих умов А. де Сен-Сімон обґрунтовував необхідність всілякої підтримки організації промисловості. Він відразу ж оцінив зростаючу роль технічних і наукових знань, їхнього активного нагромадження і використання в інтересах розвитку виробництва та суспільства в цілому. А. де Сен-Сімон вважав, що промисловий клас – це основний клас, без якого не може існувати і розвиватися суспільство. Ідеї рівності, рівноправ'я, проголошені ідеологами Просвіти, заперечували права наслідування та привілеїв, властивих попереднім суспільствам, визначали становище людини у суспільстві виходячи тільки з її праці, особистих здібностей та майстерності.

Дуже важливо те, що соціалісти-утопісти, які до недавнього часу вважались відірваними від життя мрійниками, виявилися

пророками суспільства, де будуть реалізовані сподівання про добробут і щастя людей. На думку А. де Сен-Симона, промисловці стануть у майбутньому панівним класом і забезпечать добробут держави та суспільний спокій, суспільство володітиме всім тим індивідуальним і суспільним щастям, на яке тільки може сподіватись людська природа”¹.

Як видно із викладеного, цей, перший підхід спирався на виділенні як визначальних економічної сфери суспільства і навіть технології виробництва. Оскільки цивілізаційний підхід забезпечує і періодизацію історії суспільства, і характеризує його стадії саме на основі розвитку продуктивних сил, зміні технологічних способів виробництва, то цілком логічно визнати, що перший підхід обґрунтований, має під собою серйозні підстави.

Проте з розвитком постіндустріального суспільства та його економіки обмежуватися характеристикою категорії технологічного способу виробництва неможливо. Адже головним ресурсом його є інформація і знання. Тому другий підхід полягає в тому, щоб розкрити і суть, і переваги цієї стадії суспільно-економічного розвитку, необхідно дослідити, чому і як саме ці творіння людини із важливого явища перетворилися у визначальний фактор прогресу людської цивілізації. Другий підхід зосереджується на виявленні, що таке знання, які етапи зростання вони пройшли, чому саме на постіндустріальній стадії знання відіграють таку величезну роль².

П. Дракер, відомий західний соціолог, вважає, що існують лише дві теорії про функції і значення знання і виникли вони у Давній Греції. Сократ вважав, що єдина функція знання – це самопізнання, тобто інтелектуальне, морально-етичне і духо-

¹ Див.: Сен-Симон А. Катехизис промышленников / А. Сен-Симон // Избр. соч. : в 2 т. Т. 2. – М. ; Л., 1948. – С. 153.

² Див.: Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 70–100.

вне зростання людини. Другий грецький філософ Протагор вважав, що мета знання – зробити діяльність людини успішнішою та ефективнішою.

Поняття “знання”, “вміння” та “навички” розрізнялися. У грецькій мові є слово *techne* (вміння, навички), до якого і Сократ, і Протагор ставились з повагою. Але *techne* не означало знання, бо воно не містило якихось принципів і передбачало лише конкретне використання, тобто вміння і навички, що їх можна було набути у процесі праці чи навчання. До 1700 р. і навіть пізніше в англійській мові поняття “ремесло” називалось словом “*mystery*”, тобто таїнство. І не лише через те, що людина, яка оволодівала тайнами ремесла, давала клятву не розкривати його секрети, а й тому, що ремесло було недоступне тому, хто не пройшов навчання і не оволодів на практиці його таємницею.

Після 1700 р. протягом років п'ятидесяти сформувався поняття “технологія”, яке об'єднало *techne*, тобто секрет ремесла, та “-логія”, тобто організоване, систематизоване, цілеспрямоване знання. Це поклало початок створенню перших технічних навчальних закладів, виникненню професії інженера.

Паралельно у Великобританії між 1750 та 1800 роками з'явилися патенти, які видавалися з метою сприяння застосуванню знань для розробки нових знарядь праці, виробів та виробничих технологій, а також для заохочення винахідників, які робили свої відкриття загальним надбанням. Це відкрило цілу епоху бурхливого технічного винахідництва. Величним творінням, яке свідчило про перехід від ремесла до технології, стала “Енциклопедія” – одна із найзначніших книг в історії, видана французькими просвітителями з 1751 по 1772 р. У цій знаменитій праці була зроблена спроба подати в організованому і систематизованому вигляді знання про всі ремесла, щоб люди могли навчатися їм, не вступаючи до навчальних закладів. Основна ідея цього твору полягала в тому, що досягнення високих результатів у матеріальній діяльності від роз-

робки знарядь праці і технологій до виробництва готових виробів забезпечуються на основі систематичного аналізу і цілеспрямованого застосування знань.

Перші технічні школи та “Енциклопедія” відіграли велику роль, бо вони звели воедино, зробили загальним надбанням *techné*, тобто навички і секрети різних ремесел, які формувалися протягом тисячоліть. Як відзначає П. Дракер, практичний досвід вони перетворили на знання, практичне навчання – в підручники, секрети – в методологію, а конкретні дії – у прикладну науку¹. Все це сприяло тому, що виробництво, засноване на вмінні, навиках і майстерності ремісників, миттєво перетворювалося на виробництво, засноване на техніці і технологіях. Зрештою все це стало основою для промислової революції – процесу глобального перетворення суспільства і цивілізації на базі розвитку техніки.

Нова техніка і технологія істотно піднесли роль знання, без якого не можна створювати нові зразки, обумовили величезні потреби в капіталі, обсяги якого не можна було порівняти з обсягами ремісництва. Вони сприяли концентрації виробництва, переходу до такої форми організації виробництва, як мануфактура. Накопичені знання необхідно було зосереджувати вже не у численних дрібних майстернях, а під одним дахом.

Для застосування нової техніки і технології потрібно було багато енергії, джерелом якої служили вода або пара. Це теж потребувало великого машинного виробництва. Показово, що Адам Сміт видав свою головну працю саме у рік отримання Джеймсом Уаттом патенту на вже вдосконалену парову машину. Проте А. Сміт не приділяв уваги фабрикам, верстатам тощо, він аналізував ремісничє виробництво. П. Дракер показує, що і після наполеонівських війн фабрики і верстати ще не

¹ *Дракер П.* Посткапиталистическое общество / П. Дракер // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С.81.

стали визначальним фактором ні у господарстві, ні в працях вчених. Лише О. Гамільтон у США підготував “Доповідь про виробництво” (1791 р.), в якій обґрунтував невідворотність того, що машинне виробництво швидко стане основною формою господарства. Але і на цю доповідь не звернули уваги і лише після його смерті (1804 р.) повернулись до неї.

П. Дракер аналізує художню літературу і показує, як поступово Оноре де Бальзак та Чарльз Діккенс освоювали становлення капіталістичної промисловості і лише у 1854 р. Діккенс пише роман “Важкі часи”, в якому яскраво розкривається промисловий лад, гострий конфлікт на ткацькій фабриці, жорстока класова боротьба. Навіть противники марксизму, зважаючи на жорстоку реальність, визнавали марксів аналіз “внутрішніх суперечностей капіталізму”. Саме ця реальність спричиняла те, що багато освічених людей висловлювалися на користь соціалізму.

Отже, протягом першого етапу трансформації знань, останні використовувалися для розробки знарядь праці, виробничих технологій та видів готової продукції. Це стало початком промислової революції, виникнення нових класів – буржуазії, пролетарів і класових війн.

З подальшим поглибленням пізнання індустріальної системи два добре відомі представники позитивізму у суспільних науках – О. Конт і Дж. С. Мілль дійшли висновку, що індустріальне суспільство не може усунути нерівність, що чимало людей потерпають від недостатнього забезпечення. Разом з тим, вони підкреслювали, що причина цього явища не в тому, що це якісь нижчі у фізичному чи моральному відношенні люди. Навпаки, вони показали, що причиною є недосконалість їхнього соціального оточення, тобто тогочасного суспільства.

О. Конт та Дж. С. Мілль працювали над визначенням місця індустріального ладу в історії людства, протиставляючи і порівнюючи буржуазне суспільство з феодальним. О. Конт вба-

чав, що усунення феодалізму з історичної арени є об'єктивним, природним процесом, який відбувався протягом не одного століття, незалежно від людської волі, і врешті-решт, є об'єктивним результатом руху цивілізації. При пануванні і під впливом феодальної системи, як писав Дж. С. Мілль, у цивілізації відбувся значний прогрес, і причиною падіння цієї системи були не її недоліки, а позитивні риси, а саме: прогрес, який відбувся під його впливом, завдяки чому людство стало бажати і стало здатним здійснити кращу соціальну форму, ніж та, яку забезпечував феодалізм.

У процесі об'єктивного аналізу переходу суспільства від однієї форми до іншої виявилась роль продуктивних сил у цьому процесі і була створена наукова періодизація історії суспільства.

Вже тоді вчені вийшли на зачатки теорії постіндустріального суспільства.

У другій половині XIX ст., спираючись на розробки А. де Сен-Сімона, О. Конта та Дж.С.Мілля, на аналіз феодального та буржуазного суспільств та з урахуванням високої оцінки Контом і Міллем діяльності “промисловців” і буржуазного суспільства в цілому, багато філософів і соціологів зробили новий крок у дослідженні та використанні технологічної організації виробництва для визначення окремих історичних стадій розвитку цивілізації. Представники “історичної” школи у політичній економії виділили епоху дикості, а також пастушої, землеробської, землеробсько-мануфактурної та землеробсько-мануфактурно-комерційної стадій¹.

“Нова історична школа”, продовжуючи вивчення історичного процесу на основі виробництва та обміну благ, завершила

¹ Див.: Лист Ф. Национальная система политической экономии / Фридрих Лист // Лист Ф. “Национальная система политической экономии”. Граф С. Ю. Витте. “По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист”. Д. И. Менделеев. “Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года” / пер. с нем. К. В. Трубникова, предислов. В. Фадеев. – М. : Европа, 2005. – С. 13.

створення концепції періодизації історії людського суспільства. Це був ще один істотний внесок у розробку теорії постіндустріального суспільства. Адаже і застосовані методологічні підходи, і висновки, одержані на основі здійсненого аналізу, відповідали природі постіндустріального суспільства.

Поряд з періодизацією історичного процесу теорія постіндустріального суспільства включає в себе і низку інших складових. Ще на зорі свого зародження в епоху Просвіти була зроблена спроба простежити залежність між етапами технологічного та господарського прогресу цивілізації та періодами еволюції людського розуму (Ж.-А. де Кондорсе). На наступних етапах розвитку суспільства цей підхід був значно розширений і досліджувалась залежність між зростаючими технологічними факторами і змінами соціальної структури суспільства. Саме цей науковий напрям представляла відома праця Т. Веблена¹, у якій він здійснив глибокий аналіз промислової системи у її взаємодії з інституційною структурою суспільства. Крім того, що ця робота заклала початок інституційному напрямку в політичній економії, який сьогодні є одним із провідних, теорія Т. Веблена розкрила дію багатьох факторів на модифікацію соціальної структури суспільства, на форми організації обміну, взаємодію між соціальними групами і класами, формування індивідуальної мотивації. Велика палітра різноманітних соціальних проблем, врахування багатьох факторів зробило цю працю значною подією у суспільній науці першої половини ХХ ст. Вона, як вже вказувалось, стимулювала розвиток інституційного напрямку в науці. Для постіндустріальної теорії значення концепції Т. Веблена полягає в тому, що вона значно конкретизувала ідею стадій технологічного зростання, перевівши її на рівень розкриття закономірностей господарського розвитку залежно від соціальної та політичної систем тієї чи іншої країни.

¹ *Veblen Th. The Theory of Businss Enterpiese / Th. Veblen. – N. Y. : Charles Scribner's Sons, 1915.*

Отже, розгляд двох підходів при дослідженні процесів становлення індустріального суспільства показує, що із всієї структури поняття “знання” на перший план виходять “вміння” і “навички”, з реалізацією яких пов’язаний розвиток ремесла. І лише всередині XVIII ст. виникає поняття “технологія”, яке вже поєднує в собі і секрети ремесла, і цілеспрямоване знання. Саме в цей час виникають патенти, розвивається винахідництво, знання дедалі ширше використовуються для удосконалення техніки і технології виробництва, для поліпшення підготовки кадрів, розвитку вміння і навичок. Все це стало основою переходу суспільства до нового технологічного способу виробництва у вигляді крупного машинного виробництва. Інакше кажучи, підхід, спрямований на розкриття ролі і значення знань, здавалося дещо загальний і начебто абстрактний, неминуче обумовив виникнення технологій як єдності знань і вмінь, розкриття суті і ролі промислового перевороту.

Прихильники другого підходу зробили порівняльний аналіз буржуазного і феодального суспільств, визначили їхнє місце у цивілізаційному процесі, розкрили взаємозв’язок економіки і соціальної сфери, значення останньої для розвитку економіки і суспільства в цілому, показали творчу роль підприємців і промисловців у становленні індустріального суспільства.

Хоча пізнання йшло різними шляхами, у підсумку, розробки і висновки доповнювали один одного і забезпечували створення єдиної концепції становлення індустріального суспільства.

На другому етапі, який почався приблизно у 1880 р. і досяг своєї кульмінації наприкінці Другої світової війни, знання у новому їх розумінні почали застосовувати до трудової діяльності. Результатом стала революція у продуктивності праці.

У цей період істотно змінилися значення і роль знань: 250 років тому вони почали застосовуватись для розробки знарядь праці, технологій і нових видів продукції. Революція у продуктивності праці розпочалась тоді, коли, як вважає П. Дракер, американець Ф. Тейлор вперше застосував знання для аналізу

продуктивної діяльності і проектування трудових процесів. Відомо, що у рабовласницькому і феодальному суспільствах вважалося, що праця – це обов’язок рабів, кріпосних селян, а рабовласники і феодала ввели бездіяльний спосіб життя. І капіталісти спочатку були зацікавлені, щоб робітник працював довго, напружено і інтенсивно. І хоча П. Дракер пише, що Ф. Тейлор не намагався підвищувати прибуток капіталіста, що від підвищення продуктивності праці мав виграти насамперед робітник, а не господар, з історії добре відомо, що система наукової організації праці, започаткована Ф. Тейлором, була використана для інтенсифікації праці, підвищення ступеня її експлуатації. Тому її називали “потогінною системою”¹.

Однак безперечно і те, що саме Ф. Тейлор застосував знання для дослідження і вдосконалення процесу праці, організації праці на підприємстві. До цього, як зазначає П. Дракер, трудові процеси не вивчалися, навіть записувати нічого не дозволялось, не було ніяких креслень чи ескізів робочих завдань.

¹ Потогінний характер системи організації праці в індустріальній економіці визнає О. Тоффлер. (Див.: *Тоффлер О. Будущее труда / О. Тоффлер // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 252*). Про те, що “тейлоризм” – це не однозначна проблема, свідчить Ф. Фукуяма. Він ставить питання: чи є тейлоризм неминучим наслідком розвитку техніки... чи існували альтернативні форми організації фабричного виробництва, які дали б робітникам більші можливості для ініціативи і самостійності? І відповідає: “Представники однієї крупної американської школи соціології вважали, що з часом усі розвинуті суспільства придуть до тейлорівської системи відносин між робітниками та адміністрацією підприємств. Цю думку поділяли багато критиків індустріального суспільства, які вважали подібний поділ праці неминучим наслідком капіталістичної форми індустріалізації. У межах цієї системи людина приречена на відчуження: машини, створені во ім’я його власних інтересів, стали господарями над людьми, а сама людина виявилася гвинтиком у системі масового виробництва (Див.: *Фукуяма Ф. Доверие, социальные добродетели и созидание благосостояния / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 148, 149*).

Профспілки оберігали секрети майстерності. Тейлор довів, що роботу можна проаналізувати і уявити як низку простих дій, які повторюються, і кожну з них слід виконувати певним найірраціональнішим способом і за визначений час. Тейлор вважав, що влада на підприємстві не повинна належати підприємцю на основі права власності, що підприємством мають управляти найпідготовленіші для цього люди. Все це викликало обурення і профспілок, і підприємців-капіталістів, його називали “соціалістом”, “заколотником” тощо. Але життя поступово підтверджувало правоту Тейлора. Особливо це проявилось у роки Другої світової війни. США, спираючись на тейлорівські принципи, у короткі строки змогли перетворити абсолютно некваліфікованих робітників, які народилися і вирости в доіндустріальну епоху, в першокласних зварників та суднобудівників.

За 100 років до нього А. Сміт вважав, що для придбання ремісничих навичок, необхідних для виробництва високоякісних виробів, населенню будь-якого регіону потрібно не менше 50 років, або навіть ціле століття. При цьому він спирався на досвід виготовлення музичних інструментів у Богемії та Саксонії і шовкових тканин у Шотландії. Через 70 років після А. Сміта, приблизно у 1840 р., німець А. Борзиг (1804–1854) розробив свою систему професійно-технічного навчання, яка поєднувала практику на заводі під керівництвом наставника з теоретичною підготовкою в училищі. Ця система і нині використовується. Але й вона розрахована на навчання протягом 3–5 років. А американці спочатку, у роки Першої світової, але особливо під час Другої світової війни на основі тейлорівських працівників забезпечували підготовку першокласних спеціалістів всього за кілька місяців. Саме цей фактор більш ніж будь-який інший забезпечив розгортання воєнного виробництва США.

П. Дракер вважає, що всі економічно розвинуті країни – Великобританія, США, Німеччина – стали такими завдяки лі-

дерству у розвитку техніки і технології. А країни, які швидко розвинулись після Другої світової війни – Японія, Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур, зобов'язані своїм піднесенням системі професійно-технічної освіти за Тейлором. Вона дозволила цим країнам в короткий строк навчити робітників практично доіндустріальної епохи (а тому низько оплачуваних) працювати на рівні світових стандартів продуктивності.

Застосування знань до організації праці забезпечило бурхливе зростання її продуктивності. Як зазначає П. Дракер, протягом століть здатність робітників виробляти чи переміщувати вироби не збільшувалась. З переходом до машинного виробництва обсяг виробництва зріс. Але продуктивність праці самих робітників залишалась не вищою, ніж у майстрів Давньої Греції чи будівельників доріг у Римі.

Так, із застосуванням знань до організації праці вже через кілька років продуктивність праці стала підвищуватись щорічно на 3,5–4 %, а це означає, подвоюватися приблизно за вісімнадцять років. З того часу як почали запроваджуватися наукові принципи, продуктивність праці у розвинутих країнах збільшилась разів у п'ятдесят. Таке безпрецедентне зростання забезпечило підвищення матеріального добробуту і поліпшення якості життя населення передових країн.

За оцінками П. Дракера, приблизно половина цієї додаткової продуктивності праці втілилася у збільшенні купівельної спроможності населення, тобто сприяла підвищенню життєвого рівня. Від третини до половини зростання продуктивності праці реалізувалося у збільшенні вільного часу робітників. Ще у 1910 р. робітники розвинутих країн працювали стільки ж, скільки й в усі попередні епохи, – не менше 3 тис. год./рік. Нині японці працюють 2 тис. год./рік, американці – близько 1850, німці – максимум 1600, причому погодинна продуктивність їхньої праці у 50 разів вища, ніж вісімдесят років тому. Іншими проявами зростання продуктивності праці стали розвиток системи охорони здоров'я (частка витрат на медичне

обслуговування в обсязі ВВП розвинутих країн зросла практично від 0 до 8–12 %, на освіту відповідний показник збільшився від 2 до 10 % і вище). Хоч система Тейлора мала й суперечливий характер, та, в підсумку, вона забезпечила зростання продуктивності праці і вигоди самим робітникам. Станом на 1930 р. ця система широко застосовувалася в усіх розвинутих країнах.

П. Дракер, підводячи підсумки революції в галузі продуктивності праці, підкреслює, що небагато людей розуміють, що саме застосування знань до ресурсів праці зумовило бурхливе зростання продуктивності праці в останні 100 років і забезпечило створення економіки розвинутих країн. Адже перше сторіччя, пов'язане з промисловою революцією, а значить, і широким упровадженням нової техніки та технології, продуктивність праці робітників не збільшувалась, і не було ні зростання реальних доходів, ні скорочення робочого часу. І якщо у другому столітті, коли відбулася революція у продуктивності праці та істотно змінилися умови життя і праці робітників та їхніх сімей, то в цьому вирішальну роль відіграло застосування знань у процесі праці. Більше того, істотно змінилася сама праця. Коли Тейлор створював свою систему, дев'ять робітників із десяти були зайняті фізичною працею (виготовляли або переміщували різні предмети вручну) і в добувній, і в обробній промисловості, і в сільському господарстві, і на транспорті.

Проте революція у продуктивності праці закінчилась, і в 50-х роках робітники, зайняті фізичною працею, все ще становили більшість в усіх розвинутих країнах. І лише до 1990 р. їхня частка скоротилася до 20 % загальної чисельності. До 2010 р. вона становитиме не більше однієї десятої. Підвищення продуктивності праці цієї категорії працівників вже не може збільшувати додаткові матеріальні цінності. Віднині значення матиме підвищення продуктивності праці людей, не зайнятих фізичною працею, а тих, що застосовуватимуть знання до знань.

Зростання продуктивності праці обумовлює глибокі зміни у структурі економіки. Якщо один підхід визнає роль знань у розвитку економіки і зростання продуктивності праці та її вплив на зміни у суспільстві, то другий підхід виходить із засад класифікації секторів економіки і встановлення закономірностей зміни співвідношення між ними, визначальної ролі певного сектора на певній стадії суспільно-економічного розвитку.

Американський економіст К. Кларк і французький суспільствознавець Ж. Фурастьє визначили такі підрозділи суспільного виробництва:

- первинний (сільське господарство);
- вторинний (промисловість);
- третинний (сфера послуг) та закономірні зміни співвідношення між ними в міру переходу людського суспільства від нижчих до вищих стадій суспільно-економічного розвитку.

Секторний підхід значною мірою конкретизував методологічні засади постіндустріальної теорії. Виявилось, що перехід від одного технологічного способу виробництва до другого пов'язаний з глибокими структурними змінами в економіці, в результаті на кожній стадії суспільного розвитку відповідно домінує певний сектор:

- доіндустріальне суспільство – сільське господарство;
- індустріальне – промисловість;
- постіндустріальне – сфера послуг.

Стадія панування сектора промисловості в індустріальному суспільстві зовсім не означає, що тим самим заперечується існування сільського господарства. Навпаки, сільське господарство зберігається, а промисловість створює засоби виробництва, які перетворюють цю галузь шляхом механізації та автоматизації виробництва. У постіндустріальному суспільстві панівною стає сфера послуг, а промисловість і сільське господарство (матеріальне виробництво) при збереженні і навіть збільшенні обсягів виробництва займають зовсім незначну питому вагу.

Секторний підхід збагатив методологію теорії постіндустріального суспільства, встановив певні рубежі у процесі становлення постіндустріального суспільства. Середина 50-х років – це своєрідний рубіж, коли у сфері послуг США чисельність працівників перевищила чисельність зайнятих у матеріальному виробництві. І лише наприкінці 70-х років сфера послуг почала переважати, виникли нові явища (радикальне прискорення НТП, швидка зміна структури зайнятості, становлення нового менталітету у значної частини населення). Це дало підставу для висновку про виникнення та існування нового, постіндустріального суспільства.

Теорія постіндустріалізму була підготована дослідженнями, які особливо активно велись у другій половині ХХ ст. Французький соціолог Р. Арон, а потім відомий американський соціолог Д. Белл розробили проблеми індустріальної цивілізації і дедалі глибше обґрунтовували, що фактор технологічного прогресу визначає розвиток суспільства, що політичні і соціальні фактори при всій їхній важливості не можуть переважати технологію. Тим самим був розкритий і обґрунтований корінний методологічний принцип постіндустріалізму, що відкривав нові можливості розвитку цієї теорії.

Представники різних напрямів та ідеологічних течій тією чи іншою мірою збагачують концепцію постіндустріального суспільства (В. Ростоу, К. Томінагі, А. Турен, Р. Ріхта та ін.). Проте особливу роль відіграла праця Д. Белла “Майбутнє постіндустріальне суспільство” (1973 р.), яка відкрила новий етап у розвитку теорії постіндустріалізму¹ та обумовила величезний інтерес до цієї теорії, стимулювала піднесення західної соціології. У 70-ті та 80-ті роки з’являється багато праць, які осмислюють закономірності розвитку людського суспільства, і передусім теорію індустріального суспільства.

¹ *Bell D. The Coming Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting / D. Bell. – N. Y. : Basic Books, Inc., 1973. – 544 p.*

Як не дивно, поряд з розвитком теорії власне постіндустріального суспільства, розкриттям відмінностей між західним суспільством 60-х років і новою технологічною цивілізацією, що виникає і швидко розвивається, з'являється немало праць, в яких новий лад, нове суспільство характеризуються при допомозі не комплексних, а переважно часткових його ознак. З'являються нові терміни і концепції. Отже, формування постіндустріальної теорії, з одного боку, відбувалося шляхом широких узагальнень, глибоких пошуків і ґрунтовного порівняльного аналізу тощо, особливо це було характерним для 60-х і 70-х років; з другого – вже у 80-ті роки детально досліджувались часткові питання постіндустріалізму, що забезпечувало, хоч і не завжди, теоретичні прориви у розкритті окремих важливих сторін становлення і розвитку постіндустріального суспільства. Саме завдяки цим підходам вдалося розкрити і збагатити методологічні засади цієї теорії, виявити глибокі та радикальні зміни у сучасному суспільстві, що визначило піднесення ролі і значення постіндустріальної теорії у пізнанні економічних і соціальних трансформацій. Але в цей же час досить активно розробляється теорія постмодернізму, яка претендувала на провідне місце у суспільній науці. Представники концепції модернізму критикували постіндустріальну теорію за її прихильність до технологічного детермінізму. Але неспроможність претензій постмодернізму виявилась порівняно швидко.

Постіндустріальна теорія зміцнювала свої позиції, зростало її визнання і вона тепер дедалі ширше використовується у філософських, економічних та соціологічних працях, все глибше обґрунтовується відмінність індустріального від постіндустріального суспільства, детальніше розкриваються його основні риси, характер людської діяльності, типи використовуваних ресурсів, зміни у структурі постіндустріального суспільства тощо, тобто накопичуються позитивні розробки, позитивні знання про суспільно-економічний розвиток.

Вже у другій половині 70-х років стало зрозуміло, що той технологічний прогрес, який так уважно досліджували постіндустріалісти, дедалі очевидніше втілювався у самостійному існуванні інформації та знань, які набирали виключно важливої ролі у виробничому процесі. Галузі, безпосередньо пов'язані з виробництвом і використанням знань (Knowledge industries), уже сформували виробничий комплекс, зростання якого відбувається і по сьогоднішній день. Виникла ситуація, коли не сировина, не капітал, а інформація, тобто знання, розум людини, її ідеї та їхня якість визначають успіх справи, усіх підприємств. Інформація і знання дедалі активніше перетворюються в безпосередню продуктивну силу, стають важливим фактором сучасного господарства.

Отже, інформація і знання – це не часткові риси чи окремі явища постіндустріального суспільства, а докорінні категорії цього суспільства, це – основний його ресурс. Якщо сировина була основним ресурсом доіндустріального суспільства, а капітал – індустріального, то постіндустріальне суспільство має принципово новий основний ресурс – інформацію і знання, зрештою, – інтелект людини.

Привертає увагу така обставина. На початку 60-х років Ф. Махлуп у США і Т. Умесао в Японії фактично одночасно ввели в науковий оборот термін “інформаційне суспільство”¹, і тим самим поклали початок теорії під цією назвою. Концепція “інформаційного суспільства” розкрила принципово важливу рису постіндустріального суспільства і збагатила його розуміння, показала властивості інформації та її зростаючу роль у житті суспільства. Проте, вона не могла претендувати на всеохоплюючу характеристику нового соціуму. Тому теорія інформаційного суспільства стала важливою складовою теорії постіндустріалізму.

¹ *Muchlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States / F. Muchlup. – Princeton, NJ, 1962.*

Подолання індустріального суспільства шляхом радикалізації технічних нововведень, швидке поширення інформаційних технологій, прискорення зміни поколінь комп'ютерної техніки – все це означало технологічну революцію, яка забезпечила перехід суспільства на постіндустріальну стадію. За оцінкою теоретиків постіндустріалізму, ця революція уявляється найзначнішою серед усіх, які будь-коли переживало людство.

Справді, для нового суспільства характерна пріоритетність сфери послуг – освіти, науки, культури тощо. Замість матеріального виробництва, яке визначало економіку індустріальної епохи, людина стає і метою, і критерієм суспільно-економічного розвитку, головною сферою вкладення капіталу. Знання та інформація перетворюються на основний і визначальний ресурс. Це такий стрибок у розвитку людського суспільства, який нелегко збагнути, адже зміни надзвичайно серйозні і глибокі. Сьогодні знання застосовуються до сфери самого *знання*, і це можна назвати *революцією у сфері управління*. Знання як визначальний фактор виробництва відсувають на задній план і капітал, і робочу силу.

П. Дракер вважає, що нинішнє суспільство ще передчасно вважати “суспільством знань”; зараз можна говорити лише про створення економічної системи на основі знання (Knowledge Society). Зміна ролі і значення знань, яка розпочалася 250 років тому, трансформувала і економіку, і суспільство в цілому. Традиційні “фактори виробництва”: земля (тобто природні ресурси), робоча сила і капітал не зникли, але перетворилися на другорядні. Ці ресурси можна використовувати без особливих затрат праці, якщо є необхідні знання. Знання у новому їхньому розумінні означають реальну корисну силу, спосіб досягнення економічних і соціальних результатів завдяки використанню його для виробництва нових знань. Використання знань для винайдення найефективніших способів реалізації інформації з метою отримання необхідних результатів – це, по суті, і є управлінням. В сучасних умовах знання систематично і цілеспрямовано

вано застосовуються для того, щоб визначити: які нові дослідження потрібні; чи є доцільним отримання тих чи інших знань; що треба зробити, аби забезпечити ефективність їхнього використання. Інакше кажучи, знання використовуються для систематичних нововведень і новаторства. Це третя зміна ролі знань, яка охопила увесь світ і визначається як революція у сфері управління.

Промислова революція свого часу проникла в усі сфери життя і набула всесвітніх масштабів за 100 років – з середини XVIII до середини XIX ст. Таких само широких масштабів революція у продуктивності праці досягла за сім десятиріч – з 1880 – до кінця Другої світової війни. Революція в управлінні продемонструвала ті самі результати менш ніж за п'ятдесят років – з 1945 по 1990 р.¹

Управління має загальний характер, воно не залежить від функцій і завдань конкретних організацій як державних, так і недержавних. У суспільстві, заснованому на знаннях, йому належить особлива роль, бо управління – особливий вид трудової діяльності. Значення його усвідомили після Першої світової війни. Як навчальна дисципліна воно було впроваджене лише після Другої світової війни. Як не дивно, проіснувавши тисячі років, управління лише у післявоєнний період набуло наукового обґрунтування. П. Дракер нагадує, що ще у роки Другої світової війни визначення поняття “керівник, начальник, менеджер” було таким: “людина, відповідальна за роботу своїх підлеглих”, тобто начальник – це “шеф”, а управління – висока посада і влада. На початку 50-х років зміст поняття “керівник” змінився і став означати: “людина, відповідальна за ефективність і результати роботи колективу”. Сьогодні стає зрозумілим, що й це визначення не повне. Тому адекватною можна вважати таку фор-

¹ Дракер П. Посткапиталистическое общество / П. Дракер // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. А. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 96.

мулу: “людина, відповідальна за застосування і ефективність знань”. Саме це визначення найдосконаліше, бо воно відбиває сучасний підхід до знань як до найважливішого із ресурсів. Земля, робоча сила і капітал сьогодні є, головним чином, стримуючими, обмежуючими факторами. Тому забезпечення ефективного управління, тобто застосування знань до знань, головного ресурсу і забезпечує економічний та соціальний розвиток.

Суспільство пройшло шлях від знання (у його одиничному прояві) до знань множинних, зосереджених у чисельних галузях. Якщо раніше знання мали загальний характер, то нині вони стали глибокоспеціалізованими.

Знання сьогодні – це інформація, яка має практичну цінність, служить отриманню конкретних результатів, причому результати проявляються *поза* людиною – у суспільстві, економіці чи в розвитку самих знань.

Сьогодні такі спеціалізовані знання ми називаємо не “ремеслами”, а “дисциплінами”. Наукова дисципліна переводить “ремесло” у розряд методології – виробничі технології, наукова методологія, кількісний метод або диференціальний діагноз (у медицині). Кожна така методологія перетворює приватний досвід на систему, окремі випадки та події – в інформацію.

Це одне з найбільших перетворень в історії розвитку людської думки.

Перехід від загальних знань до комплексу спеціалізованих перетворює їх на силу, здатну створити нове суспільство. Але таке суспільство повинно бути засноване на знаннях, організованих у вигляді спеціалізованих дисциплін, а його членами мають бути люди, які володіють спеціальними знаннями у різних галузях. Саме в цьому їхня сила та ефективність.

Отже, концепція знання в історичному процесі розвитку людства зазнала радикальних змін. І на Заході, і на Сході знання завжди співвідносились із сферою *буття, існування*. І в наш час, як зазначає П. Дракер, вони миттєво перетворилися на *сферу дії*, стали не просто одним із видів ресурсів, а головним.

В усі часи знання були приватною справою, приватним товаром. Тепер вони перетворились на справу загальну, суспільну, на суспільний товар. Такі глибокі зміни у суспільному розвитку дали підставу П. Дракеру зробити висновок про перехід “від капіталізму до суспільства знань”¹.

Разом з тим, результати часткових досліджень дозволили показати зміни у практиці мотивацій працівників, політичних та екологічних процесів, модифікацію вартості, оцінки виробничих і сервісних компаній тощо. Не варто також забувати, що цілому ряду теорій, які, здавалося б, активно розроблялись і начебто домагались визнання (“організованого”, “конвенціонального”, “програмованого” суспільства), не вдалось виділити критерії чи принципи, які хоча б частково визначали становлення і розвиток певних сторін постіндустріального суспільства. Цілком зрозуміло, що такі підходи забезпечували, у кращому випадку, односторонню характеристику нового суспільства, бо не охоплювали всього комплексу відносин трансформації суспільства і зійшли з історичної арени.

У сучасних умовах, коли розкриті методологічні принципи і суттєві риси постіндустріального суспільства, цілком реально передбачити, що подальші дослідження порівняно конкретних економічних, соціальних та політичних проблем нового соціуму дозволять і надалі збагачувати теорію постіндустріального суспільства. До того ж розвиток нового суспільства та його економіки породжує і породжуватиме дедалі нові і нові проблеми. Аналіз зарубіжної літератури показує, що коли дослідити самі назви суспільств, які виникали і розвивалися, то помітна велика різноманітність пошуків і випробувань багатьох вчених. Так, Дж. Лібхайм говорить про постбуржуазне суспільство, Р. Дарендорф – посткапіталістичне, К. Боулінг –

¹ *Дракер П.* Посткапиталистическое общество / П. Дракер // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. А. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 70.

про постцивілізаційне, Г. Кан, Р. Сейденберг – постісторичне, С. Аастром – постпротестантське, Р. Баркет – про постнафтове¹. Та всі ці пошуки і випробування зійшлися до поняття “постіндустріальне суспільство”.

Якщо ж звести основні напрями розробки теорії постіндустріального суспільства у другій половині ХХ ст., то вони виглядають так: Д. Белл, який обґрунтував три великі стадії суспільно-економічного розвитку (доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільства)²; С. Крук і С. Лэш – домодерністське, модерністське та постмодерністське суспільства³; О. Тоффлер – “першу”, “другу” і “третю хвилі” цивілізації⁴. Ці напрями у межах дослідження одного предмета – розвитку людської цивілізації, їхня взаємодія сприяли утвердженню саме теорії постіндустріального суспільства. Адже ні модерністські визначення, ні тим більше “хвилі” не дають такого чіткого і ясного розуміння історико-економічного процесу, як доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільства. Саме теорія постіндустріального суспільства увібрала в себе все краще, що було в теорії “стадій економічного зростання” В. Ростоу, в теорії “Єдиного індустріального суспільства” Р. Арона, в “теорії конвергенції різних економічних систем” Дж. Гелбрейта та інших авторів. Отже, теорія постіндустріального суспільства – це не одна із багатьох концепцій, широковідомих у західному суспільствознавстві. Це узагальнена теорія, система знань про розвиток людської цивілізації, тобто парадигма, яка визначає мето-

¹ Дайзард У. Наступление информационного века / У. Дайзард // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 344.

² Bell D. The Coming Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting / D. Bell. – N. Y. : Basic Books, Inc., 1973; Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism / D. Bell. – N. Y. : Basic Books, Inc., 1976.

³ Crook S. Postmodernisation: Change in Advanced Society / S. Crook, J. Pakulsky, M. Waters. – L., 1992; Lash S. Sociology of Postmodernism / S. Lash. – L. : Routledge, 1990.

⁴ Тоффлер О. Третья волна / О. Тоффлер. – М., 1995.

дологічні принципи і суттєві риси вищої стадії цивілізаційного прогресу – постіндустріального суспільства.

Таким чином, теорія постіндустріального суспільства синтезувала кращі розробки багатьох напрямів розвитку економічних, філософських, соціологічних і політологічних наук як сучасних, так і тих, що мали місце у понад двохсотлітній історії бурхливого розвитку науки, інформації, техніки і технології. Дослідження процесів формування і розвитку теорії постіндустріального суспільства переконливо свідчать, що маємо справу не із звичайною, рядовою концепцією, а з особливою теорією, яка інтегрувала багато концепцій і перетворила їх на основі своєї логіки та методології.

Теорія постіндустріального суспільства – це комплексна, системна концепція суспільствознавства. Її не можна віднести до якоїсь однієї науки – економічної, філософської, соціологічної, політологічної. Вона є результатом взаємодії і розвитку багатьох наук економічних, філософських, соціологічних і політологічних. Усе це дає підставу для висновку, що маємо справу з глобальною теорією. Цей висновок стає ще ґрунтовнішим, якщо враховувати, що саме ця теорія визначає стадії цивілізаційного прогресу, встановлює закономірні історичні ступені руху людства до вершин цивілізації. У цьому полягає глобальність теорії постіндустріального суспільства.

4.3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ВІДМІННІ РИСИ ТЕОРІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Поняття “теорія постіндустріального суспільства” вживається у *вужькому розумінні*, коли безпосередньо йдеться про третю стадію чи “третю хвилю” людської цивілізації, тобто про саме постіндустріальне суспільство. У *широкому розумінні* ця теорія вивчає усі стадії цивілізаційного процесу, тобто

доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну стадії. Без такого широкого підходу не можна розкрити сутність постіндустріального суспільства, його джерела, принципи та суттєві риси. Тому цілком виправдано в економічній та соціологічній літературі залежно від мети дослідження розглядається постіндустріальне суспільство у вузькому розумінні, тобто як реально існуюча даність, і в широкому розумінні – як результат цивілізаційного прогресу, вищий ступінь розвитку суспільства, який увібрав у себе надбання людства.

Інакше кажучи, коли йдеться про теоретичне розкриття сутності, структури та закономірностей розвитку постіндустріального суспільства, то без найменшого сумніву необхідно досліджувати предмет у широкому розумінні цього слова. Підтвердженням цьому є розгляд процесів формування і розвитку теорії постіндустріального суспільства, яка складається у процесі інтеграції цілої низки напрямів дослідження сучасного суспільства та історичних надбань суспільної думки, починаючи щонайменше від просвітителів XVIII ст. і завершуючи сьогоднішнім днем.

Цей методологічний підхід домінує і при розкритті основних принципів та суттєвих рис постіндустріального суспільства. Теорія постіндустріального суспільства – це єдина соціальна мегатеорія, яка спирається на досягнення суспільствознавчих дисциплін і, разом з тим, становить методологічну основу їхнього розвитку.

Головним методологічним принципом цієї теорії є те, що вона розглядає суспільно-економічний розвиток на основі зростання та вдосконалення продуктивних сил, більше того, – технологічної організації суспільного виробництва, технологічного способу виробництва. Це найглибші основи організації суспільства та його економіки. На відміну від теорії формацій, яка віддає перевагу виробничим відносинам, а іноді, як у колишньому Союзі, навіть відносинам власності, класовій структурі суспільства, що, як було показано, дає можливість

порівняно доволіно маніпулювати визначенням конкретно-історичної сутності суспільства, теорія постіндустріального суспільства спирається на міцні і точно визначені засади суспільно-економічного розвитку. Рівень розвитку продуктивних сил, технологічний спосіб виробництва – це фундаментальні поняття. І хоча вони не вимірюються конкретними мірами, проте виключають можливість доволіно визначати ступені суспільного розвитку. Доіндустріальне, аграрне суспільство не можна сплутати з індустріальним, а індустріальне – з постіндустріальним, хоча, між іншим, не так просто й провести межу між ними.

Надійність методологічних принципів теорії постіндустріального суспільства полягає і в тому, що вона не обмежується загальними підходами до визначення природи суспільства та рівня його розвитку. Адже принципи технологічної організації суспільного виробництва застосовуються не лише до історичної періодизації розвитку суспільства, а доводяться до визначення конкретного рівня суспільно-економічного розвитку кожної країни шляхом структуризації секторів суспільного виробництва. Інакше кажучи, секторний принцип дає змогу розкрити не лише внутрішню структуру економіки країни чи країн, а й стадію цивілізаційного прогресу, на якій вони перебувають.

Це один з основоположних методологічних принципів теорії постіндустріального суспільства, бо він визначає розподіл усього суспільного виробництва на первинний (сільське господарство), вторинний (промисловість) та третинний (сфера послуг) сектори. Одночасно він встановлює закономірності зміни співвідношення між секторами суспільного виробництва і визначає на цій основі стадії суспільно-економічного розвитку. Так, панування сільського господарства, добувної промисловості становить характерну рису доіндустріального суспільства. Як відомо, раніше першу стадію називали аграрною (аграрне суспільство). Та ретельніше дослідження цієї

проблеми показало, що і на аграрній стадії існує не лише ремісництво, а й певний тип промисловості. Це не машинне виробництво, тобто не та промисловість, яка виникає внаслідок промислової революції, а промисловість, яка передує їй, тобто добувна або мануфактурна промисловість. І справа не лише в тому, що це, як говорить сама назва, промисловість, яка базується на ручній праці. До того ж вона використовує природну енергію – сонця, води і вітру, архаїчні економічні відносини, для яких характерна низька продуктивність праці, примітивні способи транспортування тощо. Все це дає підставу деяким авторам вважати за неможливе вживання поняття “промисловість”, хоч і добувна чи мануфактурна. Вони пропонують використовувати поняття “мануфактурна економіка” як специфічна риса доіндустріальної епохи.

Індустріальна стадія суспільно-економічного розвитку виникає в результаті промислової революції кінця XVIII – початку XIX ст. Вона обумовлює створення великого машинного виробництва, виробництво машин самими машинами. Новий технологічний спосіб виробництва поглиблює поділ праці, перетворює працівника на часткового робітника, бо він виконує лише окрему чи окремі операції з виготовлення продукту. Спеціалізація і кооперація виробництва сприяють прискоренню науково-технічного прогресу, зростанню масштабів виробництва. Все це забезпечує зростання продуктивності праці, прискорення розвитку продуктивних сил. Вихід машинного виробництва за національні межі обумовлює інтернаціоналізацію господарського життя, створення і розвиток світового ринку. Поряд з вивозом товарів швидко зростає експорт капіталу. На зміну особистій залежності, характерній для доіндустріальної стадії, рабовласницького та феодального ладу приходить юридична свобода людини капіталістичного суспільства. Але суспільний поділ праці, приватна власність роблять цю свободу формальною, бо робітник, позбавлений засобів виробництва, мусить найматися на роботу до капіталіста, у

власності якого зосереджені засоби виробництва. І робітник, і дрібний підприємець виявляються до того ж залежними від ринку, від реалізації виробленої продукції. Все це спричиняє те, що відносини між людьми уречевлюються, тобто вони набирають форм відносин між речами. Оскільки життя людей залежить не лише від виробництва, а й від реалізації товарів, то неминуче створюється ситуація, коли речі панують над людьми. Отже, для індустріальної стадії характерне панівне становище промисловості, причому промисловості обробної, тобто вторинного сектора економіки.

Постіндустріальне суспільство виростає на базі науково-технічної революції. Вона забезпечує прискорений розвиток третинної сфери – сфери послуг, – науки, інформації, освіти, культури тощо. Ця сфера стає визначальною сферою економіки. Інформація, наука, знання використовуються як основні джерела зростання економіки та її ефективності. Новий технологічний спосіб виробництва обумовлює і нову людину – вільну індивідуальність. Праця із необхідності дедалі більше перетворюється на творчу діяльність.

Отже, секторний принцип конкретизує цивілізаційний метод періодизації суспільно-економічного розвитку, робить його досить чітким і надійним. Та навіть при всій прозорості цього підходу необхідно звернути увагу на два моменти. Перший – це розуміння закономірностей переходу від однієї стадії – нижчої, до другої – вищої. Так, перехід до індустріальної стадії зовсім не означає, що тим самим заперечується існування сільського господарства і добувних галузей, які були панівними у доіндустріальному суспільстві. Так само і перехід до постіндустріальної стадії не заперечує існування промисловості і сільського господарства. Справа в тому, що тут діють закони не формальної, а діалектичної логіки. Тому в індустріальну епоху поряд з розвинутою обробною промисловістю існує сільське господарство і добувні галузі, проте змінюється і їхній зміст, і місце у системі суспільного виробництва. Розви-

нута індустрія перетворює сільське господарство і добувні галузі на основі впровадження машинної техніки, комплексної механізації та автоматизації виробництва. Завдяки цьому різко підвищується продуктивність праці і скорочується зайнятість у цій сфері. Вивільнена робоча сила переходить у обробну промисловість. Застосування поряд з технікою агроекономічної науки надає можливість домогтися зростання продуктивності праці, збільшити обсяги виробництва і забезпечити краще задоволення суспільних потреб. Та оскільки відбувається величезне зростання обробної промисловості, а також значно зростають і обсяги виробництва, і збільшення питомої ваги зайнятих, то неминуче (навіть при збільшенні обсягів виробництва) питома вага сільського господарства і добувних галузей зменшується, як і питома вага зайнятих у цій сфері.

При переході до постіндустріального суспільства, де панівною стає сфера послуг, зберігаються і промисловість, і сільське господарство. Проте сфера послуг так зростає, що до неї переходить головна роль у зайнятості та у виробництві ВВП. При цьому питома вага промисловості і сільського господарства зменшується і в чисельності зайнятих і у виробництві ВВП, хоча обсяги виробництва матеріальної продукції можуть зростати.

Друге принципово важливе зауваження полягає в тому, що згідно з секторним підходом індустріальне суспільство, переростаючи у постіндустріальне, супроводжується зрушенням матеріального виробництва і дуже швидким зростанням сфери послуг. Інакше кажучи, цей закономірний процес був зрозумілий і передбачуваний. Однак і всередині сфери послуг виявилися такі галузі, як інформація і знання, які надзвичайно швидко розвивалися і відігравали дедалі більше визначальну роль. Тому Д. Белл – один з основоположників теорії постіндустріального суспільства, розробив нову концепцію, виділивши поряд з трьома секторами ще “четвертинний” і “п’ятеринний”. Для цього він скоротив третинний сектор, обмеживши

його транспортними і комунальними послугами. Торгівля, фінанси, страхування і операції з нерухомістю він відніс до “четвертинного” сектору, а у “п’ятеринний” включив охорону здоров’я, освіту, відпочинок і урядові установи.

Практика економічного розвитку довела, що спроба віднести галузі, які виробляють знання та інформаційний продукт, до “четвертинного” або навіть “п’ятеринного” секторів суперечить реальності. Адже це галузі, які поставляють економіці найістотніші і найважливіші ресурси виробництва. Це стало в сучасних умовах незаперечним аргументом на користь істотної зміни секторної структури постіндустріальної економіки. Якщо на попередніх етапах історії визначальну роль відіграло матеріальне виробництво, то було логічним до “первинного” сектору відносити сільське господарство, до “вторинного” – промисловість, а сферу послуг згідно з її роллю, яку вона тоді відіграла, до “третинного” сектору. В умовах постіндустріальної економіки першорядна роль переходить до інформації, освіти, науки, тому сфера послуг стає “первинним” сектором економіки, а складові матеріального виробництва цілком правомірно відносяться до наступних секторів¹. Така побудова секторної моделі постіндустріальної економіки точніше відображає її зміст і закономірності розвитку. Зауважимо, що перехід від індустріальної до постіндустріальної стадії є взагалі досить складним, що спричинило трактування, які, на наш погляд, не збагачують теорію.

Так, деякі автори вважають, що зменшення питомої ваги матеріального виробництва – це процес “деіндустріалізації”², що це, до того ж, загальна тенденція, властива всім країнам, які переходять на постіндустріальну стадію. Виходить, що перехід до панування сфери послуг – це не прогрес суспільства,

¹ Porat M. U. The Information Economy: Definition and Measurement / M. U. Porat. – Washington : US Dept. of Commerce, 1977.

² Чорний Г. Перспективи України у світовій економічній системі / Г. Чорний // День. – 2000. – 20 квіт. – С. 4.

а навпаки, регрес, бо країни з переходом на вищу стадію втрачають начебто і те, що вони мали на індустріальній стадії.

Насправді це не “деіндустріалізація”, а переростання індустріальної економіки в постіндустріальну, яке супроводжується серйозними структурними змінами. Більше того, як зауважує Д. Белл, постіндустріальне суспільство *не заміщує* індустріальне чи навіть аграрне суспільство, воно *додає* новий аспект, в тому числі у галузі використання даних та інформації, що є необхідним компонентом суспільства, яке ускладнюється¹. Отже, суспільство не втрачає того, що воно набуло, навпаки, воно набуває якісно нових джерел зростання. Спроба автора “деіндустріалізації” дещо пом’якшити свою позицію шляхом уточнення, мовляв, США здійснюють нібито відносну, а не абсолютну “деіндустріалізацію”, зберігаючи самодостатню економіку з найвищою у світі продуктивністю праці у матеріальному виробництві. Насправді термін “деіндустріалізація” суперечить змісту процесу переростання індустріальної економіки в постіндустріальну. Адже зниження питомої ваги промисловості – це навіть не “відносна деіндустріалізація”, бо при зниженні питомої ваги можуть зростати загальні обсяги виробництва. До речі, автор сам наводить класичний приклад постіндустріальної економіки, коли у США 2,7 % населення, зайнятого у сільському господарстві, забезпечують країну основними продуктами харчування і дають більше сільськогосподарської продукції на експорт, ніж країни, де цим займається більшість населення. Якби автор був послідовним, то мусив би визначити цей процес як “деаграризацію”. Але він цього не робить, бо скорочення питомої ваги населення, зайнятого у сільському господарстві, та питомої ваги сільськогосподарської продукції у загальних обсягах виробництва – це не “деаграризація”, а закономірний процес зміни співвідношення між секторами економіки при становленні постіндустріального сус-

¹ Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism / D. Bell. – N. Y. : Basic Books, Inc., 1976. – P. 147.

пільства, у якому основним і панівним стає сектор послуг. На нього припадає і основна маса зайнятих, і найбільша частка у ВВП. Ці процеси закономірні, але автор намагається трактувати їх по-своєму. Він визнає, що тотального згортання матеріального виробництва не буде, тому що споживання матеріальної продукції у “деіндустріалізованих” країнах не знизилось¹.

Як уже неодноразово підкреслювалось, зниження питомої ваги матеріального виробництва не означає зниження ні обсягів виробництва, ні обсягів споживання матеріальної продукції. Але автор вважає, що навіть якщо обсяги матеріального виробництва скорочуються, споживання продукції не зменшується. Справа в тому, що “деіндустріалізовані країни” імпортують її у дедалі більших обсягах із раніше індустріально відсталих країн, які швидко індустріалізувалися. Тут, на наш погляд, слід розрізняти закономірності зміни співвідношення між секторами економіки та економічну політику. Що стосується першого, то вже достатньо про це говорилося. Відносно економічної політики можна зазначити, що США вже порівняно давно обмежують власний видобуток нафти та інших корисних копалин, зберігають їх на майбутнє, а свої потреби у цих товарах задовольняють за рахунок імпорту. Другим важливим напрямом їхньої економічної політики є перенесення екологічно шкідливих металургійних і хімічних заводів, а також інших виробництв у країни Азії. Назвати це “деіндустріалізацією” ніяк не можна. Тому і сам автор визнає: “іде не деіндустріалізація світу, а спеціалізація національних економік на поставку тих матеріальних товарів або інформації, які вони здатні виробити якісніше і дешевше”².

Теорія постіндустріального суспільства не обмежується принципами періодизації суспільно-економічного розвитку та закономірностями переходу нижчої стадії у вищу. Вона поглиб-

¹ Чорний Г. Перспективи України у світовій економічній системі / Г. Чорний // День. – 2000. – 20 квіт. – С. 4.

² Там само.

лює свою методологію завдяки порівняльному аналізу критеріїв, що розмежовують стадії розвитку людської цивілізації.

Це, по-перше, основний виробничий ресурс. В доіндустріальному та індустріальному суспільствах ним були відповідно сировина та енергія, а в постіндустріальному суспільстві – інформація та знання.

По-друге, характер виробничої діяльності. Якщо на першій та другій стадіях все зводилося до видобутку корисних копалин або пристосування предметів природи до потреб людей, то для постіндустріальної стадії характерна глибока обробка предметів природи, створення нових матеріалів, які нерідко за своїми якостями перевищують природні.

По-третє, це характер технології. Для двох попередніх стадій була характерною трудо- і капіталомістка технологія; постіндустріальній стадії властива наукомістка технологія і, що важливо, якісно нові інформаційно-інтелектуальні технології.

Такі методологічні принципи (критерії) значною мірою конкретизують положення про те, що кожній стадії суспільного розвитку властивий певний технологічний спосіб виробництва, чи технологічна організація суспільного виробництва.

У доіндустріальних суспільствах основною формою життєдіяльності є взаємодія людини з природою. Адаже робоча сила зайнята переважно у сільському господарстві, гірничій справі. Виробництво базується на грубій м'язовій силі. І на людину, і на виробництво впливають сезонність, природні умови життя і праці (наявність води, родючість землі, умови видобутку природних копалин), а також стихійні лиха (буревії, засухи, повені тощо). Джерелами енергії використовувалися природні явища – сонце, вітер, вода. Слабкість людини перед силами природи визначала і ту обставину, що майже вся робоча сила була зайнята виробництвом предметів споживання, насамперед продовольства. Ремісники примітивним способом виготовляли поштучно і на замовлення різні речі, у тому числі й перші засоби виробництва. Інакше кажучи, людина, по суті, не

створювала, а пристосовувала речовину природи для задоволення власних потреб. Хоча, заради справедливості, слід зазначити, що уже в залізному віці людина створює прості чи навіть примітивні засоби виробництва, які, проте, значно підносять людину у процесі освоєння природи, природних багатств.

Індустріальне суспільство, що прийшло на зміну традиційному суспільству, спирається на машинне виробництво. На перших порах машини вироблялись за допомогою ручної праці, а далі з використанням машин. З того часу велика промисловість одержала адекватну їй технічну базу, “тала на власні ноги”. Промислова революція кінця XVIII – початку XIX ст. розпочалася із застосування робочих машин і завершилась тоді, коли машини стали вироблятися за допомогою машин, із створенням крупного машинного виробництва.

Індустріальна епоха забезпечила бурхливий розвиток продуктивних сил, створила небачені раніше засоби сполучення (залізничний, автомобільний, авіаційний транспорт), що інтенсифікувало спілкування між людьми і державами. Спираючись на нові види енергії – пару та електрику, швидко зростаючий капітал та машинне виробництво, індустріальна епоха забезпечила перехід людства на якісно нову стадію цивілізації.

Науково-технічна революція другої половини XX ст. сприяла створенню нового технологічного способу виробництва і перехід суспільства на постіндустріальну стадію. Пріоритетний розвиток нематеріального виробництва, сфери послуг, тобто розвиток науки, системи освіти, охорони здоров'я, культури, на цій стадії ознаменували глибокі перетворення у промисловості на основі автоматизації, інформатизації та комп'ютеризації виробництва.

На постіндустріальній стадії у розвинутих країнах завдяки високій технічній озброєності праці, розвитку агроекономічної науки обмежена зайнятість у аграрній сфері дає можливість виробляти таку кількість продукції, яка не лише задовольняє потреби населення власної країни, а й забезпечує значний екс-

порт сільськогосподарської продукції. Теорія постіндустріального суспільства дає чітке уявлення про історичний процес розвитку людської цивілізації. Доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільство – це три стадії цивілізаційного прогресу. Поєднання цивілізаційного підходу з формаційним, який поділяє доіндустріальне суспільство на первіснообщинне, рабовласницьке і феодальне, дає можливість набагато конкретніше розкрити доіндустріальну стадію, зробити порівняльний аналіз чітко визначених ступенів його розвитку.

Індустріальна стадія, яка фактично розпочалася з промислової революції (друга половина XVIII ст.), в основному збігається з історичними межами капіталістичного суспільства. Верхня межа цієї стадії окреслюється приблизно кінцем 60-х – початком 70-х років XX ст. Розходження стосуються нижньої історичної межі. Тут треба враховувати дві обставини. Перша пов'язана з тим, що, як відомо, капіталістичний лад зароджується у надрах феодалізму. Первісне нагромадження, тобто нагромадження необхідних умов для виникнення капіталістичного ладу, відбувалося спочатку в Англії і охопило період з останньої третини XV – до кінця XVIII ст.¹ Мануфактура виникла у країнах Західної Європи у XIV–XV ст., але характерною формою капіталістичного виробництва вона вважається з середини XVI ст.² Як бачимо, уже в період первісного нагромадження мали місце капіталістичні форми господарства.

Друга обставина. Перехід від феодалізму до капіталізму здійснився через буржуазні революції³. У Франції буржуазна революція відбулась наприкінці XVIII ст., одночасно з промисловою революцією, яка відбулась в Англії. Англійська буржуазна революція відбулась значно раніше. У XVIII ст. відкриття і прогрес в галузі математики, механіки, хімії відбувалися май-

¹ Политическая экономия : учебник : в 2 т. Т. 1 / под ред. А. М. Румянцева. – М. : Политиздат, 1976. – С. 76.

² Там же.

³ Там же. – С. 78.

же однаковою мірою як в Англії, так і у Франції, в Швеції, Німеччині. Проте їхнє капіталістичне застосування у той час спостерігалось лише в Англії, тому що тільки там економічні відносини були розвинуті на такому рівні, що допускали експлуатацію наукового прогресу капіталом¹.

І ще одна обставина. Історія робітничого класу в Англії розпочинається з другої половини XVIII ст., з винайдення парової машини і машин для обробки бавовни. Ці винаходи стали поштовхом до промислової революції – революції, яка одночасно здійснила переворот у громадянському суспільстві². Як бачимо, є певні розбіжності у визначенні початку капіталістичного ладу. Однак вони, на наш погляд, не такі вже принципові.

Постіндустріальне суспільство розпочинається з початку 70-х років. Саме період з початку 70-х до кінця 80-х років уявляється теоретикам постіндустріалізму тим історичним етапом, який обумовив становлення нового суспільства³.

Відмінною рисою постіндустріального суспільства є те, що, на противагу попереднім суспільствам, які базувалися на матеріальному виробництві, вперше у світовій історії утверджується суспільство, де домінуючою стає сфера послуг, тобто нематеріальне виробництво.

Доіндустріальна та індустріальна стадії суспільно-економічного розвитку спиралися на матеріальне виробництво, на виробництво матеріальних благ, матеріальної продукції. У постіндустріальному суспільстві на перший план висувається сфера послуг, виробництво послуг, нематеріальне виробництво. Отже, це не просто переростання індустріального суспільства у нову стадію, це – всесвітньо-історичний стрибок від матері-

¹ Маркс К. Сочинения : в 50 т. Т. 47 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1962. – С. 579.

² Маркс К. Сочинения : в 50 т. Т. 2 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 2. – С. 243.

³ Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 29.

ального до нематеріального виробництва. Ось чому постіндустріальне суспільство характеризують як постекономічне, постматеріальне.

Якщо в індустріальному суспільстві провідна роль належала матеріально-речовим елементам виробництва, а людина була частковим працівником, живим додатком до машини, то в постіндустріальній економіці провідна роль переходить до людини, бо саме вона є безпосереднім носієм інформаційно-інтелектуальної технології, її знання і вміння стають центральною ланкою виробничої системи, визначальним виробничим ресурсом. В індустріальному суспільстві уречевлена, минула праця панувала над людиною; у постіндустріальному виробництві провідна роль переходить від минулої до безпосередньої живої праці. Часткова праця, зумовлена машинним виробництвом, структурно розчленована праця поступається місцем творчій праці як цілісності, тобто праці людини, озброєної науково-технічними знаннями, людини-особистості, людини-інтелектуала. За цих умов долається властиве індустріальному суспільству відчуження людини і її праці.

Цілком закономірним є те, що становлення постіндустріального суспільства супроводжується істотними змінами ціннісних орієнтацій – пріоритетна увага до матеріального добробуту та фізичної безпеки поступається місцем піклуванню про якість життя. Р. Інглегарт зазначає, що серйозні зміни у сфері культури змінюють русло розвитку суспільства, внаслідок чого економічне зростання перестає бути домінуючим соціальним орієнтиром, а значення економічних критеріїв як стандарту раціональної поведінки знижуються¹. Ці процеси виявляються і підтверджуються зростанням чисельності працівників, для яких головним і визначальним є не матеріальна, а постматеріальна мотивація праці.

¹ *Инглегарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе / Р. Инглегарт // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 250.*

Р. Инглегарт зауважує, що у період проведення перших обстежень (1970–1971 рр.) матеріалісти, тобто ті, хто відстоював матеріальну мотивацію, мали переважну більшість порівняно з постматеріалістами у співвідношенні 4 : 1. Проте воно різко змінилося вже до 1998 р., коли на 4 матеріалістів припадало 3 постматеріалісти. До 2000 р. чисельність матеріалістів мала перевищувати чисельність постматеріалістів дуже незначно. Однак різка зміна співвідношення між ними неминуча, тому що постматеріалісти мають вищий рівень освіти, цілеспрямованіші і політично активніші, ніж матеріалісти. Тому їхній вплив у багатьох питаннях, скоріше всього, перевищуватиме вплив матеріалістів¹.

Відмінність матеріального і постматеріального підходів, яка полягає у різних умовах життя, що змінилися завдяки крупномасштабним історичним перемінам, сьогодні є головною віссю поляризації західного суспільства, розділяючи його на два абсолютно несхожі світогляди.

Матеріальне багатство протягом віків було неподільно панівною формою багатства. На вищій стадії суспільно-економічного розвитку воно замінилося багатством людської особистості, що набуло головної, домінуючої форми суспільного багатства.

Перетворення сфери послуг у абсолютно переважаючу сферу економіки докорінно змінює становище людини у суспільстві. Сфера освіти, науки, культури тощо за своєю природою призначена обслуговувати людину, всебічно задовольняти її потребам, сприяти найширшому розвитку розумових і фізичних здібностей, зростанню її інтелектуального потенціалу, багатства її особистості. Освіта, наука, культура – це безмежне поле для зростання, для задоволення соціокультурних та духовних потреб людини, які з розвитком людини зростають і

¹ *Инглегарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе / Р. Инглегарт // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 253, 254.*

змінюються, так само, як змінюються її інтереси. Це потреби вищого порядку, пов'язані зі всебічним розвитком людини, її розумових і фізичних здібностей. Вони відбивають не лише високий рівень розвитку продуктивних сил, а й наявність прогресивних суспільно-економічних відносин, здатних забезпечувати гармонійне поєднання інтересів людини і суспільства, розгортання і розвиток людської особистості.

В індустріальну епоху співвідношення розумової і фізичної праці набуло характеру протилежності. Фізична праця була обов'язком трудящих класів, а розумова, як правило, була прерогативою панівного класу. Останній користувався всіма надбаннями освіти й культури. Розумова праця зосереджувалася в управлінні підприємствами, економікою і державою в цілому. І в XIX ст., і в першій половині XX ст. панівний клас зосереджував свої зусилля на інтенсифікації фізичної праці, на посиленні її експлуатації, збільшенні виробництва додаткового продукту.

Проте в міру науково-технічного вдосконалення виробництва у фізичній праці наростають елементи розумової праці, що потребують для виконання дедалі більшого числа робіт загальної і професійно-технічної підготовки. Все це зумовлює розвиток системи освіти, розширення доступу трудящих до освіти і культури. Обмеження в одержанні загальної і професійної освіти негативно позначаються на виробництві, на використанні техніки, на продуктивності праці. Тому потреби розвитку виробництва диктують необхідність поширення освіти і культури, забезпечення дедалі ширших мас не лише початковою, а й середньою освітою, поглиблення їхньої професійно-технічної підготовки.

Характер і роль науки постійно змінювалися, аж поки вона не стала визнаною як "всезагальне знання", як основна продуктивна сила. Осьовим принципом постіндустріального суспільства є величезне соціальне значення теоретичного знання та його нова роль як спрямовуючої сили соціальних змін. Кожне

суспільство функціонувало на основі знань, але лише у другій половині ХХ ст. відбулось злиття науки та інженерії, яке змінило сутність технології.

У міру наростання цих явищ і процесів вони дедалі більше виявляють вплив на забезпечення випереджального розвитку людини, нарощування інтелектуального потенціалу, настання Ери Інтелекту. Ступінь освіченості людей, створення людиною інтелектуальних цінностей визначає рівень життя всього населення, процвітання держави загалом, соціально-економічну ситуацію в країні. Ні багатства надр, ні родючі землі, ні ідеальний клімат, ні туристична принадність, як зазначає Є. Марчук, не спроможні зрівнятися ні за могутністю, ні за суспільною значущістю з потенціалом людського розуму.

Інтелектуальний потенціал суспільства – це головний фактор розвитку економіки і суспільства в цілому. У двадцяти розвинутих країнах, в яких працює 95 % учених світу, прибуток на душу населення зростає щорічно на 200 дол. США. У країнах з низьким науковим потенціалом – всього на 10 дол., тобто у 20 разів менше. Людський інтелект стає безпосередньою і головною продуктивною силою. Компанії, де працюють учені, що роблять відкриття, миттєво піднімаються на вищий рівень у світових рейтингах. У розвинутих країнах починають концентруватися найсучасніші високорентабельні інформаційні та інтелектуальні технології, Одночасно у слаборозвинуті країни переносяться низькоінтелектуальні, ресурсо- та енергозатратні, а також екологічно небезпечні підприємства. Ці виробництва є економічно найнерентабельнішими.

Інтелектуальний потенціал обумовлений не лише галузями, пов'язаними з високими технологіями. Він виявляється у сфері управління, сферах творчої активності, у всій життєдіяльності людини.

Інтелектуальний потенціал країни визначається низкою факторів: насамперед, це система освіти, що включає державні і недержавні навчальні заклади; комп'ютерне забезпечення,

якість комп'ютерів, ступінь охоплення сітьовим зв'язком, системи зв'язку, де визначальними є швидкість зв'язку, його надійність, захищеність від несанкціонованого доступу, бази даних на друкованих (бібліотеки) та електронних носіях; система науки, представлена державними і недержавними науковими закладами; інтелектуальна власність у вигляді патентів, ліцензій, "ноу-хау".

Накопичення інтелектуального потенціалу – дуже важливий, та все ж односторонній фактор суспільно-економічного прогресу. Другим є створення умов і механізмів для ефективного перетворення інтелектуального потенціалу народу на інтелектуальний капітал¹, тобто активне використання досягнень науки й освіти у процесі економічного розвитку.

Теорія постіндустріального суспільства не лише характеризує історичний процес цивілізації, вона є і засобом розкриття картини сучасного світу. Раніше світ поділявся на дві соціально-економічні системи, протистояння яких визначало життя усієї планети. Науковою основою характеристики світових систем було вчення про формації та формаційний підхід. Крах так званої соціалістичної системи означав, що переважна більшість країн світу стала на шлях побудови системи ринкової економіки. Здавалося, що це повинно було б посилити єдність світу. Насправді замість соціально-економічного, або як його називають на Заході, ідеологічного поділу світу, виник ще глибший – технологічний поділ світу. Як неодноразово підкреслювалося, цивілізаційний підхід і теорія постіндустріального суспільства базуються на технологічній організації суспільства, технологічних способах виробництва. Саме рівень розвитку технології на сучасному етапі визначає поділ світу. Відомий американський економіст Джеффри Сакс виходячи з цього зазначає, що поділ світу за рівнем розвитку технології значно

¹ *Марчук Є. К.* Стратегічна орієнтація суспільства – рух на випередження / Є. К. Марчук // День. – 2000. – 10 берез. – С. 6.

глибший, ніж ідеологічні відмінності¹. Менша частина планети, на якій проживає приблизно 15 % її населення (розвинуті країни, які перейшли на новий технологічний спосіб виробництва), забезпечує практично решту світу технологічними інноваціями. Друга частина, – приблизно половина населення планети здатна впроваджувати ці технології у свою систему виробництва і споживання. І остання частина – приблизно третина жителів планети – технологічно відірвана – вона і сама не створює інновацій, і не впроваджує іноземних технологій.

На відміну від минулого, коли поділ світу проходив за національними кордонами країн, сучасні регіональні кордони, як підкреслює Дж. Сакс, не завжди збігаються з національними кордонами. Так, технологічно відірваним регіоном є Південна Мексика і частина тропічної Центральної Америки, країни, що прилягають до Андів, більша частина тропічної Бразилії, тропічна Центральна Африка, більша частина колишнього Радянського Союзу, за винятком районів, що межують із ринками Європи і Азії, віддалені регіони Азії, такі, наприклад, як деякі штати Індії, розташовані у долині Гангу, відрізані від світу Лаос і Камбоджа, а також провінції Китаю².

Дж. Сакс показує, що основні проблеми цих країн пов'язані з поширенням інфекційних захворювань, низькою продуктивністю сільського господарства та погіршенням навколишнього середовища. Для вирішення усіх цих проблем потрібні технології, які цим країнам не під силу, вони занадто бідні, щоб закупляти їх або отримувати ліцензії на їхнє виробництво у необхідній кількості.

За визначенням Дж. Сакса, нова карта світу дуже строката. Розвинуті країни перебувають на постіндустріальній стадії розвитку, тут панують інформаційно-інтелектуальні техноло-

¹ Сакс Дж. Новая карта мира / Дж. Сакс // Зеркало недели. – 2000. – 15 июля. – С. 10.

² Там же. – С. 11.

гії, в них зосереджена основна маса комп'ютерів, забезпечено високий рівень життя.

Друга група країн, ті, що перебувають на індустріальній стадії суспільно-економічного розвитку, – здатні впроваджувати новітні технології у свою систему виробництва і споживання. Вони спроможні подолати своє відставання і перетворитися на технологічно розвинуті країни. Дуже важливо, що чимало країн, віднесених до технологічно відірваних, можуть швидко стати технологічними послідовниками. Деякі із середньої групи (Тайвань, Південна Корея та Ізраїль) вже стали провідними новаторами¹. Проте, це не сталося автоматично, величезну роль в цьому відіграли іноземні інвестиції.

І все ще величезна кількість країн світу перебуває на доіндустріальній стадії суспільно-економічного розвитку. За характеристикою Д. Белла, життя в доіндустріальних суспільствах, які до цього часу є основною формою існування для більшості населення світу, зводиться головним чином до взаємодії з природою. Робоча сила зайнята переважно у добувній промисловості: сільському та лісному господарстві, гірничій справі та риболовстві. Використовується переважно груба м'язова сила, методи, успадковані від попередніх поколінь. Відтак, навколишній світ людини формується під впливом природних умов певної місцевості – зміни пір року, буревіїв, родючості ґрунту, запасів води, глибини залягання корисних копалин, періодичності посух та повеней. Життєві ритми визначаються обставинами, які неможливо передбачити². О. Тоффлер також характеризує це суспільство, як суспільства “першої хвилі”, де отримують енергію від “живих акумуляторів” – м'язові сили людини і тварин, або від сонця, вітру і води. Товари звичайно виробляються кустарним способом, вироби

¹ Сакс Дж. Новая карта мира / Дж. Сакс // Зеркало недели. – 2000. – 15 июля. – С. 11.

² Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism / D. Bell. – N. Y. : Basic Books, Inc., 1976. – P. 147.

виготовляються поштучно і на замовлення, що значною мірою стосується і розподілу¹. Інакше кажучи, доіндустріальне, архаїчне суспільство характеризується і примітивним способом виробництва, і низьким рівнем виробництва, а, отже, і адекватними умовами життя та праці.

Розвинуті країни не можуть залишатися осторонь, ситуації що склалася у світі. Для того, щоб понад два мільярди людей із технологічно відірваних країн змогли насолоджуватися плодами глобалізації, необхідно, щоб новий характер такої глобалізації, заснований на нових технологіях, проник в усі сфери життєдіяльності суспільства бідних країн. Потрібна, насамперед, акумуляція капіталу, як матеріального, так і людського, та ефективне його використання. При доброму управлінні бідні країни можуть заохочувати і домагатися збільшення власних заощаджень та залучати іноземні інвестиції, що не менш важливо, досягати високої віддачі інвестицій. Це дуже важливий фактор скорочення розриву між багатими і бідними країнами.

При цьому не можна забувати, що накопичення капіталу має супроводжуватися запровадженням нових технологій. І тут, як зазначає Дж. Сакс, розрив у технологіях подолати набагато складніше, ніж розрив у капіталі². Справді, при чисельності населення 750 млн осіб на технологічно відсталі країни тропічних регіонів припадає лише 47 із 52 000 патентів, виданих США іноземним інвесторам у 1997 р.³

Досвід показує, що інновації демонструють зростаючу віддачу залежно від масштабу. Відтак, регіони, які володіють досконалішими технологіями, мають переваги при розробці нових технологій. Бідні країни мають об'єднувати зусилля вчених, уряду і промисловості, поступово розвивати науково-дослідні роботи та залучати іноземні інвестиції. Адаже нарощування

¹ *Тоффлер О.* Третья волна / О. Тоффлер. – М., 1995. – С. 25, 26.

² *Сакс Дж.* Новая карта мира / Дж. Сакс // Зеркало недели. – 2000. – 15 июля. – С. 10.

³ Там же.

технологічної могутності визначається не лише власними інноваціями, а й здатністю впроваджувати іноземні технології.

Сьогодні країни, які розвиваються, можуть імпортувати технології у вигляді капіталу і споживчих товарів (мобільні телефони, факси, персональні комп'ютери тощо). Одночасно вони можуть купувати ліцензії на виробництво певних технологій у тих, хто утримує відповідні патенти.

Другим важливим напрямом подолання розриву між бідними і багатими країнами є зміна підходів з боку міжнародної спільноти щодо надання допомоги. Обсяги її повинні не лише збільшитися, а й надаватися цілеспрямованіше, в сучасних умовах епідемії у бідних країнах загрожують не лише їм, а й всьому людству. Вони є передусім бар'єром залучення іноземних інвестицій, бо іноземні інвестори обминають такі країни. Так, підтримка, яка надходить в Африку з усього світу для боротьби з малярією, становить 50–75 млн дол. США на рік, проте ця хвороба спричиняє смерть приблизно 2 млн людей щорічно. Ще більші розміри смертності в Африці від СНІДу. Плануються серйозні заходи для боротьби з цими епідеміями. Загалом від розвинутих країн передбачаються надходження близько 10 млрд дол., що становить всього 10 дол. на рік у розрахунку на кожного громадянина одномільярдного населення розвинутих країн.

І, нарешті, програми міжнародної допомоги повинні бути розширені і набути нової форми. Так, ООН значно збільшує асигнування для боротьби з важкими епідеміями. Світовий банк і МВФ мають розробити новий підхід до надання допомоги країнам, що розвиваються, посилити зв'язок технологічно відірваних країн з світовою економікою, в тому числі з компаніями – лідерами у сфері високих технологій. Адаже щорічні кредити і гранти Всесвітнього банку на розвиток науки і технологій не становлять і десятої частини бюджету великої фармацевтичної компанії США. Неодмінно має зрости роль США у наданні допомоги країнам, що розвиваються. США як технологічний лідер є водночас слабким донором: на допомогу бід-

ним країнам вони виділяють із бюджету 5 дол. на рік у розрахунку на одного свого жителя.

Нова стратегія глобалізації повинна забезпечити і зростання обсягів коштів для просування технологій, боротьби з епідеміями і захисту навколишнього середовища, удосконалити форми та створити нові моделі відносин з третім світом.

Добробут розвинутих країн нині, як ніколи, високий. Становище ж найбідніших країн стає дедалі важчим. Тому вкрай необхідно віднайти кошти і розробити програми глобалізації в інтересах істотного скорочення розриву між багатими і бідними країнами світу.

Всесвітній банк і МВФ повинні зосередити свої зусилля на проблемах технології, надавати менше коштів країнам, а більше спрямовувати їх на створення і поширення знань для подальшого розвитку. Багаті і бідні країни мають розробляти спільні схеми забезпечення сучасними технологіями, зокрема впровадження інформаційних технологій (програмного забезпечення, транскрипції, телемаркетингу). Об'єднання зусиль вчених, урядів і промисловості багатих і бідних країн, міжнародних високотехнологічних компаній покликане посилити технологічне співробітництво, збільшити внесок розвинутих країн у технологічне піднесення відсталих країн і, разом з тим, підвищити зобов'язання і відповідальність бідних країн за розвиток науки і техніки.

Теорія постіндустріального суспільства розвінчує і відкидає багато догм, які панували в економічній науці часів колишнього Союзу. І в цьому її велике і глобальне методологічне значення. Економічна теорія, економічна політика, засоби масової інформації тих часів всіляко підносили примат матеріального виробництва, бо саме тут тоді створювалося матеріальне багатство, праця вважалася продуктивною, бо лише вона на чобто створювала вартість і нову вартість.

На противагу матеріальному виробництву, сфера послуг трактувалася як “невиробнича”, а праця в ній характеризува-

лась як непродуктивна, бо, мовляв, не створювала речового багатства, вартості. Ці постулати набрали такого характеру, що у системі ООН існували дві системи обліку: система національних рахунків і система матеріального виробництва, що застосовувалася у колишньому Союзі та інших соціалістичних країнах. Таке однобічне трактування економіки неминуче призвело до викривлень і в економічній політиці, і в господарській практиці. Оскільки у матеріальному виробництві створюється багатство, то цілком зрозуміло, сюди спрямовувалися основні капіталовкладення, розгорталося будівництво його об'єктів.

Водночас сфера послуг як “невиробнича сфера”, тобто сфера, що утримується за рахунок матеріального виробництва, обмежувалась у капіталовкладеннях, її розвиток був порівняно другорядною, по суті, вимушеною справою. Це спричиняло те, що завжди існувала певна диспропорція у розвитку матеріального виробництва і так званої невиробничої сфери. І, напевно, уже в період перебудови стало очевидним, що обмеження у розвитку сфери послуг означає заниження вкладень капіталу в людину, у її розвиток, що неминуче негативно позначається на розвитку матеріального виробництва. Адже недостатній розвиток сфери послуг – це кваліфікація робочої сили, це недостатньо сприятливі умови життя і праці людей, послаблення мотивації праці, уповільнення економічного розвитку країни загалом. За визнанням багатьох спеціалістів, суперечність, з одного боку, між потребами нової техніки у висококваліфікованих працівниках з усвідомленням їхньої відповідальності за функціонування могутніх технічних засобів; з другого – реальним недостатнім рівнем підготовки кадрів породжувало безвідповідальність, стала причиною низки серйозних, прямо кажучи, планетарного значення катастроф, найстрашніша серед яких Чорнобильська. Вона обернулася великими втратами і матеріальними, і людськими. Уже півтора десятиліття Україна несе цей величезний тягар як непомірну плату за прорахунки партійного і державного керівництва

колишнього Союзу. Саме життя, теорія постіндустріального суспільства відкидає нав'язані штучні догми, вносить докорінні зміни у розуміння природних процесів, структури економіки і закономірностей її розвитку. Досвід розвинутих країн останніх десятиліть переконує, що питома вага матеріального виробництва (промисловості і сільського господарства) неухильно зменшується. Ще приблизно 15 років тому Т. Стоунер писав, що через три десятиліття для задоволення всіх матеріальних потреб суспільства буде достатньо 10 % робочої сили, і навіть ця група зайнятих у промисловості дедалі більше залучатиметься для обробки інформації. Подібно до того, як американський фермер на початку 80-х років, маючи всі переваги сучасної технології і володіючи методами правильної організації справи, образно кажучи, годував 60 людей, так і майбутній працівник автоматизованих та роботизованих підприємств забезпечить усім необхідним десятки людей.

Цей оптимістичний прогноз американського дослідника виявився не зовсім точним, бо такого показника зайнятості у промисловості США досягли на кінець ХХ ст. Для постіндустріального суспільства характерне, як уже підкреслювалося, абсолютне переважання сфери послуг. У цій сфері зайнята основна маса працюючих, зокрема у США приблизно до 80 %. І вони створюють основну частину ВВП. Отже, сфера послуг – сфера виробнича, але це сфера нематеріального виробництва. І праця, зайнята у ній продуктивна і створює вартість, і нову вартість у тому числі. Хоча послуга, на відміну від товару, не має речового вмісту, вона є втіленням суспільно необхідної праці, а отже, має вартість. Відтак сфера послуг є основним джерелом створення ВВП.

Чим пояснити довголітнє панування примату матеріального виробництва у колишньому Союзі? На наш погляд, двома причинами. Перша – наше відставання від розвинутих країн у розвитку продуктивних сил, через що Союз змушений був прискореними темпами здійснювати індустріалізацію країни,

тобто створювати матеріальне виробництво, притаманне індустріальній стадії. Тому і економічна теорія, і економічна політика, і все життя суспільства були побудовані на першочерговому розвитку матеріального виробництва. Більше того, на створенні важкої індустрії, виробництва засобів виробництва.

Друга причина зводиться до того, що і на Заході відбувалася довголітня дискусія про продуктивну і непродуктивну працю. Але наявність розвинутої економіки зумовлювала широке трактування категорії “продуктивна праця”, вона не детермінувала звужувати її межами матеріального виробництва. Тому західні вчені з самого початку до продуктивної праці відносили дедалі ширший перелік видів трудової діяльності, а до непродуктивної праці – лише таку трудову діяльність, яка втілювалася у виробках, що не мали актуальної корисності. Виходячи із засад цього методологічного підходу народне господарство не розділялося на “виробничу” і “невиробничу” сфери, отже, забезпечувався цілісний підхід до економіки, який реально відбивав закономірності її розвитку і надавав можливість без будь-якого насильства реалізувати їх в економічній політиці.

Важливою рисою постіндустріальної економіки є її транснаціональний характер. Процеси виробництва давно вже вийшли за національні межі. Якщо у XIX ст. виробництво прогресивної для того часу техніки концентрувалося у тих чи інших географічних межах, то сьогодні воно поширене у всьому світі. Наприклад, у Великобританії минулого століття парові локомотиви цілком і повністю вироблялися у Лідсі, де було зосереджено все необхідне для цієї справи – сировина, вугілля, метал. Сьогодні, наприклад, будівництво сучасного літака є великою міжнародною справою; він збирається із тисяч вузлів, які виробляються у добромu десятку країн. Навіть автомобілебудування має тенденцію до транснаціоналізації: наприклад, новітня модель фірми “Дженерал Моторс” виробляється у кількох країнах і збирається із частин, які виробляються по всьому світу.

Однією з основних причин транснаціоналізації економіки є здешевлення транспорту і виникнення високоефективних систем зв'язку. Транспортні витрати сьогодні становлять лише кілька процентів вартості кінцевої продукції, що сприяє переведенню трудомістких галузей виробництва із розвинутих країн у країни, що розвиваються, в яких вартість робочої сили невисока.

Таким чином, постіндустріальне суспільство – це якісно нова економіка, що базується на інформаційно-інтелектуальній технології. На відміну від попередніх суспільств з властивим їм домінуванням матеріального виробництва, суспільство, у якому абсолютно переважає сфера послуг, нематеріальне виробництво, замість матеріальної мотивації утверджуються постматеріальні цінності і мотивації. Це – якісно нові умови праці і життя людей, що забезпечують всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей, інтелектуальний потенціал людини, її знання і вміння, які стають головним ресурсом. Це – нова, вища стадія цивілізаційного прогресу, коли утверджується вільна індивідуальність, вільна особистість.

Теорія постіндустріального суспільства розкриває якісно нове суспільство, його основні принципи і умови функціонування, форми та методи реалізації його принципів і основних рис. Вона є науковою основою творення нових форм життя і діяльності людини, методологічною парадигмою переходу кожної країни до нової, вищої стадії суспільно-економічного прогресу.

4.4. ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЙНА ЕКОНОМІКА І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

Глобалізація – це багатогранний процес, який проявляється у багатьох формах. У десятій доповіді ПРООН про розвиток людини у 1998 р., яка підготовлена групою відомих економістів світу і вийшла під символічною назвою “Глобалізація з людським обличчям”, дається її кількісна характеристика як

величезне зростання масштабів світових процесів: збільшення світового експорту та його частки у ВВП країн світу, значне зростання прямих іноземних інвестицій, потоків капіталу, щорічного обороту на валютних ринках, обсягів міжнародного банківського кредитування, туризму, міграції робочої сили, тривалість телефонних розмов, роль інтернету, засобів масової інформації, а отже, небувале зростання обміну ідеями, інформацією. І що має неабияке значення, поширюється взаємодія і спілкування громадських організацій, простих людей. Цілком зрозуміло, що глобалізація – це істотні якісні зрушення. Як зазначається у цій доповіді, вона формує нову еру взаємодії між націями та економічними системами, розширює сферу контактів людей – це і економіка, і технології, і культура, і управління. Поряд з цим вона передбачає фрагментацію виробничих процесів, ринків праці, політичних утворень і суспільства. Водночас автори доповіді підкреслюють, що глобалізація поряд із позитивними, інноваційними, динамічними аспектами має також негативні, деструктивні, регресивні аспекти. Це насамперед нерівномірна реалізація колосальних можливостей глобалізації для прогресу людини, посилення нерівності між країнами та регіонами, значне зростання концентрації доходів, ресурсів і багатства в межах окремих фірм, корпорацій, країн. Наприклад, розрив у доходах між п'ятою частиною світового народонаселення, що проживає у найбагатших країнах, і п'ятою частиною, яка живе в найбідніших країнах, у 1997 р. виражався співвідношенням 74:1 порівняно з 60:1 у 1990 р. і 30:1 у 1960 р. А якщо взяти 1820 р., то співвідношення було лише 3:1. На країни ОЕСР, де проживає 19 % світового народонаселення, припадає 71 % глобальної торгівлі товарами та послугами, 58 % – прямих іноземних інвестицій та 91 % – усіх користувачів інтернету. У 1993 р. тільки на 10 країн припадало більше 84 % світових витрат на наукові дослідження та дослідно-конструкторські розробки, вони контролювали 95 % усіх патентів, виданих у США за останні два десятиріччя. Крім

того, більш як 80 % патентів, виданих у країнах, що розвиваються, належать жителям промислово розвинутих країн.

Як бачимо із характеристики процесів глобалізації, даної експертами ООН, зростання світового експорту, капіталу, розвиток валютно-фінансових відносин, туризму, безперечно мають основою зростання виробництва, розвиток інформаційних технологій та телекомунікаційного зв'язку, системи Інтернет. Інакше кажучи, зростання усіх елементів глобалізації, як і всього процесу, визначається становленням нового технологічного способу виробництва, поширенням інформаційних технологій та телекомунікацій тощо. Отже, глобалізація – це форма вираження становлення нового, постіндустріального способу виробництва. Якщо промислова революція, індустріальна стадія цивілізаційного прогресу зумовила швидкий розвиток інтернаціоналізації господарства, то постіндустріальна революція, поширення інформаційно-інтелектуальної технології піднесли інтернаціоналізацію на вищий рівень, перетворили її у вищу форму – глобалізацію економіки і суспільства в цілому.

Розвинені країни, усвідомлюючи значення процесу глобалізації, розробляють програми і вживають скоординованих заходів для спрямування та використання процесів глобалізації. Так, вони ухвалили Окінавську хартію глобального інформаційного суспільства, згідно з якою країни мають взяти на себе зобов'язання сприяти поширенню інформаційних технологій та подоланню цифрового розриву, що загрожує посилити наявну соціальну та економічну нерівність. У 2000 р. рішенням “великої вісімки” було створено групу із цифрових можливостей, яка підготувала розгорнуту доповідь “Цифрові можливості для всіх: подолання труднощів”. У ній систематизовані рекомендації щодо поширення інформаційно-комунікаційних технологій, створення глобальних мереж за принципами державного і міждержавного інформаційно-комунікаційного будівництва. Головні здобутки, які може отримати країна від

прискореного розвитку інформаційних технологій, – це подолання соціально-економічної нерівності; створення основи для інтенсивного розвитку та підвищення ефективності виробництва; вихід національних компаній на раніше недоступні ринки, спрощення доступу населення до основних соціальних послуг. До того ж, інформаційні комунікації забезпечують реалізацію прав громадян на причетність до передових досягнень цивілізації, світових інформаційних ресурсів, а також до таких послуг, як дистанційна освіта, телемедицина, електронна комерція. Значне місце у процесах глобалізації посідає інтернет – глобальна мережа і визначальний компонент інформаційної інфраструктури. В Україні створені та експлуатуються усі популярні види інформаційних послуг, які існують у світі. Є необхідні умови для впровадження нових досягнень у галузі інформаційних технологій, таких як бездротовий доступ до Інтернету, широкополосні лінії зв'язку тощо.

Проте слід зупинитися і на недоліках. По-перше, в країні малий комп'ютерний парк (в межах 1 млн). По-друге, недостатній розвиток бекбонів, тобто швидкісних магістралей зв'язку. По-третє, кращі провайдери – це дороге задоволення. І це при тому, що використовується найкраще устаткування провідних світових виробників. По-четверте, Україна має відносно низькі показники поширення інтернету. Частка його користувачів становить 0,7 % загальної чисельності населення. Для порівняння: у Норвегії інтернетом користується 38 % населення, США – 30, країнах ЄС – 15,9, Росії – 1,4, Китаї – 0,8 %.

Це свідчить про те, що глобалізація та її компоненти, особливо такі як інтернет, залучають мільйонні маси населення до найвищих досягнень цивілізації. Але все це саме собою не відбувається, необхідні дійові заходи у реалізації досягнень науково-технічного прогресу.

Характеристика глобалізації, дана у цій роботі, підтверджується і в економічній літературі. У російській економічній ен-

циклопедії інтернаціоналізація та глобалізація розглядаються як складова трансформації сучасної економіки, глобальної інтеграції, обумовленої переходом до нового технологічного способу виробництва. Для нас важливим є те, що глобалізація, або, як висловлюються автори, глобальна інтеграція зумовлена переходом до нового технологічного способу виробництва. Що стосується співвідношення інтернаціоналізації та глобалізації, то автори виходять зі спорідненості цих процесів, проте не ототожнюють їх. Ще рішучіше підкреслює визначальну роль нового способу виробництва у поширенні глобалізації американський вчений Лестер К. Туроу: “у 90-ті роки стало зрозуміло, що людство має вже всі технології в галузі комунікацій і транспорту, які необхідні для формування повною мірою глобальної економіки”¹. На наше глибоке переконання, дослідження процесів глобалізації повинні мати за основу його порівняльний аналіз із процесами становлення монополістичного капіталізму наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Це переконання підсилюється також тим, що згаданий американський вчений Лестер К. Туроу користується цим методом.

Порівняльний аналіз процесів монополізації та глобалізації свідчить про те, що вони мають багато спільного. Адже вони виражають зростання усупільнення економіки. Це дало змогу дійти висновку, що такі процеси не лише близькі за природою, а й тісно взаємопов’язані, є, на думку окремих авторів, різними етапами єдиного процесу. Так, деякі вчені вважають, що “... Економічна глобалізація трактується як принципово новий процес, який розпочався наприкінці ХІХ ст., був перерваний двома світовими війнами та “великою депресією” і набув прискорення та поширення в останній чверті ХХ ст. внаслідок реалізації досягнень науково-технічного прогресу”. З таким

¹ Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские экономисты и социологи о перспективах и противоречиях современного развития // МЭ и МО. – 1998. – № 11. – С. 6.

розширеним трактуванням глобалізації погодитися не можна. Хоча монополізація та глобалізація взаємопов'язані процеси, однак не слід їх ототожнювати. Адже монополізація визначила нову, вищу стадію у розвитку індустріального (капіталістичного) способу виробництва, а глобалізація нерозривно пов'язана з переходом людства на нову, постіндустріальну стадію цивілізаційного прогресу. Цей перехід набагато глибший і набагато масштабніший порівняно з першим. Тому, очевидно, влучнішою є думка про те, що глобалізація – це вищий рівень інтернаціоналізації та інтеграції світового господарства за умови зв'язку з попередніми процесами, коли розмивається цілісність національних економік, поглиблюється взаємозалежність між ринками і виробництвом у різних країнах.

Другий висновок, що випливає із порівняльного аналізу, полягає в тому, що як процеси монополізації, так і процеси глобалізації визначаються значними зрушеннями у способі виробництва, що становить міцну підвалину для розкриття внутрішньої логіки цих процесів.

Як відомо, процеси монополізації були визначені істотними змінами у засобах виробництва. Винайдення динамо-машини, парової турбіни, двигуна внутрішнього згорання, дизельного мотора та передачі електроенергії на відстань зумовили технічне та організаційно-економічне вдосконалення виробництва. Концентрація капіталу та виробництва дала змогу зосередити основну частку суспільного виробництва на небагатьох найбільших підприємствах, тобто монополізувати його. Контролюючи значну частину виробництва певних товарів, монополія забезпечила продаж товарів за монопольно високими цінами та отримання монопольно високих прибутків.

Водночас відбувається концентрація банківського капіталу, утворення банківських монополій і зрощування банківського капіталу з промисловим. Це привело до виникнення нової форми капіталу – фінансового капіталу, а також виникнення фінансово-промислових груп. Фінансовий капітал швидко подо-

лав національні межі і створив міжнародну систему залежностей і зв'язків, зумовив вивіз капіталу, який здійснюють монополістичні об'єднання. Вивіз капіталу значно розширив сферу експлуатації економічно відсталих країн. На цій основі відбувався економічний поділ світу між об'єднаннями капіталістів, а також територіальний його поділ між великими державами.

Інтернаціоналізація господарства, посилена і розвинена процесами монополізації економіки, привела до створення системи світового господарства як складної системи об'єднання метрополій (розвинених в економічному розумінні і багатих країн) та колоніальної системи монополістичного капіталізму (бідних економічно, які до того ж жорстоко експлуатувалися метрополіями). Однак і перші, і другі були пов'язані між собою об'єктивно обумовленими зв'язками і залежностями через рух капіталів, товарів, робочої сили, валютних ресурсів.

Ми не даремно розкрили, хоч і до певної міри стисло, внутрішню логіку теорії монополістичного капіталізму, що дає змогу уявити її як систему, яка досить чітко характеризує реальний розвиток економіки на певному історичному етапі. На превеликий жаль, процеси глобалізації економіки не були належним чином обґрунтовані. Тому допускаються досить суперечливі тлумачення цього дуже важливого процесу, причому переважають тлумачення, які перебільшують роль і значення глобалізації. Вже йшлося про те, що глобальна революція визначає і технологічну, і економічну революції. Тобто не технологічний спосіб виробництва формує стадії цивілізаційного прогресу, як це є насправді, а глобалізація, глобальна революція визначає і сучасний спосіб виробництва, і його розвиток. Насправді технологічний спосіб виробництва, властивий постіндустріальному суспільству, тобто інформаційно-телекомунікаційні технології природньо є глобальними. Якщо раніше нові технології порівняно тривалий час могли залишатися у монопольному володінні окремих країн, то в сучасних умовах те нове, що народжується за допомогою інформаційно-інте-

лектуальних технологій, досить швидко крокує планетою. Глобальна закономірність, яка полягає у прискоренні наукового, технологічного прогресу, зумовлює прискорення розвитку економіки й суспільства.

Деякі вчені виходять з того, що глобалізація економіки – це утворення глобальної економіки, тобто “економіки, спроможної працювати як єдина система в режимі реального часу у масштабі усієї планети”, що це процес поступового становлення “глобально-системної цілісності¹, головною метою якої є спільне виживання і спільний розвиток усього людського співтовариства”². І, нарешті, американський вчений Л. К. Туроу узагальнює цей процес: “Наприкінці ХІХ ст. локальні господарські системи були заміщені національними економіками. Наприкінці ХХ ст. вони, в свою чергу, заміщуються глобальним господарством”³.

Як бачимо із наведених висловлювань, автори безапеляційно стверджують, що начебто вже утвердилося “глобальне господарство”, яке становить “глобально-системну цілісність” і функціонує воно як “єдина система в режимі реального часу у масштабі усієї планети”. На жаль, насправді це не так. Адже добре відомо, що сучасний світ далеко неоднорідний. Про яку “цілісність і системність” можна говорити, коли приблизно 15 % населення становлять розвинені країни, які перейшли до постіндустріального суспільства. Саме вони домоглися високого рівня розвитку економіки та створили сприятливі умови для життя й праці людей. Водночас приблизно третя частина жителів планети є, за оцінкою Д. Сакса, “технологічно відірва-

¹ Глобалізація інвестиційних процесів та фінансова безпека України : матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 черв. 2001 р.). – К., 2001. – С. 93.

² Формирование экономической системы России в координатах мирового развития / под ред. К. А. Хубиева. – М. : ТЕИС, 2002. – С. 740–742.

³ Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские экономисты и социологи о перспективах и противоречиях современного развития // МЭ и МО. – 1998. – № 11. – С. 6.

ною”, тобто вона сама не створює інновацій і не впроваджує іноземні технології. Це насамперед країни, що примикають до Андів, тропічної частини Африки, більшої частини колишнього Союзу, частина Азії. Крім того, це технологічно відірвані регіони цілої низки держав світу: Південна Мексика, частина тропічної Центральної Америки, більша частина тропічної Бразилії, деякі штати Індії, окремі провінції Китаю. Це означає, що величезна кількість людей перебуває на доіндустріальній стадії суспільно-економічного розвитку, коли основною формою існування є взаємодія з природою, використання енергії Сонця, “живих акумуляторів” – м’язів людини і тварин, вітру й води, примітивних засобів виробництва, що визначає і невеликий обсяг продукції, що виробляється, незадовільні умови життя та праці людей.

Цілком зрозуміло, якщо розвинені країни потурбуються про два мільярди населення і вкладуть в їхню економіку солідні капітали та впровадять новітні технології, то, очевидно, ці країни зроблять перші кроки у подоланні “технологічної відірваності”, створивши економічні засади для поліпшення життя власного народу. І тоді, очевидно, можна буде говорити про “глобальне господарство” як “системну цілісність”, яка забезпечує “спільний розвиток всього людського співтовариства”. До наступу цього довгоочікуваного моменту доводиться констатувати, що глобалізація має суперечливий характер: розширення сфери діяльності розвинених країн, транснаціональних корпорацій, що підносить глобальне панування розвинутого та могутнього центру над відсталою технологічно периферією з її неконкурентоспроможністю, малими доходами, низькою грамотністю населення, навіть злиденністю.

Як зазначалося, розрив у доходах між багатими та бідними країнами глобалізація не зменшує, а збільшує. Отже, процеси глобалізації не посилюють слаборозвинені країни, не збільшують їхній економічний потенціал, не поліпшують умови життя і праці населення, а, навпаки, посилюють їхнє відставання, за-

лежність від розвинених країн та міжнародних фінансово-кредитних організацій. Невипадково виник і поширюється антиглобалістський рух. Тому потрібно реалістично аналізувати процеси глобалізації, розкривати її позитивні та негативні риси, виробляти дійові заходи, аби спрямувати її на розв'язання актуальних проблем поліпшення життєдіяльності людини.

На нашу думку, категорія “глобалізація” не структурована, не виявлені її складові елементи. Тому і використання її в літературі має, так би мовити, необмежений характер. Їй надається визначальна роль у розвитку і економіки, і суспільства. Насправді, глобалізація, як і інтернаціоналізація, є специфічною формою усупільнення виробництва, всього суспільного життя, але передусім світової економіки. Рух глобалізації – це результат поглиблення взаємодії між продуктивними силами, виробничими відносинами і надбудовою, особливо державним апаратом. Одночасно глобалізація являє єдність загального і особливого, загальнолюдського і національного.

Очевидно, замість абсолютизації глобалізації необхідно розкривати діалектику загальнолюдського, загальносвітового і національного, взаємозв'язок та взаємодію світової і національної економіки, використання можливостей світової економіки для піднесення національної економіки та зростання ролі і значення національної економіки у розвитку світової економіки. Замість невизначених і неточних абстракцій процес глобалізації отримує конкретні форми і свого розвитку, і свого впливу на національну і світову економіку.

Досвід показує, що надмірна абстракція неминуче зумовлює викривлене трактування економічних процесів. Дехто з авторів твердить, що світ вступає в нову еру, де прогрес визначається глобалізацією. Так, глобалізація справляє значний вплив на різні сторони суспільно-економічного життя. Проте як інтернаціоналізація в минулу епоху не охоплювала і не визначала усіх процесів розвитку способу виробництва, так і глобалізація у наш час, при всій її важливості, при всьому

впливі на національний і світовий розвиток, не може визначати всі процеси. До того ж, глобалізація сама визначається становленням і розвитком нового технологічного способу виробництва. Ті автори, які перебільшують значення будь-якого процесу, у тому числі й процесу глобалізації, неминуче доходять помилкових висновків щодо розвитку сучасної економіки та суспільства.

У попередньому розділі було показано, що інформація і знання як основні виробничі ресурси постіндустріального суспільства, нове становище людини у суспільстві, творчий характер її діяльності, нематеріальний характер виробництва, суспільного багатства розхитують ринкове господарство та вартість як системоутворюючу категорію ринкової економіки. І навпаки, ті автори, які абсолютизують глобалізацію, перебільшують її роль, неминуче доходять протилежних висновків. “З нашого погляду, – пише один із них, – усі наступні можливі трансформації економіки не відмінюють товарного характеру виробництва і ринково-економічного характеру міжнародної та глобальної інтеграції”¹. До того ж, “загальна закономірність розвитку світової економіки – перехід до високотоварних форм обміну, інтернаціоналізація і глобалізація товарного виробництва”². Для того, щоб визначити тенденції суспільно-економічного розвитку, потрібно виходити із економічної теорії як системи, яка розкриває різні сторони цивілізаційного прогресу. За цих умов стає зрозумілою загальна логіка розвитку, необхідність тих змін, які зумовлені глибокими внутрішніми процесами. І навпаки, звуження підходу, розкриття дуже важливого, навіть дуже широкого, але все-таки окремого процесу не може бути надійною підставою для визначення глобальних тенденцій і змін у розвитку економіки та суспільства.

¹ Глобальные трансформации и стратегии развития : монография / О. Г. Белорус, Д. Г. Лукьяненко, О. М. Гончаренко и др. – К., 2000. – С. 257.

² Там же. – С. 190.

5.1. ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ Й. ШУМПЕТЕРА

Й. Шумпетер – один з найвидатніших і оригінальних вчених-економістів першої половини ХХ ст., діяльність якого справила істотний вплив на головні напрями сучасної економічної науки. Він приділив значну увагу проблемам динамічного розвитку економіки, що дало змогу започаткувати дослідження економічної динаміки на протигагу статичному аналізу, характерному для неокласичної школи. Інновації, нововведення і підприємництво в його системі поглядів набувають нового звучання як фактори економічного зростання. Поширення нововведень та економічне новаторство, тобто підприємництво визначають економічну динаміку. Це допомогло створити міцні підвалини цілісної економічної теорії господарського розвитку, тобто еволюційну економічну теорію. У праці “Теорія економічного розвитку” Й. Шумпетер писав: “...всередині економічної системи є джерело енергії, що викликає порушення рівноваги. Якщо це так, то має існувати *економічна теорія господарського розвитку*, яка спирається не лише на зовнішні фактори, що спричиняють рух економічної системи від одного стану рівноваги до іншого. Саме таку теорію я

спробував розробити”¹. Отже, інноваційно-еволюційна чи просто еволюційна економічна теорія, створена Й. Шумпетером, стає дедалі поширенішою і визначальною у сучасному світі. В його видатних працях “Теорія економічного розвитку” (1912), “Економічні цикли” (1939), “Капіталізм, соціалізм і демократія” (1942) та інших викладені основоположні теоретичні ідеї та методологічні підходи, які визначили формування нової, еволюційної парадигми економічної теорії.

Складність виявлення і визнання цієї теорії пов’язана з тим, що Шумпетер розпочав дослідження в умовах панування неокласичної теорії, або, як її називають, ортодоксії, яка базувалася на маржиналізмі та загальній теорії економічної рівноваги. Він високо оцінював заслуги Л. Вальраса – творця теорії рівноваги, став послідовником вальрасової традиції, намагався розвинути вчення Л. Вальраса, подолати його закритість і статичність та надати йому таких рис, як відкритість і динамічність; посилити відповідність економічної теорії реаліям життя. Шумпетер був активним консервативним захисником неокласичної теорії, її маржиналістського ядра. Це пояснюється тим, що теорія економічної рівноваги завоювала міцні позиції і об’єднала навколо себе відомих вчених-економістів. Це дало підставу представникам неокласичної школи і особливо її основної течії – мейнстріму зобразити справу таким чином, начебто Й. Шумпетер є всього лише додатком до неокласичної теорії і до того ж промейнстрімівським економістом.

Як вважають вчені, мейнстрім, ретельно вибравши все, що належить економічній еволюції і еволюції економічної теорії, “перетворив весь комплекс його ідей (Й. Шумпетера. – Авт.) в карикатуру і пародію на них”². Досить ретельно попрацювали

¹ Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – С. 53.

² Винарчик П. Спасение идей: Й. Шумпетер и ключевые проблемы противоборствующих экономических теорий / П. Винарчик // Вопросы экономики. – 2003. – № 11. – С. 15–16.

над творами цього автора представники ортодоксії, тобто неокласичної теорії. Вони зробили все, щоб “спрощений начебто шумпетерівський підхід відповідав її власним уявленням про прогрес аналітичної економіки... Його роботи розглядаються головним чином як корисне доповнення до неокласики...”¹. Інакше кажучи, ортодокси хотіли довести, що ідеї і розробки Шумпетера перебували у руслі основної течії економічної теорії того часу. Хоча насправді праці Шумпетера з розробки теорії економічної еволюції були не лише серйозним викликом теорії і гносеології неокласики, вони означали створення якісно нової економічної теорії, достеменно протилежної ортодоксії. “До еволюційної економічної теорії будемо відносити, – пише В. Маєвський, – такі економічні дослідження, де істотну роль відіграють загальносистемні принципи розмаїття, яке змінюється, неоднорідність агентів, нерівновага, невизначеність розвитку, нестійкість та ін.; до ортодоксії – дослідження, в яких акцент робиться на прямо протилежних принципах застиглого багатоманіття, однорідності агентів, рівноваги, детермінізму, стійкості і т. ін.”². З часом і сам Шумпетер зрозумів і оцінив власний внесок в економічну еволюцію та економічну динаміку, розглядаючи його вже не як додаток до теорії мейнстріма чи неокласики, а як такий, що має революційне значення. Він заперечив постулат мейнстріма “рівновага завжди” і на підставі ґрунтовного дослідження зв’язку економічного розвитку і економічної теорії розкрив розвиток економічної науки, який проходить об’єктивно обумовлені етапи: ендогенні зміни, нововведення долають супротив, порушуючи безперервність, і через “творче руйнування” виходять на новий рівень розвитку. Завдяки власній методології у праці з еконо-

¹ Винарчик П. Спасение идей: Й. Шумпетер и ключевые проблемы противоборствующих экономических теорий / П. Винарчик // Вопросы экономики. – 2003. – № 11. – С. 16.

² Маєвський В. О взаимоотношении экономической теории и ортодоксии / В. Маєвський // Вопросы экономики. – 2003. – № 11. – С. 4

мічної еволюції Шумпетер ґрунтовно досліджує процес накопичення знань і передбачає у майбутньому виникнення і розвиток економіки знань. Як бачимо, його метод економічної еволюції, у тому числі теорія інновацій, що застосована до такої галузі, як наука, дає змогу розкрити внутрішній механізм і етапи розвитку науки. Шумпетер виходить з того, що наука стала галуззю народного господарства з власним обладнанням, спеціальними технологіями, методами та аналітичним апаратом, а її продукт нічим не відрізняється від виробничого продукту. Тому трансформації відбуваються як у матеріальному виробництві, так і в інтелектуальній сфері. Процес розвитку науки здійснюється відповідно до теорії інновацій, розробленої Шумпетером передусім для матеріального виробництва. Тому можна зробити висновок, що аналітичний прогрес в економічній науці нерозривно пов'язаний з технологічним прогресом, як матеріальне виробництво з інтелектуальним розвитком¹.

Розробка Шумпетером економічної історіографії збагатила його теорію економічної еволюції. Економічній історії властива і безперервність, і зміни. Він виходив з ймовірності прогресу, а не його неминучості, хоча цей розвиток має безперервний характер, проте він відбувається не за принципом “прямої лінії”, а зигзагами. Однак це не заважало йому бачити загальну безперервність розвитку економічної науки і науки в цілому. Отже, Шумпетер поєднав розвиток економічної теорії з історичним аналізом, що дало змогу на великому історичному матеріалі обґрунтувати економічну теорію еволюційного розвитку, яка стала набагато повніше відповідати процесам реального світу і значно збагатила інтелектуальний потенціал людства.

Еволюційна економічна теорія цілком реалізує об'єктивний, природно-історичний підхід до розвитку економіки і суспільства. У дослідженнях Шумпетер спирається на досвід класичної школи. Він вважав, що найбільшим досягненням Маркса є

¹ *Schumpeter J. History of Economic Analyses / J. Schumpeter. – L. : George Allen and Unwin, 1954. – P. 39–40.*

бачення економічного процесу як “історичного часу, що виробляє в кожний певний момент той стан, який сам визначає наступний стан”¹. Але він не просто сприйняв цей принципово важливий методологічний підхід, але й конкретизував його та збагатив, розкривши внутрішній механізм і логіку змін. Він доводить, що внутрішні, ендогенні фактори визначають зміни, а підприємець, впроваджуючи нововведення у період спокою і рівноваги, викликає порушення рівноваги, а тому й безперервності розвитку. Ці нововведення він називає інноваціями, а рух економіки представляє у вигляді кругообігу. Процес кругообігу ґрунтується на економічній діяльності людей, для якої характерні дві ознаки. З одного боку, це традиції, звичаї, рутини, які є головними рисами, що визначають розвиток виробництва у кругообігу. Водночас інерція і закритість гальмують цей рух. Як стверджував Шумпетер, “усі дії і реакції виконуються у межах знайомої практики, яка виникла на основі довготривалого досвіду і частого повторення”². Як бачимо, економічний розвиток у Шумпетера є складним процесом взаємодії позитивних і негативних факторів, ринкових і неринкових сил. Вихід за межі відомого, створення нових зразків техніки та їх впровадження зумовлюють незворотний рух вперед. Адже під їх впливом відбувається “творче руйнування” застарілих способів виробництва. Ось чому діяльність підприємців він вважав революційною за своєю суттю, у процесі якої здійснюється творче руйнування, забезпечується рух вперед. Це означає, що інновація саме завдяки новизні спроможна здійснити якісні удосконалення, перериваючи безперервність.

Інакше кажучи, економічний розвиток Шумпетер уявляв як складний і багатогранний процес, в якому устремління до нововведень протистоять різного роду обмеження, у тому числі

¹ *Schumpeter J. History of Economic Analyses / J. Schumpeter. – L. : George Allen and Unwin, 1954. – P. 67, 43.*

² *Schumpeter J. Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process / J. Schumpeter. – N.Y. : McGraw-Hill, 1939. – P. 47.*

традиційне мислення, усталена і звична поведінка, прив'язаність людини до вже освоєного і зрозумілого, тобто традиційні стереотипи. Шумпетер образно пояснював: “усі знання і звички, отримані колись, твердо укорінюються в нас, як залізничний насип у землю”¹.

Шумпетер показав, що традиції корисні і лише з часом втрачають цю якість, а сили інерції, які протистоять змінам, водночас сприяють збереженню економічного ладу. Нововведення пов'язані з ризиком, вони розхитують застаріле, звичне і утверджують нове. Тому підприємець – це новатор, який долає інерцію, здійснює зміни, які відкривають нові можливості (ресурсної бази, засобів виробництва, джерел фінансування банківської системи). Інакше кажучи, змінюючи комбінацію факторів виробництва та удосконалюючи їх, підприємці спрямовують ці фактори до нової комбінації, яка має забезпечити зростання прибутку. Цілком зрозуміло, що нововведення порушують безперервність задля руху вперед. Причому “творче руйнування” поліпшує кругообіг, розхитує існуючий порядок, тобто застарілі методи виробництва, знецінює устаткування, яке морально застаріло. Шумпетер вважав діяльність підприємця революційною, бо саме з нею пов'язані нововведення і “творче руйнування”, бо саме вона забезпечує оновлення техніки і технології виробництва, зміни їх комбінації і прогрес економіки. Шумпетер розумів, що інновація пов'язана з глибокими якісними зрушеннями у виробництві. “Можете послідовно приєднувати скільки завгодно поштових диліжансів, – писав він, – але таким шляхом ви ніколи не отримаєте залізницю”².

Для осмислення еволюційної економічної теорії важливо знати її співвідношення з неокласичною, тобто ортодоксаль-

¹ *Schumpeter J. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle / J. Schumpeter [translated by Redvers Opie, with a special preface by the author]. – Cambridge Mass : Harvard University Press, 1934. – P. 84.*

² *Ibid.* – P. 64.

ною теорією. Адже вона виникла із заперечення неокласики, проте не відкидає цієї теорії, а перебуває з нею у взаємодії, що забезпечує їй взаємодоповнення. Але в економічній літературі не лише констатується їх протилежність, але й висловлюється “небезпека відособлення двох теоретичних напрямків”, пропонуються заходи, щоб еволюційна теорія не відокремлювалася від ортодоксії, а шукала шляхи до діалогу з нею і було досягнуто “утворення еволюційно-ортодоксальної теорії”¹. Неважко помітити, що у цьому разі ігнорується об’єктивний характер розвитку науки (це довів в еволюційній теорії Шумпетер), діалектика цього процесу. Тому наслідком взаємодії протилежностей, на думку цих авторів, має бути не нова наука, а певний симбіоз. Це абсолютно неможливо тому, що еволюційна теорія і ортодоксія – протилежні за методологією. Перша виходить із багатоманітності, яка весь час у русі розвивається, нерівноваги, нестійкості, а друга – із незмінної, застиглої багатоманітності, рівноваги, стійкості і т. ін. Такі протилежні принципи і підходи механічно поєднати неможливо, бо це суперечить елементарним законам діалектики.

Помилка авторів цих тверджень полягає в тому, що вони виходять із хибного посилу, начебто існують різні сфери компетенції цих двох вчень. Тому еволюційна теорія, мовляв, намагається знайти ті ніші в економіці, де її принципи проявляються найвиразніше, а принципи ортодоксії або неістотні, або взагалі недоречні². На нашу думку, спроба представити паралельне існування еволюційної теорії і ортодоксії суперечить самій суті еволюційної теорії. В історіографії Шумпетер бачив прогрес науки в єдності безперервності змін. І хоча розвиток науки відбувається не прямолінійно, а з відхиленнями, все ж для нього характерна безперервність. Це відповідає такому закону діалек-

¹ *Маевский В.* О взаимоотношении экономической теории и ортодоксии / В. Маевский // Вопросы экономики. – 2003. – № 11. – С. 5.

² Там же. – С. 4–5.

тики, як заперечення заперечення, за яким об'єктивний розвиток передбачає спадкоємність того, що заперечується, і того, що заперечує. Діалектичне заперечення старого і утвердження нового означає включення елементів старого в нове, але, як правило, у перетвореній формі, у “знятому” вигляді. Еволюційна теорія не відкидає ортодоксального вчення, а вбирає те, що їй потрібне. Як відомо, еволюційна теорія виходить із довгостроковості еволюційного поступу як результату динамічних змін завдяки новаторам та їхнім нововведенням. Інновації є головним чинником довгострокового економічного розвитку. Але це, на нашу думку, не дає жодних підстав для висновку, що начебто еволюційна теорія, як зауважує автор, “...обходить задачі статистичного та короткострокового характеру”¹. Навпаки, при всій протилежності цих напрямків економічної теорії, їхньої теорії і методології еволюційна теорія може через спадкоємність інкорпорувати те, що розроблено неокласикою.

Ще менш переконливим аргументом на користь паралельного існування цих теорій є те, що начебто еволюційні принципи виразніше проявляються у тій частині економіки, яка виробляє речові ресурси, а ортодоксальна – в економіці, де виробляються товари і послуги. Важко збагнути і цей “секторальний” поділ теорії, а тим більше висновок, за яким начебто ресурсну економіку краще вивчати з позицій динамічної та еволюційної теорії, а виробництво товарів і послуг – з позицій статистики і ортодоксії. Неважко помітити, що обидва сектори розвиваються і змінюються, тому найбільшою мірою відображає ці процеси динамічна, еволюційна економічна теорія.

І нарешті, аргументом на користь різних сфер компетенції цих двох теорій служить те, що начебто еволюційна теорія обмежена дослідженням мікрорівня, і не дає “повноцінного аналізу еволюційних процесів на макрорівні”². Дійсно, починаючи

¹ *Маевский В. О взаимоотношении экономической теории и ортодоксии / В. Маевский // Вопросы экономики. – 2003. – № 11. – С. 5.*

² Там же.

з кейнсіанства, в економічній теорії інтенсивно розроблялися проблеми макроекономіки. І хоча тут насправді є проблеми, проте цілком зрозуміло, що в інтересах розвитку еволюційної економічної теорії, яка означає великий крок вперед у пізнанні економіки, не лише можна, але й потрібно використати надбання неокласиків, пристосувавши їх до системи і принципів еволюційної теорії.

Це переконує в тому, що спроби надати драматизму ситуації, бо, мовляв, існує небезпека “відособлення двох теоретичних напрямків” і пропонується переглянути сфери компетенції еволюційної теорії та ортодоксії з метою їх об’єднання, мають штучний характер, оскільки ігнорують об’єктивний процес взаємодії протилежностей, які є джерелом руху і розвитку економічної теорії.

У теорії еволюційного розвитку Шумпетера важливе місце посідає дослідження ролі людського фактора. У цьому напрямку дослідження чітко простежується, що Шумпетер використовує неокласичні підходи, за якими людина, її поведінка були введені в предмет економічної теорії і глибоко вивчалися. Водночас він помічав багато поведінкових та інституціональних недоліків в ортодоксальній теорії дослідження людини, її намагання обмежити інтереси людини максимізацією прибутку, тобто звести їх лише до утилітарних проблем, ігноруючи культуру, багатогранність людської діяльності, її історичний характер. Замість історичного підходу, який би досліджував розвиток людини, неокласика метафізично, статично розглядає роль людини, начебто вона живе поза історичними та суспільно-економічними умовами.

На противагу ортодоксальній теорії Шумпетер по-новому розглянув людську поведінку, людський фактор, застосовуючи соціологічний підхід, розкриваючи конкретно-історичний характер діяльності людини. Він один із перших вчених-економістів замість абстрактної людини зміг побачити відмінності у поведінці людини насамперед щодо науково-технічно-

го прогресу та його впровадження у виробництво і визначити в узагальнених поняттях. Це те саме ставлення до засобів виробництва, яке класична теорія базує на відносинах власності, але взяте в іншій площині, коли розкривається взаємодія людини і техніки безпосередньо у виробничій діяльності. На цій підставі Шумпетер виокремлює новаторів, які впроваджують нововведення у виробництво, консерваторів, які гальмують або й взагалі протистоять оновленню виробництва на основі нової техніки і технології, імітаторів, які вдають, що здійснюють науково-технічне удосконалення виробництва, і т. ін. Важливо те, що автор не обмежується характеристикою того чи іншого типу людини, а намагається розкрити процес у його суперечливості і багатогранності. Внаслідок цього новаторів можуть тіснити консерватори, або вони можуть перетворитися в імітаторів і т. ін. Отже, методологічний підхід Шумпетера конкретизує діяльність людини, розкриває форми, яких вона набуває у процесі нововведень. Водночас він досліджує процес еволюційного розвитку, його реальний перебіг. Він доводить, що підприємницька діяльність людини в певних суспільно-економічних умовах частково обмежена і частково вільна. Адже взаємодія індивідів та інститутів водночас заперечує повну відокремленість індивідів та їхню повну свободу, бо вони діють у межах певних інститутів, тобто встановлених норм і правил. Проте Шумпетер розуміє, що умови життєдіяльності людини змінюються, а підприємець як творча особа, новатор за допомогою нововведень активно впливає на цей процес. Інакше кажучи, Шумпетер розкриває діалектику інституцій та індивідів: хоча люди живуть і розвиваються у певних інституціональних умовах, однак вони можуть їх змінювати. А інститути, які обмежують поведінку людини, спрямовують її, також змінюються, тому що людина як соціум діє усвідомлено і цілеспрямовано, розв'язуючи певні проблеми.

Про ґрунтовність його підходу до дослідження людського фактора свідчить те, що він враховує вплив таких чинників, як

час, місце, ресурси, таланти і здібності на людську діяльність. До того ж він вважає за необхідне враховувати біографію людини, її минуле, інституціональні умови, культуру. Шумпетер вбачає суперечності в діяльності людини. Так, підприємець, впроваджуючи нововведення, долає інерцію і всілякі перепони, але водночас він може порушувати ті чи інші норми і правила. Гострота суперечностей у підприємницькій діяльності залежить від панівної суспільної свідомості, морально-політичного клімату, який або сприяє, або заважає цьому руху.

Отже, Шумпетер, як і австрійська школа економічної теорії, поділяє думку, що людина, людський фактор формується в історичному часі та конкретно-історичному інституціональному середовищі. На його діяльність впливають рівень освіченості і культури, невизначеність економічного розвитку та інші фактори. Тому інститути, тобто система норм і правил людської поведінки, не лише обмежують, а й визначають напрями, цілеспрямованість людської діяльності. Еволюційний характер людської діяльності досягається попереднім розвитком людини, враховує вплив поведінкових, інституціональних, інформаційних та часових факторів.

Становлення теорії еволюційного розвитку ставить питання про співвідношення творчого спадку її засновника і сучасності, у тому числі і проблему ролі людського фактора. В економічній літературі цілком справедливо наголошується на неприпустимості абсолютизації ідей і підходів Шумпетера стосовно проблеми взаємодії в системі “новатор – консерватор”¹. Це зауваження дуже правильне, бо будь-яка абсолютизація, догматизація його ідей суперечить самій природі теорії еволюції. Вона розглядає ці процеси у розвитку, у змінах. Водночас допускаються висловлювання, з яких, хоч і не надто виразно, але проглядається вимога чи дорікання автору за те, що він

¹ Сухарев О. Эволюционная макроэкономика в шумпетеровском измерении / О. Сухарев // Вопросы экономики. – 2003. – № 11. – С. 41.

не розкрив зміни у людському факторі, які відбуваються у наш час. “Той “новатор”, якого на власні очі бачив Шумпетер, – пише один з авторів, – сильно відрізняється від “новатора”, якого ми маємо сьогодні”¹. Як ми не раз підкреслювали, Шумпетер не лише сформулював теоретичні положення і виробив методологічні підходи, на основі яких передбачив чимало процесів, що й зумовило його визнання. Але головне те, що він розробив теоретико-методологічні засади, на основі яких ми мусимо розкривати особливості тих чи інших соціально-економічних процесів на сучасному етапі. Правильну думку обстоює згаданий автор, коли, спираючись на теоретично узагальнені поняття, введені Шумпетером, “новатор–консерватор” розкриває нові поняття, народжені часом. Так, автор вважає, що Шумпетер дещо односторонньо розглядає проблему розвитку “новаторів”, тоді як у сучасній економіці структура джерел їх розвитку ширша. Тому ефективна економічна політика має бути спрямована на створення умов не лише для новацій та новаторів, але й для стабільної ситуації в країні, щоб не допустити зростання безробіття з його негативним впливом на соціально-економічний розвиток, а також на розвиток “новаторів”².

О. Сухарев вважає, що ідея “творчого руйнування” поступово втрачає минулу “теоретичну” могутність, оскільки у нових економічних умовах процеси глобалізації призвели до того, що занепад ділової активності може супроводжуватися домінуванням конкретної країни і впровадженням нових технологічних розробок у виробництво при скороченні зайнятих у високотехнологічних галузях, що можливо за умови, коли відбувається локальний розрив у поєднанні “новатор–консерватор”, тобто “новатор” перестає бути залежним від ресурсної бази “консерватор”.

¹ Сухарев О. Эволюционная макроэкономика в шумпетеровском измерении / О. Сухарев // Вопросы экономики. – 2003. – № 11. – С. 41.

² Там же. – С. 52.

Як бачимо, ідеї Шумпетера стали основою аналізу і розкриття особливостей взаємодії зв'язку “новатор-консерватор” у сучасних умовах. У цьому їх неоціненна значимість, бо саме підходи Шумпетера визначили і напрямок, і інструментарій реалізації людського фактора. “Нова модель системи “новатор-консерватор” – пише О. Сухарев, – може бути основою розробки гнучкішої економічної політики, спрямованої на стимулювання появи у господарському полі певних стилей поведінки агентів, пов'язаних з низькими витратами трансакцій, а також на забезпечення певного їх поєднання, але найпродуктивніше – для соціального розвитку”¹. Досить переконливий доказ життєздатності та ефективності шумпетерівської методології. Адже саме він знайшов і обґрунтував “новаторів” – когорту людей, які є генератором науково-технічного прогресу, визначив важливий напрямок діяльності держави і корпорацій: створення сприятливих умов для розгортання руху новаторів і стимулювання їхньої діяльності. Це важлива умова науково-технічного та соціально-економічного прогресу країни.

Важливою складовою еволюційної економічної теорії є вчення про інноваційний тип економічного розвитку. Як відомо, неокласична школа не досліджувала проблеми науково-технічного прогресу. Вона зосереджувала увагу на аналізі умов довгострокової рівноваги економічної системи, а фактор техніки і технології вважався як щось задане. Навіть кейнсіанство приділяло головну увагу проблемам макроекономічного регулювання, як правило, короткострокового періоду і не надавало належного значення проблемам довгострокового економічного розвитку, серед яких техніка і технологія відіграють вирішальну роль. На цьому тлі у всій величчї постає особистість Й. Шумпетера, який власним розумом осягнув особливості нової епохи, коли науково-технічний прогрес став головним джерелом економічного зростання. Тому він, на відміну

¹ Сухарев О. Эволюционная макроэкономика в шумпетеровском измерении / О. Сухарев // Вопросы экономики. – 2003. – № 11. – С. 52.

від класичної і неокласичної шкіл економічної теорії, зробив науково-технічний і техніко-економічний прогрес об'єктом дослідження і на цій основі відкрив і обґрунтував якісно новий тип економічного розвитку – інноваційний, породжений новою епохою, епохою перетворення науково-технічного прогресу у вирішальний фактор економічного зростання.

Запорукою успіху було те, що він відкинув методологію ортодоксії, за якою економічний розвиток трактувався метафізично як щось застигле, однорідне, стійке і незмінне. Як родоначальник еволюціонізму він бачив навколишній світ у процесі розвитку і змін, нестійкості тощо. Він виводив економічну рівновагу із науково-технічних, технологічних змін, що дало змогу розкрити неминучість порушення рівноваги, стабільності, бо нові технології і створювані на їх основі нові товари неминуче пов'язані з “творчим руйнуванням”, вони витісняють застарілі продукти виробництва, зумовлюють структурні зміни в економіці.

Інноваційна політика Шумпетера ввібрала напрацювання таких визначних вчених-економістів, як М. Туган-Барановський, М. Кондратьєв, які зробили значний внесок у пізнання характеру суспільно-економічного розвитку. М. Туган-Барановський показав, що циклічний характер розвитку економіки визначається закономірностями циклічного відтворення основного капіталу, що це не просто зовнішні фактори, а внутрішні властивості економічної системи, яка потребує для розвитку нову техніку і технологію. Ідеї М. Туган-Барановського отримали розвиток у теорії “довгих хвиль” М. Кондратьєва, цикл яких охоплює більш як півстоліття. І чинники “довгих хвиль” полягають у технічних винаходах, у їх широкому застосуванні.

Дослідження показали, що науково-технічний прогрес – це не зовнішній прояв щодо економіки, а її внутрішній “мотор”, її “локомотив”. Заслуга Шумпетера полягає в тому, що він, послуговуючись цими теоріями, розкрив внутрішній механізм технологічних змін, створив цілісну теорію інноваційного типу

розвитку. Саме Шумпетер увів у наукову термінологію категорію “інновація”, розуміючи під цим не просто нововведення, а зміну технології виробництва, бо не кожне нововведення є інновацією, а лише таке, яке зумовлює удосконалення технології, перехід її на новий, вищий рівень.

Визначення інновацій було наведено Шумпетером у праці “Теорія економічного розвитку” (1912), де він її називає “нова комбінація”, тобто вища якість та взаємозв’язки засобів виробництва, впроваджених у виробництво. У подальшому Шумпетер термін “нова комбінація” замінив на “інновацію”, що визначило її довготривале життя в економічній науці. За теорією Шумпетера вирізняється п’ять типів інновацій:

- 1) виробництво невідомого споживачам нового продукту з якісно новими властивостями;
- 2) впровадження нового способу виробництва, в основу якого не обов’язково покладено нове наукове відкриття, а може бути застосований новий підхід до комерційного використання продукції;
- 3) освоєння нового ринку збуту продукції промисловості країни, незважаючи на те, існував цей ринок раніше чи ні;
- 4) залучення нових джерел сировини та напівфабрикатів, незалежно від того, чи існували ці джерела раніше чи ні;
- 5) введення нових організаційних та інституційних форм, наприклад, створення монопольного стану чи послаблення монопольного становища іншого підприємства.

Якщо узагальнити цю класифікацію, то побачимо, що у перших двох пунктах інновація є формою продукту, в решті пунктів вона є процесом. Отже, це виявляється у практиці господарювання: “інновація–продукт” та “інновація–процес”, між якими існує тісна взаємозалежність та взаємодія.

Й. Шумпетер розрізняв поняття “винахід” і “дослідження й розробки” та “інновації”. На його думку, винахід – це ідеї, що є корисними для використання у бізнесі, але не обов’язково використовуються; дослідження й розробки – це науково-тех-

нічна діяльність, що здійснюється як у виробництві, так і в державних чи громадських установах. І нарешті, інновація – це комерційне впровадження нової продукції чи нових засобів виробництва.

Створення Шумпетером теорії якісно нового інноваційного типу розвитку є визначним внеском в економічну теорію, що докорінно змінило традиційні уявлення про економічний розвиток, економічне зростання. Воно стало одним із вирішальних джерел подальшого поглибленого вивчення науково-технічного прогресу, навіть привернуло увагу неокласичної теорії до цих проблем. Її представники М. Абрамовиць, Є. Денісон, Д. Кендрік показали, що саме науково-технічне удосконалення виробництва зумовило зростання валового національного продукту США темпами, вищими від сумарних темпів збільшення обсягів використаних ресурсів праці і капіталу. Р. Солоу у праці “Технічні зміни та функція сукупного виробництва” (1957), яка відзначена Нобелівською премією 1987 р., підрахував, що збільшення удвічі валової продукції на одну витрачену людино-годину в США за період 1909–1949 рр. досягнуто на 12,5 % за рахунок зростання капіталоозброєності праці і на 87,5 % – за рахунок технологічних змін. Тому в останні десятиліття ХХ ст. сформувалася особлива наука – “економічна теорія технологічних змін”. Отже, ідеї Шумпетера значно поглибили дослідження науково-технічного прогресу, виявили в його системі особливу роль технології і на цій основі значно збагатили вчення про закономірності соціально-економічного прогресу. Лауреат Нобелівської премії С. Кузнець вважав, що науково-технічна революція відкрила нову економічну епоху, для якої характерне прискорене зростання виробництва на душу населення, продуктивності праці, швидкі структурні зрушення і перерозподіл діяльності від промисловості до сфери послуг, швидкий темп модернізації суспільства, посилення процесів міжнародної інтеграції національних економік і т. ін. Цей висновок підтвердився у процесі статистичного аналізу

економічного розвитку 16 розвинутих країн за 120 років, який показав, що період 1951–1990 рр. значно відрізняється за характером і етапами розвитку від періоду 1870–1950 рр. Вважає, що Й. Шумпетер, видатний вчений, який ґрунтовно і всебічно досліджував закони розвитку економіки і суспільства, зумів передбачити необхідність, роль і значення нового інноваційного типу розвитку, породженого науково-технічною революцією, становленням нового інформаційного (постіндустріального) способу виробництва.

У працях Шумпетера тісно поєднуються дослідження внутрішньої динаміки економічних систем з глобальними світовими економічними і соціальними процесами. У відомих працях “Соціологія імперіалізму”, “Капіталізм, соціалізм і демократія” та ін. розкривається складний процес руху цивілізації від феодалізму до капіталізму, хоча він не вважає, що це був болісний перехід і акцентує увагу на розвитку демократії, раціоналізації та підвищенні ролі індивідуума. Капіталістична цивілізація не лише створює нові економічні цінності, а й значно змінює поведінку індивідууму, що зумовлює усунення мілітаристських тенденцій, які, на його думку, успадковані від феодалізму. Він переконаний, що розвиток капіталізму неминуче породжує пацифізм і веде до поступового зникнення ворожих атавістичних проявів. Шумпетер приділяв значну увагу соціалізму, написав працю “Рух до соціалізму”. Він не бачив “нічого поганого у чистій логіці соціалізму”, бо “фундаментальна логіка економічної поведінки – одна й та сама і в комерційному, і в соціалістичному суспільствах”¹. Модель соціальної еволюції Шумпетера цілеспрямована: конкурентний капіталізм – трестівський капіталізм – соціалізм. Вона побудована з урахуванням як дискретності, так і незворотності змін. Водночас Шумпетер зауважував, що “сучасна демократія є продуктом капіталістичного процесу”, проте, як це не дивно, він

¹ *Schumpeter J. Capitalism, Socialism and Democracy / J. Schumpeter. – L. : Unwin Paperbacks. 1987. – P. 172.*

недооцінював намагання людей брати активну участь у політичному житті і при капіталізмі, і при соціалізмі, що суперечило його ж теорії еволюційного розвитку. Як бачимо, замість класового підходу, замість протиборства, ідеологічного протистояння, яке визначало суспільне життя, стан і розвиток економічної науки, Шумпетер з позиції еволюційного підходу знаходить спільне у логіці економічної поведінки людей за різних систем, що, безперечно, є визначальним у їхньому розвитку. І знову варто віддати належне глибині мислення Шумпетера, який в умовах суспільного життя першої половини ХХ ст. був упевнений в усуненні мілітаризму, воєн, у розвитку пацифізму, тобто миру і мирного розвитку.

Таким чином, аналіз творчого спадку Й. Шумпетера яскраво свідчить, що всупереч ортодоксії та її догмам, він здійснив науковий подвиг, заклавши основи еволюційної економічної теорії, яка має універсальний характер і може “застосовуватися не лише для аналізу проблем довгострокового розвитку, але й для виконання завдань короткострокового порядку як на мікро-, так і на макрорівні”¹. Водночас на засадах теоретико-методологічних розробок і обґрунтувань, здійснених Шумпетером, представники різних шкіл і напрямків сучасної економічної теорії мають наповнити її еволюційну парадигму глибоким змістом через широке міжнародне співробітництво.

5.2. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЕВОЛЮЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Тривалий час вважалося, що предмет економічної теорії незмінний, бо саме він визначає коло проблем, які досліджує ця наука. Вихід за межі предмета визнавався обґрунтованим, коли йшлося про міждисциплінарні дослідження.

¹ *Маевский В. О взаимоотношении экономической теории и ортодоксии / В. Маевский // Вопросы экономики. – 2003. – № 11. – С. 14.*

В усіх інших випадках ставилося питання про розмивання предмета, його втрату, підрив економічної теорії як науки. Проте історичний досвід показує, що, наприклад, для класичної школи предметом були не виробничі відносини, а створення національного багатства, і це не завадило представникам цієї школи домогтися великих успіхів у пізнанні економіки і визнаватися класиками економічної теорії. Представники неокласичної школи та її напрямків предметом дослідження вважали поведінку людини або ефективність використання ресурсів, спираючись не на теорію трудової вартості, а на теорію маржиналізму, граничної корисності. Але, напевно, ніхто не заперечуватиме, що і ця школа зробила значний внесок у розвиток економічної теорії. Або ще такий показовий факт. Інституціональний напрямок економічної теорії виявився досить плідним. Його представникам належить чимало фундаментальних розробок, концепцій, без яких не можна уявити сучасну економічну теорію. Проте предмет їхнього дослідження – інституції, норми і правила поведінки людей – досить широкий і необмежений. І це не завадило успішним науковим пошукам. Отже, предмет економічної теорії має становити основу пізнання економіки, але не можна його трактувати як щось незмінне.

Наукова неспроможність цього, по суті, догматичного трактування предмета економічної теорії полягає у тому, що воно суперечить основоположному світоглядному принципу, згідно з яким у світі немає нічого незмінного, все змінюється, все розвивається. Розвивається економіка, кількісні накопичення переходять у якісні, відбуваються глибокі якісні зрушення, що змінює предмет пізнання і його методи. "...В точних науках, – пише Л. І. Абалкін, – удосконалюється лише метод дослідження. Об'єкт залишається незмінним. На відміну від них, у суспільствознавстві змінюється не лише метод аналізу, але й сам об'єкт. Він стає іншим... Оскільки змінюється предмет, то і

ідеї, і суспільна свідомість, філософія історії, економічна теорія не можуть залишатися незмінними”¹.

Для еволюційної теорії, яка не лише спирається, але й реалізує основоположний світоглядний принцип розвитку, досліджуючи економіку у процесі еволюції, характерна й методологія, яка забезпечує пізнання предмета у процесі змін, розвитку. У цьому полягає велика відмінність і перевага цієї теорії порівняно з традиційними.

Як відомо, методи неокласичної теорії і засновані на ній основні течії економічної науки – мейнстрім та економікс базуються на метафізичній філософії, формальній логіці та математичному моделюванні. Вони розглядають економіку у статичі, у стані рівноваги. Описують і систематизують факти реальної дійсності, узагальнюють поведінку індивідів та інституцій у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів та послуг. Як зазначалося, при певних і навіть досить істотних досягненнях цього дуже поширеного у світі напрямку економічної науки досить часто і гостро проявляється його обмеженість, невідповідність реаліям життя.

Фундаментальною перевагою методології еволюційної економічної теорії є те, що вона спирається на діалектичну філософію і діалектичну логіку, на їх творче застосування до власного предмета та об’єкта досліджень. Вона спрямована на розкриття причинно-наслідкових зв’язків і залежностей у розвитку соціально-економічних систем. Для цього методу характерний рух пізнання від конкретного споглядання до абстрактного мислення, яке пов’язане з рухом на новому, вищому рівні: від абстрактного мислення до конкретної дійсності в усій її багатоманітності. Саме на цій основі будується система категорій і законів згідно з властивою системою взаємозв’язків і залежностей, характерних для економічної системи, внутрішньою логікою їх розгортання. Отримане внаслідок цього конкретне знання є

¹ *Абалкин Л. И.* Марксово наследие и современная экономическая наука (круглый стол) / *Л. И. Абалкин* // *Вопросы экономики.* – 2005. – № 1. – С. 86.

вже не випадковим нагромадженням явищ, а цілісною системою логічно обґрунтованих категорій і законів, які виражають внутрішню природу економічної системи і механізми її функціонування та розвитку. Отже, принципи діалектичної філософії, творчо застосовані до еволюційної економіки, становлять визначальну рису методу еволюційної теорії.

Еволюційна економічна теорія розглядає економіку як динамічну систему, яка зростає, розвивається та удосконалюється. Динамічність еволюційної теорії реалізується і в історичному характері. Вона виходить з того, що сучасний її стан є наслідком попереднього розвитку і водночас визначає тенденції подальшого розвитку соціально-економічної системи. Інакше кажучи, попередній розвиток визначає сучасний стан як його наслідок, а сучасний стан є причиною, яка обумовлює майбутнє цієї системи. Еволюційна економічна теорія є діалектичною, бо джерело розвитку соціально-економічної системи криється у її внутрішніх суперечностях, а єдність і боротьба протилежностей у розвитку самих суперечностей породжує дію рушійних сил, тобто внутрішню енергію саморозвитку системи шляхом розв'язання цих суперечностей.

Закони діалектичної філософії, передусім перехід кількісних накопичень у якісні зміни, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення дають змогу розкрити внутрішні зміни у соціально-економічній системі, тенденції її розвитку, взаємозв'язок і взаємодію поступових, чисто еволюційних змін з глибокими, стрибкоподібними змінами, які визначають перехід системи у нову якість, тобто якісно новий етап розвитку.

Отже, еволюційна економічна теорія, яка трактує розвиток соціально-економічної системи як природно-історичний процес, означає поєднання еволюційних і стрибкоподібних, революційних періодів розвитку. На жаль, навіть ґрунтовні розробки еволюційної теорії свідчать, що поєднання "еволюційних і революційних періодів у їх розвитку... не може бути в

усіх проявах описане еволюційним методом”¹. Виходить, що перехід кількісних змін у глибокі якісні, становлення і розвиток нових етапів зростання соціально-економічних систем не під силу новій теорії, поза межами її можливостей. Однак автори визнають, що закони діалектики є душею еволюційної теорії, що її перевага у розгляді систем не в статичності, а в динамічності, у розвитку. А розвиток, як підкреслював основоположник еволюційної теорії Й. Шумпетер, це “творче руйнування”, розрив поступовості руху. Обмежуючи цю теорію якоюсь незрозумілою спрощеною “еволюцією”, заперечуючи можливості пізнання нею глибоких, якісних, революційних змін у розвитку економіки і суспільства, ми не просто збіднюємо її зміст, а позбавляємося тих реальних переваг, реального значення як теоретичної основи успішного просування до висот цивілізації. Отже, як незмінність, циклічність та невизначеність економічного розвитку не заперечує еволюційних змін, так само і взаємодія кількісних та якісних, еволюційних та революційних перетворень не заперечує еволюційного типу розвитку і еволюційної економічної теорії, бо поєднання цих різних форм руху становить об’єктивний зміст будь-якого прогресу, у тому числі й соціально-економічного.

Принципова відмінність між еволюційним, діалектичним і неокласичним, метафізичним методами особливо проявляється у трактуванні економічних категорій і законів. Еволюційна теорія виходить з того, що економічні закони виражають сутність економічних процесів, тобто глибокі внутрішні, об’єктивно необхідні зв’язки і відносини. Завдання науки полягає у тому, щоб за зовнішніми, поверховими явищами і процесами виявити їхню сутність, внутрішній глибокий взаємозв’язок між ними, встановити причинно-наслідкову взаємозалежність і обґрунтувати економічний закон чи категорію як об’єктивну реальність. При цьому завжди потрібно усвідомлювати, що економічні закони, як і закони природи, об’єктивні,

¹ Обучение рынка / под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 22.

тобто вони не залежать від волі і свідомості людей. Проте економічні закони істотно відрізняються від законів природи. Якщо закони природи діють стихійно, спонтанно, то економічні закони здійснюються через свідому діяльність людей, спрямованих на реалізацію їхніх економічних інтересів. Закони природи вічні, а економічні закони мають історичний характер, що дає змогу розрізнити три групи економічних законів: загальних, тобто законів, що діють упродовж усієї людської історії; особливих законів, що діють на деяких виробництвах; і нарешті, специфічних економічних законів, властивих лише певному способу виробництва.

Неокласична теорія уникає поняття “закони” або ототожнює їх з поняттями “принципи” і “моделі”. Її представники вважають, що поняття закон передбачає високий рівень точності і всезагальності застосування, що може, на думку авторів, увести в оману. Те саме стосується поняття “теорія”, в якому вони вбачають безплідні умовиводи та ірреальні уявлення кабінетних вчених, відірваних від реалій життя. Через це, мовляв, віддається перевага поняттю “модель”, бо “всі ці терміни, по суті, означають одне й те саме – узагальнення або констатацію закономірностей в економічній поведінці індивідів та інституцій”¹. А “модель” дає “спрощену картину реальності, абстрактне узагальнення його як дійсної поведінки, відповідної статистичним даним”. Отже, неокласика і економікс трактують економічні закони із суб’єктивних позицій, тобто як економічні закони поведінки суб’єктів господарювання. Це підхід не новий, його започаткував ще наприкінці XIX ст. А. Маршалл. Звичайно, цей підхід, спрямований на аналіз “факторів реальної дійсності”, “поведінки людей та інституцій” в економічному процесі, може давати і дає наукові результати, але не можна не помічати його методологічної та історичної обмеженості.

¹ Макконелл К. Экономикс. Принципы, проблемы и политика / К. Макконелл, С. Брю. – М., 1992. – С. 21.

Еволюційна теорія будується на єдності теорії і практики, на врахуванні усіх факторів і умов, які реально впливають чи визначають перебіг економічних процесів. Це вигідно відрізняє цю теорію від тих, які спираються на абстрактні моделі і формальні зміни, що неминуче відриває теорію від реалій життя. Єдність теорії і практики, урахування діалектики економічних процесів, їх кількісних і якісних змін дає змогу не лише точно оцінювати поточні процеси, але й науково обґрунтовано прогнозувати наслідки економічної політики. Це істотно відрізняється від існуючої практики, коли прогнозування здійснюється на підставі математичної формалізації і призводить до серйозних помилок, які дорого обходяться і економіці, і народу.

Однією з фундаментальних методологічних основ еволюційної економічної теорії є системний підхід. Але цей загальнонауковий метод пройшов в історії економічної думки важкі випробування. На кожному значному етапі економічної історії цей підхід отримував певну модифікацію. На “докласичному” етапі, в меркантилістських теоріях переважав структурно-інституціональний підхід, згідно з яким економічна система уявляється як ієрархічна система, яка складається із взаємопов’язаних елементів. Внутрішня структура економічної системи визначала взаємодію її елементів і системи в цілому. Отже, комплекс елементів системи, взятих у взаємозв’язку і взаємодії, визначав загальну організаційну структуру економічної системи. Неважко помітити, що такий структуральний підхід до характеристики економічної системи був обмежений описом чи загальною її характеристикою, тоді як існувала гостра проблема розкриття її функціонування, тобто взаємозв’язок і взаємодія складових елементів.

Класична та неокласична школи зосередили увагу на розкритті функціонального аспекту економічної системи, що дало змогу, повертаючись до вихідного поняття, розкрити форми і прояви економічної системи в дії, функціональну роль її скла-

дових елементів та сукупність змін, які визначає її дія та її рух. Неокласична школа, спираючись на системно-функціональний підхід, широке використання методів математичного моделювання, кількісний аналіз економічних процесів і явищ, домоглася створення низки концепцій рівноваги та економічного зростання.

Якісно нова сторінка у розвитку системного підходу в економічній теорії пов'язана з марксизмом, який відкинув метафізичну філософію, формальну логіку і став на позиції діалектичної філософії, діалектичної логіки, забезпечив розкриття внутрішніх, глибоких причинно-наслідкових зв'язків економічної системи, розкриття сутнісних категорій і законів, які визначають її функціонування і розвиток. На відміну від статичної, рівноважної, діалектичної філософії і діалектичної логіки розкривають перехід кількісних змін в істотні якісні зміни, виникнення, розвиток і розв'язання внутрішньо властивих економічній системі суперечностей, дію закону заперечення заперечення. Це створило умови для людського пізнання процесів формування і розвитку економічних систем, закономірного перетворення нижчих економічних систем у вищі. Залишається лише дивуватися, що таке велике завоювання людського розуму, неоціненне надбання науки, на якому зросло не одне покоління вчених-економістів і суспільствознавців, було відкинуто як непотрібне, а перевагу віддали метафізичній філософії, формальній логіці, математичному моделюванню. Оскільки на глибинній сутності процесів наукового пізнання увага не акцентувалася, а все відбувалося під гаслами прагматичної філософії, необхідності і значимості ринкових перетворень, то не лише уряди з іноземними радниками, але й вчені-економісти опинилися під впливом неокласичної теорії з її недосконалою методологією. І сьогодні країна, народ розплачуються за безпринципність і недолюбність представників економічної науки, за недалекоглядність урядів у проведенні економічної політики. Досвід Китаю, В'єтнаму, які зберегли власне бачення

історії та шляху у майбутнє, є гідним прикладом усім, кому не вистачило ні розуму, ні волі на цьому складному історичному повороті.

Еволюційний метод спирається на положення діалектичної філософії про всезагальність зв'язків, органічну єдність усіх елементів матеріального утворення, їх глибоку взаємодію. Тому, щоб пізнати сутність предмета чи явища або процесу, потрібно дослідити сукупність зв'язків та відносин. Принцип загальності зв'язків реалізується в економічній теорії як безпосередньо, так і через призму суспільства та його економіки як цілісного живого організму, органічної системи, в якій усі компоненти перебувають у певному взаємозв'язку і взаємозалежності, характеризуються певною структурою і логікою. Істотна відмінність еволюційної теорії від інших теорій полягає в тому, що вона загальнонауковий системний підхід підняла на рівень розгляду економічної системи як живого організму. Такий метод дає змогу з найбільшою повнотою реалізувати природно-історичний підхід до розвитку економічної системи, згідно з яким ця система послідовно проходить закономірні етапи становлення, розвитку, занепаду і зникнення. Отже, методологія еволюційної економіки повною мірою спирається на закони еволюції органічної системи, тобто її динамічний розвиток шляхом досягнення зрілості та цілісності.

Здавалося б проста вимога. Але застосувати її на практиці виявилось надзвичайно складно. Як відомо, були часи, коли ринкова економіка функціонувала і розвивалася самостійно, на основі властивого їй ринкового механізму. З часом утворюється державно-монополістичний капіталізм, що значно посилює економічну роль держави. Ситуація істотно змінюється після економічної кризи 1929–1933 рр. і особливо після Другої світової війни, коли значно збільшився державний сектор економіки і державне регулювання нею, утворилася змішана економіка, яка функціонувала на основі ринкового механізму і економічного державного регулювання. У процесі трансфор-

мації постсоціалістичних країн з усією гостротою постала проблема: як її здійснити, якими методами? Як зазначалося, неокласична теорія базується на ринковому фундаменталізмі, що гіпертрофує роль ринку в економічній системі і неминуче призводить до послаблення ролі держави та інших економічних укладів (некомерційного сектору, сім'ї і т. ін.), зводить усю трансформацію до ринкових перетворень. Ці підходи неокласичної методології були взяті на озброєння концепцією так званого Вашингтонського консенсусу і механічно застосовані на теренах постсоціалістичних країн. Оскільки в цих країнах панувала державна власність, то, за їхньою логікою, необхідно було роздержавити економіку, приватизувати державне майно, а державу вивести з економіки.

Досвід перехідних економік довів, що це були глибоко помилкові рекомендації. Застосування формальної логіки засвідчило, що це правильний хід думок, а насправді це стало знущенням над країнами і народами, над наукою. Такий підхід неминуче призвів до руйнації економіки, бо ринок ще не був створений, а держава вже перестала бути господарем і не могла регулювати економіку. При розв'язанні проблем трансформації необхідна діалектична логіка, коли обґрунтовано, у відповідності зі зміною умов змінюється співвідношення між ринковим механізмом і державним регулюванням у механізмі функціонування і розвитку економіки. Можливість розумного, реалістичного підходу до розв'язання цієї проблеми підтверджена історичним досвідом. Згідно з вченням Дж. Кейнса про посилення економічної ролі держави у розвинутих країнах все робилося для реалізації цього напряму розвитку економіки. Швидко зростав державний сектор і досяг значних масштабів, держава поширювала вплив на регулювання економіки. Це призвело до звуження ринково-конкурентного середовища, до зниження дієвості ринкового механізму у регулюванні економіки, що викликало кризові явища в економіці. Згідно з теорією монетаризму були розроблені "рейганоміка" і

“тетчеризм”, тобто політика, спрямована на зміну співвідношення між ринковим і державним регулюванням на користь ринкового механізму, що зразу ж позитивно позначилося на економічному зростанні.

Отже, не підміна змішаної економіки ринковою чи їх отождошення, не виведення держави з економіки, як це зробили автори Вашингтонського консенсусу, а регулювання співвідношення між ринковим механізмом і державним управлінням в міру становлення і розгортання дії ринку, добросовісної конкуренції – ось шлях до розв’язання цієї складної і надзвичайно важливої проблеми.

Звідси випливає така ознака еволюційного методу. Він буде-ється на діалектичній логіці як дієвому засобі пізнання сучасної економіки. Формальна логіка і економікс та властивий їм інструментарій виявилися неспроможними у розкритті природи і закономірностей глибоких якісних зрушень в економічному і соціальному житті, викликаних переходом людства від індустріального до постіндустріального суспільства. Сам хід цивілізаційного розвитку зумовив потребу у діалектичному методі пізнання, діалектичній логіці, різнобічний методологічний арсенал якої дає змогу заглиблюватися у суть соціально-економічних процесів, визначати тенденції їх розвитку, прогнозувати майбутні економічні зміни. Для цього важливо брати за основу діалектику, взаємодію об’єктивного і суб’єктивного, формального і реального, змісту і форми, сутності та її проявів тощо. Саме вони спроможні дати відповіді на складні питання, породжені радикальними економічними реформами. Так, неважко помітити, що такі важливі кроки цих перетворень, як приватизація, проводилися формально. Приватизуючи державну власність, малося на меті розподілити накопичене працею народу державне майно і зробити всіх трудівників власниками, що мало швидко формувати середній клас, утверджувати громадянське суспільство, принципи справедливості. Насправді приватизація виявилася формальною, бо зрештою позбавила лю-

дей того майна, яке створювалося і їхньою працею, вона зосередила основну масу народного багатства в руках обмеженої групи олігархів. Це призвело до диференціації суспільства, відчуження виробників від засобів виробництва, зубожіння широких верств населення, загострення соціальних суперечностей.

Досвід вкотре засвідчив, що глибокі зміни в економіці без усвідомлення їх суспільством, усіма працівниками неминуче призводять до негативних наслідків. Вчора було державне підприємство, а сьогодні воно стало акціонерним товариством чи навіть приватним підприємством. Реформатори вважали, що одним махом вони планове господарювання перетворили в ринкове. Насправді формальні зміни не могли дати і не дали очікуваних результатів, бо фактично був недооцінений і навіть проігнорований складний реальний процес, який виходив далеко за межі юридичних документів і безпосередньо зачіпав життєві інтереси трудових колективів і кожного їх члена, проходив не лише через розум, а й через їхні душі. Тому за зовнішньою стороною формально-юридичних змін необхідно бачити реальні засоби і механізми економічної реалізації цих процесів. Оскільки все було побудовано на формальних діях, то ми і отримали результати, які суперечать поставленим напередодні цілям і завданням. Інакше кажучи, лише зміна підходу до процесу економічних реформ, а також реальна зміна відповідних відносин можуть дати позитивний результат.

Як і в інших економічних теоріях, в еволюційній теорії важливе місце посідає взаємозв'язок і взаємодія макро- і мікроекономіки. На жаль, і в теорії, а ще більше на практиці допускається розрив цієї єдності, тією чи іншою мірою обмеження управлінських дій. Насправді макроекономічні процеси і показники відіграють належну їм роль, коли активно впливають на суб'єктів господарювання. Адже саме мікроекономічна поведінка суб'єктів визначає макроекономічну динаміку. Еволюційна економічна теорія спрямовує зусилля на всебічне розкриття і врахування складності процесів господарювання,

щоб з найбільшою повнотою реалізувати виробничі можливості підприємств. На жаль, в економічній науці до мікроекономічних структур склалося ставлення як до допоміжного механізму, діяльність якого спрямовується зовнішніми силами для досягнення певної мети. Причому кожний напрямок економічної науки по-своєму трактує цю мету. Класична школа, включаючи марксизм, бачить це у максимізації норми прибутку. Неокласики, особливо австрійська школа, все зводять до максимізації корисності. Кейнсіанство наполягає на максимізації ефективності виробництва. В економіці розглядається підхід, згідно з яким необхідно забезпечити ефективне використання обмежених виробничих ресурсів. На відміну від цих точок зору, еволюційна теорія розглядає мікроекономічні структури не як механізми, а як живі організми, тому поведінка їх визначається потребами життя, зростання і удосконалення, розвитку і творчості, утвердження власного іміджу новою і якісною продукцією. Еволюційний підхід до мікроекономіки заслуговує не лише на визнання в сучасних умовах господарювання, але й на утвердження в новій, інформаційній економіці, коли відкриваються необмежені можливості для використання інформації, нових знань, удосконалення виробництва, поліпшення умов праці і життя колективів.

Еволюційна методологія ставить проблему співвідношення характеру в розвитку соціально-економічної системи (нелінійність, циклічність, невизначеність розвитку), історичної тенденції та загальної спрямованості її розвитку. Що стосується характеру і логіки еволюційного розвитку, то еволюційна теорія на основі законів діалектики розв'язує цю проблему. А от спрямованість розвитку соціально-економічних систем, історична тенденція цього розвитку, за оцінкою окремих авторів, є "принципово недоступною" для цієї теорії¹. Ці автори вважають, що для розв'язання такої суперечності у межах еволюційної теорії розвивається генетичний підхід, який дає змогу про-

¹ Обучение рынка / под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 20.

гнозувати еволюційну динаміку соціальних систем. Незавжно помітити, що розробники еволюційної економічної теорії, обґрунтувавши природно-історичний характер розвитку соціально-економічних систем, здійснюють ще один крок у цьому напрямку. Мовляв, оскільки людський організм розвивається у відповідності з генним механізмом, то і для визначення історичної спрямованості розвитку економічних систем потрібний саме генетичний підхід. На нашу думку, людина – біосоціальна істота, для якої характерний біологічний за своєю природою генний механізм. Економіка, соціально-економічні системи – це породження суспільного розвитку. Тому не спеціальний генний апарат, а економічні, технологічні й соціальні основи системи визначають історичні тенденції, загальну спрямованість її руху. Якщо уважно придивитися, то можна помітити, що, хоча автори говорять про генетичний підхід, але виходять із “невід’ємних внутрішніх властивостей цих систем”¹, які обумовлюють тенденції та історичні перспективи їх розвитку.

Не можна не зважати і на таку обставину. Людина як біосоціальна істота завдяки генному апарату, незважаючи на істотні зміни і в самій людині, і в суспільстві, залишається людиною. Соціально-економічні системи мають історичний характер, і якщо погодитися з думкою, начебто суспільство та його економіка розвиваються відповідно до якогось “генотипу”, то ми змушені були б визнати, що люди неспроможні змінювати систему, переходити від нижчих до розвиненіших соціально-економічних систем. До речі, це розуміють автори генетичного підходу. Вони пишуть, що соціально-економічна система, як і живі організми, має життєвий цикл і рано чи пізно настає момент її зникнення і переходу до іншої системи. Очевидно, розкриття внутрішніх суперечностей, їхнього характеру і шляхів розв’язання дає змогу встановити межі цього життєвого циклу та їх проходження. “Генетичний підхід”, який так обстоюють

¹Обучение рынку / под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 20.

автори, фактично тут ні до чого. Автори вважають, що генетичний підхід впливає із традицій класичної політичної економії, з “умов існування макроекономічної рівноваги”¹.

На нашу думку, автори суперечать власним методологічним підходам. Вони цілком справедливо наголошують на нелінійності, циклічності, невизначеності всього розвитку і водночас підносять “макроекономічну рівновагу”, шляхи її “відновлення у короткостроковому та середньостроковому періодах”². Насправді “рівновага” – це не стан, а окремий випадок, окремий момент у розвитку системи. Тому автори визнають, що “генетичний підхід принципово неспроможний витлумачити співвідношення невизначеності поточної динаміки систем та історичної тенденції їх розвитку...”³, “не дає відповіді на питання про те, якою буде соціально-економічна система, що прийде їй на зміну”⁴. Цілком справедливо “відповідь на поставлене питання, – пишуть автори, – слід шукати у самій соціально-економічній системі, у її внутрішніх суперечностях”⁵.

5.3. НАЦІОНАЛЬНА ІННОВАЦІЙНА СИСТЕМА – РУШІЙНА СИЛА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Відкриття і обґрунтування Й. Шумпетером інновацій та інноваційного розвитку ще на початку ХХ ст. було геніальним передбаченням, яке реалізувалося спочатку у перетворенні науково-технічного прогресу у вирішальний фактор економічного розвитку, потім у становленні якісно нового інноваційного типу економічного зростання, що, в свою чергу, зумовило становлення і розвиток національних інноваційних систем,

¹ Обучение рынка / под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 20.

² Там же.

³ Там же. – С. 21.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

тобто такого загальнодержавного науково-виробничого комплексу, який поєднує наукові дослідження, створення нової техніки і технології та їх впровадження у виробництво, підвищення і зростання науково-технологічного рівня економіки, її ефективності і конкурентоспроможності на світовому ринку. Всі елементи цього комплексу взаємопов'язані, а їх функціонування відбувається на основі сукупності правових норм та фінансово-економічних механізмів.

Сутність і структура національної інноваційної системи

Формування і розвиток національних інноваційних систем потребували наукового дослідження, виявлення сутності, структури, взаємодії їх елементів і функціонування цієї системи. Не менш важливо розкрити її місце в економічній системі. Ця об'єктивна потреба виразилася у багатьох працях західних економістів у 90-х роках ХХ ст., а у нас ця проблема стала актуальною після закінчення спаду виробництва і з початком економічного піднесення.

Аналіз опублікованих праць свідчить про два підходи до пізнання національної інноваційної системи. Перший¹ полягає в тому, щоб дати досить повне уявлення про цю систему. Для цього окремо характеризуються інституціональний устрій інноваційної економіки, технологічні пріоритети інноваційного розвитку виробничої сфери економіки, фінансування науково-технічної та інноваційної діяльності, розвиток інноваційного підприємництва, ринок об'єктів права промислової власності, трансфер технологій і державна політика у національній інноваційній системі. Як бачимо, розглянуто актуальні проблеми інноваційної діяльності. І все ж виникає питання: чому державна політика розглядається наприкінці роботи? Насправді не ринок, не ринковий механізм, а саме держава, дер-

¹ Федулова Л. Розвиток національної інноваційної системи України / Л. Федулова, М. Пашута // Економіка України. – 2005. – № 4. – С. 35–47.

жавне регулювання у тісній взаємодії з ринком, ринковим механізмом відіграє провідну роль у становленні інноваційного типу розвитку. Автори цілком справедливо зазначають, що державна політика відіграє особливу роль. “Вона формує інституціональний профіль системи... режим діяльності підприємницького середовища, рівень і міру орієнтації фундаментальних досліджень на ринок, систему мотивації науководослідної активності, її спрямованість у бік виробництва, організацію сектора вищої освіти”¹. Як бачимо, роль держави величезна. Автори визнають: в Україні і на цей час не сформовано науково обґрунтованої інноваційної політики і господарського механізму інноваційного розвитку. “В інституціональному плані перед державою постає завдання сформуванню такого господарського механізму”². Як бачимо, автори не погоджуються з назвою розділу “Розвиток національної інноваційної системи”. Очевидно, більше б відповідала реаліям постановка питання про формування чи становлення національної інноваційної системи. Проголошені гасла про інноваційний розвиток України надто слабко реалізуються на практиці. Експерти Рахункової палати України ґрунтовно проаналізували стан справ у сфері інноваційної діяльності і дійшли висновку, що протягом останніх п’яти років формування та реалізація інноваційної політики здійснюються безсистемно і непослідовно. Чинна законодавча і нормативно-правова база з питань формування та реалізації інноваційної політики не забезпечує комплексності та узгодженості дій органів державної влади щодо управління інноваційною діяльністю. Недосконалість системи управління і недостатність фінансування наукової сфери унеможливорює одержання важливих наукових результатів та перешкоджає переходу України на інноваційний тип розвитку, утвердження її як передової розвинутої країни. Це

¹ Федулова Л. Розвиток національної інноваційної системи України / Л. Федулова, М. Пашута // Економіка України. – 2005. – № 4. – С. 46.

² Там само.

неминуче зумовляє сповзання української економіки у бік низько технологічних, енергетично витратних, екологічно згубних виробництв, перетворення України у сировинний придаток розвинутих країн.

Методологічний підхід, згідно з яким система як цілісність розглядається через виокремлення багатьох її складових, дає змогу краще проаналізувати ці елементи, але національна інноваційна система (НІС) – це складна система з великою відмінністю між її суб'єктами, тому, на нашу думку, на перший план виступає потреба розкрити і налагодити взаємодію складових елементів системи. Без цього вона не зможе як слід функціонувати. Тому не випадково другий підхід полягає у різкому обмеженні питань з тим, щоб глибше розкрити взаємодію елементів системи, здійснити комплексний аналіз. Як пише один із авторів: “Щоб сформувати ключові напрямки розв'язання цієї проблеми, ми використовуємо *досить апробовану* (виділено нами. – Авт.) схему розгляду макроекономічних блоків – виробництво товарів і послуг та виробництво знань з урахуванням можливостей та інтересів держави як важливої діючої особи в національній інноваційній системі”¹. Як бачимо, цей підхід не лише плідний, але й “досить апробований” і з самого початку враховує роль держави в інноваційному процесі. Водночас держава діє у ринково-конкурентному середовищі, що зумовляє глибоке поєднання державного регулювання з ринковим механізмом. Отже, національна інноваційна система не лише генетично пов'язана зі змішаною економікою, а становить її складову. Головне покликання і призначення НІС полягає в тому, щоб якнайтісніше пов'язати науку і техніку з виробництвом, забезпечити взаємодію наукових досліджень, дослідно-конструкторських розробок та їх впровадження у виробництво, підвищення науково-технічного рівня усієї еко-

¹ Голиченко О. Российская инновационная система: проблемы развития // О. Голиченко // Вопросы экономики. – 2004. – № 12. – С. 16–34.

номіки. Справа в тому, що в Україні, як і в інших країнах, існує розрив між науковими дослідженнями, розвитком науки і виробництвом, його науково-технологічним рівнем. І, що дуже важливо, за колишнього Союзу причину такого розриву бачили у відсутності ринку, але Україна вже півтора десятка років йде шляхом створення ринкової економіки, проте проблема залишається досить гострою. Очевидно, справа не лише в ринку, але й у рівні його розвитку, в досконалості ринкового механізму. Формування НІС передбачає удосконалення як діяльності держави у цій сфері, так і ринкового механізму.

К. Фрімен ще у 1987 р. висунув ідею національної інноваційної системи і дав їй перше обґрунтування. Національна інноваційна система – це “сукупність різних інститутів, які спільно і кожний окремо роблять свій внесок у створення і поширення нових технологій, утворюючи основу, яка служить урядам для формування і реалізації політики, що впливає на інноваційний процес. Як така – це система взаємопов’язаних інститутів, призначена для того, щоб створювати, зберігати і передавати знання, навички і артефакти, які визначають нові технології”¹. Неважко помітити, що у цьому визначенні хоч і згадується комерціалізація, все ж головний акцент робиться на інститутах. Але, на відміну від попереднього визначення, тут є спроби виокремити національні особливості, хоч і не в усьому вдалі. Наприклад, установка “у межах національних кордонів”, хоч якоюсь мірою, але ізолює НІС від світових процесів. Насправді НІС в умовах глобалізації нерозривно пов’язана зі світовим ринком і без цього функціонувати, тим більше ефективно, не може. Наприклад, зараз Україна успішно експортує металопродукцію, яка користується попитом. Успішно працює на зовнішній ринок титанова галузь. Практично на всіх світових ринках гідно представлені товари важкого машинобудування. Водночас Україні конче потрібні новітні інно-

¹ Инновационная экономика. – М. : Наука, 2004. – С. 6.

ваційні розробки і технології для відновлення електротехнічної і радіотехнічної промисловості. Тому, на нашу думку, мова повинна вестися не про “національні кордони”, а про взаємодію національних інноваційних систем зі світовою глобалізованою економікою. І, нарешті, обидва визначення НІС обходять економічний механізм взаємодії інститутів. На нашу думку, це не можна нічим виправдати. Адже для органічного поєднання науки і виробництва та впровадження наукових результатів у практику потрібні не лише відповідні інститути, але й економічні стимули для цих процесів. Адже відомо, що і у колишньому Союзі, і в незалежній Україні неодноразово створювалися державні комітети чи міністерства з проблем науки і техніки з певними структурами на місцях, але це, на жаль, не розв’язувало проблеми. І сьогодні вона залишається нерозв’язаною, бо немає економічної зацікавленості виробництв і наукових установ у впровадженні надбань науки і техніки у виробництво. Саме це стало основою для висновку, що для розвитку інноваційної системи в Росії головними є механізми, які дають змогу здійснювати діяльність зі створення, зберігання і поширення нових знань і технологій¹. Як бачимо, при всій важливості інституцій, які забезпечують функціонування НІС, головна увага має приділятися винайденню і відпрацюванню механізмів, які забезпечать глибокий взаємозв’язок та взаємодію науки і виробництва, створення дійової системи економічної мотивації суб’єктів господарювання до інновацій та втілення їх у виробництво, а суб’єктів науково-дослідної сфери – доведення наукових розробок до нових зразків техніки і технології, готових для впровадження у виробництво.

Це дає підставу дійти висновків, що національна інноваційна система (багатоманітність форм власності і поєднання державного регулювання з ринковим механізмом) є породженням

¹ Голиченко О. Российская инновационная система: проблемы развития / О. Голиченко // Вопросы экономики. – 2004. – № 12. – С. 16.

не лише ринкової, але й змішаної економіки, що вона за своїми функціями становить складову механізму функціонування і розвитку економіки і суспільства.

І нарешті, НІС має конкретно-історичний характер. Як становлення інноваційного типу розвитку, так і формування НІС нерозривно пов'язані з виникненням нового інформаційного (постіндустріального) способу виробництва. Україна як й інші країни СНД, у тому числі Росія, перебувають на індустріальній стадії розвитку, тому для них важливо поєднання високих індустріальних технологій з інформаційно-комунікаційними. Але при всій важливості індустріальних технологій визначальну роль відіграють технології, які реалізують інформацію і знання як якісно новий виробничий ресурс. Про це досить переконливо свідчить те, що згаданий автор бачить головне у розвитку НІС в Росії у механізмі “створення і поширення нових знань і технологій”, тобто у становленні економіки знань, інформаційного способу виробництва.

НІС – це система, яка створюється державою з урахуванням ринку, ринкового механізму. Концепція інноваційного розвитку України розроблена і затверджена Верховною Радою ще у 1999 р. Міністерством освіти і науки було розроблено її нову редакцію і розпочато громадське обговорення. До кінця 2005 р. ця робота мала бути завершена¹. Для реалізації такого типу розвитку багато зроблено в галузі законодавчого забезпечення². Проте варто мати на увазі – оскільки наука і техніка швидко розвиваються, а на сучасному етапі відбуваються якісні зрушення в організації науково-технічної діяльності, у технологіях виробництва, потрібні наукові узагальнення, розкриття нових процесів і тенденцій та їх законодавче оформлення.

¹ Ніколаєнко С. Національна інноваційна система – дорога в майбутнє / С. Ніколаєнко // Урядовий кур'єр. – 2005. – 9 серп. – С. 7.

² Інноваційне законодавство України. Повне зібрання нормативно-правових актів : у 3 т. – К., 2003.

Формування національної інноваційної системи у сфері виробництва товарів і послуг

Кінцевою метою національної інноваційної системи є піднесення науково-технологічного рівня виробництва. Можна досягати великих успіхів у наукових пошуках, але якщо вони не втілюються у виробництво, якщо не підвищується його техніко-технологічний рівень, то можливості, які відкриває наука, не реалізуються. Розвинуті країни, забезпечивши швидке становлення і розвиток НІС, досягли успішного використання науково-технічної революції, значного піднесення науково-технологічного рівня економіки та її ефективності, переходу на нову стадію цивілізаційного прогресу. Вони визначили шляхи і методи техніко-економічного удосконалення виробництва. Тому їхній досвід є підґрунтям встановлення технологічних пріоритетів інноваційного розвитку економіки України. Але це не може бути механічним перенесенням досвіду розвинутих країн в наші умови. Український рівень розвитку, структура економіки потребують органічного поєднання високих індустріальних технологій з широким і дійсно пріоритетним використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Як зазначалося, в Україні панівними є третій і четвертий технологічні уклади. На підприємства цих укладів припадає до 95 % вироблюваної промислової продукції. У той же час на п'ятий технологічний уклад припадає приблизно 4,5 %. Така технологічна структура не відповідає потребам зростання економіки України. Технологічна відсталість зумовлює її низьку ефективність, а тому різко обмежує можливості нагромадження і споживання. У структурі експорту України частка інноваційної, високотехнологічної, наукоємної продукції становить 0,1 %. Це на порядок менше, ніж у Польщі, та на кілька порядків менше, ніж у ФРН¹.

¹ Ніколаєнко С. Національна інноваційна система – дорога в майбутнє / С. Ніколаєнко // Урядовий кур'єр. – 2005. – 9 серп.

Ситуація ускладнюється й тим, що за роки довготривалої і важкої економічної кризи такі передові галузі економіки, як електронна та радіопромисловість були зруйновані, що призвело до різкого погіршення структури економіки. В країні на сировинну продукцію припадає 67,8 %, інвестиційну – 12,9, товари широкого вжитку – 18, товари тривалого користування – 1,3 %¹. Нераціональна структура економіки виражається і у недостатньому розвитку машинобудування, яке є джерелом нової техніки і технології, служить основою технічного переозброєння економіки, зростання її ефективності. Досвід розвинутих країн показує, що машинобудування істотно впливає на структуру економіки і визначає її сучасний рівень. Так, у структурі обробної промисловості частка машинобудування становить: у Швеції – 39 %, Італії – 26, Нідерландах – 25, Фінляндії – 24, Угорщині – 26, а в Україні лише 13,6 %².

Значний спад виробництва у машинобудуванні негативно позначився на оновленні основних фондів. Якщо у 1990 р. зношення основних фондів становило 36,5 %, що теж немало, то у 2002 р. воно зросло до 45,1 %, у тому числі у сільському господарстві – до 48,6, промисловості – до 51,4 (зокрема в обробній – до 56,4), виробництві та розподілі електроенергії, газу і води – до 48,3, у будівництві – до 56,9, на наземному транспорті – до 50,6, водному транспорті – до 62,9, авіатранспорті – до 60,1 %. Моральна і фізична зношуваність устаткування неминуче зумовлює його надмірні строки використання. Внаслідок цього середній фактичний термін використання активної частини фондів ще на початок 2001 р. дорівнював 18,7 років³, що значно перевищує економічно доцільні терміни експлуатації.

¹ Моніторинг макроекономічних та галузевих показників. – 2004. – № 11(55). – С. 25.

² Там само. – С. 24 ; World Development Indicators. – 2002. – Р. 212–215 ; 2004. – Р. 190–193.

³ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році : послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : Держкомстат України, 2003. – С. 269, 272.

Щоб подалати цю проблему, стати гідним партнером і конкурентом на світовому ринку, всім – керівникам держави, господарникам, трудівникам – потрібно усвідомити, що нинішній стан економіки не відповідає потребам нашого працьовитого і талановитого народу, його виробничому, інтелектуальному і науково-технічному потенціалу. Не можна допустити, щоб у країні з найкращими у світі ракетами, літаками, іншою технікою народ жив у бідності. Керівництву держави потрібно не лише створити концепцію інноваційного розвитку, але й переконати усіх, що немає іншого шляху, ніж докорінні зміни в економіці країни через інноваційний розвиток. Лише інновації спроможні здійснити технологічну і структурну модернізацію економіки, забезпечити зростання її ефективності і створити набагато кращі умови життя і праці людей.

Аналіз показує, що в українській економіці відбувається інноваційна діяльність (табл. 5.1).

Як бачимо із наведеної таблиці, впровадження нових прогресивних технологічних процесів у ході економічної кризи різко знизилося, але з початком економічного зростання відбувається, хоч і дуже повільне збільшення. Так само відбува-

Таблиця 5.1

Динаміка впровадження прогресивних технологічних процесів та освоєння виробництва нових видів продукції у промисловості

Показник	1991	1995	2000	2001	2002	2003
Впровадження нових прогресивних технологічних процесів, з них	7303	2936	1403	1421	1142	1482
маловідходних, ресурсозберігаючих і безвідходних	1825	1044	430	469	430	606
Освоєно виробництво продукції, з них	13 790	11 472	15 323	19 481	22 847	7416
нових видів техніки	11 482	9398	631	610	520	710

Примітка: з 2003 р. – інноваційної продукції.

Джерело: Статистичний збірник: Україна, 2003. – К. : Держкомстат, 2004. – С. 348.

ється впровадження маловідходних, ресурсозберігаючих і безвідходних технологій. Інша ситуація з освоєнням виробництва нових видів інноваційної продукції. Спад у цьому напрямі був меншим, і головне – відбувалося зростання виробництва цих видів продукції. Але й тут чомусь у 2003 р. мало місце різке зменшення, приблизно втричі. Гірше склалося з виробництвом нових видів техніки. Як і з технологіями, тут відбувся спад виробництва, а в період економічного зростання спостерігається збільшення освоєння нових видів інноваційної продукції, хоча цей процес нестійкий. Про це свідчить зменшення порівняно з попереднім роком (у 2001 та 2002 рр.) освоєння виробництва нових видів техніки. До цього слід додати, що інноваційну діяльність здійснювали порівняно обмежена кількість підприємств: у 2001 р. – 1491, 2002 р. – 1503, у 2003 р. – 1506 і у 2004 р. – 1120.

Це незаперечно свідчить, що інноваційна діяльність в Україні ні за масштабами, ні за темпами не відповідає ані потребам економіки України, ані її можливостям. Цифри доводять, що ми далекі навіть від того рівня, який був досягнутий у 1991 р. Тому національна інноваційна система має бути спрямована на подолання відставання у галузі використання НТП, на прискорення розробки і впровадження досягнень науки і техніки у виробництво.

Для цього необхідно створити інноваційну інфраструктуру, яка має прискорити зростання високотехнологічного виробництва, ефективно використання інтелектуальної власності. В Україні вже працюють такі основні елементи інноваційної інфраструктури, як технопарки, бізнес-інкубатори, інноваційні центри. Але кількість та їх роль у технологічному зростанні економіки недостатні.

Так, технопарків у нас лише 8, а випускають вони 11 % усієї інноваційної продукції України¹. І ще гірше те, що у діяльності

¹ Ніколаєнко С. Національна інноваційна система – дорога в майбутнє / С. Ніколаєнко // Урядовий кур'єр. – 2005. – 9 серп. – С. 7.

такої визнаної у світі форми інноваційного розвитку, як технопарки проявилися і зловживання пільгами, і навіть корупційні явища. Напевно, потрібно, усунувши негативні прояви, всляко сприяти поширенню цих інноваційних форм. Для цього дуже важливо посилити роль регіональних органів у цій справі. Тим більше, що існує велика відмінність між регіонами України у використанні інноваційних форм. Так, у Києві та області діють 12 бізнес-інкубаторів, а в Одеській області – 9. 18 із 27 регіонів мають по 1–2 бізнес-інкубатори. З 255 наявних інноваційних фондів 175 працюють у Києві. Усі 7 венчурних фондів, які діють на сьогодні, розміщено у Києві. 6 із 8 технопарків належать одному регіону – Києву¹. Ці показники свідчать про широкі можливості зміцнення ролі регіонів у розвитку інноваційної інфраструктури, у використанні сучасних ефективних форм прискорення науково-технічного прогресу та його втілення у виробництво.

Величезну, неоціненну роль в інноваційному процесі відіграє венчурний капітал.

Світовий досвід показує, що перехід на інноваційний тип розвитку тісно пов'язаний з розгортанням венчурного підприємства, утворенням і швидким зростанням венчурного капіталу. Головне його покликання і призначення – бути чинником прискорення науково-технологічного прогресу, його впровадження в господарську практику, активізації інноваційної діяльності і структурних зрушень в економіці.

Аналіз показує, що венчурний капітал є особливою формою капіталу, яка безпосередньо пов'язана з реалізацією досягнень науки і техніки, тісною взаємодією інтелектуального і виробничого капіталу, високим ступенем підприємницького ризику, невизначеністю споживчих якостей майбутнього товару чи послуги та ринкового попиту. Венчурний капітал та венчурне підприємництво – це одна з форм новаторства, винахідництва,

¹ Федулова А. Розвиток національної інноваційної системи України / А. Федулова, М. Пашута // Економіка України. – 2005. – № 4. – С. 42.

що зумовлює складну систему мотивації, яка поєднує матеріальні і нематеріальні стимули, внутрішній порив до прогресу з отриманням якомога більшого прибутку, різного роду преференцій, які посилюють заохочення з певним гарантуванням на випадок втрат від ризиків.

Все це визначило величезні темпи зростання венчурного капіталу у розвинутих країнах.

Як бачимо з табл. 5.2, у Франції інвестиції у венчурний капітал за 1990–1999 рр. зросли більш ніж втричі, у Німеччині та Об'єднаному Королівстві – майже у п'ять разів. Це надзвичайно високе зростання. Але його не можна порівняти з тим, що у цей час відбулося у США. Тут інвестиції у венчурний капітал зросли більш ніж у 12 разів, що істотно змінило ситуацію і у цій сфері, і не тільки. У 1990 р. Європа переважала США за цим показником майже у півтора раза. Причому перевага Європи тією чи іншою мірою зберігалася до 1995 р. включно. У подальші роки вкладення у венчурний капітал США дедалі зростали і у 1999 р. вони стали майже вдвічі більшими, ніж у Європі. Легко уявити, що це не стихійний, а керований процес, за яким

Таблиця 5.2

**Динаміка інвестицій у венчурний капітал в Європі
і Північній Америці, млн євро***

Країни	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Франція	890	1070	1020	930	1110	8506	870	1210	1710	2700
Німеччина	620	670	690	650	820	670	710	1280	1870	3010
Об'єднане Королівство	2220	1920	1970	1730	2350	2630	2900	4190	6500	10260
Європа загалом	4510	5100	4990	4240	5450	5370	6400	8990	13 100	22 450
США	3200	2310	4070	4370	4200	4380	7610	11 760	16 020	41 220

* Дефляціонування з індексом споживчих цін.

Джерело: Нова економіка: форми прояву, причини і наслідки / Х. Клодт та ін. – К. : Таксон, 2006. – С. 21.

криються величезні зусилля країн, насамперед США, для забезпечення світового лідерства саме на цьому визначальному напрямку, який зумовлює не лише рівень розвитку економіки країни, але й її місце і роль у глобалізованому світі.

Німецькі вчені, які мають можливість безпосередньо спостерігати і досліджувати ці процеси, хоч і частково, але розкривають ті фактори, які визначили злет венчурного капіталу¹. Вони показують, що ринки венчурного капіталу у континентальній Європі були розвинуті набагато слабкіше порівняно із США і Великобританією, що позначилося на інвестуванні у венчурний капітал. Із заснуванням у 1997 р. нового ринку Тес-Дах стартові можливості для товариств з венчурним капіталом істотно поліпшилися. З розвитком нового ринку відбувається стрімка експансія ринку венчурного капіталу. Такий розвиток спостерігався у Франції після заснування *Nouvean Marche* (Нового ринку) у 1996 р.

Відомо, що дієвість венчурного капіталу значною мірою залежить від вибору галузі і технологічної сфери. Водночас вони мають тримати власну частку капіталу у багатьох підприємствах, аби зменшити ризик втрат за умови негативних кон'юнктурних коливань. І нарешті, ринок венчурного капіталу має досягти критичної маси, щоб виконувати згадані умови. На думку німецьких вчених, ця критична маса у Німеччині була досягнута наприкінці 90-х років ХХ ст. Хоча криза, що розгорнулася у цей час, призвела до зменшення обсягу ринку в усій сфері венчурного капіталу, але, як це часто буває, поряд з втратами виявилися, як зазначають німці, “стійкі потенціали зростання і зайнятості”, істотна зміна економічних структур і факторів економічного зростання. Це знайшло вираз у розширенні застосування інформації і знань, тобто елементів нової еко-

¹ Нова економіка: форми прояву, причини і наслідки / Х. Клодт та ін. – К.: Таксон, 2006. – С. 21–22.

номіки, пов'язаної з виробництвом, обробкою і поширенням використання інформації.

Методологічні підходи німецьких вчених до проблеми венчурного капіталу і шляхів його широкого використання мають принципове значення. Адже венчурний капітал, його надзвичайно велике зростання пояснюється тією роллю, яку він відіграє у запровадженні і широкому використанні інноваційного типу розвитку. Це не просто шлях його здійснення, а одна із визначальних складових національної інноваційної системи, яка на практиці забезпечує реалізацію досягнень науки і техніки, перетворює їх у реальне піднесення науково-технологічного рівня виробництва. Не менш важливим є і той висновок, що при всій значимості високих і критичних індустріальних технологій, вони не могли відвернути кризові явища на ринку венчурного капіталу, а вихід із цього становища забезпечило застосування інформації і знань як нового фактора виробництва, нового виробничого ресурсу. І цілком зрозуміло, що його використання зумовлено не тим, що він новий, а тим що він ефективніший. Цей урок німецької практики має велике значення і для нас. Ставлячи і розв'язуючи проблеми інноваційного розвитку в економіці України не можна допустити однобічності у цій серйозній справі, звести все до запровадження високих і критичних індустріальних технологій, що дуже важливо, але недостатньо. При цьому слід завжди пам'ятати про інформаційні і комунікаційні технології, які володіють великим потенціалом ефективності.

На превеликий жаль, в Україні проблеми нарощування венчурного капіталу і поширення венчурного підприємництва знаходяться на початковій стадії, що не відповідає потребам розвитку економіки. Для цього є чимало причин, починаючи з того, що це одна з найскладніших сфер підприємницької діяльності, і кінчаючи недостатністю інституціональних та організаційно-функціональних умов венчурного підприємництва (недостатня правова база, недосконалий облік суб'єктів цієї

діяльності та їх економіко-статистичної ідентифікації, нерозвинуті форми і методи венчурного фінансування та інструменти, за допомогою яких мінімізуються ризики венчурного інвестування і т. д.).

Очевидно, і держава, і особливо великий вітчизняний капітал не усвідомили, які вигоди несе фінансування венчурних інвестицій. До того ж даються взнаки прогалини законодавства, коли невизначено ні правове поле, ні гарантії функціонування венчурного капіталу, насамперед недостатність установ, які здатні на професійну науково-технічну і комерційну експертизу венчурних проектів, відсутність страхування інвестицій в інноваційну діяльність і т. ін. А, напевно, головне те, що рівень знань про венчурний капітал, про його ризики і вигоди, про його роль в техно-економічному прогресі аж ніяк не відповідає процесам становлення ринкової економіки. До цього ще можна додати недосконалість податкового законодавства та законодавства про банкрутство, нестачу кваліфікованих фахівців з управління інноваційними проектами. І хоча венчурний капітал у нас досить обмежений, проте й він не спрямований на освоєння і запровадження високої технології. Кошти 4 із 7 венчурних фондів спрямовуються на реалізацію традиційних інвестиційних проектів; три інших вкладають кошти у розвиток технологій індустріальних технологічних укладів; жоден з венчурних фондів не інвестує у розвиток технологій вищого технологічного укладу (біотехнологій, оптичної електроніки, комп'ютерів, телекомунікацій та ін)¹.

На розвиток венчурного капіталу та підприємства негативно впливають викривлення у зростанні підприємницького руху. Як показує досвід, пристосування до державного бюджету і бюджетних установ дозволяє отримувати такі доходи, які не можна порівняти з доходами від нормальної підприємницької діяльності. Тим більше не вигідно займатись венчурною

¹ Федулова А. Розвиток національної інноваційної системи України / А. Федулова, М. Пашута // Економіка України. – 2005. – № 4. – С. 42.

діяльністю, яка пов'язана з великими ризиками. Ті, хто звик до великих і гарантованих доходів, не піде на ризик заради примарних доходів. Тому подальший розвиток венчурного підприємництва як випробуваної форми прискорення науково-технологічного і структурного удосконалення економіки пов'язаний як з покращанням правової бази, істотним поліпшенням обліку суб'єктів підприємницької діяльності, їх економіко-статистичної ідентифікації, так і з послідовною роботою, пов'язаною з відокремленням бізнесу від держави шляхом встановлення суворих законодавчих і адміністративних норм підприємницької діяльності.

Національна інноваційна система, її функціонування пов'язане з розвитком фінансово-кредитної системи, яка має забезпечити фінансування та кредитування здійснення інноваційних проектів. Йдеться про нагромадження капіталу, яке формується з національних заощаджень, інвестицій державного бюджету, грошових заощаджень населення, облігацій, акцій та інших цінних паперів. Саме нагромадження капіталу, оптимальне його поєднання зі споживанням є джерелом розширеного відтворення, розгортання інноваційної діяльності.

Аналіз показує, що в Україні валове внутрішнє нагромадження у 2000 р. становило 23 % ВВП, у 2002 р. – 24 %. Ця норма нагромадження виявляється все ще нижчою тієї, що була у 1990 р. – 26 %. І це у той час, коли Росія перевищила рівень 1990 р. і у 2000 р. норма нагромадження становила 38 %, а у 2002 р. дещо знизилася – 32 %. Вражає Китай, де норма нагромадження дуже висока і зростає: у 1990 р. – 38 %, у 2000 р. – 40, у 2002 р. – 43 %¹. Звичайно для України така норма неможлива і недоцільна, але й та, що реально існує, не може влаштовувати. За оцінками деяких дослідників, для умов України інноваційна модель є реальною за норми нагромадження 25–30 %².

¹ World Development Indicators. – 2002. – P. 212–215; 2004. – P. 190–193.

² Шнипко О. Нагромадження основного капіталу як фактор конкурентоспроможності економіки / О. Шнипко // Економіка України. – 2005. – № 7. – С. 23.

За загальною нормою нагромадження дуже важливо бачити структуру його використання.

З табл. 5.3 бачимо, що загальний обсяг витрат на інновації у промисловості зростає, у тому числі на дослідження і розробки, придбання нових технологій, а також машин, обладнання, установок, інших основних засобів та капітальні витрати, пов'язані з впровадженням інновацій.

У 2003 р. за джерелами фінансування інноваційної діяльності складалося так: власні кошти підприємств – 70,3 %, держбюджету – 3, місцевого бюджету – 0,1, кредит – 18, вітчизняні інвестори – 3,7, іноземні інвестори – 4,2, інші – 0,7 %¹. Якщо брати позитивні тенденції, то це передусім посилення ролі банківського кредиту. У 1999 р. його частка становила 6,1 % загальної суми капіталовкладень, а у 2003 р. вона досягла 18 %, тобто майже однієї п'ятої їх обсягу. Другим важливим моментом є зростання ролі вітчизняних інвесторів. Водночас, на жаль, відбулося падіння частки іноземних інвестицій. У 1999 р. вони становили відповідно 0,6 і 7,6 %, а у 2003 р. – 3,7 і 4,2 %². Як бачимо, питома вага вітчизняних інвесторів зросла більше, як у 6 разів, що свідчить про зміцнення ролі національного капіталу. Водночас привертає увагу процес зниження питомої ваги власних коштів підприємств і організацій, падіння частки державного бюджету в інвестиціях. У 1999 р. на державний бюджет припадало 10,1 % коштів на інноваційну діяльність, а у 2003 р. – лише 3 %, тобто втричі менше. І навряд чи можна визнати нормальним те, що частка місцевих бюджетів в інвестиціях просто мізерна. Постає питання: як можуть відбуватися процеси падіння питомої ваги власних коштів підприємств, держбюджету у капіталовкладеннях в умовах економічного зростання? Очевидно, для відповіді на це питання слід проаналізувати саме економічне зростання. А воно показує,

¹ Статистичний щорічник України 2003. – К. : Держкомстат, 2004. – С. 61.

² Статистичний щорічник України 2004. – К. : Консультант, 2005. – С. 61.

Таблиця 5.3

Динаміка загального обсягу інноваційних витрат у промисловості

Показник	1998		2000		2001		2002		2003	
	Сума, млн грн	Питома вага, %	Сума, млн грн	Питома вага, %	Сума, млн грн	Питома вага, %	Сума, млн грн	Питома вага, %	Сума, млн грн	Питома вага, %
Всього	1174,8	100	1760,1	100	1979,4	100	3018,3	100	3059,8	100
У тому числі за напрямками:										
дослідження і розробки	166,9	14,2	266,2	15,1	171,7	8,7	270,1	8,9	312,4	10,2
придбання нових технологій	–	–	72,8	4,1	125,0	6,3	149,7	5,0	95,9	3,1
придбання машин, обладнання, установок, інших основних засобів та капітальні витрати, пов'язані з впровадженням інновацій	868,5	73,9	1074,5	61,0	1249,4	63,1	1865,6	61,8	1873,7	61,2
маркетинг, реклама	42,1	3,6	82,1	4,7	156,8	7,9	306,3	10,2	169,0	5,5
інші	97,3	8,3	264,5	15,1	271,5	14,0	426,6	14,1	608,8	20,0

Джерело: Статистичний щорічник України 2003. – К.: Держкомстат, 2004. – С. 349.

що високі темпи зростання обсягів виробництва супроводжуються зниженням рентабельності підприємств промисловості. Інакше кажучи, економічне зростання має кількісний характер, бо якісні показники знижуються.

Як бачимо з табл. 5.4, рентабельність підприємств, яка становила у 1999 р. 9,1 %, у 2002 р. впала до 2,6 %, тобто втричі, але в подальшому підвищилася і у 2004 р. становила 4,7 %, що майже вдвічі нижче рівня 1999 р. Оскільки зменшується рентабельність, то це означає, що зменшується прибуток, частина якого спрямовується на інвестиції, на нагромадження. Саме прибуток забезпечує підприємствам основну частку їхніх інвестицій, а отже, визначає можливості удосконалення їхнього виробництва. Якщо у 1999 р. власні кошти становили 70,5 %, то у 2003 р. – 70,3 %. А це неминуче звужує можливості інноваційної діяльності підприємств. Саме тому частка підприємств, які здійснювали інновації в технології, знизилася з 27 % у 1999 р. до 23,5 % у 2002 р., у тому числі у ресурсозбереженні: з 11,8 до 10 %. Слід відзначити, що у 2004 р. відбувся стрибок,

Таблиця 5.4

Динаміка деяких показників промисловості на сучасному етапі

Показник	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Темпи економічного зростання	9,1	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1
Рентабельність підприємств промисловості		4,8	3,7	2,6	3,3	4,7
Податки (за винятком субсидій на виробництво та імпорт), % ВВП	17,6	16,8	13,4	12,2	11,3	11,4
Власні кошти підприємств – інвестиції у загальному їх обсязі	70,5	68,6	66,8	65,8	61,4	61,7
Частка підприємств, які здійснювали інновації у технології, у тому числі в ресурсозбереженні	27,0	27,9	27,9	26,1	23,5	42,5
	11,8	11,5	11,5	10,6	10,0	20,5

Джерело: Статистичний щорічник України 2004. – К. : Консультант, 2005. – С. 37, 61, 223.

вдвічі збільшилася частка підприємств, які здійснювали інновації в технології взагалі, і в ресурсозберігаючі у тому числі. На жаль, і цей список обмежився одним роком. Тому він не може відкинути те, що зниження якісних показників, насамперед рентабельності, суперечить високим темпам економічного зростання. Здавалося, високі темпи економічного зростання мали б проявитися і у збільшенні джерел фінансування інвестицій, і в зростанні кількості підприємств, які займаються інноваційною діяльністю. І якщо цього не відбувалося упродовж кількох років і, більше того, якщо в умовах економічного зростання навіть зменшується кількість підприємств, що займаються інноваційною діяльністю, то це говорить про надзвичайну серйозність проблем в економіці. Застарілі основні фонди, переважання сировинних галузей, екстенсивний тип розвитку зумовлюють високу затратність економіки і низьку її ефективність. Недостатня ефективність економіки зумовила й інші негативні процеси. Так, податки як основне джерело бюджету, взяті у відношенні до ВВП в цей же період, зменшилися з 17,6 до 13,6 %, дуже різко знизився податок на прибуток підприємств, дещо зменшилися податкові надходження до місцевих бюджетів. Це стало причиною значного зниження ролі бюджету країни в інвестиційно-інноваційному процесі.

Суперечності загострюються і тим, що у країні зберігаються досить великі обсяги державного споживання. Аналіз показує, що в розвинутих країнах при відносно високій нормі нагромадження державне споживання, як правило, не перевищує 20–25 % ВВП. У нас же доходи державного бюджету, пенсійного фонду і фондів державного соціального страхування у 2002 р. становили 38,8 %, причому тенденція до їх зростання є очевидною. Велике державне споживання, у свою чергу, неминуче обмежує обсяги державних інвестицій. У розвинутих країнах державні інвестиції підтримуються на рівні 3 %. Ми ж змушені зводити їх до мінімуму. Ці диспропорції означають

практично “проїдання” частини нагромадження, що обмежує можливості розширеного відтворення.

Отже, вітчизняна економіка опинилася у зачарованому колі. Для подолання великого технологічного відставання (висока зношеність активної частини основних фондів і переважання в структурі промисловості сировинних галузей) потрібні величезні інвестиції, а низька ефективність економіки і падіння рентабельності звужують можливості нагромаджень. Як бути у цій ситуації? Найлегше і найпростіше – залучення іноземного капіталу з його передовими технологіями. Але, на жаль, на цьому напрямку поки що немає істотних змін. Тому увага має бути прикута до внутрішніх можливостей. Повторний продаж “Криворіжсталі” показав, по-перше, наскільки і як пограбований наш народ, а, по-друге, які величезні резерви приховує відновлення законності у так званій прихватизації. Лише на одному підприємстві-гіганті країна одержала 5 млрд дол. США, що значно перевищує іноземні інвестиції за багато років. На превеликий жаль, економічна ситуація в країні показала, що ці величезні кошти пішли не на інвестиції та інновації, а головне – “на латання дірок” у бюджеті, покриття його дефіцитів 2005–2006 рр. Але це означає, що ситуація не пом’якшується, а загострюється. І тільки рішучі і наполегливі дії влади з подолання наслідків “прихватизації”, повернення державі неоплаченого чи недоплаченого спроможні розширити можливості інвестиційно-інноваційних процесів.

Інвестиції – це, безперечно, головний фактор інноваційної діяльності. Але, як показує аналіз, на цей процес впливає чимало факторів внутрішньої організації виробництва. Насамперед це розмір підприємств. Великі підприємства (чисельність працюючих понад 1000 осіб) характеризуються і вищим загальним рівнем інноваційної діяльності та її економічною ефективністю. На них майже вдвічі більше виробляється інноваційної продукції, вона відзначається більшою наукоємністю. Водночас малим підприємствам властива найвища ефектив-

ність виробництва інноваційної продукції. Але кількість підприємств, які займаються інноваційною діяльністю, дуже мала (лише кожне п'яте підприємство). В умовах, коли роль науково-технічного прогресу є вирішальною у розвитку виробництва, дуже важливо розширити частку інноваційно активних підприємств. На інноваційну діяльність впливають форми власності підприємств. Державні підприємства мають кращі показники інноваційності продукції порівняно з приватними, але останні досягають вищої ефективності інноваційного виробництва. І що особливо важливо, підприємства іноземної форми власності і за масштабами, і за ефективністю інноваційної діяльності у 2–3 рази перевищують показники підприємств інших форм власності.

Досвід показує, що приватні підприємства не виокремлюються інноваційною активністю, хоча, як було сказано, досягають вищої ефективності інноваційної продукції. У цих процесах неабияке значення має й конкуренція. Чим сильніша конкуренція на ринках, тим більше підприємств переходить від часткової інноваційної діяльності, тобто технологічного удосконалення продукції до створення технологічно нових продуктів. Тому збільшення масштабів інноваційної діяльності потребує як розширення конкурентного середовища, так і вдосконалення самої конкуренції шляхом як законодавчого, так і регулюючого впливу держави на неї. Через розвиток конкуренції можна посилити процес відбору ефективного власника, у тому числі шляхом відпрацювання процедури банкрутства, посилення ролі банківської системи і фондового ринку у функціонуванні ринкових відносин. Цьому має сприяти поліпшення інвестиційного клімату, залучення іноземного високо-технологічного капіталу.

На розвиток конкуренції та інвестиційно-інноваційний процес активно впливає розвиток та вдосконалення виробництва малого і середнього бізнесу. Для цього потрібна державна підтримка малого бізнесу, створення умов для трансферу

технологій державного науково-технічного сектору до підприємств малого і середнього бізнесу, розвиток інформаційної інфраструктури та формування професійного інноваційного менеджменту. Важливою складовою механізму розвитку інноваційної діяльності є створення державної системи підтримки і стимулювання науково-технічного прогресу та його втілення у практику господарювання. Розв'язанню цієї проблеми мають служити податкова, фінансова та грошово-кредитна політика, політика цін і доходів. Підтримка інноваційної діяльності здійснюється за допомогою таких методів, як державне замовлення, надання кредитів, виділення грантів, надання фінансових гарантій. Для стимулювання цієї діяльності використовуються цільове кредитування, фіскальні преференції, нефінансові послуги. Як бачимо, система підтримки і стимулювання інновацій та інноваційної діяльності включає прямі і непрямі форми і методи. Хоча слід визнати, що цей поділ досить умовний. Наприклад, державне замовлення – це засіб прямої дії, хоча він, безперечно, стимулює роботу колективу, бо це, як правило, йому вигідно. Те саме можна сказати про гранти, пряме інвестування та інші методи прямої дії. Що стосується застосування непрямих методів, особливо фіскальних преференцій, кредитних пільг, то головне тут полягає у чіткому визначенні принципів їх використання. Так, податкові пільги мають спиратися на обґрунтовані і прозорі критерії, твердо встановлену процедуру їх отримання. Бо це потрібно для того, щоб забезпечити залежність отриманих пільг від результатів праці, господарювання, виключити незароблені вигоди. Лише за цих умов система підтримки і стимулювання спрямовуватиме і заохочуватиме інвестиційну діяльність, нарощування інноваційного потенціалу підприємств.

Досвід показує, що така система особливо ефективно діє у разі, якщо її органічно поєднати з програмно-цільовим методом організації роботи. І все ж слід визнати, що, незважаючи на величезну роль економічної мотивації інноваційної діяль-

ності, у цій системі існує чимало істотних недоліків. Це пов'язано з недостатньою розвиненістю фінансово-кредитної системи. Високі відсоткові ставки за кредити комерційних банків, серйозні недоліки у податковій системі – лише паростки венчурного капіталу, недостатнє фінансування інвестицій з держбюджету, недостатня участь приватного капіталу у розвитку інноваційної діяльності – все це серйозно стримує розробку і використання нової техніки і технології та їх застосування у виробництві. Життя потребує прискорення створення системи підтримки і стимулювання інноваційної діяльності, передусім розширення використання і здешевлення довгострокових кредитів. Інновації – це складні процеси з високоризиковим характером. Держава має взяти на себе часткову компенсацію відсоткової ставки комерційних банків за рахунок бюджетних коштів. Частина коштів, отриманих від приватизації державного майна, держава має спрямовувати на інвестиції в інноваційну діяльність підприємств, насамперед тих, які мають стратегічний характер. Можливе запровадження конкурентних засад на державне замовлення інноваційної продукції тих чи інших підприємств.

Великий вплив на науково-технічний прогрес і його використання у виробництві справляє ринковий механізм. І досягається це не лише через розвиток добросовісної конкуренції, ціноутворення, але й через капіталізацію економіки і дію фондового ринку. Раніше цей процес був досить простим і полягав у перетворенні додаткової вартості у капітал, що й служило матеріальною основою розширеного відтворення. З розвитком акціонерної форми капіталу і фондового ринку процес капіталізації дедалі більше набирає ринкових форм. Акції, облігації, інші цінні папери, які нещодавно були тісно прив'язані до конкретних акціонерних товариств, у процесі розвитку набувають самостійності і котируються на фондовій біржі. На основі курсової вартості акцій, помноженій на їх кількість, визначається вартість компаній чи корпорацій. Якщо раніше дохідність ак-

цій визначалася розмірами дивідендів, то в сучасному світі – зростанням вартості акцій.

Інтернаціоналізація господарського життя, зрощування промислового і банківського капіталу породило так звану систему участі шляхом взаємного володіння цінними паперами, утворення транснаціональних фінансових груп, розвиток світових фондових ринків, які через систему валютно-фінансових відносин активно впливають на розвиток господарської кон'юнктури, весь економічний розвиток. Лібералізація фінансових ринків, яка особливо розвинулася після кризових явищ 60–70-х років ХХ ст., сприяла розширенню банківських послуг, державних запозичень, вільному переливу капіталів та їх широкому використанню у вигляді інвестицій. Цілком зрозуміло, що розвинуті країни досягли великих успіхів в капіталізації своїх економік. Досить сказати, що у США капіталізація ринку у 2002 р. становила понад 100 % ВВП, Великобританії – 120 %, Нідерландах – близько 100 %, Фінляндії – понад 100 %¹. Висока капіталізація економіки і розвинутий фондовий ринок забезпечують, по суті, автоматичний перелив капіталу в ті галузі чи виробництва, які визначають прогрес економіки і країни в цілому. Варто уряду чітко сформулювати технологічні пріоритети чи виробництво певних інноваційних товарів, як вартість акцій тих компаній, що працюють у цих напрямках, швидко зростає, відбувається концентрація капіталу, яка дає змогу розв'язати науково-технічні і виробничі проблеми. “Головним завданням фондового ринку, – писав Ю. Фама, відомий знавець цієї проблеми, – є розподіл прав власності на запаси капіталу в економіці”. Він вважав ідеальним типом фондового ринку той, де ціни забезпечують точну інформацію для розподілу ресурсів, бо саме вони свідчать про вигідність вибору вкладення капіталу, інвестицій. На цьому будувалася концепція ефективного фондового ринку.

¹ World Development Indicators. – 2002. – P. 288–291; 2004. – P. 266–269.

Радикальні зміни, що відбулися наприкінці ХХ ст., поділили і національні економіки, і фінансові ринки на розвинуті і ті, що розвиваються. Найобґрунтованішими критеріями розвиненості ринків акцій, які даються міжнародним рейтинговим агентством Standard a Poor's (SaP), є ринки тих країн, де річний обсяг ВВП на душу населення, розрахований з урахуванням паритету купівельної спроможності національної валюти, перевищує 10 тис. дол. США і де немає дискримінаційних правил для інвесторів-нерезидентів. Якщо фондовий ринок країни не відповідає хоча б одному з критеріїв, то він належить до тих ринків, що розвиваються.

Фондовий ринок в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, не є наслідком історико-економічного розвитку, а створюється державою, її урядом. Його початок пов'язаний з лібералізацією цін та ваучерною приватизацією, що зумовило обіг акцій приватизованих підприємств, визначило розвиток валютного ринку, емісію державних облігацій, зростання чисельності інвестиційних компаній, формування фондових індексів. З початком економічного зростання розширюється торгівля акціями, зростає роль коштів населення у функціонуванні фондового ринку, виникають брокери, швидко розвивається первинний і вторинний ринки акцій та облігацій і т. ін. Як бачимо, заходи держави забезпечили формування національної структури фондового ринку, створення ліквідного вторинного ринку акцій. І все ж не можна стверджувати, що формування фондового ринку завершено. Адже він ще не виконує однієї з головних функцій – переливання капіталів, залучення коштів у виробництво. До того ж на його формуванні не могли не позначитися адміністративно-командні методи, які держава застосовувала у цьому процесі. Ще, по суті, не створено ринку опціонних та ф'ючерних контрактів, недостатньо розвивається система страхування операцій фондового ринку, що обмежує його функції.

У табл. 5.5 показано, що найвища капіталізація ринку досягнута у Росії, а найнижча – в Україні, лише 7,5 % від ВВП. І ринкова ліквідність теж найвища в Росії і найнижча в Україні, лише 0,3 %. У Польщі і Словаччині цей показник більший, ніж у 10 разів. А от за рівнем віддачі на першому місці Чехія, причому вона перевищує Росію вдвічі, а Україну – у 12 разів. Отже, капіталізація ринку супроводжується глибокими якісними змінами. А недостатній розвиток фондового ринку породжує негативні явища. Особливо це проявляється у зростанні цін на інвестиційні товари, що, в свою чергу, здорожчує будівництво. Допускається різке заниження ціни державного майна у процесі приватизації. Ціни на акції наче прив'язані до активів компаній, не відхиляються від них, тоді як на розвинутих фондових ринках відбувається величезне зростання їх ціни, особливо компаній, що перебувають на передових рубежах науково-технічного прогресу, і одночасно немало компаній, ціна акцій яких різко падає, банкрутують.

Таблиця 5.5

Індикатори ринку цінних паперів станом на 2003 р.

Країна	Капіталізація ринку		Ринкова ліквідність, % від загального випуску 2002 р.	Рівень віддачі, % від ринкової капіталізації	Кількість вітчизняних компаній, од.	Інвестиційний індекс, % зміни індексу цін
	млн дол. США	% від ВВП 2002 р.				
Польща	37 165	15,2	3,1	2,2	20	29,5
Словаччина	2779	8	3,3	1,9	306	57,2
Угорщина	16 729	19,9	9	4,6	49	28,6
Чехія	17 663	22,9	8,8	6	63	54,4
Росія	230 786	35,8	10,4	3	214	68,5
Україна	4303	7,5	0,3	0,5	149	40,3

Джерело: World Development Indicators. – 2004. – Р. 266–268.

Для подальшого розвитку та вдосконалення функціонування фондового ринку, повного виконання ним властивих йому функцій необхідно посилювати внутрішню ринкову капіталізацію економіки, нагромадження капіталу. І поряд з визначенням цін акцій та розширенням можливостей для вторинного обігу фондових цінностей, що виконує фондовий ринок, необхідні масові публічні розміщення акцій на фондових біржах. Одним словом, подальший розвиток та удосконалення фондового ринку має забезпечити здійснення ним функції залучення фінансових ресурсів у виробництво.

Формування національної інноваційної системи у сфері виробництва знань і технологій

Другою системоутворювальною складовою НІС є сфера науково-технічної діяльності. Вона представлена академічною, вузівською, галузевою та заводською наукою. Співвідношення між ними таке: науково-дослідні установи галузевої науки – 57 %, академічної – 26, вузівської – 11 і заводської – 6 %. Ці сектори науки розрізняються за своєю спрямованістю. Науково-дослідні установи НАН України зосереджені на розвитку фундаментальної науки, хоча з ряду напрямів фундаментальні дослідження доводяться до практичного використання. Вузівська наука теж поєднує фундаментальні дослідження з прикладними. Галузевий, а тим більше заводський сектори науки зорієнтовані на прикладні, у тому числі проектно-конструкторські розробки та їх впровадження у виробництво.

Сфера науково-технічної діяльності пережила тяжкі часи глибокої і довготривалої кризи. І все ж, наприклад, скорочення науково-дослідних організацій академічної науки, яке відбувалося у перші роки кризи, змінилося їх збільшенням. В результаті у 2003 р. вони становлять 26 % загальної чисельності, хоча у 1991 р. цей показник дорівнював 21,6 %. Най-

більше постраждав заводський сектор науки. Кількість його установ за цей же період зменшилася зі 104 до 89, а їх питома вага з 7,7 до 6 %, що скоротило можливості підприємств у здійсненні ними науково-технічних розробок та їх впровадженні у виробництво.

За більш-менш сталими показниками кількості науково-дослідних установ приховуються глибокі зміни у кадровому складі науки.

Як бачимо із табл. 5.6, чисельність спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, у 2003 р. порівняно з 1990 р. зменшилася утричі, а питома вага кандидатів наук – майже вдвічі. Несподіваним є той факт, що частка докторів наук у загальній чисельності науковців зросла з 3,2 % у 1990 р. до 4 % у 2003 р. Водночас ці процеси супроводжуються старінням наукового персоналу. Із 11 259 докторів наук у 2003 р. більше 6 тис. мали вік 61 рік і більше. А до 40 років – лише 236 осіб і до 50 – 1849 осіб. Дещо краща ситуація з кандидатами наук. Із 64 372 кандидатів наук люди пенсійного віку становили 17 476, тобто більше, ніж кожний четвертий, однак до 50 років – близько половини, тобто майже кожний другий. Низька оплата праці і нестача дослідницького устаткування гальмують приплив молоді в науку.

Таблиця 5.6

Динаміка чисельності наукових кадрів, тис. осіб

Показник	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Кількість спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, з них:	313,1	79,8	120,8	113,3	107,4	104,8
доктори	3,2	4,1	4,1	4,0	4,0	4,0
кандидати	29,3	22,9	17,9	17,4	17,1	16,8
За сумісництвом, з них:	36,0	41,7	53,9	55,4	57,2	63,4
доктори	2,9	4,2	5,5	5,1	5,5	6,1
кандидати	21,1	18,6	23,3	19,4	20,6	22,8

Джерело: Статистичний щорічник України 2003. – К. : Держкомстат України, 2004. – С. 346.

Скорочення кількості спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, зумовила зрушення масштабів наукових і технічних, проектно-конструкторських розробок. Причому скорочення науковців відбулося в усіх секторах науки – академічній, галузевої і вузівської, але економічна криза найбільше позначилася на заводському секторі науки. Тут на порядок вищі втрати кадрів, а кількість виконаних робіт із створення нових зразків техніки і технології збільшилася майже вчетверо. Це стало однією з важливих причин зниження інноваційної діяльності в країні, у створенні і використанні нових зразків техніки і технології, а також нових видів продукції.

Причина цих негативних явищ полягає насамперед у вадах економічної політики. Політика радикальної трансформації командної економіки в ринкову проігнорувала інноваційну складову, наївно вважаючи, що для науково-технічного прогресу та інноваційного розвитку діяльність держави не потрібна, що ринок і властива йому конкуренція автоматично стимулюватимуть розвиток науки і впровадження її результатів у виробництво. Досвід показав, що це глибока помилка. Навіть у державах з високорозвинутими ринковими відносинами ринок неспроможний самостійно регулювати науково-технічну діяльність. Тому поряд з ринком держава відіграє величезну роль в організації і регулюванні науково-технічної та інноваційної діяльності. Це яскраво виявилось у створенні і функціонуванні національних інноваційних систем. Досвід ще раз показав, що науково-технічна сфера ще більшою мірою, ніж економічна, потребує втручання держави, її спрямовуючої і регулюючої ролі у розвитку науки і техніки. Тому поєднання ринкового механізму з державним управлінням є неодмінною умовою успішного розвитку науково-технічної сфери, ефективного функціонування і розвитку національної інноваційної системи. Адже саме держава визначає пріоритетні напрями інноваційної діяльності, прогнозує і планує розвиток науково-технічної та інноваційної діяльності, здійснює науково-техніч-

ну політику, яка визначає використання науково-технічного потенціалу, організовує і спрямовує інноваційну діяльність. Держава законодавчо забезпечує норми і правила інноваційної діяльності, здійснює фінансування стратегічно важливих напрямків розвитку науки і техніки, контролює ці процеси, координує діяльність секторів науки, фундаментальних і прикладних досліджень, організує партнерські відносини науки і бізнесу, зростання ролі підприємництва у фінансуванні науково-технічних робіт і впровадженні їх у господарську практику.

Теоретичні дослідження і практичний досвід показують, що вплив науки на суспільно-економічний розвиток корегує обсяги її фінансового забезпечення. При фінансуванні в межах 0,4 % ВВП наукові дослідження мають для суспільства лише культурно-освітнє значення; коли держава витрачає на науку до 0,9 % ВВП, то можна очікувати й появи нових наукових результатів; і лише при вищих обсягах фінансування наукові дослідження істотно впливають на економіку¹. Якщо врахувати, що протягом перших 10 років ринкової трансформації економіки України частка видатків державного бюджету на наукову і науково-технічну діяльність зменшилася з 0,82 до 0,3 % ВВП, то стають зрозумілими масштаби невідповідності фінансування науки потребам інноваційного розвитку. Лише з початком економічного зростання ситуація почала змінюватися на краще. Але й ці тенденції ще далекі від того рівня фінансування науки, які мають місце в розвинутих країнах. Досить сказати, що країни ЄС визначили за мету довести інвестиції в науку до рівня 3 % ВВП.

Хоча в Україні розуміють необхідність гідного фінансування науки, проте економічна ситуація така, що не дає змоги дотримуватися норм, встановлених вітчизняними законами. Так, витрати на освіту встановлено на рівні, не нижчому 10 %

¹ Чечетов М. Інноваційна складова ринкової трансформації / М. Чечетов // Економіка України. – 2005. – № 10. – С. 5.

ВВП, тоді як фактично вони коливаються в межах від 4 до 5,6 % ВВП, а фінансування наукової і дослідно-конструкторської діяльності при мінімумі 1,7 % фактично становить 1,36 %. Внаслідок цього протягом 1991–2004 рр. стан фінансового забезпечення науково-технічної сфери постійно погіршувався як через зменшення державних витрат, так і через скорочення замовлень на НДДКР. У 2003 р. частина витрат на економічну функцію науки у номінальному виразі скоротилася у 8,1 раза проти 1990 р., а в реальному виразі – у 14,9 раза¹. Це визначило недостатню ефективність науково-технічної діяльності (невелика кількість патентів, реєстрації торгових марок та низька питома вага експорту технологій). Водночас з переходом до економічного зростання ситуація поступово поліпшується.

Із табл. 5.7 бачимо, що останніми роками фінансування наукових і науково-технічних робіт зростає. Поряд з державним бюджетом, на який припадає близько третини загальної суми

Таблиця 5.7

Динаміка розподілу обсягу фінансування наукових та науково-технічних робіт за джерелами фінансування, млн грн

Показник	1995	2000	2001	2002	2003
Всього	652,0	2046,3	2432,5	2611,7	3597,4
У тому числі за рахунок:					
держбюджету	244,9	614,5	751,6	733,3	1070,7
власних коштів	14,6	61,3	210,4	146,7	278,5
коштів замовників:					
вітчизняних	233,4	765,8	789,5	933,6	1342,8
іноземних держав	101,9	477,1	555,3	683,1	875,1
інших джерел	57,2	107,6	125,7	115,0	80,3

Джерело: Статистичний щорічник України 2003. – К.: Держкомстат, 2004. – С. 347.

¹ Шнипко О. Нагромадження основного капіталу, як фактор конкурентоспроможності економіки / О. Шнипко // Економіка України. – 2005. – № 7. – С. 30.

асигнувань, швидко збільшуються власні кошти науково-технічних установ. І що є насправді новим, так це те, що кошти вітчизняних замовників не лише зростають високими темпами, але й за обсягами істотно переважають державні асигнування. У 2003 р. при фінансуванні із держбюджету на рівні 1070,7 млн грн кошти вітчизняних замовників сягнули 1342,8 млн грн. Важливу роль у фінансуванні науково-технічної діяльності в Україні відіграють кошти іноземних держав, які у 2003 р. становили 875,1 млн грн. Отже, наведені показники свідчать про початок глибоких змін у фінансуванні науки. По-перше, відбувається процес комерціалізації науки, що й зумовило зростання частки власних коштів, по-друге, досить активний процес диверсифікації фінансових джерел, коли поряд з бюджетними асигнуваннями швидко зростають кошти вітчизняних та іноземних замовників.

На сучасному етапі науково-технічна сфера перебуває у складній ситуації. З одного боку, незважаючи на значні втрати, Україна має великий науково-технічний потенціал. За станом на 2004 р. кількість учених-дослідників у розрахунку на 1 млн населення становила понад 2 тис. осіб, тим часом як у Японії – 5,3 тис., Росії – 3,5 тис., Канаді – близько 3 тис., Швеції – понад 5 тис., Фінляндії – понад 7 тис.¹ Значно відстає Україна за відносною чисельністю технічного персоналу у структурі НДДКР, кількістю наукових і журнальних статей, експортом технологій. З другого боку, науково-технічна система сформувалася в адміністративно-командних умовах, для яких були характерні великі масштаби наукових і проектно-конструкторських установ, централізоване, здебільшого адміністративне управління і абсолютне переважання державного фінансування.

У ході радикальних політичних та економічних реформ зроблені певні кроки у напрямку адаптації цієї сфери до умов ринкової економіки. Проте її інституціональна структура і ме-

¹ World Development Indicators. – 2004. – P. 298–300.

ханізми функціонування не відповідають ринковим умовам. За роки незалежності не було здійснено обґрунтованих, стратегічно вивірених заходів щодо трансформації науки та її органічного входження в ринкове середовище. У сучасних умовах потреба у цьому загострюється.

Перехід на інноваційний тип розвитку, який нерозривно пов'язаний зі становленням інформаційного технологічного способу виробництва, вносить істотні зміни у місце і роль науки в економіці і суспільстві. Адже інновації стали “ключовою рушійною силою продуктивнішого економічного зростання”¹. Це означає, що економічне зростання, його темпи і якість визначаються новими технологіями, інноваціями. Для цього потрібне прискорення розвитку науки і техніки, впровадження інновацій у виробництво. Наука дедалі більше підпорядковується потребам розвитку економіки, що значно посилює прямі і зворотні зв'язки між науковими дослідженнями і виробництвом, між виробниками і споживачами знань, тобто між науковими установами і фірмами, корпораціями, взаємодію ринкового механізму і державного регулювання інноваційних процесів. Отже, йдеться не просто про поліпшення діяльності наукових установ і виробничих підприємств, а про їх глибоку взаємодію, взаємне співробітництво щодо розширення та удосконалення інноваційної діяльності. Для розв'язання цієї проблеми, створення дійової національної інноваційної системи необхідний комплекс заходів, який базується на поєднанні інституціонального та економічного підходів до трансформації цієї системи, тобто охоплює організацію науково-технічної діяльності і механізми реалізації інноваційних процесів, управління, фінансування і стимулювання інноваційної діяльності.

¹ A New Economy? The Changing Role of Innovation and Information Technology in Growth. – P. : OECD, 2000. – P. 7–8.

Насамперед це стосується інституційної структури науки, яка не відповідає ринковим умовам. Вона склалася в умовах адміністративно-командної системи і за багато десятиліть існування утвердилася як начебто єдино можлива. Тому глибокі перетворення у формах власності і в організаційній структурі економіки (ліквідація більшості галузевих міністерств і т. ін.) не зачепили сфери науково-технічної діяльності, її інституційної структури. Причому, як зазначалося, при великому зменшенні чисельності спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, кількість наукових установ залишилася незмінною, а останніми роками навіть дещо збільшилася. За 1991–2004 рр. кількість організацій, які виконували наукові та науково-технічні розробки, збільшилася з 1344 до 1505¹. При нинішньому недостатньому рівні фінансування науки збільшення кількості установ погіршує їх забезпечення, ще більше обмежує можливості розгортання наукових досліджень. Досвід показує, що за таких умов єдино ефективною є концентрація коштів на пріоритетних напрямках розвитку науки.

Незважаючи на ці зміни, основною формою організації науки є науково-дослідні інститути, які, на відміну від розвинутих країн, існують відокремлено від вищих навчальних закладів, підприємств, фірм. Інституційні зміни до цього часу обмежуються або укрупненням, або розукрупненням діючих НДІ, але панівною формою був і залишається науково-дослідний інститут. Китайське керівництво зрозуміло, що НДІ, як правило, є організацією громіздкою, бюрократичною, яка не забезпечує реалізації принципу відповідності між фінансуванням та його результатами. Адже це один із корінних принципів ринкової економіки, що стимулює зростання ефективності науково-технічної діяльності. Здавалося, за логікою, необхідно ліквідувати НДІ, створити лабораторії і тоді, мовляв, ми наблизимося до світових форм організації науки. У Китаї, навпаки, пішли

¹ Україна в цифрах 2004. – К. : Консультант, 2005. – С. 177.

іншим шляхом. Вони об'єднують НДІ і створюють наукові центри, що зменшує адміністративні регламентування, робить зв'язки між ученими різних частин центру мобільнішими, дає змогу створювати міждисциплінарні наукові колективи і підпорядковувати їх розв'язанню актуальних проблем. Інакше кажучи, ця форма організації науки є гнучкішою, а тому дійовішою. Вже на першому етапі реформи науки в Китаї вдалося зменшити чисельність науковців, істотно підвищити її фінансування при посиленні його цілеспрямованості, тобто розв'язання конкретних тем і проблем. Воно здійснюється на рівні 20–25 тис. дол. США на одного співробітника. Це значно менше, ніж в розвинутих країнах, але в десятки разів більше, ніж в Україні і дає змогу підвищувати оплату праці, поліпшувати матеріально-технічне забезпечення наукових досліджень. Отже, реформування науки – це складний і багатогранний процес. Воно охоплює усі сектори науки: академічну, вузівську, галузеву і заводську.

Що стосується НАН України, то зараз працює комісія з її реформування і незабаром, напевно, її пропозиції стануть відомими. В усякому разі можна сподіватися, що будуть застосовані гнучкіші форми організації науки та її фінансування, посиляться демократизм в організації та управлінні наукою, одержить розвиток комерціалізація науки, тобто діяльність наукових установ на ринкових засадах і, звичайно, посиляться зв'язок науки з виробництвом, з практикою господарювання.

Найбільшим кадровим потенціалом володіє вузівська наука, але її роль не відповідає тим можливостям, які вона має. На відміну від Академії наук, вузи, в усякому разі провідні, органічно поєднують у собі відомих вчених, значний професорсько-викладацький склад і студентську молодь, що забезпечує неухильне наукове зростання кожній талановитій і працьовитій людині: від студента до маститого професора. На жаль, ці можливості і переваги вузівської науки повною мірою не вико-

ристовуються. Аналіз показує, що далеко не всі вузи, особливо серед приватних, реально виконують наукові дослідження і розробки. Але й фінансування тих навчальних закладів, де наукові дослідження здійснюються, не лише мізерне, а й нерегулярне. Досвід розвинутих країн показує, що фінансування вузівської науки становить 21 % у країнах ЄС і 14–15 % в Японії і США (від загальних обсягів витрат на науку). Подальше піднесення ролі і значення вузівської науки потребує перебудови організації роботи вузів. Хоча всі розуміють, що вища освіта без розвитку науки неможлива, в усякому разі неповноцінна, у суспільній свідомості міцно сидить переконання, що начебто наука – в академії наук, а покликання вузів – у підготовці висококваліфікованих фахівців. Ця хибна думка знаходить ґрунтовне підкріплення у величезному педагогічному навантаженні, яке істотно обмежує заняття наукою. До того ж існує неписане правило, коли викладач не виконує плану наукової роботи, його пожурають, перенесуть строки, а коли він не виконує педагогічного навантаження, його позбавлять заробітної плати. За цим досить ретельно пильнує чималий персонал у вузах.

Подальше піднесення якості освіти і науки у вузах передбачає перетворення їх у навчально-наукові центри, де б навчальний процес і наукова діяльність стали рівноправними елементами їх функціонування. Варто усвідомити, що головним у стратегічному плані є розвиток вузівської науки. Для цього необхідно забезпечити цілеспрямоване фінансування тих напрямків розвитку науки у вузах, де для цього є кадрові передумови і наукові досягнення. Саме там слід розвивати і зміцнювати матеріально-технічну базу, створювати лабораторії, дедалі ширше залучати до цього професорсько-викладацький склад і студентів. Вузи – це природне середовище виникнення і швидкого розвитку наукових шкіл, які завжди відігравали і зараз відіграють дуже важливу роль у розвитку науки.

Поряд з удосконаленням організаційної структури науково-технічної сфери не менш актуальним є перехід її до плюра-

лізму форм власності, наближення структури науки до структури економіки.

За старої системи наука базувалася фактично на одній, державній формі власності. Навіть тоді, коли внаслідок реформ в економіці встановилася багатоманітність форм власності, в науці абсолютно переважаною залишається державна форма, що не відповідає світовій практиці. Досить сказати, що за такої розвинутої інфраструктури науки, як у США, державними є 39 наукових організацій, у Великобританії – 45, у Німеччині – 82 і в Японії – 96. Як бачимо, у розвинутих країнах державні наукові організації не перевищують сотні, тоді як у Росії їх 2,9 тис.¹. В Україні державна форма наукових організацій є абсолютно панівною. Це зумовлює і ту характерну рису української науки, що вона навіть зараз головним чином фінансується державою. А в умовах глибокого спаду виробництва і різкого зменшення доходів бюджету, скорочення асигнування науки при збереженні чисельності установ призвело до падіння фінансування кожної наукової організації. І справа не просто у зменшенні асигнувань на одну організацію, а в неминучому обмеженні цих асигнувань оплатою праці науковців, відсутності будь-якої можливості підвищувати матеріально-технічне оснащення дослідницького процесу. Це зумовило скорочення наукових досліджень, а тим більше їх використання у господарській практиці. Адже особливо постраждала заводська наука: зменшилася і кількість наукових організацій, і навіть її питома вага в науці в цілому.

Реформа науково-технічної сфери покликана піднести ефективність науки і забезпечити раціональне використання коштів, які на неї виділяються. Для цього необхідно реформувати державний сектор науки, забезпечити розвиток і підтримку нових форм організації науки і посилення її зв'язків з

¹ Гохберг А. Национальная инновационная система России в условиях "новой экономики" / А. Гохберг // Вопросы экономики. – 2003. – № 3. – С. 30.

виробництвом, які більшою мірою відповідають ринковим умовам. Внаслідок реформи державний сектор науки має скорочуватися і концентруватися на розвитку фундаментальних досліджень світового рівня, особливо в галузі охорони здоров'я, освіти, екології, оборони, безпеки і т. ін. Установи, які не забезпечені кадровими і матеріально-технічними ресурсами, мають бути об'єднані для повної реструктуризації. Інші установи, які зберегли потенціал, можуть бути передані вузам або приватизовані корпораціями. Все залежить від ступеня спорідненості цих установ вузам і корпораціям, яка має сприяти розвитку вузу чи корпорації. Пропонується створення центрів наукових досліджень, які утворюються на конкурсній основі на базі існуючих інститутів чи їх об'єднань з відповідним фінансовим і матеріально-технічним забезпеченням.

Головне в організації науки при першочерговому розвитку фундаментальних досліджень – спрямувати практичну орієнтацію науки на розв'язання актуальних проблем розвитку економіки і суспільства, розгортання прикладних досліджень, спрямованих на досягнення конкретних результатів. Для цього необхідне розширення участі підприємницького сектору у фінансуванні прикладних досліджень, поєднання державного і приватного фінансування актуальних проблем науково-технічного прогресу, створення стимулюючої системи наукових досліджень та інноваційної діяльності.

Інноваційно розвинутій економіці властива певна структура витрат на науку. Найбільшу кількість нових розробок фінансують приватні компанії і найменшу – вузи та урядові установи. Частку промислових компаній становлять: в Японії та Південній Кореї – 72,4 % фінансування досліджень і розробок, Фінляндії – 70,2, США – 68,2 %. Вони здебільшого здійснюють дослідження і розробки: у США – 75,3 %, у Швеції – 75,1, Південній Кореї – 74 та в Японії – 71 %. У менш розвинутих країнах уряди фінансують набагато більший обсяг досліджень і розробок: у Мексиці – 65,3, у Турції – 47,7 %.

Основні дослідження здійснюються в університетах: відповідно 38,6 та 55,3 %¹.

Потреби економічного зростання диктують необхідність радикальних змін в науці, її комерціалізації, розвитку підприємницьких підходів у виконанні і фінансуванні науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, посилення інноваційної орієнтації науки, поглиблення зв'язку і взаємодії фундаментальних досліджень з прикладними, а прикладних – з фундаментальними, дедалі більшого наближення наукових досліджень до виробництва.

Важливим принципом організації науки є встановлення раціонального співвідношення між її структурними елементами та інноваційна спрямованість. На жаль, одним із головних недоліків в організації і функціонуванні науково-технічної сфери є невідповідність між її структурними елементами і недостатня інноваційна спрямованість усєї системи. Відокремлення прикладних досліджень від підприємств, яке у нас традиційно склалося, зумовило відрив стимулювання і від науково-технічної діяльності, і від інноваційного процесу. Недостатній зв'язок науки з практикою позначився на якості наукових розробок, що зумовило порівняно низький техніко-технологічний рівень виробництва, конкурентоспроможності вітчизняної економіки. Організаційна невідповідність у системі “наука–виробництво” посилювалася недосконалістю економічного механізму функціонування, недостатнім взаємозв'язком і взаємодією науково-технічної сфери, підприємств і фірм та інноваційної інфраструктури, що й зумовило низький рівень інноваційної активності. Якщо вона в країнах ЄС у середньому сягає 51 %, то у нас у 2003 р. лише 23,5 % підприємств впроваджували інновації². Причому відбувалося не зростання, а падіння цього показника навіть у роки економічного піднесення.

¹ *Бойко А. Технологические инновации и инновационная политика / А. Бойко // Вопросы экономики. – 2003. – № 2. – С. 142.*

² *Статистичний щорічник України 2003. – К. : Консультант, 2004. – С. 61.*

Виробнича сфера, підприємства і компанії приділяють недостатньо уваги фінансуванню науково-технічних розробок, намагаються розв'язати проблеми науково-технологічного удосконалення виробництва за рахунок імпорту техніки і технології. За період 2001–2003 рр. співвідношення імпорту з пропозицією вітчизняних товарів машинобудування на внутрішній ринок, яке можна характеризувати показником залежності від зовнішніх ринків, було досить високим – в середньому від 150 до 230 %.

Загалом у сфері експортно-імпортних операцій відбуваються суперечливі процеси. У 1999–2003 рр. частка принципово нової продукції, що йшла на експорт, щороку істотно зменшувалася, а частка модернізованої та модифікованої продукції істотно збільшувалася. Причому у цих операціях домінувала низькотехнологічна продукція. Частка технологій і високотехнологічних товарів у загальній вартості експорту становила у середньому 14,3 %. До того ж це продукція не стільки машинобудування, скільки хімічної промисловості – 9 %. На другому місці з великим відставанням від попередньої групи продукції йдуть електричні машини та устаткування, і їх частка дорівнювала 3,1 %. При усіх недоліках у 2003 р. відбувалося прискорення темпів зростання експорту та імпорту усіх груп високотехнологічних товарів, особливо продукції групи “електроніка і комунікації”, експорт якої порівняно з 2002 р. збільшився удвічі, а імпорт – на 54,8 %.

І все ж одна ластівка не робить весни. Аналіз показує, що радикальні економічні реформи, становлення ринкової економіки ще не змінили ситуації з науково-технічним удосконаленням виробництва. Сьогодні воно мало чим відрізняється від того, що було за планової системи. Виробничі відносини, які склалися у ході реформ, не стали стимулом для інноваційної діяльності, не подолали несприйнятливості економіки до прогресу науки і техніки. Тому становлення національної інноваційної системи має забезпечити кращі умови для розвитку

фундаментального, вузівського, галузевого і заводського секторів науки, дедалі оптимальніше їх поєднання заради прискорення НТП та його впровадження у виробництво.

Наука – джерело нової техніки і технології, а виробництво – це критерій і форма реалізації досягнення науки і техніки. Тому ринковий механізм і державне регулювання мають спрямовувати розвиток науки і виробництва у їх взаємозв'язку і взаємодії на забезпечення інноваційного типу розвитку. Іноді висловлюється думка, що потреби економіки визначають темпи і масштаби розвитку науки. Дійсно, це один із важливих факторів, що визначає це співвідношення. Адже наука служить не лише розвитку економіки, але й розв'язанню проблем соціальної сфери. До того ж наука покликана вирішувати не лише поточні, короткочасні питання розвитку економіки, але й її довгострокову перспективу, що потребує додаткової кількості науковців і додаткового фінансування. І нарешті, не можна спрощувати систему “наука – економіка”. Тут має місце не прямий, а ступінчастий зв'язок: фундаментальна наука – прикладна наука – проектно-конструкторські розробки і т. ін. Це означає, що взаємодія науки і виробництва має поєднуватися з довгостроковою перспективою науково-технічного, економічного і соціального прогресу.

В українській науці і економіці склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, Україна традиційно має конкурентний науковий потенціал у таких галузях, як ракетно-космічні технології, авіа-, судно-, важке машинобудування, електрозварювання, багатьох оборонних галузях. Ще за часів СРСР із 21 високої технології 17 розроблялися в Україні, кожне третє авторське свідоцтво було українським¹. Ці традиції живуть і нині. Так, відбувся всеукраїнський конкурс високих технологій, який мав на меті сприяти розвитку конкурентоспроможного техно-

¹ Семенюк В. Відкриті двері у Силіконову долину / В. Семенюк // Урядовий кур'єр. – 2005. – 8 груд. – С. 10.

логічного бізнесу. Сім вітчизняних проектів-переможців були запрошені на акредитацію до Силіконової долини (США)¹. Головний проект викликав зацікавленість одного з лідерів міжнародної ІТ-індустрії “Sonoria” у створенні центру розробки технологій мобільного зв’язку нового покоління. Цей проект виявився кращим і перспективнішим порівняно з тим, що мають центри розробки в Індії, Росії, Китаї, а також у ряді країн Європи. Глава компанії “Sonoria” зазначив, що Україна має найбільший прихований потенціал в галузі розробки програмного забезпечення. “Особливістю України, – сказав пан Юха Хрістенсен, – є чудові напрацювання, високі стандарти освіти, а також наявність висококваліфікованих розробників програмного забезпечення. Ми маємо намір і далі інвестувати в Україну”².

Ще один переможець всеукраїнського конкурсу – проект “Виготовлення, властивості і застосування елітних нано- і мікропорошків алмазу”, за яким алмазний пил використовується як очисник і каталізатор. За його допомогою можна очищати воду, плазму крові, обробляти медичні препарати, створювати якісні багаторазові фільтри. Цей винахід дає змогу поліпшити якість послуг у медицині, енергетиці, сільському господарстві і т. ін. Медичні компанії Силіконової долини запропонували співпрацю у цьому напрямку³. Прикро те, що новими технологіями зацікавилися за кордоном, а в Україні такого інтересу не виявлено. І це за умови, що у нас не одна галузь із застарілим устаткуванням і низькою ефективністю. В результаті частка України і на внутрішньому, але особливо на зовнішньому ринку наукоємної продукції дуже низька, не може порівнятися навіть з державами Південно-Східної Азії, які ще донедавна були відсталими у науковому розумінні. Частка Сінгапуру, Кореї,

¹ Семенюк В. Відкриті двері у Силіконову долину / В. Семенюк // Урядовий кур’єр. – 2005. – 8 груд. – С. 10.

² Там само.

³ Там само.

Тайваню у світовому експорті високотехнологічної продукції сягає 4–8 %¹.

Високі технології водночас є “локомотивами” піднесення економіки і якості життя, поліпшення економічної ситуації. Тому НІС має сконцентрувати зусилля на розвитку інформаційних технологій та електроніки, у тому числі нейроінформатики, яка забезпечує розпізнавання образів та аналіз уявлень, що відкриває можливості створення прикладних систем комп’ютерного моделювання для атомної енергетики, екології, економіки, соціальної сфери. Потребує подальшого розвитку математичне моделювання, створення обчислювальних систем продуктивністю в десятки і сотні трильйонів операцій в секунду, які необхідні для ядерної енергетики, аеродинаміки, метеорології і т. ін.²

У галузі виробничих технологій особливо виокремлюються лазерна техніка для медицини, машинобудування та інших галузей, технології глибокої переробки корисних копалин (благородні метали, уран, алмази і т. ін.), електронно-іонно-плазмові технології для нанесення біметалічних та металокерамічних покриттів, технології на базі інтеграції засобів прецизійної механіки, електроніки та електротехніки. У галузі нових матеріалів важливо одержання полімерів і композитів, у тому числі конструкційних полімерних матеріалів, надтвердих, енерго- та ресурсозберігаючих каталізаторів та окремих видів мембран³.

Велику роль у розвитку національної інноваційної системи відіграють ринки інтелектуальної власності, технологій та інформаційних послуг. Глобалізація економіки зумовлює інтернаціоналізацію цих ринків, посилення взаємозв’язку і взаємодії внутрішніх ринків зі світовими. Саме ці об’єктивні процеси

¹ Гохберг А. Национальная инновационная система России в условиях “новой экономики” / А. Гохберг // Вопросы экономики. – 2003. – № 3. – С. 38.

² Там же. – С. 39.

³ Там же.

визначають здійснення курсу на інтеграцію в ЄС і приєднання до СОТ. Адже світовий ринок об'єктів права промислової власності стає одним з найзначніших як за масштабами обороту, так і за темпами розвитку. Якщо темпи зростання світового промислового виробництва коливаються в межах 2,5–5 %, то обсяги світової торгівлі об'єктами права промислової власності, тобто інтелектуальної власності, становлять 12–14 % на рік. На превеликий жаль, саме тут проявилися серйозні вади нашого розвитку. Тривалий час самоізоляції від світу за колишнього СРСР призвели до ігнорування норм взаємодії у сучасному світі. Це виявилось у відсутності законодавчого забезпечення охорони об'єктів права інтелектуальної власності, у піратському ставленні до програмного забезпечення, аудіо-візуальної продукції, фармацевтичних засобів, застосуванні демпінгових цін і т. ін. Низькі рейтинги України у цих напрямках діяльності, судові та інші санкції змусили у прискореному порядку виправляти ситуацію. Однак і сьогодні ні за обсягами створення об'єктів ІВ, ні за якістю цих об'єктів Україна не посідає того місця, яке б мало належати їй за наявного інтелектуального потенціалу.

Табл. 5.8 свідчить про збільшення числа заявок на всі зазначені результати інтелектуальної діяльності, що зумовило зростання кількості охоронних документів як в Україні, так і у зарубіжних країнах. Цілком логічно посилюється динаміка використання об'єктів промислової власності. Але не можна не помічати, що за останні 15 років кількість винахідників і раціоналізаторів в Україні скоротилася більш ніж у 20 разів. На підприємствах і в установах не проводяться передбачені державними стандартами патентні дослідження, не вивчаються суспільні та державні потреби цієї продукції, суспільний попит на товари і послуги. Отже, можна констатувати великий занепад масовості науково-технічної творчості. І ще гірше те, що фактично мало що робиться по відновленню цього руху. Діяльність державного департаменту ІВ обмежується оформленням

охоронної документації, тоді як головним є формування нового, заснованого на ІВ-секторі економіки. Патентна та інша новаторська діяльність недостатньо реалізується в нові виробництва, інноваційні процеси. До того ж використовується спрощена процедура реєстрації патентів на винаходи, коли дія цих документів обмежується територією України або видаються, по суті, без експертизи декларативні патенти на винаходи. За даними Держдепартаменту з інтелектуальної власності, на початку 2004 р. до державного реєстру внесено 64 795 патентів на винаходи, але із них 24 424, тобто 37,7 % загальної кількості, є декларативними¹. Зловживання особливостями у патентно-винахідницькій діяльності (обмеженість дії патентів територією України, “декларативні” патенти і т. ін.) неминуче принижують цю важливу форму новаторської діяльності, зменшують її роль і значення в інноваційній діяльності, у підвищенні конкурентоспроможності України на світовому ринку.

Як бачимо з табл. 5.9, кількість винаходів у розрахунку на одне підприємство, хоч і повільно, але зростає. І що дуже показово, загальний дохід, який приносять винаходи, більш ніж у 16 разів перевищує витрати підприємств. Друга частина таблиці показує, що винаходи, корисні моделі і промислові зразки приносять значні доходи підприємствам.

Істотним недоліком патентно-ліцензійної діяльності є все ще недостатня їх якість. Багато з них спрямовані на удосконалення існуючих технологій, що не в змозі змінити становище у виробництві. Зразки нових типів машин і устаткування характеризуються низькими техніко-економічними показниками, часто не підготовлені до експлуатації, їх застосування потребує великих витрат і не гарантує економічної віддачі при використанні. Ці вади поглиблюються недостатніми масштабами поширення інновацій. Як правило, вони обмежуються одним-

¹ Федулова Л. Розвиток національної інноваційної системи України / Л. Федулова, М. Пашута // Економіка України. – 2005. – № 4. – С. 44.

Таблиця 5.8
Динаміка надходження та використання об'єктів промислової власності, од.

Види об'єктів промислової власності	Подано заявок на видачу охоронних документів до Державного департаменту інтелектуальної власності в Україні				Отримано охоронних документів				Використання об'єктів промислової власності	
	2002		2003		2002		2003		2002	2003
	6287	7703	2002	2003	2002	2003	2002	2003	2002	2003
Всього										
У тому числі:										
винаходи	5705	7013	164	253	5546	6706	107	129	3029	3592
корисні моделі	221	319	27	52	160	268	12	31	129	181
промислові зразки	361	371	35	31	282	338	27	33	450	598

Джерело: Статистичний щорічник України 2003. – К.: Держкомстат України, 2004. – С. 350.

Таблиця 5.9
Динаміка використання об'єктів промислової власності та їхня ефективність

Рік	Показники (у розрахунку на одне підприємство, що займається новаторською діяльністю)				Дохід від використання (у розрахунку на один ОПВ), грн			
	Кількість використаних винаходів, од.	Загальні витрати, грн	Загальний дохід, грн	Коефіцієнт ефективності	Винаходи	Корисні моделі	Промислові зразки	Раціоналізаторські пропозиції
2000	7	30 292	486 135	16,04	67 487	47 965	34 145	6112
2001	9	38 960	510 863	13,11	46 363	57 699	44 947	6824
2002	10	36 054	597 195	16,56	54 609	56 183	11 348	6965

Джерело: Олійник О. Інноваційна діяльність та охорона інтелектуальної власності в Україні / О. Олійник // Економіка промисловості. – 2004. – № 2. – С. 70.

двома підприємствами, що знижує ефективність нововведень. Дешева робоча сила гальмує науково-технічний прогрес, впровадження нової техніки і технології у виробництво.

Це потребує рішучих заходів щодо розгортання патентно-ліцензійної діяльності, удосконалення її правових засад, перетворення у дійовий фактор підвищення науково-технологічного рівня економіки, поширення високотехнологічного виробництва і посилення конкурентоспроможності наших підприємств. Для цього потрібно розвивати інноваційну інфраструктуру, удосконалювати форми і методи організації та реєстрації наслідків патентної діяльності, посилити кадровий потенціал у цій сфері, істотно покращити інформацію і пропаганду новаторської діяльності.

Впровадження досягнень науково-технічної діяльності у виробництво – це дуже складний процес, який іноді називають “долиною смерті”, бо саме у процесі переходу від нового знання у виробництво вирішується, чи це знання житиме, чи ні. В результаті фундаментальних і прикладних досліджень створюється винахід, тобто охарактеризована ідея чи новий продукт, які мають практичне значення. Але це потрібно довести шляхом створення цього продукту чи процесу у вигляді дослідного знання, а також пристосувати ці процеси до практики, тобто розробити технологію виробництва цього продукту. Водночас відбувається економічне обґрунтування, визначаються витрати виробництва, вивчається попит на цю продукцію, умови реалізації, можливий економічний ефект. У разі позитивних висновків здійснюються налагодження виробництва цього продукту, вихід його на ринок, реалізація і отримання певних доходів у вигляді прибутку¹.

В умовах інноваційного типу розвитку впровадження нововведень у виробництво набуває такої гостроти, що саме під-

¹ Досить детальний аналіз впровадження наукових результатів у виробництво наведений у статті: *Голиченко О.* Российская инновационная система: проблемы развития / *О. Голиченко* // *Вопросы экономики.* – 2004. – № 12. – С. 28–33.

приємство відіграє головну роль в інноваційному процесі, бо саме воно здійснює реалізацію нововведень. Для цього відбувається переміщення промислових досліджень із спеціалізованих наукових підрозділів корпорацій у виробничі, що сприяє подоланню всередині фірмових бар'єрів, зниженню трансакційних витрат та ефективнішому втіленню наукових результатів у продукти і послуги¹.

Держава відіграє активну роль у цьому процесі: визначає технологічні пріоритети, розробляє інноваційні проекти державного значення, налагоджує партнерські відносини державного сектору науки з підприємцями. Досвід показує, що це одна із найскладніших проблем, бо на практиці функції науки обмежуються створенням дослідних зразків або конструкторських розробок, тоді як промисловість зосереджується на виробництві і збуті продукції. Єдиний інноваційний ланцюг виявляється розірваним. І це не випадково. Тому що дослідний зразок чи конструкторські розробки не гарантія успіху. Навпаки, вони несуть у собі великий ризик. Справа в тому, що фундаментальні дослідження досить дорогі, капіталомісткі і водночас нерідко недостатньо досконалі. На думку західних спеціалістів, до комерційної реалізації доходить від 20 до 50 % фундаментальних розробок². Тому представники виробництва вважають, що освоюючи виробництво інноваційного продукту, вони беруть на себе і втрати від ринку. Саме тому Національний науковий фонд США знайшов ефективнішу схему партнерства бізнесу і науки у вигляді програми “Кооперативні дослідницькі центри промисловість – університети”. Переваги цієї програми полягають у тому, що держава інвестувала в неї лише 10 % її вартості,

¹ *Lansiti M. Technology Integration: Turning Great Research into Great Products / M. Lansiti, J. West // Harvard Business Review. – 1977. – May–June. – P. 69–79.*

² *Бойко Л. Технологические инновации и инновационная политика / Л. Бойко // Вопросы экономики. – 2003. – № 2. – С. 141.*

а основні витрати взяли на себе промислові фірми, загальне число партнерів перевищило 700 організацій¹.

Важливу роль у впровадженні науково-технічних результатів у виробництво відіграють інноваційно-технологічні центри і технопарки та центри трансферу технологій. У Росії ці центри створені на базі інститутів РАН, університетів та державних наукових центрів. Саме такі форми покликані доповнити інноваційну інфраструктуру, забезпечити комерційне використання результатів науково-технічної діяльності, у тому числі шляхом створення високотехнологічних підприємств. Особливо важливу роль відіграють технопарки. Як науково-промислові комплекси, тобто об'єднання наукових установ, навчальних закладів, дослідно-конструкторських організацій і промислових підприємств, вони спрямовують діяльність на виконання інвестиційно-інноваційних проектів, впровадження у виробництво наукомістких розробок, високих технологій та нової продукції, конкурентоспроможної на світових ринках. Вони мають бути каталізаторами розвитку НТП на його вирішальних напрямках, "локомотивами" прискореного розвитку технології і економіки в цілому. Їхні переваги полягають у забезпеченні комплексного розв'язання інноваційних проблем, реалізації повного інноваційного циклу – від ідеї до впровадження. Проекти, як правило, не за галузевим, а за функціональним принципом втілюються на основі поєднання ринкових методів з державним регулюванням і все ж – на основі концентрації інтелектуальних і виробничих ресурсів в інтересах реалізації державних пріоритетів інноваційного розвитку.

Виконанню цих завдань допомагають різного роду інноваційні фонди і програми. У США, наприклад, діє програма інноваційних досліджень малого бізнесу (SBIRS), яка забезпечує підтримку інноваційних фірм. В Україні вживається чимало

¹ Голиченко О. Российская инновационная система: проблемы развития / О. Голиченко // Вопросы экономики. – 2003. – № 12. – С. 30.

заходів для розвитку малого бізнесу, але для піднесення його інноваційної ролі – недостатньо.

У Росії спеціальний фонд здійснює фінансування малого бізнесу на основі конкурсу проектів. Причому пропонується ввести дві стадії підтримки: після завершення розробки (отримання дослідного зразка) і на основі нового конкурсу визначати фінансування виробництва і реалізації цього продукту на ринку.

Досвід показує, що здійснення на практиці стратегічного партнерства між державними науково-технічними організаціями і промисловістю, між державою і бізнесом задля спільного фінансування і здійснення інноваційних проектів – кардинальне завдання. Для реалізації цієї політики можуть використовуватися різні форми: бізнес-інкубатори, дочірні фірми державних НДІ і вузів, венчурний бізнес, малі технологічні фірми.

Отже, впровадження науково-технічних результатів у виробництво передбачає активну державну інноваційну політику у взаємодії з ринком. Ринок, конкуренція стимулюють інновації. Держава має підтримувати добросовісну конкуренцію, яка формує ефективного господарника й ефективно господарювання. Держава визначає розвиток науки, виробництво знань, від чого залежить науково-технологічне удосконалення виробництва. Тому і розмір оплати у науково-технічній сфері та її організація мають перейти на вищий рівень розвитку. Вони мають повністю визначатися якістю науково-технічного результату.

Від держави залежать формування інституціональної інфраструктури взаємодії науки і техніки, бізнесу і держави, розвиток трансферу технологій. Для цього важливо розробляти економічні інструменти взаємодії, встановлення чіткої процедури і фінансових взаєморозрахунків при передачі технологій, а також створення нових технологічних підприємств. Особливо важливим є розвиток кооперації між державним і

приватним секторами у дослідженнях і розробках, встановлення інституціональних та економічних форм їх взаємозв'язків і взаємодії.

Впровадження науки у виробництво значною мірою залежить від стану інноваційного менеджменту та інформаційного забезпечення. Для цього необхідні певні удосконалення в системі підготовки менеджерів і усвідомлення в органах державного управління необхідності та шляхів розвитку національної інноваційної системи.

Реформування науково-технічної сфери передбачає істотне удосконалення економічного механізму її функціонування і розвитку. Світова практика і вітчизняний досвід показали, що державне регулювання у взаємодії з ринковим механізмом є основою інституціональних перетворень, удосконалення організаційної структури науково-технічної сфери у взаємозв'язку з фінансово-економічними методами реалізації принципу матеріальної зацікавленості, створення дійової системи економічного стимулювання. На відміну від прямого фінансування, яке було властиве плановій економіці, у сучасній економіці множаться способи поєднання інституціональних змін з ефективними формами фінансування і стимулювання науково-технічної діяльності у відповідності з одержаними результатами.

В Україні існує чимало науково-технічних програм, визначені пріоритетні напрями інноваційної діяльності, а також немало порівняно дрібних науково-технічних проєктів. Усі вони фінансуються із державного бюджету, але не створено чіткої і прозорої системи управління коштами, які спрямовуються на інноваційну діяльність. Здійснення цього фінансування 44 головними розпорядниками неминуче призводить до подрібнення і розпорошення державних коштів. Ще гірше те, що у 2000–2003 рр. та у 2005 р. у державному бюджеті кошти на інноваційну діяльність взагалі не передбачалися. Недостатність за обсягами і необов'язковість асигнувань на інноваційну діяльність перешкоджає переходу України на інноваційний тип

розвитку. І як не прикро про це говорити, але наші технопарки не проявили належної економічної ефективності. Бюджет країни не додержав надходжень від суб'єктів інноваційної діяльності (технопарків) за 2000–2004 рр. на загальну суму 924 млн грн. Це стало підставою для ліквідації наданих податкових та митних пільг суб'єктам господарювання, які входять в технопарки, без запровадження жодних інших стимулів. Внаслідок цього було підірвано економічну зацікавленість у здійсненні інноваційної діяльності, з одного боку, і призвело до втрати довіри інвесторів, а значить, і відтоку інвестиційних ресурсів з інноваційної сфери України, послаблення участі зарубіжних і вітчизняних інвесторів у фінансуванні інноваційних проектів.

Становлення національної інноваційної системи потребує створення єдиної національної програми розвитку наукових досліджень та їх впровадження у виробництво. Відповідно й існуюча система державного управління науково-технічною та інноваційною діяльністю з механізмом їх фінансування мають бути змінені, удосконалені. Щоб уникнути розпорощення бюджетних коштів на фінансування науково-технічної та інноваційної діяльності, підвищити їх концентрацію і посилити цілеспрямованість у їх використанні, МОН України пропонує зосередити кошти держбюджету у двох головних розпорядників: Міністерстві освіти і науки та Національній академії наук України, причому Академія наук виступає розпорядником коштів на фундаментальні наукові дослідження¹.

Слід обмежити склад державних програм, виокремивши з них ті, що відзначаються науковою новизною і міжнародним значенням наукових результатів, і поліпшити їх фінансове забезпечення. Водночас мають бути збільшені розміри асигнувань на виконання контрактів та грантів. Бюджетні наукові установи варто перевести на пакетне фінансування і періодич-

¹ Ніколаєнко С. Національна інноваційна система – дорога в майбутнє / С. Ніколаєнко // Урядовий кур'єр. – 2005. – 9 серп. – С. 7.

но проводити експертні оцінки їх наукової діяльності. Це підвищить відповідальність керівників наукових установ і сприятиме раціональному використанню коштів. Адже зникне потреба всупереч бюджетному розкладу перекидати кошти з однієї статті на іншу.

Удосконалення механізму фінансування науково-технічної сфери виявляється у поширенні конкурсних засад і посиленні цільової спрямованості коштів на кінцеві результати, перехід на фінансування повного інноваційного циклу. Причому для досягнення цієї мети використовується поряд з бюджетним фінансуванням ще дійовіший засіб – кредитування. У вигляді об'єкта береться інноваційний ланцюг (фундаментальна наука – прикладні дослідження – проектно-конструкторські розробки – впровадження інновацій – споживання інноваційної продукції).

Істотним недоліком існуючої системи фінансування є абсолютне переважання короткострокового фінансування і кредитування науково-технічної сфери, що обмежує масштаби науково-технічних робіт та їхню значимість. Тому розвиток довгострокового фінансування і кредитування цих робіт має привести їх у відповідність з довгостроковим характером науково-технічних програм. Це відкриє простір для розв'язання складних проблем і посилення роботи на перспективу, створить стабільні і матеріально забезпечені умови ефективної роботи на кінцевий результат. Досвід показує, що НІС має поєднувати загальнодержавне фінансування з бюджету та активну участь бюджетів територіальних громад в інноваційній діяльності регіонів. На жаль, роль регіонів у фінансуванні інноваційної діяльності мізерна. І це тоді, коли на заході локальні фактори відіграють вирішальну роль у формуванні технологічної політики, що дає змогу визначити перспективну спеціалізацію регіонів, принципи селекції технологій і підпорядкувати цьому підготовку кадрів. Потрібно і в Україні запроваджувати регіональний фактор активізації інноваційної діяльності.

НС і державні наукові фонди мають приділити першочергову увагу фінансуванню і виконанню міжнародних проектів, створенню малих наукоємних фірм, центрів передачі технологій в державних НДІ та вузах, виділенню значних грантів молодим вченим на тривалий термін.

Далеко не вичерпаними залишаються проблеми комерціалізації наукових досліджень і проектно-конструкторських розробок, розвитку підприємництва у цій сфері. Для їх розв'язання потрібне удосконалення законодавства, системи прав інтелектуальної власності, врегулювання відносин бюджетних і приватних організацій, забезпечення можливості передачі прав на результати науково-технічної творчості бюджетних наукових установ для використання приватним структурам. Напевно, це могло б здійснюватися на основі ліцензій з обов'язковою умовою організації виробництва в Україні та оплатою праці авторів цієї розробки.

Для стимулювання розвитку інноваційної діяльності необхідно звільнити прибуток, який спрямовується на впровадження нових технологій, фінансування досліджень і розробок, від оподаткування; застосовувати методи прискореної амортизації матеріальних і нематеріальних активів, що сприяло б розгортанню наукових досліджень і розробок; підтримувати страхові компанії, які беруть на себе кредитні ризики, пов'язані з освоєнням інноваційної продукції.

Держава має всіляко сприяти масовому створенню малих фірм, які здійснюють розробку і передачу нових технологій, підтримувати центри передачі технологій в НДІ і вузах, надаючи їм стартовий капітал і податкові пільги, юридичну та інформаційну підтримку.

І нарешті, держава має всіляко заохочувати участь українських наукових організацій у міжнародних технологічних альянсах та міжнародних програмах, особливо інноваційних, чому сприятиме усунення податкових та митних бар'єрів.

Великою проблемою інноваційного бізнесу є структурування ризиків. Замість гарантійних і страхових фондів для інвестиційних і кредитних ресурсів, що більше притаманно адміністративно-командній системі, тобто коли держава брала на себе відповідальність за ті чи інші збитки, ринковим умовам властива багатоманітна система страхування за активною участю держави.

У галузі науки і техніки держава частково страхує ризики на ранній стадії створення нових технологій, якщо попит на них є на ринку. Такими формами кооперації промисловості, державних НДІ і вузів є спільні міждисциплінарні центри, консорціуми, спеціальні державні й спільні програми, фонди. Спеціальна увага приділяється страхуванню ризиків малих технологічних підприємств і стартових фірм. Для цього створюється необхідна інфраструктура: бюро і центри трансферу технологій, буферні організації тощо. Розвиток спеціальної страхової системи інноваційних ризиків є важливою гарантією ініціативної діяльності підприємницької сфери.

Проведений аналіз створення національної інвестиційної системи і переходу країни на інноваційний тип розвитку дає підстави для невтішних висновків. Спроби представити справу в такий спосіб, що у країні вже існує НІС і йдеться про її розвиток, не відповідають дійсності. Як зазначалося, в Україні існує досить солідний науково-технічний потенціал, але ні за формами організації, ні за формами власності він ще повністю не відповідає ринковим умовам. Тому лише істотне реформування державної форми її організації і державного фінансування, перехід до плюралізму форм власності та подальшої диверсифікації джерел фінансування науково-технічної сфери спроможні зробити її гнучкішою. У цьому процесі має бути розвинута і збагачена інноваційна інфраструктура, створено економічний механізм взаємодії усіх елементів науково-технічної сфери, економічного стимулювання розвитку науки, масового руху винахідників і раціоналізаторів, а також впровадження їхніх напрацювань у практику господарювання.

5.4. НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Класична економічна теорія виходила з того, що предметом економічної теорії є виробничі відносини. Проте така жорстка обмеженість предмета негативно позначилася на дослідженнях. Адаже розвиток виробничих відносин визначається рівнем розвитку продуктивних сил і без розкриття їх взаємозв'язку і взаємодії не можна було отримати обґрунтованих висновків. Водночас зростає вплив держави та інших елементів надбудови на розвиток і удосконалення виробничих відносин. Ці взаємопов'язані процеси довели, що економічна теорія має вивчати виробничі відносини у тісному зв'язку і взаємодії з продуктивними силами і надбудовою.

Суспільні виробничі відносини існують разом з техніко-виробничими відносинами, тобто відносинами між людьми, обумовленими технікою і технологією, організацією процесу виробництва. Незважаючи на це, класична теорія категорично заперечувала дослідження техніко-виробничих відносин, а тим більше технології виробництва. "Її предмет, – наголошував В. І. Ленін, – зовсім не виробництво матеріальних цінностей, як часто говорять (це предмет технології), а суспільні відносини людей з виробництва"¹. Виникає питання: як же економічна теорія розв'язує проблеми продуктивних сил, науково-технологічного удосконалення виробництва? Із викладеного традиційного підходу відповідь одна: через виробничі відносини. Суспільний спосіб використання засобів виробництва "враховує напрям і тенденції технічного прогресу, вплив виробничих відносин на цей прогрес та його соціально-економічні наслідки"².

Хочуть того автори чи не хочуть, але економічна теорія опиняється у становищі, коли вона лише констатує тенденції,

¹ *Ленін В. І.* Сочинения. Т. 2 / В. І. Ленін. – С. 181–182.

² *Политическая экономия* : учебник. Т. 1. – М. : Политиздат, 1976. – С. 15.

які вже склалися. Проте економічна теорія, як й інші науки, має прогнозувати розвиток економіки. І для цього вона має враховувати не лише ті тенденції, які вже склалися, але й ті, які тільки виникають, зароджуються. Без розуміння цих змін економічна теорія обмежує власні можливості у пізнанні та використанні процесів у галузі розвитку техніки і технології, прогнозуванні й плануванні економічного зростання. За такої умови вона не може повною мірою бути теоретичною основою економічної політики держави, управління економікою.

Об'єктивні процеси розвитку економіки і економічної теорії зумовили серйозні зміни, які відбулися в економічній теорії у ставленні до науково-технологічного розвитку, перетворення його в об'єкт пізнання еволюційної економічної теорії. Наука, яка розглядає економіку у процесі розвитку, у процесі еволюції, не може не спиратися на науково-технологічний прогрес, закономірності його розвитку.

Характерна риса науково-технологічного прогресу в сучасну епоху – це його істотне прискорення. Якщо людству знадобилося 112 років для освоєння фотографії і 56 років – для організації широкого використання телефонного зв'язку, то відповідні терміни для радара, телебачення, транзистора та інтегральної мікросхеми становили відповідно 15, 12, 5 і 3 роки. Але справа не лише у скороченні розриву між винайденням і використанням винаходів. Одночасно відбуваються глибокі якісні зрушення. Так, у 60-х роках ХХ ст. у найпростішій електронній схемі розміщувалися 2 транзистори та 5 інших елементів. У 1978 р. в одній кремнієвій мікросхемі розміщувалося уже 20 тис. елементів. Причому зростання місткості мікросхеми супроводжувалося здешевленням одного елемента у тисячу разів – з 10 дол. США у 1960 р. до менш ніж одного centa у 1978 р. Відповідно знизилася і вартість комп'ютерних систем як для їх виробників, так і для покупців.

Прискорення та зростання ефективності науково-технологічного прогресу стали активним фактором впливу на еконо-

мічний розвиток. За даними Світового банку, для подвоєння обсягу виробництва на одну особу в 1790 р. Великобританії потрібно було 58 років. У США це досягнуто за 47 років (за точку відліку взято 1939 р.). Після Другої світової війни Японія подвоїла виробництво на одну особу за 37 років. За нею багато країн домоглися цього ще швидше: Бразилія – за 18 років, Індонезія – за 17, Південна Корея – за 14, Китай – за 10.

Цілком зрозуміло, раніше час між винайденням апарата чи процесу і його масовим застосуванням, очевидно, давав змогу враховувати тенденції розвитку науки і техніки та робити економічні й соціальні узагальнення і висновки. У сучасних умовах істотного прискорення науково-технічного прогресу економічна теорія не може чекати змін у виробничих відносинах і лише після цього робити висновки та узагальнення щодо науково-технічного прогресу. Вона тією чи іншою мірою може і повинна безпосередньо розкривати закономірності розвитку науки й техніки, спостерігати за науково-технічним прогресом від зародження тенденцій до їх усталення.

Через це, незважаючи на теоретичну базу, в економічній теорії здійснено ґрунтовні розробки, в яких розкрито розвиток науково-технічного прогресу та його вплив на економіку. Так, ще у “Капіталі” було проаналізовано промислову революцію кінця XVIII – початку XIX ст. Але треба визнати, що класична школа виходила з теорії факторів виробництва й трактувала прогрес науки і техніки як функцію капіталу. Технічний прогрес залишався поза увагою неокласиків і кейнсіанців навіть у першій половині XX ст.

І все ж в цей період М. Туган-Барановський у праці “Промислові кризи в Англії, їх причини і вплив на народне життя” (1894) обґрунтовує циклічний характер економічного розвитку на основі закономірностей відтворення основного капіталу. І хоча за основу бралася інвестування основного капіталу, все ж зв’язок між циклічним розвитком і технічним прогресом був очевидний.

Другим видатним досягненням економічної теорії у цей період була теорія “довгих хвиль” М. Кондратьєва. Спираючись на роботу М. Туган-Барановського, М. Кондратьєв обґрунтував довгі цикли економічної кон’юнктури, зумовлені науково-технічними факторами. Теоретичне обґрунтування циклічного характеру розвитку (короткострокові цикли) і довгострокових циклів (“довгі хвилі”), яке показало визначальну роль технічного прогресу, стало науковою базою для розгортання дослідження як безпосередньо науково-технічного прогресу, так і зростаючої його ролі у розвитку економіки і суспільства.

Економічна наука дедалі глибше досліджувала взаємодію науково-технічного прогресу та економіки, розкривала зміну співвідношення факторів виробництва та їх впливу на економічне зростання, підвищення його ролі у цих процесах.

Дослідження показали, що на попередніх етапах співвідношення факторів виробництва – капіталу, праці і технічного прогресу коливалося, на перший план за силою впливу на економічне зростання могли виходити різні фактори. Так, наприкінці ХІХ ст. у США поширилася наукова організація праці (система тейлоризму), яка за рахунок раціоналізації рухів у процесі роботи значно підвищувала продуктивність праці. За розрахунками М. Абрамовиця, у США в період 1896–1953 рр. саме фактор праці забезпечив 48 % економічного зростання, тоді як частка фактора капіталу становила 22 % і фактора технічного прогресу – 33 %¹.

На сучасному етапі, починаючи з другої половини ХХ ст., відбувається нестримне зростання ролі науково-технічного прогресу як фактора економічного розвитку. Якщо у першій половині ХХ ст. на усі фактори виробництва – капітал, працю і технічний прогрес припадало приблизно по третині загальногo економічного зростання, то згодом дедалі виразніше підвищується роль науково-технічного прогресу. Наприкінці 70-х ро-

¹ *Бажал Ю. М.* Економічна теорія технологічних змін / Ю. М. Бажал. – К. : Заповіт, 1996. – С. 18.

ків минулого століття частка цього фактора досягала 70 %. З поширенням інформаційно-телекомунікаційних технологій ситуація змінюється ще істотніше. У найрозвинутіших країнах внесок науково-технічного прогресу в приріст ВВП становить від 75 до 100 %¹.

Зростання ролі і значення НТП у розвитку економіки стимулювало бурхливе розгортання досліджень у галузі техніки і технології, їх важливості в економічному піднесенні. Видається багато монографій і підручників, формується нова економічна дисципліна – економічна теорія технологічних змін. Серед багатьох видань слід виокремити працю Р. Солоу “Технічні зміни та функція сукупного виробництва” (1957), в якій всебічно обґрунтовано провідну роль технології у системі факторів виробництва. За розрахунками автора, збільшення удвічі валової продукції на одну витрачену людино-годину у США за період 1909–1949 рр. відбулося на 12,5 % за рахунок підвищення капіталоозброєності праці і на 87,5 % – за рахунок технологічних змін. Цій праці присуджена Нобелівська премія (1987), що сприяло розгортанню досліджень у галузі технології та її ролі в економічному розвитку.

Виникнення економічної теорії технологічних змін як самостійної галузі економічної науки безперечно є знаковою подією. Відразу постає питання: чи може загальна економічна теорія існувати без пізнання науково-технологічного прогресу і закономірностей його розвитку? Однозначно, не може. І взагалі, якщо економічна наука – це певна єдність, система, то паралельне, незалежне існування загальної економічної теорії та економічної теорії технологічних змін немислиме. Адже загальна економічна теорія є методологічною основою усіх економічних наук, вона має виконувати цю функцію і щодо нової галузі. Очевидно, економічна теорія має спиратися на вчення про технологічні зміни, узагальнювати їх здобутки і створюва-

¹ Дзеркало тижня. – 2005. – 23 квіт. – С. 16.

ти методологічні принципи і підходи наукових досліджень технології виробництва і закономірностей її розвитку.

Об'єктивна потреба соціально-економічного прогресу та логіка розвитку економічної теорії привели до виникнення і швидкого поширення теорій, що базуються на технологічному детермінізмі. Особливо великий внесок у перетворення науково-технічного прогресу в об'єкт дослідження зробила інституціональна школа. Ще Г. Веблен вважав науку, техніку, технологію найважливішим фактором, який необхідно враховувати у процесі дослідження інституцій. Це – джерело трансформаційних змін у суспільстві, бо на основі науково-технічного прогресу відбувається не лише економічне зростання, але й оновлення економіки, підвищення її науково-технологічного рівня. А це, в свою чергу, зумовлює зрушення у професійно-технічній і соціальній структурі суспільства.

Обґрунтування технологічного детермінізму стало одним з істотних внесків інституціоналізму у скарбницю світової економічної науки. Саме на цій основі створені теорії індустріального і постіндустріального суспільства, теорія суспільства “третьої хвилі”, теорія економіки і суспільства знань, інформаційного суспільства і т. ін. Розвиток цього напрямку економічної теорії обумовив утвердження цивілізаційного підходу як основоположного принципу методології сучасного суспільствознавства.

Створилася досить складна ситуація. На противагу формаційному світоглядному принципу, системоутворюючим елементом якого є виробничі відносини, які утворюють суспільство і визначають його природу, тобто суспільно-економічну формацію, утверджується і швидко поширюється цивілізаційний підхід, який спирається на розвиток продуктивних сил, технологічної організації виробництва. Істотним недоліком формаційного підходу було те, що недооцінювалися продуктивні сили, рівень соціально-економічного розвитку країни визначався панівними виробничими відносинами і навіть формами власності на засоби виробництва. В результаті вия-

вилосся, що країна з низьким рівнем продуктивних сил, яка, однак, домоглася високого формального усупільнення економіки у вигляді державної власності, проголошувалася соціалістичною, яка перебуває на вищому рівні прогресу порівняно з країною, де рівень продуктивних сил набагато вищий, але рівень усупільнення нижчий, ніж у першій країні. Недостатня надійність виробничих відносин як критерію суспільно-економічного прогресу проявилася в тому, що у колишньому СРСР проголошувалися то перемога соціалізму в основному, то будівництво комунізму, то розвинутий соціалізм, хоча виробничі відносини, у тому числі форми власності на засоби виробництва мало змінювалися, а СРСР за рівнем розвитку економіки, виробництва продукції на душу населення продовжував відставати від розвинутих країн. Адже відкрив виробничих відносин від продуктивних сил давав змогу маніпулювати цілими епохами. І спроби довести, що начебто суспільна, передусім державна власність і планова економіка мають перевагу порівняно з ринковою економікою, були далекими від реальності і теоретично неспроможними. Досвід показав, що суспільна власність має формальний характер, вона не ґрунтується на реальному усупільненні виробництва, а єдиний державний план, як правило, суперечив впровадженню нової техніки і технології. Несприйнятність плановою економікою НТП була вирішальним фактором відставання СРСР від розвинутих країн.

Розвиток продуктивних сил, технологічної організації виробництва, на які спирається цивілізаційний світоглядний підхід, є набагато надійнішим і обґрунтованішим критерієм суспільно-економічного прогресу. Справа в тому, що науковий аналіз дав змогу узагальнити науково-технологічний розвиток і дійти висновку, що історії відомі три типи технології: доіндустріальна (аграрна), індустріальна та інформаційна (постіндустріальна), яким відповідають три технологічні способи виробництва. Тому історія людського суспільства являє собою єдність трьох стадій цивілізаційного прогресу: доіндустріаль-

ної (аграрної), індустріальної та інформаційної (постіндустріальної). Технологічний критерій виявився чітким і надійним. Ним не можна маніпулювати. Якщо країна за своїм розвитком доіндустріальна чи індустріальна, то інакше її представити не можна. Так само й інформаційна (постіндустріальна) технологія досить чітко визначає місце країни у цивілізаційному прогресі. І країна, яка перебуває на індустріальній стадії, не може бути представлена постіндустріальною.

Таким чином, об'єктивний розвиток економіки та економічної теорії на сучасному етапі привів до того, що поряд з класичною теорією, яка має своїм предметом виробничі відносини, розвинулися якісно нові економічні теорії, які спираються на технологічну організацію та технологічні способи виробництва.

Постала проблема: яке співвідношення між виробничими відносинами і технологічною організацією виробництва? Якщо виходити з традиційної технології, то це предмет пізнання різних наук: економічної теорії і технології виробництва. І між ними, мовляв, немає нічого спільного.

Для розв'язання цієї складної методологічної проблеми варто виходити не з постулатів, не з догм, а із реалій життя. Навіть з класичного трактування предмета економічної теорії, за яким виробничі відносини досліджуються у тісній взаємодії з продуктивними силами і надбудовою, випливає, що виробничі відносини і технологія виробництва не протилежні, а взаємопов'язані поняття. Адже технологія виробництва – це складова продуктивних сил, які визначають рівень розвитку виробничих відносин. Саме на цій основі К. Маркс зазначав, що вітряний млин дає феодала, а паровий – капіталіста. Економічні епохи розрізняються не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, за допомогою яких засобів праці.

Ще більше переконує нас у тісному зв'язку і взаємодії виробничих відносин і технології виробництва досвід України. Як

зазначалося, економічна політика часів президенства Л. Кучми зводилася до ринкових перетворень, до реформування виробничих відносин, насамперед відносин власності. Вона повністю ігнорувала реальний процес переходу людства до нового, інформаційного (постіндустріального) суспільства. Становлення інформаційного технологічного способу виробництва передбачало поєднання ринкових перетворень з науково-технологічним переозброєнням виробництва. Однобічний характер цієї політики суперечив об'єктивному процесу суспільно-економічного прогресу, згідно з яким розвиток виробничих відносин базується на розвитку продуктивних сил, на прогресі науки, техніки і технології. Вкотре варто наголосити, що не можна будувати економічну політику на ринковому фундаменталізмі. Історичний досвід переконливо свідчить, що за ринкової економіки живуть 150 країн, але домоглися визначних успіхів лише 25–30 країн, які поєднали ринкову економіку з її науково-технологічним переозброєнням, зі становленням нового технологічного способу виробництва.

Недолуга економічна політика, яка суперечила економічній теорії і світовому досвіду, неминуче призвела до того, що економіка України, яка за рівнем розвитку (на жаль, не за якістю) наближалася до розвинутих індустріальних країн, за роки важкої і довготривалої кризи опинилася далеко позаду. Особливо постраждали провідні галузі – електронна, радіопромисловість та інші, що різко погіршило структуру економіки. В Україні на сировинну продукцію припадає 67,8 %, інвестиційну – 12,9 %, товари широкого вжитку – 18 %, товари тривалого користування – 1,3 %¹. Переважання сировинного виробництва при низькій питомій вазі інвестиційного виробництва та товарів тривалого користування робить структуру виробництва не лише нераціональною, але й неефективною. Зрештою це виражається у недостатньому розвитку машинобуду-

¹ Моніторинг макроекономічних галузевих показників. – 2002. – № 11 (55). – С. 25.

вання. Адже саме воно передбачає власний високий науково-технічний рівень виробництва і водночас, реалізуючи науково-технічні досягнення, забезпечує техніко-технологічне переозброєння усїєї економіки. Досвід розвинутих країн свідчить, що машинобудування посідає провідні позиції в економіці. Так, у структурі обробної промисловості частка машинобудування становить: у Швеції – 39 %, Італії – 26, Нідерландах – 25, Фінляндії – 24, Угорщині – 26, а в Україні – лише 13,6 %¹. Сталося так, що саме машинобудування найбільше потерпало від економічної кризи. У 1990 р. його питома вага перевищувала одну третину. Тому розвиток машинобудування на передовій технологічній основі, розгортання його галузей – виробництва машин і устаткування, приладобудування, енерго-, сільськогосподарського, важкого, транспортного та інших галузей машинобудування є основою підвищення науково-технологічного рівня економіки. Науково-технічний прогрес став потужним фактором розв'язання складних економічних і соціальних проблем. Він відіграє вирішальну роль у створенні і широкому застосуванні ресурсозберігаючих технологій, у розв'язанні проблем раціонального природокористування, збереженні навколишнього середовища. Без техніки немає економіки, але й без економіки не може бути техніки. Тому потрібно подолати протиріччя виробничих відносин і технології виробництва, реально уявляти їх глибокий зв'язок і шляхи поєднання.

Однобічна економічна політика, яка недооцінювала НТП і навіть ігнорувала його, цілком логічно призвела до швидкого старіння основних фондів. Якщо у 1990 р. показник зношування основних фондів дорівнював 36,5 %, у 1997р. – 38 %, то станом на 2002 р. він зріс до 45,1 %, у тому числі у сільському господарстві – до 48,6 %, промисловості – 56,4 %. У будівництві цей показник становив 51,9, наземному транспорті – 50,6, вод-

¹ Моніторинг макроекономічних галузевих показників. – 2002. – № 11 (55). – С. 24; World Development Indicators. – 2002. – Р. 212–215; 2004. – Р. 190–193.

ному транспорті – 62,9 і на авіатранспорті – 60,1 %¹. Отже, в країні дедалі більше застосовується морально і фізично застаріле обладнання. Середній фактичний термін використання активної частини фондів станом на 1 січня 2001 р. дорівнював 18,7 року, що набагато перевищує нормативні терміни використання машин і устаткування розвинутих країн світу.

Зношування основного капіталу, зниження науково-технологічного рівня економіки України зумовили різке відставання від розвинутих країн за експортом високих технологій. Так, у 2002 р. частка експорту високих технологій дорівнювала (у відсотках до промислового експорту): в Україні – 5, США – 32, Нідерландах – 28, Фінляндії – 24, Швеції – 16². Поки ми обговорюємо, чи можна вивчати світову технологію виробництва за 10-бальною системою, розраховується рейтинг країн за індексом технологічного рівня (Technology Index). Серед 99 країн Україна посідає 83 місце. Вона поступається багатьом малорозвинутих в економічному розумінні країнам (Намібія – 66, Колумбія – 68, Сальвадор – 69, Перу – 71, Кенія – 72, Марокко – 74, Уганда – 77, Гана – 78). Ще гірша ситуація у порівнянні з постсоціалістичними країнами: Естонія – 15 місце, Чехія – 19, Словенія – 26, Словаччина – 28, Угорщина – 29, Литва – 33, Латвія – 36, Болгарія – 59, Китай – 62, Росія – 67.

Рівень технологічного розвитку визначає конкурентоспроможність країни на світовому ринку. Тому індекс технологічного розвитку корелює з індексом конкурентоспроможності нашої країни. За цим індексом Україна посідала у 2000 р. 56 місце серед 58 країн, у 2001 р. – 69 серед 75 країн, у 2002 р. – 74 серед 75 країн, у 2004 р. за індексом конкурентоспроможності Україна перебувала на 84 місці серед 104 країн. Як бачимо, і за цим індексом Україна знаходиться серед малорозвинутих в

¹ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році : послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : Держкомстат України, 2003. – С. 269, 272.

² World Development Indicators. – 2004. – Р. 298–300.

економічному відношенні країн. Попереду неї у цьому рейтингу були: Кенія, Македонія, Уганда і Сенегал, а нижче неї: Болівія, Еквадор, Нігерія, Замбія. На жаль, і серед постсоціалістичних країн Україна залишається останньою, тоді як Угорщина посідає 33-тє місце, Польща – 45-те, Румунія – 75-те і Росія – 70-те.

Низький техніко-технологічний рівень економіки України позначився і на економічному зростанні. Понад 4 роки поспіль економіка зростала середньорічним темпом приросту ВВП, який дорівнював 7,4 %, а промислове виробництво – навіть 12,3 %. Але це був екстенсивний, тобто затратний тип розвитку. Адже для нашої економіки характерна надто висока матеріало- та енергомісткість. В результаті рентабельність промислових підприємств в умовах економічного зростання знижувалася. Якщо у 1999 р. вона дорівнювала 9,1 %, то у 2002 р. – лише 2,6 %. Внаслідок цього питома вага податків у ВВП знизилася приблизно на третину, а податок на прибуток – вдвічі. Це призвело до зменшення власних коштів підприємств у загальному обсязі інвестицій, що, в свою чергу, зумовило зменшення частки підприємств, які здійснювали інновації в технології. Як бачимо, це гірший варіант екстенсивного економічного зростання, коли кількісні показники збільшуються, а якісні – зменшуються. Причому у машинобудуванні, яке є джерелом оновлення техніки і технології, питома вага підприємств, які здійснюють інновації, знизилася. Отже, екстенсивний тип розвитку обмежений, неспроможний забезпечити розв'язання актуальних проблем економічного і соціального розвитку. Він не в змозі забезпечити зростання ефективності економіки, а тому й доходів бюджету і населення.

Високі темпи економічного зростання мають доповнюватися широкими заходами щодо підвищення ефективності економіки шляхом техніко-технологічного переозброєння виробництва, зростання культурно-технічного і професійного рівня працівників, удосконалення організації і стимулювання праці. Інакше кажучи, необхідно перейти від екстенсивного до якісно нового

інноваційного типу розвитку, який базується на прискоренні науково-технологічного оновлення виробництва, зниженні його витрат і підвищенні рентабельності та ефективності.

Прискорення розвитку науки і техніки сприяло тому, що впровадження передусім науково-технологічних інновацій забезпечує такий динамізм змін у виробничому процесі, який набагато перевищує результати інтенсифікації дії усіх факторів. Заслуга Й. Шумпетера полягає в тому, що він ще на початку ХХ ст., задовго до перетворення інформації і знань у виробничий ресурс – найдійовіший і найефективніший – зумів не лише усвідомити, але й обґрунтувати виникнення зовсім нового, інноваційного типу розвитку. Він визначив, що цей тип розвитку пов'язаний з низкою складових, які його забезпечують, перетворюючи в реальність. Але головними, визначальними є впровадження нової технології та виробництво нових товарів. Аналіз показує, що між цими двома складовими існує безпосередній зв'язок. Визначальною є нова технологія, адже нові вироби, як правило, передбачають застосування нової, в усякому разі зміненої, удосконаленої технології. Вирізняючи оновлення номенклатури продукції як напрямок чи форму здійснення інноваційного розвитку, Й. Шумпетер виходив з того, що перехід від застарілих виробів до нових передбачає не лише перехід до нової технології виробництва, але й удосконалення його організації, залучення нової висококваліфікованої робочої сили і т. ін. Водночас інноваційний тип розвитку висуває нові вимоги до самого виробничого процесу.

Прискорення технологічного прогресу, скорочення термінів життєвого циклу продуктів і послуг потребує скорочення термінів проведення досліджень, розробок, прискореного впровадження інновацій у виробництво. У розвинутих країнах ці процеси настільки інтенсифікуються, що саме вони визначають структурні зрушення в економіці шляхом переважного розвитку нових галузей, що базуються на новому виробничому ресурсі – інформації і знаннях.

Науково обґрунтовано і практично доведено, що лише перехід до інноваційного типу розвитку в змозі органічно поєднати кількісне зростання з підвищенням якісних показників економічного розвитку, збільшення обсягів виробництва – з підвищенням його ефективності. Адже саме цей тип розвитку базується на нововведеннях, насамперед науково-технологічних, що дає змогу при зменшенні витрат виробництва збільшувати його обсяги, підвищувати якість продукції та ефективність виробництва.

Світовий досвід і практика економічного розвитку України незаперечно доводять, що перетворення науково-технологічного розвитку у вирішальний фактор економічного зростання, підвищення ефективності і конкурентоспроможності економіки країни зумовляють становлення якісно нового, інноваційного типу розвитку. Раніше економічна наука поряд з екстенсивним типом розвитку, коли економічне зростання досягається завдяки кількісному збільшенню факторів виробництва при незмінній їх технічній основі та ефективності виробництва, вирізняла як вищий, інтенсивніший тип розвитку, коли економічне зростання досягається як за рахунок удосконалення і оновлення засобів виробництва, підвищення професійного та кваліфікаційного рівнів робочої сили, так і за рахунок інтенсивнішого використання усіх факторів виробництва, удосконалення організації праці та управління. На відміну від інтенсивного, інноваційний тип розвитку означає абсолютне переважання і домінування НТП в системі факторів виробництва.

З огляду на це наша країна, яка ще зберігає значний науковий, освітній та виробничий потенціал, має широко його використовувати для прогресу науки і техніки та впровадження їх у виробництво. Оновлення основного капіталу, особливо в наших умовах, коли техніка і технологія застаріли, є необхідною умовою модернізації виробництва, скорочення трудових затрат і підвищення продуктивності праці. Водночас необхідна широкомасштабна робота щодо розвитку машинобудуван-

ня, відродження і подальшого зростання електронної промисловості, радіопромисловості, які належать до п'ятого, технологічного укладу. Саме тут криється джерело появи нових товарів, насамперед виробничого призначення, які сприяють науково-технічному оновленню виробництва, підвищенню його ефективності. З цими галузями пов'язано також створення величезного асортименту побутової техніки, яка не лише полегшує домашню працю, але й вивільняє час для пізнання досягнень культури та мистецтва.

Україна не лише може, але й повинна перейти на інноваційний тип розвитку, широке впровадження нової техніки і технології, масове підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників, удосконалення управління виробництвом, що може забезпечити зростання продуктивності праці, зменшення витрат виробництва і швидке підвищення ефективності економіки та якості життя населення.

Водночас на сучасному етапі ці напрями інноваційного розвитку не вичерпують його змісту. Сучасна епоха як перехід людства від індустріальної до інформаційної (постіндустріальної) стадії розвитку означає, що поряд з індустріальними, менш ефективними технологіями дедалі більшого поширення набувають інформаційно-комунікаційні технології як сучасніші й прогресивніші, бо саме вони визначають становлення суспільства знань, інформаційної економіки. Внаслідок цього предметні складові інноваційного типу розвитку (нові технології і нові товари) можуть належати або до індустріального, або до інформаційного (постіндустріального) типу. Для того рівня розвитку, на якому перебуває Україна, коли потрібно завершити індустріальний розвиток і будувати інформаційне суспільство, новими технологіями є високі індустріальні технології і тим більше – інформаційно-комунікаційні. Так само новими товарами за наших умов можуть бути й ті, що належать до індустріальної стадії, й ті, які створені вже новою епохою. Очевидно, що визначальну роль у формуванні інновацій-

ного типу розвитку на сучасному етапі відіграє співвідношення індустріального та інформаційного (постіндустріального) типів розвитку. Саме вони визначають рівень новизни технологій і товарів. Тому планування і регулювання руху нашої економіки має спиратися на співвідношення індустріального та інформаційного (постіндустріального) розвитку, що має не статичний, а динамічний характер.

Особлива риса нового виробничого фактора – інформації і знань полягає в тому, що він як високоефективний чинник стає складовою традиційних факторів виробництва, перетворює їх, істотно підвищуючи ефективність функціонування. Інформаційно-телекомунікаційні технології, властива їм комп'ютерна техніка, на відміну від індустріальної машинної техніки, яка примножує людські фізичні сили, пов'язані з операціями, різноманітними діями, які є продовженням і примноженням людського розуму. Вони перетворюють не лише виробництво, але й систему управління, науку, освіту, медицину, все життя людини. Це робить нашу епоху епохою грандіозних технічних, технологічних і соціально-економічних зрушень, стрибкоподібного підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва, істотних змін ролі і місця людини в економіці і суспільстві. Тому економічна політика має спиратися не лише на теорію ринкової економіки, але й на теорію інформаційного (постіндустріального) суспільства. Вона має бути спрямована на завершення ринкових перетворень, на удосконалення дії ринкового механізму, посилення його впливу на розвиток економіки. Водночас вона має оптимально поєднувати застосування і використання передових індустріальних технологій з максимально широким запровадженням найефективніших інформаційно-комунікаційних технологій.

Уряд приділяє головну увагу зростанню матеріального виробництва, яке є здебільшого індустріальним. При наявності високорозвинутих галузей (аерокосмічної, авіа- та суднобудування) зусилля спрямовуються на подальший розвиток високо-

технологічного виробництва, особливо в галузях машинобудування. Дедалі гостріше постає питання відродження і швидкого піднесення електронної та радіопромисловості. Очевидно, необхідно залучати іноземні інвестиції та іноземні технології для того, щоб підняти й рішуче розвинути ці виробництва, заповнити на світовому ринку певні ніші. Досвід автомобільної промисловості свідчить, що ці процеси просуваються важко.

Україна, спираючись на ринкову економіку та маючи потужний інтелектуальний потенціал, не лише може, але й повинна перейти у максимально можливих масштабах на інноваційний тип розвитку, розробку власними силами нової техніки і технології та залучення зарубіжних інновацій, забезпечити не лише високі темпи економічного зростання, але й науково-технологічне оновлення виробництва, швидке зростання ефективності економіки як основи розв'язання економічних і соціальних проблем, швидкого та істотного підвищення життєвого рівня народу.

Що потрібно зробити для реалізації наявних можливостей і потреб? Поряд з наведенням порядку в країні, розподілом і перерозподілом того, що вже маємо, нагальним є визначення перспективи та створення довгострокової програми переходу економіки на інноваційний тип розвитку. Для цього необхідно розробити загальнодержавну програму і на її основі – регіональні та галузеві програми, які б конкретизувалися програмами корпорацій, фірм та підприємств. У бізнес-планах вони мають передбачати застосування передових технологій, зростання освітнього і кваліфікаційного рівнів працівників, поєднання сучасного менеджменту з широкою участю трудящих в управлінні виробництвом, проведенням режиму економії, підвищенням конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і світовому ринках. Причому ця програма буде ще ефективнішою, якщо по кожному підприємству, насамперед державному, буде чітко визначено, які вигоди отримують працівники від втілення інновацій.

Перетворення науково-технологічного піднесення у вирішальний фактор суспільно-економічного прогресу, становлення якісно нового інноваційного типу розвитку змінюють характер продуктивних сил, праці, місце і роль людини у процесі виробництва і в суспільстві. Це висуває нові вимоги до економічної теорії. Спостережливі дослідники зазначають, що “технологічні реалії сучасного всесвітнього господарства... розхитують традиційні уявлення про предмет економічної науки та основні методи досліджень економічних процесів”¹. Нові і гострі проблеми економічного життя, що виникають у процесі ведення господарства, збагачують економічну науку новими, не властивими їй методами пізнання при одночасному розмиванні предмета цієї науки, дедалі більшого виходу за його межі. Ці процеси каталізуються становленням інформаційного (постіндустріального) способу виробництва, що пов’язано з радикальними змінами ролі уречевленої праці у процесі виробництва та утвердженням нової системи виробничих і загалом суспільних відносин. Дедалі глибше розгортається криза індустріальної парадигми економічної теорії, її невідповідність новому фактору виробництва – інформації і знанням, переходу від домінування матеріальних благ до панування послуг, в яких праця не матеріалізується, а виступає як діяльність, від матеріального виробництва до переважання послуг, нематеріального виробництва.

Незважаючи на ці епохальні зміни, ми удаємо, що начебто нічого не змінюється, що предметом економічної теорії залишаються виробничі відносини, а технологія не є ні предметом, ні об’єктом дослідження. Нас не змушує переглянути позицію навіть невтішний власний досвід. Як ми не раз пересвідчувалися, економічна політика впродовж усіх років незалежності будувалася на творенні ринкової економіки, вона виходила з того, що ринок сам забезпечить науково-технічний прогрес і науково-технологічне удосконалення виробництва. І хоча вчені наголошували на необґрунтованості цього підходу, необхідності ак-

¹ Обучение рынку / под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 31.

тивної ролі держави, фактично нічого істотного не було зроблено. А в результаті Україна втратила навіть ті позиції, які були набуті раніше. Нас нічому не вчить досвід, наприклад, Японії, яка вийшла із Другої світової війни зі зруйнованою економікою, що ще більше ускладнилося атомними бомбардуваннями. І за таких тяжких умов знайшлися сили, які не лише обґрунтували, але й спрямували діяльність людей на прискорення науково-технічного удосконалення виробництва. Цьому сприяли масова закупівля патентів, тобто передових технологій, і швидкий розвиток національної науки та освіти. Масове завзяття зумовило широке освоєння досягнень науки і техніки та піднесення на цій основі економіки і культури, перетворення Японії в одну з найрозвинутіших держав світу.

Нас нічому не вчить досвід Китаю, який, маючи набагато гірші стартові умови і нижчий промисловий потенціал, ніж Україна, завдяки мудрим керівникам відкинув всілякі “шокові терапії”, зумів вийти на позиції, за якими найближчими роками може зрівнятися за обсягами економічного потенціалу з США – наймогутнішою країною світу. Нині Україна перебуває у надзвичайно складному становищі. Її величезне відставання в розвитку економіки порівняно з сусідніми державами принижує її гідність, дозволяє вести справи з нею методом диктату.

Для виходу із цієї непростой ситуації необхідна широка система заходів, але головним є розвиток економіки, розробка діючої програми її піднесення на основі прискорення науково-технічного прогресу, поєднання індустріальних та інформаційно-комунікаційних технологій. Це висуває високі вимоги і до економічної теорії, яка є теоретичним підґрунтям для економічної політики держави.

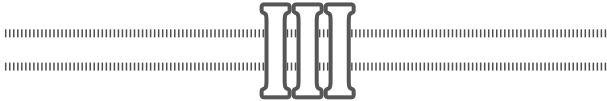
Зростання ролі науки і техніки у розвитку економіки поставили перед економічною теорією нагальне завдання дослідити закономірності їх розвитку, механізми використання в інтересах підвищення ефективності економіки і зростання добробуту народу. Вона не може обмежуватися дослідженням виробничих відносин, має розглядати їх у тісному зв'язку з продук-

тивними силами та їх складовим елементом – технікою і технологією виробництва, визначати шляхи і методи реалізації на практиці інноваційного типу розвитку. Отже, в сучасних умовах економічна теорія має поєднати пізнання закономірностей науково-технологічного прогресу через призму виробничих відносин з безпосереднім дослідженням тенденцій розвитку науки, техніки і технології, що забезпечує пізнання взаємовпливу виробничих відносин і продуктивних сил.

Отже, становлення нового, інформаційного (постіндустріального) способу виробництва зумовлює настільки глибокі зміни у продуктивних силах, виробничих відносинах, у місці і ролі людини в економіці і суспільстві, що йдеться не просто про зміни в предметі і методах дослідження, а про формування нової, еволюційної парадигми економічної теорії.

Еволюційна економіка, на відміну від традиційної, передбачає об'єктом дослідження техніко-економічну складову суспільно-економічного розвитку, бо технологічні зміни у суспільному виробництві справляють дедалі більший вплив не лише на виробничі процеси, але й, що особливо важливо, на суспільно-виробничі відносини. За всю історію людства взаємозв'язок і взаємодія технологічних та економічних процесів не були настільки актуальними, як в сучасних умовах. Отже, еволюційна економічна теорія за своєю природою є інформаційною економічною теорією. Тому цілком справедливо зазначають окремі автори, що "...ми перебуваємо на порозі становлення нової системи у політичній економії, яка покликана адекватно відображати логіку суспільного буття епохи панування інформаційних технологій. На зміну політекономії праці і політекономії капіталу приходить *політекономія інформації*, і це тим очевидніше, чим помітніше функціональна роль інформації у системі факторів виробництва, чим значніша частка інформаційних продуктів у ВВП провідних країн світу та світового господарства в цілому"¹.

¹ Обучение рынка / под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 27.

**СТАНОВЛЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ
І РОЗВИТОК ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ**

ПЕРЕБУДОВА ВИРОБНИЧО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ЕКОНОМІКИ

Проблеми виробничо-технологічної структури економіки, її структурних криз не розглядалися на належному рівні в політичній економії. І це не випадково, адже предметом цієї науки визнавалися лише виробничі відносини. І хоча завжди вважалося, що вони вивчаються у тісній взаємодії з продуктивними силами, проте насправді виробничі відносини, як правило, відривалися від продуктивних сил і розглядалися як самостійна категорія, яка начебто автоматично забезпечує пізнання продуктивних сил та їх регулювання. Саме тому і сьогодні нерідко перехід до ринкової економіки зводиться до перебудови виробничих відносин, що нібито само по собі розв'язує проблему і розвитку, і глибокої зміни структури продуктивних сил. Із повоєнної історії політичної економії відомо, що спроби окремих економістів включати у предмет політичної економії “раціональну організацію продуктивних сил” викликали нищівну критику з боку самого “вождя народів” і “неперевершеного авторитету” в економічній теорії. Це табу підтримувалося протягом десятиріч.

Саме недооцінка продуктивних сил призвела до того, що не у нас, а на Заході склалася теорія і методологія стадій економічного розвитку, аграрного, індустріального і постіндустріального розвитку

суспільства, які мають принципове значення для глибокого розкриття соціально-економічної суті та закономірностей розвитку сучасного суспільства. Саме така методологія дає змогу розкрити природу кризи вітчизняної економіки, шляхів виходу з неї, глибоко проаналізувати роль і значення сучасних змін у структурі виробництва, закономірностей його розвитку, розв'язати проблему визначення економічного потенціалу України, її місця у світовій економіці.

Звичайно, це питання було актуальним завжди, але тепер, коли Україна стала незалежною, встановлення реального рівня її економічного розвитку має величезне практичне значення, бо лише на цій основі можна правильно визначити економічну політику і тактику її соціально-економічного розвитку. Це ще важливіше тому, що останнім часом стали досить поширеними підходи, за якими економічний потенціал визначається шляхом порівняння виробництва окремих видів промислової та сільськогосподарської продукції в розрахунку на душу населення. Так, порівнюються показники виробництва електроенергії, металу, цукру, картоплі, тваринного масла в Україні з аналогічними виробничими показниками у розвинутих країнах Європи – Франції, Італії, Великобританії та ін. Оскільки за виробництвом цих продуктів Україна не поступається, а в ряді випадків і випереджає рівень згаданих країн, то можна зробити висновок, що за економічним потенціалом вона досягла рівня розвинутих країн Європи. Звичайно, усім нам хотілося б цього, та, на жаль, це не так.

Щоб розкрити реальну картину, звернемося до такої категорії, як виробничо-технологічна структура.

6.1. ВИРОБНИЧО-ТЕХНОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ТА ЇЇ МІСЦЕ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

Сутність поняття “виробничо-технологічна структура економіки”

Економічна система як цілісність має складну структуру. Поряд із соціально-економічною та організаційно-економічною структурами, які є складовими виробничих відносин, з ними органічно пов'язана виробничо-технологічна структура економіки, що являє собою внутрішню організацію продуктивних сил, безпосереднього виробництва і матеріального, і нематеріального, тобто соціальної сфери. Основою економічної системи є суспільний поділ праці, продуктивні сили як сукупність взаємопов'язаних сфер і галузей народного господарства. Це певне співвідношення матеріального виробництва і соціальної сфери, промисловості і сільського господарства, виробництва засобів виробництва (I підрозділ суспільного виробництва) та виробництва предметів споживання (II підрозділ), тобто співвідношення важкої промисловості, з одного боку, і легкої та харчової промисловості, з другого. Для характеристики виробничо-технологічної структури економіки важливе значення має співвідношення матеріального виробництва і сфери обміну, представленої торгівлею (оптовою і роздрібною) та фінансово-кредитною системою, співвідношення виробництва і споживання тощо.

Усі складові структури економіки перебувають у глибокій взаємозалежності та взаємодії. Така виробничо-технологічна структура, як рівень розвитку продуктивних сил, визначає організаційно-економічну та соціально-економічну сторони економіки. Водночас вона значною мірою залежить від організаційно-економічної побудови економіки та соціально-економічних відносин, які визначають суспільну природу всієї економічної системи. Оптимальне поєднання виробничо-технологічної

структури, з одного боку, соціально-економічної та організаційно-економічної, з другого, є не що інше, як забезпечення відповідності між продуктивними силами і виробничими відносинами, тобто джерела економічного й соціального прогресу. Складність цієї проблеми полягає в тому, що кожна економічна система має не лише своєрідну соціально-економічну і організаційно-економічну, а й виробничо-технологічну структуру. Так, для адміністративно-командної системи характерне фактично неподільне панування державної власності, надзвичайно висока централізація економіки і планово-директивна система вертикального, переважно галузевого управління економікою.

Держава, яка є і власником засобів виробництва, і головним господарем, для забезпечення своєї економічної та оборонної могутності потребує і своєрідної виробничо-технологічної структури економіки, в якій переважає важка і оборонна промисловість, тобто виробництво засобів виробництва і зброї при недостатньому розвитку сільського господарства, легкої і харчової промисловості, соціальної сфери, тобто споживчого сектора економіки.

Система ринкової економіки, для якої характерна принципово інша структура, потребує роздержавлення та приватизації засобів виробництва, які забезпечать перетворення не лише в галузі відносин власності, встановлення багатоманітності її форм, демонополізацію економіки, перебудову її організаційно-економічної структури, створення величезної кількості самостійних товаровиробників, тобто ринково-конкурентного середовища, а й обумовлять перетворення в галузі виробничо-технологічної структури економіки шляхом швидкого розвитку споживчого сектора економіки, тобто сільського господарства, легкої і харчової промисловості, соціальної сфери. Звичайно, це зовсім не означає недооцінки важкої промисловості. Вона була і буде базою для розвитку всієї економіки, в тому числі її споживчого сектора. Йдеться про істотні зміни у співвідношенні між важкою промисловістю і спожив-

чим сектором економіки на основі науково-технічного прогресу, застосування сучасних технологій тощо.

На жаль, до останнього часу ця складна проблема зводилася лише до співвідношення виробництва засобів виробництва (I підрозділ) і виробництва предметів споживання (II підрозділ). На цьому розподілі суспільного виробництва базувалася теорія суспільного відтворення, яка панує й до цього часу. І це не випадково, адже процес індустріалізації нерозривно пов'язаний зі створенням і переважним розвитком виробництва засобів виробництва, важкої промисловості. Тому поділ суспільного виробництва на два підрозділи, забезпечення певного співвідношення між ними мають принципове значення і для економічної теорії, і для практики господарювання епохи індустріалізму. Разом з тим ця обставина не може виправдати абсолютизацію співвідношення, коли десятиліття беззастережного слідування так званому закону переважного зростання виробництва засобів виробництва (I підрозділу) відносно виробництва предметів споживання (II підрозділу) призвели до спотворення структури економіки. Колишній Союз досяг найвищих показників у виробництві матеріальних ресурсів і водночас ганебно відстав у виробництві кінцевої продукції, насамперед товарів народного споживання.

Базові галузі поглинають лівову частку капітальних вкладень, у них зайнято більше робітників і службовців, ніж у легкій та харчовій промисловості разом узятих. Гігантський виробничий апарат базових галузей потребує величезних обсягів сировини і матеріалів, великих затрат на ремонт, модернізацію, тобто сам поглинає значну частину палива, металу, коштів тощо. Тому визначення В. Селюніним колишньої радянської економіки як "самоїдської" цілком справедливе. Гіпертрофована важка промисловість у її нерозривному зв'язку з оборонною промисловістю стали не лише основою економіки, а й важким тягарем для неї.

“Структура економіки” – це не статична, а динамічна категорія, що розвивається. Новий етап науково-технічної революції, що розгорнувся у другій половині ХХ ст., обумовив глибоку структурну кризу в усіх країнах, насамперед розвинутих. Це не звичайна циклічна криза, а стадіальна, тобто криза, пов’язана з переходом до нової фази соціально-економічного розвитку. Суть нинішньої структурної кризи полягає у переході від періоду індустріалізації до постіндустріальної епохи. У повоєнний період як колишній радянській, так і багатьом іншим країнам світу довелося відновлювати зруйноване господарство і завершувати процес індустріалізації. Характерним для багатьох країн, у тому числі для Японії, до початку 70-х років ХХ ст. було швидке зростання економіки з пріоритетом важкої промисловості. За 1960–1973 рр. середньорічні темпи зростання промислового виробництва становили 14 %, а частка важкої промисловості збільшилася з 50,3 до 57,8 %. Країна спрямовувала великі капіталовкладення у розвиток металургії, машинобудування та інших галузей важкої промисловості. Для цього етапу, як для колишнього СРСР, так і для Японії, було характерне швидке зростання обсягів споживання сировини і палива, формування енерго- та матеріаломісткої структури виробництва. Причому за цими показниками японська промисловість значно випереджала інші розвинуті країни. Цілком природно, що проведення такої політики супроводжувалося активним залученням робочої сили у промислове виробництво. Та, безперечно, в СРСР цей процес проходив набагато важче. Якщо Японія обходилася мінімальними витратами на оборону, то на радянську економіку лягала величезним тягарем небачена гонка озброєнь з метою досягнення воєнно-стратегічного паритету. І все ж, навіть за цих умов вдалося домогтися значних успіхів у розвитку науки і техніки, запустити перший супутник Землі, збудувати першу атомну електростанцію, здійснити перший політ людини в космос і багато іншого.

Однак екстенсивний, затратний, тип розвитку має свої межі. Якщо у колишньому СРСР з його величезними запасами корисних копалин і масою працездатного населення ці межі не проявилися так гостро раніше, то в Японії та інших країнах, де порівняно незначні і запаси сировини, і палива, і трудових ресурсів, екстенсивний тип розвитку мав глибоке протиріччя з тенденціями економічного прогресу. Різке підвищення цін на нафту на початку 70-х рр. XX ст., невикористання дорогих видів палива і сировини, загострення екологічної ситуації – все це вимагало переходу до нової моделі економічного зростання.

Важливо зазначити, що цей перехід планувався не на основі одного лише ринкового механізму, а насамперед за рахунок посилення ролі держави. Так, спеціальною групою експертів при міністерстві зовнішньої торгівлі та промисловості (МЗТП) на основі міжгалузевого балансу було всебічно проаналізовано галузеву структуру з точки зору кінцевих витрат виробництва в кожній галузі за трьома головними елементами: праця, капітал, природні ресурси. Вибір нових пріоритетних галузей передбачав урахування чотирьох критеріїв: еластичність доходів, темпи зростання продуктивності праці, ступінь впливу на навколишнє середовище, зміст та умови праці. Внаслідок цього стратегічний напрям розвитку мав визначити інтелектуальні, науковомісткі галузі, тобто галузі з передовою технологією, великими затратами висококваліфікованої праці та значними витратами на НДДКР (науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки). В опублікованій у травні 1971 р. доповіді Ради з питань виробничої структури (дорадчий орган при МЗТП) “Які мають бути головні напрямки структурної та зовнішньоторговельної політики у 70-х роках?” вперше був проголошений курс на створення нової інтелектуальної структури виробництва.

“Нафтовий шок” 1973–1974 рр. остаточно підірвав основи екстенсивного типу розвитку і прискорив перехід японської економіки до нової, інтенсивної, науковомісткої моделі еконо-

мічного зростання. Держава активно впливала на ці процеси. З 1978 по 1983 рр. були прийняті дві програми скрапування потужностей у “структурно хворих” галузях, відповідно до яких ці потужності скорочувалися. Такі заходи були вжиті у ряді традиційних галузей наприкінці 80-х рр. ХХ ст., що прискорювало структурні зрушення, підвищувало конкурентоспроможність японської економіки. Одночасно із згортанням потужностей в енерго- та матеріаломістких галузях, швидко нарощувалися високотехнологічні, науковомісткі виробництва. Це насамперед виробництво ЕВМ, літаків, промислових роботів, інтегральних схем, тонких хімічних сполук, устаткування зв'язку, верстати з ЧПУ, високоякісна побутова електроніка, одяг, меблі і т. ін. Про успіхи цього курсу свідчать такі дані. Нині на долю Японії припадає близько 2/3 світового виробництва промислових роботів, майже половина верстатів з ЧПУ і продуктів тонкої кераміки, близько 3/4 світового випуску надвеликих інтегральних схем, від 60 до 90 % випуску окремих типів мікропроцесорів, майже 90 % світового виробництва відеомагнітофонів¹.

Структурна перебудова матеріального виробництва стала найважливішою умовою інтенсифікації економіки, зниження матеріало- і енергомісткості, хоча нові галузі обумовили збільшення капітало- і трудомісткості. Та все це відбувалося на фоні загального зростання ефективності економіки.

Таким чином, одним із головних напрямів структурних зрушень у самому матеріальному виробництві є істотна зміна співвідношення між добувними, сировинними і обробними галузями шляхом рішучого переходу до ресурсозберігаючої технології, істотного зростання інтелектуальних, науковомістких галузей, тобто галузей, де дуже висока питома вага висококваліфікованої праці, високих технологій, досягнень науки і техніки.

¹ Япония: смена модели экономического роста : монография / под ред. И. П. Лебедевой, А. И. Кравцевича. – М. : Наука, 1990. – С. 14.

Воєнне виробництво та його вплив на структуру економіки

Та все ж слід визнати, що не всі зміни у структурі економіки мають позитивний характер. Хоча воєнне виробництво є необхідністю, бо без нього оборона країни неможлива, проте надмірне розширення його масштабів, як у колишньому СРСР, справило негативний вплив на всю економіку, на життя суспільства.

Ще всередині XIX ст. суспільне виробництво в основному складалося з двох головних підрозділів: виробництва засобів виробництва (I підрозділ) і виробництва предметів споживання (II підрозділ). Кінцевими продуктами, були, по суті, засоби існування людини, тобто предмети споживання і особисті послуги. Заради цього вироблялися знаряддя праці і предмети праці, тобто машини, устаткування, сировина, паливо. В сукупності вони становили, власне, проміжний продукт, призначений для збільшення виробництва кінцевого продукту, що служив задоволенню потреб людини. Невипадково традиційна теорія відтворення базувалася до цього часу на взаємодії та взаємозв'язку двох підрозділів суспільного виробництва. Та з часом, уже наприкінці XIX і особливо у XX ст., разом із швидким розвитком машинного виробництва починає зростати воєнне виробництво, виробництво зброї. У період підготовки світових воєн, і ще більше у період “холодної війни”, гонка озброєнь зумовила непомірне розростання воєнного сектору економіки, що зосереджував величезні трудові, матеріальні і фінансові ресурси на шкоду цивільному виробництву, споживчому сектору. Якщо після першої і другої світових воєн зростання воєнного виробництва змінювалося конверсією, то в роки “холодної війни” (40–70-ті роки XX ст.) воєнне виробництво перетворилося у могутні воєнно-промислові комплекси, а гонка озброєнь була доведена до рівня, який поставив людство перед дилемою: або самознищення, або припинення “хо-

лодної війни”, широкомасштабне роззброєння, конверсія воєнного виробництва.

Оборонний комплекс у колишньому СРСР набув дуже великих масштабів. Він поглинав 20–25 % ВВП, що в 4–5 разів перевищувало аналогічний показник у США, Великобританії, Німеччині¹. У ньому зосереджувалися кваліфіковані вчені і спеціалісти, його галузям надавався пріоритетний доступ до всіх видів стратегічно важливих ресурсів (матеріали – алюміній та інші кольорові метали, устаткування – найточніші верстати, електроніка, комп’ютери, оптичні прилади тощо). З усієї продукції вітчизняного машинобудування понад 60 % були товари воєнного призначення, 75 % усіх асигнувань на науку витрачалося на воєнно-дослідницькі потреби, третя частина усіх працівників добувних і обробних галузей народного господарства працювали безпосередньо на оборону країни.

Пріоритет воєнно-економічних інтересів у колишньому радянському суспільстві призвів до появи і розвитку організаційного, технологічного та економічного монополізму воєнно-промислового комплексу. Питома вага монопольного виробництва у мілітаризованому машинобудуванні становила у загальному обсязі виробництва 80 %. Наслідком такого розвитку ВПК стала гіпермілітаризація країни. Гіпермонополізований воєнно-промисловий комплекс височів над усіма іншими сферами економіки і “підминав” їх під себе, став не просто сектором народного господарства, а визначав одну з головних рис – гіпермілітаризацію економіки і суспільства в цілому.

Все це потребує обґрунтування місця і ролі воєнного виробництва у системі суспільного виробництва (третього підрозділу), бо без цього не можна розкрити взаємозв’язки і взаємозалежності в економіці колишнього СРСР, відповісти на запитання: чому при досить високих показниках виробництва продукції,

¹ *Спеклер М.* Конверсія оборонних підприємств: вибор стратегії / М. Спеклер, А. Ожегов, В. Малыгин // *Вопр. економіки.* – 1991. – № 2. – С. 13.

особливо важкої промисловості, які перевищували рівень багатьох розвинутих країн, колишня радянська країна істотно поступалася за рівнем розвитку сільського господарства, легкої та харчової промисловості, врешті, за рівнем життя населення.

Докорінна зміна співвідношення між матеріальним виробництвом і соціальною сферою

Завдяки економічному і соціальному прогресу людства, коли продуктивні сили забезпечують дедалі повніше задоволення матеріальних потреб людей, особливо в розвинутих країнах, активніше зростають і потреби в духовних благах та соціальних послугах. Збагачення духовного світу людини, розвиток культури й освіти, нарощування інтелектуального потенціалу суспільства стає не лише потребою людини, а виступає необхідною умовою реалізації досягнень НТР, ефективного розвитку економіки. Тому проблеми виробництва, розподілу і споживання духовних благ та соціально-культурних послуг дедалі більше набувають першорядного значення і зумовлюють швидкі структурні зрушення між сферою матеріального виробництва і сферою послуг, соціальною сферою на користь останньої. Щоб уявити собі всю глибину змін, знову звернемося до досвіду розвинутих країн. Так, у Японії ще в 1986 р. на сферу послуг припадало 63,5 % валового внутрішнього продукту, тобто майже вдвічі більше, ніж на всю сферу матеріального виробництва. Питома вага сфери послуг у структурі зайнятої робочої сили Японії підвищилася з 39,6 до 55,1 %. В результаті сфера послуг практично за усіма важливими показниками випереджала сферу матеріально-речового виробництва і перетворилася у найбільший сектор економіки Японії. Японські економісти констатували, що відбувся перехід від “економіки матеріальної продукції” до “економіки послуг”.

Прискорене зростання питомої ваги сфери послуг у структурі суспільного виробництва – це закономірний процес, харак-

терний для всіх розвинутих країн. Він є показником високого рівня розвитку продуктивних сил, продуктивності суспільної праці, коли дедалі менша частка зайнятих у сфері матеріального виробництва забезпечує створення такого обсягу матеріальних благ, який не лише задовольняє потреби населення своєї країни, а й дає можливість здійснювати їх експорт в інші країни. Разом з тим високий рівень продуктивності суспільної праці забезпечує вивільнення робочої сили із сфери матеріального виробництва і перехід її у сферу послуг. У США і країнах Західної Європи цей процес почався ще у 60-х рр. ХХ ст., а в Японії – у 70-х рр. Тому навіть наприкінці 80-х рр. Японія майже з усіх показників розвитку сфери послуг поступалася США і Великобританії, а за питомою вагою сфери послуг у структурі ВВП та робочої сили займає четверте місце у світі після США, Великобританії і Франції.

Та попри відмінність структур економіки розвинутих країн усі вони вийшли на якісно новий рівень, випередили СРСР і багато інших країн на цілу технологічну епоху. Навіть у Чехословаччині, яка була розвинутою в економічному відношенні країною, структура економіки істотно поступається перед такою у розвинутих країнах.

Переважний розвиток важкої промисловості, а значить, і всієї промисловості й будівництва, спричинив до того, що 47 % усіх працюючих зосередилася у промисловості та будівництві, тоді як у розвинутих країнах тут зайнято менше третини. У сільському господарстві та добувній промисловості Чехословаччини, наприклад, було зайнятих більше ніж удвічі порівняно з розвинутими країнами. При цьому, природно, суспільна продуктивність праці становила 50–60 % від рівня розвинутих країн, хоч фондоозброєність перевищувала їхній рівень удвічі. І, нарешті, в розвинутих країнах вже майже 2/3 працюючих зайнято у сфері послуг, а в Чехословаччині – 40,5 %, тобто набагато менше. Розвинуті країни спрямовували у сферу послуг 69,7 % загальних інвестицій, а Чехословаччина – 40,2 %.

Колишній Союз істотно відставав навіть від Чехословаччини і ще більше від розвинутих країн. Так, у 1989 р. у сфері матеріального виробництва тут було зайнято 72 % всього працездатного населення, а у невиробничих галузях (куди входить і сфера послуг) – 27,8 %.

Україна, на жаль, відставала навіть від колишніх середньо-союзних показників. У тому ж 1989 р. в Україні у сфері матеріального виробництва було зайнято 73,6 % і в невиробничих галузях – 26,4 %. Цифри переконливо свідчать про наше відставання у розвитку сфери матеріального виробництва, де дуже велика питома вага ручної праці, а тому дуже низький рівень продуктивності праці. Саме ця обставина, з одного боку, та “залишковий” принцип фінансування соціальної сфери – з другого, обумовили низький рівень соціальної сфери. Вона істотно відставала від рівня розвитку в розвинутих країнах як за обсягами, масштабами, так і особливо за якістю послуг.

Недосконала структура економіки значною мірою пояснюється догматичними, однобічними підходами в теорії до трактування суті і співвідношення сфери матеріального виробництва та соціальної сфери. Постійно протягом довгих років прищеплювалася думка про вирішальну роль матеріального виробництва у розвитку суспільства, саме у цій сфері праця вважалася продуктивною, такою, яка створює матеріальні блага для людей, визначає рівень їх життя. Вважалося, що решта галузей народного господарства є невиробничими галузями, а тому і вся їх сфера – невиробничою сферою. Тут, мовляв, не вироблялися матеріальні блага, тож і праця була непродуктивною, адже послуги, створені нею, не мають вартості і сплачуються з доходів, які одержують члени суспільства за свою працю у матеріальному виробництві. Інакше кажучи, існування сфери послуг ніби забезпечувалося шляхом перерозподілу частини національного доходу, створеного у матеріальному виробництві, на користь невиробничої сфери.

Життя довело хибність таких уявлень як про природу, так і про роль соціальної сфери у суспільному розвитку. Насамперед соціальну сферу не можна ототожнювати з невиробничою сферою. Врешті-решт, якщо бути точними, то треба визнати, що такі галузі, як оборона, охорона суспільного порядку та інші, будучи абсолютно необхідними, є справді невиробничими галузями, бо їхня функція – створення сприятливих умов для функціонування і розвитку суспільства.

Соціальна сфера, яка безпідставно відноситься до невиробничої, є сферою виробництва послуг, тому, як правило, це нематеріальне виробництво, бо освіта, охорона здоров'я, культура, а також праця вчителів, лікарів, бібліотекарів та інших працівників культури виступає у вигляді послуг (навчання, лікування, задоволення культурних потреб). Хоча послуги, на відміну від матеріальних благ, не мають матеріального втілення, але, по суті, вони є таким само втіленням праці, як і товари, мають споживну вартість та вартість. З розвитком суспільства зростає їх роль у розвитку людини – головної продуктивної сили суспільства, а в умовах науково-технічної революції, коли від людини, її знань, компетентності, відповідальності залежить функціонування складних об'єктів, роль соціальної сфери, розвиток людини стають багато в чому вирішальними для розвитку суспільства в цілому.

Отже, матеріальному виробництву належить визначальна роль у розвитку суспільства, а соціальна сфера, будучи залежною від матеріального виробництва, активно впливає на його розвиток. У сучасних умовах, коли розгортається новий етап НТР, коли виробництво безпосередньо залежить від розвитку науки, від рівня освіти та професійної підготовки працюючих, умов життя та праці людей, що значною мірою визначається соціальною сферою, необхідний швидкий і навіть випереджаючий, пріоритетний розвиток соціальної сфери щодо матеріального виробництва.

“Залишковий” принцип фінансування соціальної сфери призвів до страшенного відставання у її розвитку. І її питома вага у народному господарстві, і рівень розвитку не відповідають сучасним вимогам, гальмують розвиток економіки. Нестача житла, шкіл, лікарень, дитячих установ, використання непристосованих або навіть аварійних приміщень для бібліотек, відсталий від сучасних вимог рівень підготовки в школах, вузах, технікумах – все це прояви відставання соціальної сфери, низького рівня її розвитку. Тому останніми роками визначився один із найважливіших напрямів перебудови – пріоритетний розвиток соціальної сфери, бо лише всебічний її розвиток (на основі подальшого піднесення матеріального виробництва) може забезпечити істотне поліпшення підготовки кадрів, умов праці і життя людей, активізацію людського фактора у розвитку економіки і суспільства. Досягнення оптимального зв'язку між виробничою і соціальною сферою – один з магістральних напрямів структурних змін в економіці.

Докорінна зміна співвідношення між сферою матеріального виробництва і сферою послуг, тобто сферою нематеріального виробництва, потребує якісно нової структури економіки та критеріїв оцінки її ефективності. Оскільки країни СНД перебувають ще на індустріальній стадії розвитку, коли майже 3/4 працездатного населення зайнято у сфері матеріального виробництва, а соціальна сфера трактується як невиробнича, то до останнього часу вся статистика базувалася на так званій методології матеріального виробництва. За нею головним показником ефективності визначається обсяг національного доходу, створеного у матеріальному виробництві. Лише з 1988 р. ми почали переходити на методологію валового національного (внутрішнього) продукту, який синтезує у собі діяльність і сфери матеріального виробництва, і сфери послуг. Адже сьогодні цілком зрозуміло, що і рівень життя населення визначається не лише обсягами товарів, а й обсягами послуг. Причому

роль послуг неухильно зростає і значно перевищує роль та значення матеріальних благ.

Отже, щоб визначити економічний потенціал колишнього Радянського Союзу і України, слід аналізувати виробництво не окремих, навіть дуже важливих продуктів, бо вони не характеризують усю сферу матеріального виробництва. Потрібно брати показники, які характеризують у сукупності матеріальне виробництво і сферу послуг. Такими показниками є валовий національний продукт, тобто ВВП у розрахунку на душу населення. Так, у 1990 р. середньорічний внутрішній продукт у розрахунку на душу населення України становив 2742 крб, у колишньому СРСР – 2937 крб. Як бачимо, в Україні він був навіть нижчий, ніж по Союзу, та зовсім непорівнянним є таке зіставлення з розвинутими країнами. Так, у Німеччині цей показник дорівнював 18 530 крб, у США – 19 780, Японії – 21 040 крб. Отож, Україна відставала від них у 6,7–7,7 раза¹.

Аналіз змін у суспільному виробництві, які відбулися і відбуваються у ХХ ст., незаперечно доводить, що традиційний підхід до структури економіки на основі двосекторної моделі (I і II підрозділи) не дає повного уявлення про реальні економічні взаємозв'язки та взаємозалежності. На нашу думку, цілком справедливими і обґрунтованими є спроби розробити нову відтворювальну модель економіки, яка відображала б реальну діючу структуру суспільного виробництва. Згідно з цим новим підходом у суспільному виробництві, а значить і в суспільному відтворенні, слід виділяти такі підрозділи:

- а) виробництво засобів особистого споживання (товари народного споживання, особисті послуги), що не повертаються безпосередньо у процес виробництва, однак, використовуються для відтворення робочої сили, виступають запорукою відтворення в усіх його підрозділах;

¹ Урядовий кур'єр. – 1991. – № 5. – С. 1.

- б) виробництво вихідного та проміжного продуктів – відтворення та охорона природних ресурсів, виробництво засобів виробництва (знаряддя та предмети праці, паливо і енергія), виробничих послуг;
- в) виробництво засобів оборони – воєнна техніка, матеріали, амуніція, засоби транспорту і зв'язку для потреб оборони. Споживаючи продукцію всіх підрозділів суспільного виробництва, воєнне виробництво натомість майже нічого їм не віддає, однак в умовах конверсії науково-технічний і оборонний потенціали стають одним із джерел розширеного відтворення (виробництво продуктів духовного відтворення: науково-технічна продукція, освіта, предмети культури тощо)¹.

Погоджуючись у цілому з висновками щодо сучасної структури суспільного виробництва, все ж, на нашу думку, нелогічним є винесення воєнного виробництва на друге місце. Ймовірно, цей підрозділ має слідувати за підрозділом виробництва засобів виробництва, що відповідає історії та логіці його розвитку.

Як справедливо зазначає Ю. Яковець, при аналізі національного відтворення необхідно також виділяти сферу зовнішньоекономічного обміну продуктами вказаних підрозділів. У сучасних умовах, коли Україна намагається увійти до системи світових господарських зв'язків, необхідно глибоко усвідомлювати і складність, і важливість цих процесів.

Відомо, що обсяг експорту в розрахунку на душу населення є показником залучення країни, її економіки у світогосподарські зв'язки, її конкурентоспроможності на світовому ринку. Так, колишній Радянський Союз, випереджаючи усі розвинуті країни світу за чисельністю населення і масштабами природо-ресурсного потенціалу, за обсягом експорту займав восьме місце у світі. У розрахунку на душу населення цей показник

¹ Яковець Ю. В. Рынок и стратегия конверсии / Ю. В. Яковец // Урядовий кур'єр. – 1991. – № 7. – С. 81.

мав такий вигляд: Україна – 133 крб, СРСР – 238, США – 2199, Японія – 3516, ФРН – 9003 крб.

Отже, правильне, повне розуміння структури економіки має величезне значення для визначення рівня її розвитку, історичного місця і шляхів подальшого економічного зростання.

6.2. ПЕРЕБУДОВА СТРУКТУРИ МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Досвід розвинутих країн свідчить, що індустріальний розвиток економіки передбачає неминучий перехід від екстенсивного до інтенсивного типу розвитку на основі якісно нового рівня науково-технічного прогресу та поглиблення НТР. Ці потреби в економіці колишньої радянської країни стали відчутними ще на початку 60-х років ХХ ст., та, на жаль, всі спроби проведення реформ (1965, 1979, 1987 рр.), як і тепер, коли йдеться про перехід від адміністративно-командної системи до ринкової, зводилися до перебудови системи управління, господарського механізму, а нині – до перебудови системи виробничих відносин шляхом роздержавлення, приватизації та демонополізації економіки. Такі тенденції не випадкові, адже вітчизняна економічна наука, як правило, зводила економічну систему до сукупності виробничих відносин, надавала їм визначальної ролі у розвитку способу виробництва, а значить, визначала, що власне перебудова виробничих відносин визначає зміни у структурі продуктивних сил, у темпах і характері їхнього розвитку.

Однак, як показує світовий досвід, перехід однієї економічної системи (адміністративно-командної) до іншої (ринкової) потребує не лише перетворення виробничих відносин, а й структурної перебудови продуктивних сил.

Співвідношення добувної та обробної промисловості і шляхи його вдосконалення

Адміністративно-командну систему, як відомо, характеризували абсолютне панування державної власності, надмірна централізованість економіки та управління, специфічна виробничо-технологічна структура виробництва. У ній домінували важка та оборонна промисловість. І теорія відтворення, і економічна політика базувалися на так званому законі переважного розвитку виробництва засобів виробництва перед виробництвом предметів споживання. Можливо, такий підхід певною мірою можна було виправдати на початку індустріалізації. Та перетворення цього закону в абсолют призвело до спотворення народногосподарської структури, що стало однією з головних причин кризи радянської економіки, хронічного дефіциту предметів виробничого і споживчого призначення, низького рівня життя народу.

Ось як розвивалися I і II підрозділи у повоєнні роки:

Рік	I підрозділ	II підрозділ
1959	58,9	41,1
1966	62,2	37,8
1972	63,4	36,6
1977	64,4	35,8
1985	64,0	36,0
1989	63,0	37,0

Як бачимо, усі повоєнні роки зростала питома вага I підрозділу і знижувалася частка II підрозділу. Лише у 1989 р. дещо зменшилася частка виробництва засобів виробництва і на стільки ж зросла питома вага II підрозділу. Ще наочніше ілюструє цей процес співвідношення виробництва засобів виробництва (група "А") і виробництва предметів споживання (група "Б") у самій промисловості. Так, питома вага галузей групи "А" збільшилася з 40 % у 1928 р. до 73 % у 1990 р., а частка спо-

живчого комплексу скоротилася до 27 %. Насправді ця частка була ще нижчою щонайменше на величину податку з обороту, нарахованого переважно на споживчі товари. З урахуванням цього можна вважати, що 4/5 виробничого потенціалу служили самому виробництву і лише 1/5 використовувалася для створення предметів споживання. Така структура економіки не могла не призвести до кризи, до зубожіння людей, адже основна маса продукції, створена їх самовідданою працею, залишалася у самому виробництві. Це справді виробництво заради виробництва.

Однак справа не лише у спотворенні структури економіки. Як уже зазначалося на прикладі Японії, у розвинутих країнах хоча й незрівнянно меншою мірою все ж на стадії індустріалізації виявилася невідповідність екстенсивного типу розвитку з властивим йому високим споживанням сировини, палива, матеріалів та затратністю економіки. Проте, ці країни своєчасно виявили таку суперечність і зробили все необхідне, щоб перейти до якісно нового інтенсивного типу економічного розвитку, що спирався на ресурсозберігаючі технології, швидке зростання частки наукомісткої продукції, активне використання інтелектуального виробництва. У радянській країні також багато говорилося про необхідність переходу до інтенсивного типу економічного зростання (ще у 70-х роках ХХ ст.), однак економіка розвивалася в іншому напрямі. В результаті розвинуті країни домоглися скорочення виробництва у добувних та сировинних галузях, а в СРСР воно невпинно зростало. У 1970 р. США видобували 475 млн т нафти, у 1975 р. – 430, у 1980 – 412 і у 1982 р. – 403 млн т, а СРСР відповідно 353; 491; 603 і в 1988 р. – 624 млн т. За ці ж роки США виробляли сталі 122 млн т; 109; 103,8 і 92 млн т, а СРСР відповідно: 116 млн т; 141; 148 і 163 млн т. Аналогічною є динаміка видобутку газу, залізної руди тощо. Отже, протягом 1971 – 1988 рр. виробництво сталі неухильно зменшувалося і в 1989 р. досягло рекордно низького рівня – 88,2 млн т, а в СРСР воно неухильно зростало

і в 1988 р. майже вдвічі перевищувало рівень США (163 млн т). Іншими словами, економіка розвинутих країн ще в 70-х роках ХХ ст. стала на шлях ресурсозбереження і домоглася завдяки цьому разючих змін, істотно зменшивши витрати металу на одиницю національного продукту. У радянській країні, навпаки, зростали виплавка сталі, видобуток залізної руди і вугілля, що перевантажувало роботу транспорту. Більше того, навіть при цих обсягах виробництва сталі відчувався дефіцит металу, не вистачало якісних сортів сталі і країна завозила її близько 10 млн т.

Сучасна техніка і технологія дають змогу істотно збільшити виробництво товарів та послуг при меншому споживанні сировини та енергії. Так, у капіталістичному світі виплавка сталі у 1989 р. становила 494 млн т, тобто була на рівні 1973 р., проте валовий внутрішній продукт цих країн зріс більш як на 30 % порівняно з тим же 1973 р.

Отже, в умовах, коли ресурсозбереження стало внутрішньою перевагою інтенсивного типу розвитку, нарощування виробництва сировини і палива, навпаки, стало свідченням того, що радянська економіка розвивається всупереч потребам НТР та прогресивним тенденціям, що намітилися у світі. Це дорого обходилося народові. Адже виробництво сировини і матеріалів, як і все виробництво засобів виробництва, характеризувалося вищою матеріало-, фондо- і трудомісткістю. Так, на виробництво 1000 крб продукції (у фактичних цінах) у I підрозділі витрачалося матеріалів на 626 крб, а в II підрозділі – на 528 крб, тобто майже на 100 крб менше. Фондомісткість такої самої кількості продукції у I підрозділі становила 1329 крб, а в II – 767 крб, тобто майже вдвічі менше. І хоч за трудомісткістю ці відмінності менші, все ж зрозуміло, наскільки вигіднішим, ефективнішим є розвиток виробництва предметів споживання, і як багато втрачає країна, спрямовуючи величезні кошти, працю мільйонів людей на видобуток сировини і палива в умовах, коли існують науково-технічні можливості для їх

скорочення. Це виявлялося також у надмірній питомій вазі проміжного продукту, який залишався у виробництві і використовувався для подальшого виробництва. Так, у 1989 р. на долю проміжного продукту у колишньому СРСР припадало 49,7 % валового суспільного продукту, а кінцевий продукт, який ішов на задоволення виробничих і особистих потреб, становив 50,3 %. Ось чому так важливо змінити співвідношення між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання на користь останнього. Це не лише зменшить затратний характер виробництва, а й збільшить частку кінцевого продукту, який безпосередньо піде на задоволення потреб людей.

Глибокий структурний маневр навіть при нинішньому економічному потенціалі багатьох країн Східної Європи і колишнього СРСР спроможний забезпечити значно вищий рівень особистого споживання населення. Досить сказати, що внутрішній валовий продукт Чехословаччини становив близько 9 тис. дол. на душу населення. За обсягом виробництва це приблизно відповідає рівневі Іспанії і наближається до рівнів Австралії та Італії. Разом з тим пропозиція товарів та послуг у Чехословаччині набагато бідніша, бо структура її економіки нерациональна, особливо у порівнянні з розвинутими країнами.

Диспропорційність між виробництвом засобів виробництва, насамперед оборонною промисловістю, з одного боку, і виробництвом предметів споживання, легкою і харчовою промисловістю, – з другого, була закладена у самій структурі основних виробничих фондів. Якщо взяти основні промислові виробничі фонди за 100 %, то з них на важку промисловість припадало 89,3 %, на легку – лише 4 % та на харчову промисловість – 6,3 %. Отже, питома вага галузей промисловості, які одягали та годували всю країну, становили лише 1/10 загального промислово-виробничого потенціалу.

Невідповідність у розвитку виробництва засобів виробництва і виробництва предметів споживання підсилювалася не-

однорідністю їхньої виробничо-технологічної структури: у важкій, особливо оборонній, промисловості зосереджувалися високі технології, а для галузей споживчого сектора і пов'язаного з ним машинобудування характерними стали техніко-технологічна відсталість. Це значно поглибило диспропорційність економіки, визначило її органічну незбалансованість, породило хронічний дефіцит, розрив між купівельною спроможністю населення і пропозицією товарів.

Так, для колишніх радянських підприємств легкої і харчової промисловості характерні застаріле устаткування, недостатньо кваліфіковані кадри, неякісна сировина, неналежні умови праці, низька її продуктивність і, як наслідок, низька заробітна плата. Технічна озброєність праці визначала і її якість, і її умови, і її ефективність. Врешті-решт все це призвело до того, що в одиницю часу працею створювалися різні обсяги суспільного продукту, які істотно відрізнялися за рівнем виробничих витрат. Тому обмін продукцією раніше будувався на примусовій директивно-розподільчій основі: фактично це був прямий натуральний розподіл ресурсів на основі штучних цін. Ні про який еквівалентний обмін не могло бути й мови.

Тому при переході до ринкової економіки, яка базується на обміні еквівалентами, ринок вступає в глибоку суперечність із директивно-розподільчою системою. Остання зводилася до того, що при формальній номінальній порівняності грошових оцінок матеріальних ресурсів у різних галузях в реальній дійсності вони фактично були неспіввимірними. Якщо взяти за основу структуру світових цін, то на продукцію технічно передових галузей, а це головним чином воєнна продукція, ціни, як правило, занижені, а на продукцію того ж машинобудування, але призначену для галузей споживацького сектора – завищені. В результаті існують два різних карбованця – важкий – для оцінки воєнної продукції, і неповноцінний “легкий” – для широкого вжитку. Цю обставину відзначають і зарубіжні дослідники. Так, один з них пише, що привілейоване становище воєнних

галузей дає їм змогу одержувати високоякісну і надійну продукцію, не оплачуючи додаткових витрат на її виготовлення, що важким тягарем лягали на цивільних споживачів, які змушені були задовольнятися товарами низької якості, але дорожчими. У будь-якій ринковій економіці ці додаткові витрати збільшили б ціни у воєнних галузях, у народному ж господарстві колишнього СРСР ціни у цивільному машинобудуванні були набагато вищі, ніж в оборонному. Вартість матеріальних вкладень, використовуваних в оборонних галузях, була занижена приблизно на 10 %, або на 3,5 млрд крб. Та й це ще не все. В оборонних галузях низький прибуток. У 1987 р. основні ціни на багато видів зброї були такими низькими, що оборонні підприємства покривали лише витрати виробництва, вимагаючи субсидій з державного бюджету та кредитів. Якби ціни гарантували їм середній рівень прибутку, встановлений у машинобудуванні, то оборонні галузі одержували б близько 7–8 млрд крб прибутку (порівняно з 1,3 млрд крб у 1987 р.)¹.

І нарешті, іноземним державам продавалися матеріали за доцільними цінами, що у воєнній продукції становило 5,5 млрд крб. У сумі приховані витрати в оборонних галузях становили 17,5 млрд крб. Навіть якщо припустити, що ці розрахунки неточні, то й це анітрохи не зменшує їх значення для підтвердження різного формування витрат виробництва і цін, що, природно, відбивалося і на ціні карбованця.

Як бачимо, спотворена виробничо-технологічна структура колишньої радянської економіки відверто проявила себе у товарно-грошових відносинах.

Тому, якби закони ринку могли діяти при збереженні такої структури за умов посилення впливу світового ринку, то негайно зросли б експорт сировини та енергоресурсів при одночасному різкому зниженні обсягів виробництва в обробній

¹ *Стайнберг Д.* Структура валового національного продукта в ССРСР // *Д. Стайнберг // ЭКО.* –1991. – № 1. – С. 15.

промисловості. Адже вона виробляє таку недосконалу продукцію, що ринкові ціни виявилися б набагато нижчими від діючих, що не дало б змоги їм навіть відновлювати витрати свого виробництва, не кажучи вже про прибуток. Ось чому подолання спотвореної виробничо-технологічної структури економіки, необґрунтованих розбіжностей у рівні техніки і технології різних галузей і сфер економіки – це не технічна, а економічна, навіть соціально-економічна, проблема, яка є одним із головних завдань при переході до ринкової економіки. Важливо усвідомити, що структурна перебудова означає не просто кількісний підхід (виробництво однієї продукції зменшити, а другої збільшити), це складний процес переходу народного господарства на якісно нову технологічну основу на базі всебічного ресурсозбереження, зниження трудо-, матеріало- і фондомісткості виробленої продукції. Лише таким шляхом можна домогтися скорочення виробництва сировини, матеріалів та палива при одночасному збільшенні обсягів виробництва.

Зміна структури економіки – складне завдання. Навіть у період перебудови (1985–1988 рр.), незважаючи на вживані заходи, співвідношення у темпах зростання двох підрозділів характеризувалося випереджаючими темпами зростання у 1 підрозділі. Лише у 1989 р. вдалося забезпечити приріст предметів споживання у 2,3 раза більший, ніж засобів виробництва. Здавалося б, успіху досягнуто та, на жаль, уже у 1990 р. істотно зменшилося виробництво нафти, вугілля, прокату тощо. Різко погіршилися умови електропостачання, бо у боротьбі за поліпшення екологічного становища було призупинено будівництво ряду атомних електростанцій. Це негативно позначилося на господарських зв'язках, призвело до зупинки багатьох підприємств, насамперед металургійних, до невиконання машинобудівниками замовлень на устаткування, до погіршення забезпечення сільського господарства машинами та запасними частинами до них. Внаслідок цього багатий урожай не вдалося зібрати повністю, що ще більше скоротило постачання насе-

лення, посилило соціальне напруження у суспільстві. Сама господарська практика змусила знову звернутися до виробництва засобів виробництва, тобто базових галузей народного господарства.

Сьогодні завдання полягає у здійсненні великого структурного маневру, в ході якого стало б можливим істотно зменшення питомої ваги важкої промисловості, виробництва засобів виробництва, усунення деформації сфери матеріального виробництва, які роблять економіку важкою, негнучкою, неповороткою. Ресурси, які при цьому можуть вивільнитися, доцільно було б спрямувати на швидкий розвиток наукомістких галузей економіки (середнє та легке машинобудування, легка промисловість та сфера послуг), завдяки чому можна домогтися задоволення потреб суспільства і вищої ефективності економіки.

Значення наукомістких галузей відоме вже давно, але раніше вважалося, що передові галузі у радянській економіці мають розвиватися як доповнення до вже існуючих. Такий підхід неминуче зберігав стару інерційну економічну структуру та екстенсивний шлях її розвитку. Нині йдеться саме про структурне зрушення у напрямі перерозподілу ресурсів, про обмеження можливостей важкої промисловості та скорочення неефективних виробництв. Вивільнені кошти, трудові ресурси можна було б спрямувати в галузі, які забезпечили б форсоване просування у напрямі науково-технічного прогресу, соціальної переорієнтації економіки, значного поліпшення якості продукції та її конкурентоспроможності на світовому ринку.

Структурна перебудова має спиратися на науково обґрунтовану інвестиційну політику. Відомо, що тривалий час основна маса капітальних вкладень спрямовувалася на нове будівництво, що зрештою поглиблювало технологічну диференціацію виробництва і в галузі, і в народному господарстві в цілому. Адаже поряд з новими досконалыми виробництвами існували підприємства зі зношеним устаткуванням, застарілою технологією. Тому неодмінною умовою прогресу економіки є орга-

нічне поєднання нового будівництва з реконструкцією та модернізацією діючого.

Недооцінка своєчасної реконструкції та модернізації призвела до того, що нині цілі галузі економіки перебувають у важкому економічному становищі. Наприклад, металургійній промисловості завжди виділялися величезні капіталовкладення, але вони переважно спрямовувалися на нове, до того ж некомплексне будівництво. Не приділялося належної уваги реконструкції та технічному переозброєнню діючого виробництва, а тому й нині у цій галузі переважає мартенівський спосіб виробництва сталі, розроблений ще у XIX столітті. Спосіб виробництва конвертерної сталі, який у 2–3 рази продуктивніший за мартенівський, має відносно низьку питому вагу, особливо у порівнянні з металургією розвинутих країн. Теж саме можна сказати про безпосередню відливку сталі та її обробку, про шлаковий переплав, електроліз алюмінію. Через техніко-технологічне відставання галузь не задовольняє потреб народного господарства щодо якісної металургії.

Вирішальна роль у проведенні структурних зрушень належить машинобудуванню, особливо тим його галузям, які визначають науково-технічний прогрес в економіці, технічне переозброєння народного господарства. У машинобудуванні насамперед матеріалізуються основоположні технічні ідеї, створюються нові знаряддя праці, системи машин. Тут закладаються основи переходу на принципово нові ресурсозберігаючі технології, підвищення продуктивності праці та якості продукції.

Недостатній кількісний розвиток машинобудування, і особливо якісний, призвів до того, що науково-технічний прогрес у більшості галузей відбувався еволюційно, переважно шляхом удосконалення діючих технологій, часткової модернізації машин та устаткування. Внаслідок цього віддача від упровадження нової техніки не тільки не зростала, а навіть зменшувалася. Як правило, знижувався приріст прибутку на карбованець фактичних витрат у впровадженні нової техніки, зменшувався

вплив впроваджуваних науково-технічних розробок на скорочення чисельності працівників, а вивільнення одного працівника за рахунок упровадження нової техніки і технології було дедалі дорожчим.

Причина в тому, що серед нової техніки переважала та, яка була побудована на удосконаленні традиційних принципів. Гальмом науково-технічного прогресу стала низька заробітна плата наших робітників. Нерідко впровадження нової техніки було просто економічно не вигідним, її ціна була вищою за суму заробітної плати робітників, яких вона мала замінити. Виникла парадоксальна ситуація – при наявності величезної маси робітників, зайнятих важкою ручною працею, нова техніка впроваджувалася повільно, виробничі процеси механізувалися слабо. За цих умов швидко зростали потреби у додатковій робочій силі, збільшувалася кількість робочих місць, на які не вистачало робочої сили.

Зважаючи на це, структурну політику слід спрямовувати на оволодіння провідними напрямками науково-технічного прогресу, на випереджаюче зростання виробництва тих технічних засобів, які визначають науково-технічне вдосконалення суспільного виробництва. Це насамперед гнучкі автоматизовані виробництва, роторні і роторно-конвейєрні лінії, обчислювальна техніка, система автоматизованого проектування. Саме вони є основою створення нових технологічних процесів, у тому числі заводів-автоматів, що працюють за так званою безлюдною технологією. Вони становлять матеріальну основу для перетворення і самого машинобудування, і економіки в цілому.

У 1980 р. американська електронна компанія “Моторола” вирішила створити підприємство з випуску якісно нового продукту – приладу для радіовиклику абонентів. Нині цей завод випускає продукцію, яка користується попитом у всьому світі. Із 40 зайнятих на ньому робітників лише один безпосередньо торкається виробів, що випускаються, всі основні операції виконують роботи.

Революційні зміни у матеріальному виробництві визначатимуть зміни і в його організаційно-економічній структурі та функціонуванні, і в структурі економіки в цілому. Науково-технічний прогрес, особливо такі його напрямки, як електронізація та автоматизація, дають змогу подолати неоднорідність у технічному оснащенні основного і допоміжного виробництва. Адаже технічна озброєність допоміжного виробництва у машинобудуванні колишнього СРСР у 3–4 рази нижча, ніж в основному. Досить сказати, що 96 % усіх складських робітників і 95 % контролерів працюють вручну. На вантажно-розвантажувальних і транспортних роботах в машинобудівних галузях задіяно 10 % загальної кількості робітників галузі, з них 62 % працюють вручну. Розрив у рівнях механізації основного й допоміжного виробництв призводить до того, що відносно висока ефективність праці в основному виробництві “з’їдається” переважаючою низькоефективною працею у допоміжному виробництві. Внаслідок цього інтенсивніше використання техніки в основному виробництві істотно гальмується станом організації і техніки допоміжного виробництва, що зрештою є однією з головних причин падіння фондівіддачі.

Електронізація, комплексна механізація і автоматизація допоміжного виробництва – це не лише великі резерви інтенсифікації економіки, це ще й визначальний фактор підвищення її ефективності. Для цього важливо, починаючи з проектно-конструкторської роботи, перейти від розробки окремих видів техніки до створення системи машин, які механізують і автоматизують увесь виробничий процес. Досвід показує, що електроніка і техніка, які на ній базуються, відкривають великі можливості для комплексної автоматизації виробництва, подолання розриву у рівнях технічної озброєності основних і допоміжних робіт. Наприклад, виробництво окремих вузлів і деталей, з одного боку, та їх збирання – з другого. Відомі випадки, коли перші процеси були високомеханізованими та автоматизованими, а збирання машин і устаткування здійснюється

переважно вручну. У машинобудуванні колишнього СРСР роботи по збиранню були механізовані на 30 %, а в приладобудуванні – на 15 %. Це роботи трудомісткі, у них задіяно 2 млн осіб. Електронна технологія, автоматизуючи процес збирання машин, забезпечує не лише вивільнення робочої сили, а й синхронізує виробничий процес, у тому числі основні й допоміжні роботи, піднімає його на новий рівень інтенсивності й ефективності. Все це переконливо доводить, що структурні зрушення нерозривно пов'язані з випереджаючим розвитком машинобудування, а всередині його прискорено мають розвиватися обчислювальна техніка, приладобудування, електронна та електротехнічна промисловість. На цій основі можливим стає технічне переозброєння народного господарства, зростання його ефективності.

Ключову роль у науково-технічній політиці відіграє ресурсозбереження. Воно є не лише основним джерелом задоволення приросту потреб народного господарства у паливі, енергії, сировині, матеріалах, а й шляхом до структурних зрушень в економіці. У ресурсозбереженні виявляється дія загального економічного закону економії часу, який є першим економічним законом.

Економіка України має величезні резерви ресурсозбереження за рахунок використання здобутків науково-технічного прогресу, передової технології. Це переведення автопарку на дизельні і газові двигуни, реконструкція теплових електростанцій, перехід до глибокої комплексної переробки сировини, розвиток взаємодоповнюючих виробництв і всебічна утилізація відходів виробництва, поліпшення структури матеріалів за рахунок збільшення частки пластмас, кераміки та інших неметалевих матеріалів у загальному обсязі їх споживання.

Ресурсозбереження зумовлює підвищення якості продукції. Адже низька якість продукції, її невідповідність за асортиментом і якістю потребам виробників – це, по суті, марне витрачання матеріальних ресурсів, розтрата суспільної праці. І навпаки,

підвищення якості продукції, її технічного та естетичного рівня, надійності та довговічності сприяє збільшенню кількості виробленої продукції.

Поліпшення якості – найнадійніший шлях до повного задоволення потреб у різноманітних товарах, подолання дефіцитності економіки, підвищення ефективності народного господарства. Якість продукції визначається багатьма факторами: досконалістю техніки і технології, конструюванням і проектуванням, організацією виробництва і праці, ставленням людей до праці та рівнем їхньої кваліфікації і майстерності. Якість продукції – це найоб'єктивніший і найузагальнюючий показник розвитку економіки. На жаль, якісний техніко-економічний та естетичний рівень виробів є найслабшим місцем нашої економіки, причиною багатьох труднощів і проблем, серйозних соціально-економічних та морально-політичних втрат. У недосконалій структурі економіки та низькій якості продукції з найбільшою силою проявилася неспроможність адміністративно-командної економічної системи, її несприйнятливості науково-технічного прогресу, низька мотивація праці, відверта орієнтація на кількісні показники, затратні методи, на формальне виконання планів, а не на реальне задоволення потреб людей.

Неодноразові спроби перевести колишню радянську економіку на інтенсивний шлях розвитку, змінити її структуру, підняти якість продукції були невдалими. Адміністративно-командна система з її жорстким плановим визначенням умов виробництва, асортименту продукції не допускала своєчасного реагування на НТР, потреби людей. За самою своєю природою вона не спроможна була забезпечити ні структурних зрушень, ні підвищення якості продукції. Лише подолання цієї змертвої системи, заміна її системою з ринковою економікою може створити передумови для переходу до інтенсивного типу економічного зростання, до структурних зрушень, до домінування якісних показників. У цьому процесі перетворення виробничих

відносин, насамперед відносин власності, демонополізація економіки поєднуються з глибокими змінами у співвідношенні між добувними та обробними, між традиційними і передовими наукомісткими галузями, здатними забезпечити зміни у виробничо-технологічній, організаційно-економічній та соціально-економічній структурах виробництва, у становленні ринкових відносин.

Конверсія воєнного виробництва

Важливою складовою загального процесу перебудови економіки є конверсія воєнного виробництва у цивільне. Як уже говорилося, колишня радянська держава протягом більш як чотирьох десятиліть була воєнною наддержавою. Її ВПК виробляв стільки озброєнь, скільки увесь світ разом. Воєнно-промисловий комплекс пронизував усе народне господарство колишнього СРСР. Як слушно зауважив А. Изюмов, оборонний достаток перетворив економічний залишок у безкінечно малу величину¹. Виробництво воєнної техніки поглинало гігантські матеріальні ресурси, позбавляючи цивільну економіку багатьох видів сировини. Левова частина оборонного бюджету продовжує витрачатися на закупівлю озброєнь і воєнної техніки. Склалася парадоксальна ситуація: однією рукою знищувалися ракети, а другою – продовжувалося масове виробництво озброєння. Інерція масового оборонного виробництва надто велика.

У 1989–1990 рр. у колишньому СРСР на спеціальних аукціонах реалізувалася воєнна техніка і устаткування для її застосування у цивільних галузях (автомобілі, судна, радіоапаратура, паливо тощо). Військово-повітряні сили створили спеціальний підрозділ для перевезення цивільних вантажів, іноземним компаніям продано на металолом 17 підводних човнів та один крейсер. Для сільськогосподарського використання міністер-

¹ Изюмов А. Конверсия и переход к рынку / А. Изюмов // Вопр. економики. – 1991. – № 2. – С. 31, 32.

ство оборони передало значну частину земель, які до цього часу були зайняті під військові об'єкти (42 млн га, або приблизно 2 % території колишнього Союзу). Та це лише окремі заходи, а йдеться про глибоку перебудову військового виробництва.

Для здійснення цього завдання була розроблена Державна програма конверсії оборонної промисловості і розвитку виробництва цивільної продукції в оборонному комплексі до 1995 р. Вона визначала перепрофілювання оборонних галузей промисловості з метою створення нових сучасних цивільних виробництв. Для посилення соціальної орієнтації економіки та прискорення науково-технічного прогресу було виділено 12 напрямів конверсії: виробництво товарів довготривалого користування, сільськогосподарської техніки, устаткування для легкої та харчової промисловості, торгівлі та громадського харчування, медичного устаткування, електроніки, комп'ютерної техніки, засобів зв'язку, телерадіоапаратури, цивільних суден та літаків, космічного устаткування для використання у мирних цілях, нових матеріалів та технологій. З цією метою намічалось виділити 40 млрд крб капітальних вкладень. Конверсія мала охопити 428 підприємств оборонного комплексу і понад 100 підприємств не оборонних галузей, 200 науково-дослідних інститутів та КБ оборонних галузей.

Як відомо, вже тепер значну частину продукції військових підприємств становлять цивільні товари. Так, оборонні галузі традиційно виробляють переважну частину побутових електроприладів, усю фото- та кіноапаратуру, радіоелектроніку. Якщо у 1988 р. ВПК виробляв 42,6 % продукції невоєнного характеру, то всередині 1990 р. з певним просуванням конверсії це виробництво збільшилося до 50,2 %. У 1991 р. процес дещо прискорився і на середину жовтня 1991 р. виробництво цивільної продукції досягло 54 %. Як бачимо, зрушення незначні.

За державною програмою, внаслідок конверсії до 1995 р. передбачалося збільшити частку цивільних товарів у загальному випуску оборонних галузей до 65 %. Спираючись на досвід

державного планування, у тому числі й на дану програму, деякі економісти вважали, що система централізованого управління і планування дасть змогу порівняно швидко і без особливих витрат перепрофілювати воєнне виробництво та ресурси для нього на виготовлення цивільної продукції. Однак проблема виявилася набагато складнішою, ніж уявлялося. Так, наприкінці 1989 р. воєнним підприємствам замість запланованих 120 видів цивільної продукції вдалося налагодити випуск лише 23, з яких лише 15 % відповідали міжнародним стандартам якості. Виявилось, що підприємства оборонного комплексу виробляли воєнну продукцію на значно вигідніших умовах, ніж виробництво цивільної продукції. Рентабельність воєнної продукції в декілька разів перевищувала цей показник у цивільному виробництві. Це призвело до того, що для переходу на цивільне виробництво у підприємств не вистачило коштів не лише на переналагодження виробництва, а й навіть на оплату праці. У 1989–1990 рр. на підтримку існуючого рівня заробітної плати в оборонних галузях уряд додатково виділив 570 млн крб, та, незважаючи на це, багато оборонних підприємств не змогли зберегти свої кадри, вимушені були скорочувати чисельність працюючих. Дестабілізація становища призвела до великого відтоку висококваліфікованих робітників, інженерно-технічних та наукових працівників. До того ж, значно підвищилися ціни на цивільну продукцію. Довільні умови господарської діяльності оборонних підприємств, до яких вони звикли, пріоритетне матеріально-технічне постачання, що мало обмежувало витрати виробництва, з одного боку, та різке погіршення умов господарської діяльності в умовах кризи та тотального дефіциту, – з другого, обумовили зростання затрат, зниження продуктивності праці, а відтак, і високі ціни на цивільну продукцію. Це погіршило становище не лише споживачів цієї продукції, а й її виробників.

Отже, як уся структурна перебудова, так і конверсія виявилися неможливими в межах адміністративно-командної сис-

теми з властивими їй примусовими, директивними методами. Конверсія, яку передбачалося здійснити всередині жорстко планованого і регульованого воєнно-промислового комплексу шляхом часткового переведення воєнних підприємств на випуск цивільної продукції в межах окремих підприємств, була консервативним варіантом часткової конверсії.

Справді, із загальної кількості підприємств лише 6 оборонних об'єктів та 34 підприємства, що належали до цивільних міністерств, планувалося перевести на повну конверсію, у той час як на основній масі підприємств передбачалося лише часткова конверсія: на 180 – зниження обсягів воєнної продукції мало становити від 20 до 30 %, на 118 – 20 % і на 124 – 10 %.

Часткова конверсія неефективна вже тому, що вона виключає справжню спеціалізацію виробництва. Це неминуче призводить до збільшення витрат виробництва і, природно, цін на вироблену цивільну продукцію і продукцію виробничого призначення, що безперечно виявилось при виробництві оборонними підприємствами устаткування для підприємств легкої та харчової промисловості. За 2–3 роки ціни на устаткування зросли в кілька разів, а в деяких випадках – в 30–50 разів¹. Справа в тому, що на деяких заводах одна година виробництва цивільної продукції в 6 разів дешевша, ніж воєнної. Це означає, що кожний замінюваний карбованець воєнної продукції компенсує лише 0,17 крб цивільної, а при залежності фонду заробітної плати і фондів економічного стимулювання від обсягів виробництва це призводить до великих фінансових втрат, зниження оплати праці та скорочення зайнятості.

Як відомо, цивільне і воєнне виробництво істотно відрізняються і за витратами виробництва (у тому числі й за накладними витратами, і за рівнем заробітної плати), і за його організацією (рівень спеціалізації, серійності виробництва), і, що

¹ Салихов Б. Экономический механизм эффективной конверсии / Б. Салихов // Вопр. экономики. – 1991. – № 2. – С. 25.

особливо важливо, за зайнятістю, адаптованістю до ринкової кон'юнктури. Тому змішаних підприємств, які виробляли б і ту й іншу продукцію, дуже небагато. Під воєнне виробництво створюються, як правило, самостійні виробництва або підрозділи, а коли вже таке поєднання неминуче, то, наприклад, англійські фірми, які виробляють телекомунікаційну та аерокосмічну техніку, дійшли висновку про введення роздільних рахунків для контролю за воєнною та цивільною продукцією. Все це є переконливим свідченням на користь повної конверсії, тобто повного переведення певної кількості колишніх воєнних підприємств на випуск цивільної продукції, які могли б стати вільними товаровиробниками і розпоряджатися своїм майном на принципах самостійності та повної самоокупності. Поєднання повної конверсії підприємств із механізмами ринку та конкуренції здатне набагато прискорити ці процеси, забезпечити збільшення цивільної продукції, високий її технічний рівень і споживчі якості.

Неспроможність адміністративно-примусових методів конверсії пояснюється тим, що вони ігнорують економічні та соціальні інтереси колективів підприємств і суспільства в цілому. Винайдені у кабінетах, відірвані від реальних потреб практики господарювання, вони дуже шкідливі. Саме так трапилося в авіаційній промисловості. Здавалося б таким природним могло б стати використання авіаційного воєнного виробництва для налагодження випуску літаків цивільної авіації. Проте авіаційній промисловості, яка входила до оборонного комплексу, було директивно доведено завдання збільшити виробництво цивільних авіадвигунів лише на 9,1 %, у той час як споживчих товарів – в 1,6 раза, устаткування для легкої та харчової промисловості – в 3 рази, машин для агропромислового комплексу – в 2,2 раза. Іншими словами, підприємства авіапромисловості переключалися на виробництво невластивої їм непрофільної продукції, що потягло за собою перебудову виробництва. Таке необґрунтоване “планування” конверсії викликало

гостру критику, внаслідок якої в Державну програму конверсії були закладені реалістичніші завдання розвитку цивільної авіації, передбачені відповідні асигнування для розвитку науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт з орієнтацією на якнайшвидше задоволення потреб населення і народного господарства у пасажирських перевезеннях та авіаційних послугах. Було передбачено створення, випробування і введення в дію нових типів літаків, вертольотів, збільшення ресурсів двигунів, надійності літальних апаратів, переоснащення на їх основі парку цивільної авіації новими сучасними та ефективнішими машинами.

Особливість конверсії в сучасних умовах полягає не лише в тому, щоб різко збільшити виробництво цивільної продукції, яка традиційно вироблялася на оборонних підприємствах, а й одночасно перейти до складніших конкурентоспроможних на світовому ринку нових моделей, забезпечити широкомасштабне виробництво устаткування для піднесення технічного рівня охорони здоров'я, створити потужне експортне виробництво. Слід також враховувати, що поряд із підприємствами, які виробляють головним чином воєнну продукцію, в оборонний комплекс входить багато підприємств, які безпосередньо не випускають воєнної техніки та озброєння. Це – науково-місткі виробництва в галузі електроніки, радіоелектроніки, засобів зв'язку, авіації, космосу тощо. Для них головна проблема – не перепрофілювання, а прискорений розвиток на основі науково-технічного прогресу, переходу до досконалішої технології, підвищення якості і конкурентоспроможності своєї продукції. Для цих підприємств важливо якомога швидше, в міру формування горизонтальних зв'язків, налагодити оптову торгівлю засобами виробництва, звільнитися від жорсткого державного замовлення, міністерської підпорядкованості, одержати право вільного виходу на внутрішній та зовнішній ринки. Не можна не враховувати і такої обставини, що колишня радянська країна була одним із найбільших експортерів озброєння

в світі. За західними оцінками, у 1989 р. вартість цього виду експорту досягала 1,6 млрд дол. США або чверть усієї виробленої у цій країні військової техніки.

Отже, оборонний комплекс колишнього СРСР володіє не лише вищим техніко-технологічним потенціалом, а й має великі традиції з експорту продукції. Цілком природно, що конверсія повинна була всебічно зміцнити експортне виробництво цивільної продукції і сприяти входженню колишнього Союзу у світогосподарські зв'язки. Можливості такого розв'язання проблеми стверджує накопичений досвід. Так, в Одесі створено спільне українсько-німецьке підприємство, що переобладнує тягачі від ракет СС-20 у пересувні потужні крани. Намічено і вже здійснюється на комерційній основі декілька проектів космічних досліджень, створено спільне американське підприємство, що виробляє спортивні літаки та літаки бізнес-класу, а також ряд інших проектів.

Проте масштаби конверсії ще зовсім не відповідають потужності одного з найбільших у світі ВПК. Не використовуються можливості щодо запуску комерційних супутників та проведення космічних досліджень на замовлення зарубіжних партнерів. Попит на такі послуги нині випереджає пропозицію. Перспективними є такі галузі, як вертольотобудування та суднобудування (спортивні яхти, катери тощо), розширення участі військово-транспортної авіації у міжнародних авіаперевезеннях. Світова кон'юнктура у цій галузі також досить сприятлива. Великі перспективи відкриваються у зв'язку зі скороченням звичайних озброєнь. Десятки тисяч танків та бронемашин, для переобладнання яких або для переробки в країнах СНД немає устаткування, можна продати за валюту, утилізувати, продати іншу непотрібну воєнну техніку.

Хоч оборонна промисловість – це краще з того, що створено радянською економікою, все ж слід визнати, як і багатьом галузям, оборонному комплексу властива технологічна відсталість. За оцінками експертів НАТО, наприкінці 80-х років

XX ст. за рівнем науково-технічних розробок СРСР відставав від США у 15 із 20 сфер воєнної технології і лише в 5 – перебував на рівні США. Це, з одного боку, свідчило про дуже високі витрати виробництва і недостатню якість багатьох видів цивільної продукції, її неконкурентоспроможність на світовому ринку. З другого боку, дворічний досвід проведення конверсії продемонстрував повну неспроможність адміністративно-командних методів її здійснення. Складна структура економіки і технології оборонного комплексу, стрімкий науково-технічний розвиток переконують у тому, що централізоване планування неспроможне розв'язати проблеми конверсії. Прорахунки й помилки у її проведенні виявили невідповідність планів конверсії потребам розвитку сучасного виробництва, а значить, їх нереальність. Криза директивно-примусових методів проявилася і в незацікавленості підприємств та їх працівників у переході на виробництво цивільної продукції. Виявилось швидке розпорошення інноваційного потенціалу у воєнному секторі, масове звільнення кваліфікованих робітників, інженерів, наукових працівників. Щоб подолати хиби командно-бюрократичної конверсії, необхідно поєднати науково-технічне вдосконалення виробництва з високим рівнем технології та створити і задіяти економічний механізм конверсії, властивий системі ринкової економіки. Адаже конверсія має спрямовуватися на демонтаж державно-монополістичної організації оборонного комплексу та створення вільних товаровиробників, у той час як централізоване її здійснення директивно-примусовими методами фактично зберігає монополію ВПК і повну залежність підприємств від його диктату. Тому лише подолання монополізму ВПК, перехід до ринкових відносин, заміна позаекономічних методів примусу вільною реалізацією економічних інтересів підприємств та їх колективів у процесі ринкової взаємодії з іншими вільними товаровиробниками здатне привести в рух економічні стимули конверсії, зацікавити трудові колективи у вироб-

ництві цивільної продукції та підвищенні її якості. Саме ринкові відносини сприятимуть науково-технічному прогресу, забезпечать внутрішню мотивацію до вдосконалення техніки і технології, до підвищення професійно-технічної кваліфікації та майстерності і робітників, і ІТП. Йдеться про глибоке перетворення засобів воєнного виробництва, його продуктивних сил і виробничих відносин.

Що стосується продуктивних сил, то, як уже згадувалося, це насамперед зміна їхньої структури у процесі переходу на виробництво цивільної продукції, подолання відставання у галузі техніки та технології від розвинутих країн, перехід, по суті, на сучасний технологічний спосіб виробництва. Перебудова продуктивних сил передбачає глибокі зміни в організаційно-економічній структурі воєнного виробництва. Необхідно подолати одностороннє уявлення про усупільнення виробництва як безперервний і сталий процес, що проявляється у зростанні концентрації виробництва, укрупненні підприємств. Такий підхід тривалий час панував в економічній теорії та в економічній політиці і заподіяв величезної шкоди і цивільному, і воєнному виробництву. Як і в народному господарстві в цілому, а ще більше в оборонному комплексі переважають підприємства-гіганти, малорухомі, немобільні, нездатні до перебудови без величезної державної підтримки. Тому дуже важливо проводити розумну конверсійну політику на розукрупнення підприємств шляхом виділення відносно самостійних виробничо-технологічних блоків, визначення оптимальних розмірів підприємств, здатних забезпечити ефективну конверсію, прискорене репрофілювання підприємств на випуск цивільної продукції.

У реформованій структурі продуктивних сил оборонного комплексу важливу роль мають відігравати малі підприємства. Вони створюватимуться, як правило, висококваліфікованими спеціалістами, що вивільнятимуться з оборонного виробництва, і нерідко спиратимуться на колишні оборонні НДІ

та КБ, що дасть змогу швидше реалізувати технічні ідеї та наукові розробки у виробництві цивільної продукції. Ефективність малих підприємств проявиться тим швидше, чим більше сприяння вони відчуватимуть при купівлі або орендуванні устаткування, виробничих площ. Це важливо ще й тому, що з'явиться можливість створення нових робочих місць, застосування робочої сили, яка вивільнятиметься, кращого використання досвіду, знань та умінь кваліфікованих кадрів, не говорячи про раціональніше використання матеріальних і фінансових ресурсів.

Раціональне поєднання великих, середніх та дрібних підприємств забезпечує найбільшу відповідність структури продуктивних сил сучасному реальному усупільненню, створює сприятливі умови для швидкого проведення конверсії, кращого задоволення потреб у сучасній технічно досконалій цивільній продукції.

Деякі автори ототожнюють конверсію з диверсифікацією виробництва і вбачають в останній головний напрям перетворення продуктивних сил цивільного і воєнного виробництва. Однак диверсифікація означає лише часткову конверсію, коли поряд із воєнним виробництвом розвивається цивільне. Звичайно, вона створює можливість для використання науково-технічних розробок і деяких виробничих потужностей для виробництва цивільної продукції і якоюсь мірою дає змогу підтримати економічну забезпеченість трудового колективу та економічну життєздатність оборонного підприємства. Та, як свідчить світовий досвід, часткове переведення виробництва воєнної продукції на випуск цивільної призводить до підвищення собівартості останньої, уповільнює процес модифікації виробів і перешкоджає кардинальному зростанню її якості. Тому змішані підприємства (саме підприємства, а не фірми) у диверсифікованих західних корпораціях, які випускають воєнну і цивільну продукцію, дуже нечисленні. Звичайно, для воєнного виробництва створюються самостійні підрозділи,

як, наприклад, на фірмах “Крайслер”, “Дженерал Моторз”, “Дженерал електрик” та ін.¹

Глибокі перетворення продуктивних сил оборонного комплексу, його виробничо-технологічної та організаційно-економічної структури мають супроводжуватися перебудовою виробничих відносин. Головний напрям цього процесу – подолання монополії державної власності, її роздержавлення, приватизація, перехід до багатоманітності форм власності та форм господарювання, демократизація господарського життя на основі розвитку ринкових відносин. Це дасть змогу замінити систему централізованого державного господарювання системою підприємництва на основі комерційних принципів, значного підвищення матеріальної зацікавленості суб'єктів господарювання у збільшенні кінцевих результатів виробництва. Звичайно, це зовсім не означає, що весь оборонний комплекс, усі його галузі і підприємства повинні вийти з державної власності. Навпаки, ми маємо справу з такими галузями виробництва, які за своєю природою можуть бути, як правило, загальнодержавними. Це, наприклад, ракетно-космічний комплекс, який все ще використовується значною мірою у воєнних цілях, але дедалі більше переходить на виконання цивільних комерційних операцій. Цілком природно, що його функціонування здебільшого можливе лише на основі державної власності, хоча багато його потреб можуть задовольняти підприємства різних форм власності, у тому числі й приватні, як свідчить зарубіжний досвід. Тому процес перебудови оборонного комплексу передбачає використання не лише різних організаційно-економічних, а й соціально-економічних форм, насамперед багатоманітності форм власності та форм господарювання, включаючи і державну, і приватну. Та слід пам'ятати, що підприємства і комплекси, які залишаються у державній власності, мо-

¹ *Спеклер М.* Конверсия оборонных предприятий: выбор стратегии / М. Спеклер, А. Ожегов, В. Малыгин // *Вопр. экономики.* – 1991. – № 2. – С. 15.

жуть і повинні застосовувати нові форми і досконаліші механізми її реалізації, наприклад, орендну та акціонерну, хоч цілком зрозуміло, що вони мають застосовуватися там, де це економічно доцільно.

Таким чином, у процесі конверсії поряд із державною формою власності, якій властиві досконаліші, індивідуалізовані механізми її реалізації, виникають і розвиватимуться колективна, індивідуальна та змішана форми власності, у тому числі спільні підприємства за участю іноземного капіталу. На основі такої багатоманітності форм власності формуватиметься господарський механізм конверсії, змінюючи співвідношення централізованих способів організації виробництва і управління. З одного боку, збереження державної власності, державного замовлення, яке матиме дещо інший зміст, обумовлюватиме збереження і функціонування централізованих засобів і методів, з іншого, – різноманітність форм власності і форм господарювання, що дедалі більше розвиватимуться, означатиме посилення економічної самостійності та економічної зацікавленості трудових колективів, демократизацію господарського життя. Все це, хоч і поступово, зменшуватиме роль державного планування і стимулювання та дедалі більше залучатиме до використання ринкові механізми.

Якщо порівняти оборонний комплекс з іншими галузями народного господарства, то неважко помітити, що в першому економічна роль держави і зберігається довше, і більш значна. Та й тут вона не залишається незмінною, а змінюється разом із посиленням ролі і значення первинної ланки. Держава бере на себе різні функції у проведенні конверсії: створює сприятливі умови для вільного вибору форм власності, форм господарювання та надання необхідних ресурсів, для здійснення структурної та інвестиційної політики, забезпечення соціальної захищеності працівників і трудових колективів підприємств, що переходять на конверсію.

Використовуючи економічні засоби і методи (гнучка система нормативів, податкова політика, ціни, процентні ставки на кредити, плата за ресурси), держава стимулює перепрофілювання воєнного виробництва, збільшення випуску цивільної продукції. Вона забезпечує перепідготовку працівників, які вивільняються у процесі конверсії, перерозподіл їх між галузями та сферами народного господарства. Тому становлення і розвиток ринкових відносин відбуваються у тісному поєднанні зі зміною економічної ролі держави, з розвитком процесу децентралізації виробництва й управління.

Створення розвинутого споживчого сектору

У системі структурних зрушень важливе місце посідає створення розвинутого споживчого сектору економіки. Йдеться не про самостійне утворення, а, по суті, про переорієнтацію всього суспільного виробництва на задоволення потреб людини. Це стосується дедалі більшою мірою добувної промисловості, а тим більше галузей обробної, конверсії воєнного виробництва у цивільне. Всі вони мають служити збільшенню виробництва непродовольчих товарів, складної побутової техніки. Тому спеціальний розгляд проблем розвитку та вдосконалення продовольчого комплексу є дуже важливим.

Як відомо, продовольчий комплекс становить основну частину агропромислового комплексу (без виробництва нехарчової промисловості), який у свою чергу охоплює три сфери: I – виробництво засобів виробництва для сільського господарства; II – сільське господарство; III – переробка та збут сільськогосподарської харчової сировини і продовольства, включаючи всю збутову інфраструктуру.

Агропромисловий комплекс посідає чільне місце в економіці будь-якої країни. Так, АПК України за 1989 р. виробляв продукції на 107 млрд крб, зосереджував 97,5 млрд крб виробничих основних фондів та 8,3 млн працюючих. На його галузі

припадало близько 40 % валового суспільного продукту, понад третина виробничих основних фондів та чисельності працівників. Як показує досвід розвинутих країн, співвідношення між сферами АПК змінюється з його розвитком. Тому забезпечення раціональної його структури є однією з головних передумов розв'язання продовольчої проблеми.

Адміністративно-командна система деформувала структуру АПК, що вкрай загостило продовольчу проблему, зробило дефіцит продовольства всеохоплюючим, поставило Україну на межу голоду. Головним проявом глибокої структурної кризи АПК є недостатній розвиток I сфери – виробництва засобів виробництва для сільського господарства і III сфери – переробки та збуту сільськогосподарської продукції. Надміру висока також питома вага самого сільського господарства у загальній структурі АПК. Досить сказати, що частка продукції сільського господарства у вартості кінцевої продовольчої продукції становить 47 %. Це свідчить про загальне відставання розвитку АПК колишнього СРСР, особливо його I і III сфер. Фондоозброєність одного робітника у промисловості України у 1988 р. становила 22,2 тис. крб, а у сільському господарстві – 16,4 тис. крб, тобто відставання становило 5,8 тис. крб, або більше, ніж на 25 %. За розрахунками Інституту економіки АН України, щоб вирівняти фондоозброєність праці у сільському господарстві порівняно з промисловістю, потрібно збільшити суму виробничих сільськогосподарських фондів на 300 млрд крб.

Світовий досвід переконує, що ефективне ведення сільського господарства можливе, якщо фондоозброєність його праці перевищує і навіть істотно перевищує цей показник у промисловості. Отже, значне відставання фондоозброєності праці сільського господарства України від промисловості є красномовним доказом того, що йому надто далеко до рівня, який би задовольняв потреби розвинутої економіки. Зауважимо, що вже майже 40 років періодично приймалися рішення про піднесення сільського господарства, виділялися для цього

величезні капіталовкладення тощо. Виходить, просто збільшувати спрямування матеріальних і фінансових ресурсів під інвестиції недостатньо, потрібна реалістична структурна політика. Як зазначає В. Дем'яненко, у США вже з ХІХ ст. (і особливо у першій половині ХХ ст.) головною прогресивною тенденцією зміни галузевої структури агропромислового комплексу країни було послідовне посилення значення несільськогосподарських (І та ІІІ) сфер і відповідне скорочення в АПК питомої ваги сільського господарства. У вартості кінцевої продукції частка чистої сільськогосподарської продукції з 40 % на початку століття (що було менше, ніж відповідна частка АПК колишнього СРСР у 80-ті роки ХХ ст.) скоротилася до кінця 80-х років приблизно до 10 %, а частка галузевої сільськогосподарської продукції – до 24 %.

З поглибленням суспільного поділу праці розвиток сільського господарства США дедалі більше визначався зростанням ролі і значення сфери, яка не лише розвивала матеріально-технічну базу сільського господарства, збільшувала фондоозброєність праці, а й, що особливо важливо, мобілізувала більше половини усіх наукових, у тому числі 3/4 прикладних, сільськогосподарських досліджень. Вона надає значну частину інформаційно-консультаційних послуг, розвиває мережу підвищення кваліфікації фермерів тощо. Ось чому тут частка продукції І сфери у вартості сільськогосподарської продукції збільшилася з 36 % у 1950 р. до 58 % у 1989 р.

Високими темпами зростала у США і переробна промисловість, розширювалася система зберігання, перевезення та збуту сільськогосподарської продукції, що сприяло швидкому зростанню ІІІ сфери. Життя переконувало, що збалансований розвиток АПК країни можливий лише тоді, коли кожен долар сільськогосподарської продукції супроводжуватиметься приростом продукції ІІІ сфери не менше, ніж на 3 дол. На жаль, структурі АПК України (1989 р.) були притаманні зовсім інші співвідношення (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Структура АПК України у 1989 р., %

Показник	Обсяг продукції	Виробничі основні фонди	Середньорічна чисельність зайнятих
Агропромисловий комплекс УРСР, у тому числі:	100,0	100,0	100,0
сільське та лісове господарство	51,4	72,3	73,5
заготівлі галузі переробки сільськогосподарської сировини	36,3	15,8	9,9
торгівля і громадське харчування	2,1	3,5	6,5
ремонт тракторів та сільськогосподарських машин	1,5	2,0	1,9
будівництво	7,6	3,8	6,9

Джерело: Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 г. – К., 1990. – С. 326.

У таблиці з невідомих причин не відбито виробництво засобів виробництва для сільського господарства, хоча його можна приблизно обчислити. У 1989 р. в АПК України, включаючи галузі, що забезпечували його засобами виробництва, вироблено продукції на 107 млрд крб, а без цих галузей – 99,2 млрд крб. Інакше кажучи, на галузі, що виробляли засоби виробництва для сільського господарства, припадало 7,8 млрд крб продукції, тобто трохи більше 7 %. Якщо до цього додати частку витрат на ремонт тракторів та сільськогосподарських машин, а також на будівництво, то частка I сфери становила приблизно 16,4 %. Звичайно, це не можна порівняти з АПК США, де ця частка становить 58 % у загальній вартості сільськогосподарської продукції. Що стосується III сфери, куди входять не лише переробні галузі, а й закупівля, торгівля і громадське харчування, то її частка у виробництві продукції АПК України у 1989 р. становила 39,6 %. Це також істотно менше, ніж частка III сфери в АПК США. І все ж основна частина продукції АПК України (51,4 %) та майже три чверті виробничих основних фондів

(72,3 %) і середньорічної чисельності зайнятих (73,5 %) припадало на сільське господарство, у той час як частка галузевої сільськогосподарської продукції АПК США, як уже зазначалося, становить лише 24 %.

Слід визнати, що тривалий час наше сільське господарство розглядалося само по собі, поза зв'язком з галузями, які виробляли для нього засоби виробництва, і галузями переробної промисловості та збутової інфраструктури. Це не могло не позначатися на практичній політиці. Та в останнє десятиріччя цей взаємозв'язок був розкритий, розроблена в основному теорія та практика функціонування агропромислового комплексу. Здавалося б, була створена теоретична основа для оптимальних зрушень у структурі АПК. Та минуло немало часу, а змін не відбулося. Так, обсяг продукції АПК України за 1985–1989 рр. зріс на 12 %, у тому числі галузей переробної та заготівельної промисловості – на 13 %, будівництва – на 17, а торгівлі та громадського харчування – на 19 %. Сільське та лісове господарства підвищили випуск на 8 %.

Деяке прискорення розвитку I и III сфер останніми роками, насамперед переробної промисловості, будівництва, торгівлі та громадського харчування, не відповідало ні потребам народу, ні тим капіталовкладенням, які спрямовувалися в агропромисловий комплекс. Лише за 1985 – 1989 рр. фондоозброєність праці в АПК збільшилася на 31 %, у тому числі в сільському та лісовому господарстві – на 37 %, а темпи зростання обсягів продукції досягли лише 12 %. Виходить, що в цих галузях темпи зростання фондоозброєності праці були вищими, ніж приріст продукції. Ступінь розриву між цими показниками неоднаковий, але в сільському та лісовому господарстві він найвищий.

Розв'язання продовольчої проблеми потребує надзвичайного прискорення структурних зрушень насамперед за рахунок швидкого розвитку I сфери – виробництва засобів виробництва для сільського господарства, її відставання дорого коштує Україні. Нестача техніки, її недосконалість, відсутність паль-

ного та багато інших недоліків призводять до величезного недобору врожаю. Так, кожна доба перестою хлібів у фазі повної стиглості зерна обертається втратами від 21,6 до 36,2 кг на гектар. Втрати зерна у строк від 4 до 20 днів після настання повної стиглості становлять від 1 до 8 ц на гектар. У країні із запізненням збираються зернові на площі 60–80 млн га, втрати зерна сягають 17–20 млн т на суму 2,5 млрд крб. Сфера АПК є найважливішою умовою оптимізації його структури, формуванням ефективного продовольчого комплексу. Випереджаючими темпами має зростати і III сфера – переробна промисловість та збутова інфраструктура, від якої залежить скорочення втрат при транспортуванні, зберіганні та переробці, раціональне використання сировини. За рахунок скорочення цих втрат збільшення ресурсів споживання може досягти 20 %, а на деяких видах продукції – 30 %, до того ж, затрати на усунення втрат у 23 рази менші, ніж на додаткове виробництво тих самих обсягів продукції.

Зміни у структурі виробництва, продуктивних сил, як і при вирішенні питань воєнного виробництва, мають супроводжуватися перетвореннями у виробничих відносинах. Спроба побудувати агропромисловий комплекс на пануванні державної власності та великому виробництві виявилася помилковою, бо суспільна, державна форма власності, відчужуючи людину від засобів та результатів виробництва, підривала економічні стимули до праці, перетворювала людину у найманого працівника. Особливо несумісне це з сільськогосподарським виробництвом, його сезонністю та величезною залежністю від природнокліматичних умов. Щоб укластися в оптимальні агротехнічні строки у період посівної та збиральної кампаній, потрібно працювати від зорі до зорі, що, як правило, робив і робить господар, тобто той, хто володів землею, був власником засобів виробництва та розпоряджався результатами праці. Таку людину не треба було змушувати, вона сама була кровно зацікавлена у праці та її результатах. Тому роздержавлення власності на

землю, передача її тим, хто її обробляє – господарям-фермерам, є неодмінною передумовою успіху аграрних перетворень.

Кооперативна власність, яка, безумовно, можлива і потрібна, особливо у сільському господарстві, була нами спотворена, одержавлена і колгоспи нічим практично не відрізнялися від радгоспів – державних підприємств. Тому нині радгоспи і певною мірою й колгоспи мають бути роздержавлені. Поряд з державною у сільському господарстві має право на існування і колективна, і приватна, і акціонерна, і змішані види власності. Сама державна власність має також суттєво змінитися на основі відносин володіння, розпорядження та використання землі й інших засобів виробництва. Особливо велика роль у цьому належить орендним відносинам.

Таким чином, аграрні перетворення мають спрямовуватися на утвердження багатоманітності форм власності та форм господарювання. Безсумнівно, кожна форма власності і кожна форма господарювання має доводити свою життєздатність, забезпечуючи ефективність господарювання, проте питома вага приватної власності і оренди має бути досить високою. Так, у США 2/3 землі перебуває у приватній власності фермерів і лише 1/3 орендується. Водночас розвиток підприємницької оренди посилює її роль на земельному ринку. Американські фермери лише на базі особистого володіння обробляють 33 % земельної площі, на принципах поєднання власної і частково орендованої землі – 54 % і на основі повної оренди – 13 % усієї використовуваної земельної площі. Купівля або оренда землі – два альтернативних методи розширення існуючої форми або утворення нових форм, що реалізуються на основі розвинутого земельного ринку.

В наших умовах ці форми господарювання також мають право на існування. Особисте підсобне господарство колгоспників, незважаючи на всі обмеження і утиски, не лише виявило велику життєздатність, а й показало, що за ефективністю воно переважає підприємства державного і колгоспно-кооперативного сектора.

6.3. ПРІОРИТЕТНИЙ РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

Ефективне матеріальне виробництво – основа розвитку соціальної сфери

Сьогодні людство переживає період глибоких зрушень у технології становлення нового технологічного способу виробництва. У розвинутих країнах ефективність матеріального виробництва досягла такого рівня, коли відбувається абсолютне і відносне скорочення числа зайнятих у виробництві, збільшення виробленої продукції. Тобто завдяки науково-технічній озброєності праці менша кількість безпосередніх виробників здатна виробляти стільки продукції і матеріальних благ, що їх вистачає для задоволення потреб усього суспільства. Яскравим прикладом є американське сільське господарство, де зайнято 2 % усієї робочої сили країни, а створеної продукції вистачає і для задоволення власних потреб країни, і для величезного експорту.

Скорочення зайнятих у матеріальному виробництві – одна із складових процесу створення якісно нової системи виробництва матеріальних благ. Для неї характерне застосування передових технологій, які підвищують вимоги до якості робочої сили і зменшують чисельність людей, зайнятих безпосередніми виробничими операціями.

Нова система виробництва матеріальних благ нерозривно пов'язана з розширенням світогосподарських зв'язків, створенням глобальних ринкових механізмів, які охоплюють не лише матеріальне виробництво, а й фінансово-банківську систему, сферу наукових досліджень. Всі елементи цих систем перебувають у безперервному зв'язку, обмінюються величезним потоком інформації. Це могутня динамічна машина створення нових благ, основа економічного і соціального прогресу.

Інформаційна революція активно впливає на ефективність виробництва. Як вважає А. Тоффлер, у виробництві вона може

замінювати ресурси. Верстат із комп'ютерним управлінням здатний виготовити із тієї самої кількості матеріалу більше виробів, ніж найкваліфікованіший робітник. Зменшується потреба у багатьох традиційних видах масової сировини, зростає значення новаторських технологій, які здатні іноді створювати високоефективні матеріали із "нічого" – з відходів виробництва. Ресурсозбереження є одним з головних напрямів економії виробничих витрат. Інформація у виробництві дає змогу економити кошти завдяки скороченню запасів сировини, устаткування та компонентів продукції, що випускається.

Науково-технічна революція, становлення нового технологічного способу виробництва обумовили істотне підвищення продуктивності суспільної праці, зменшення зайнятості у сфері матеріального виробництва і одночасний швидкий розвиток соціальної сфери. Як вираз і породження нового рівня розвитку продуктивних сил соціальна сфера становить обов'язкову умову його зростання і вдосконалення, адже новий стан виробництва вимагає і нових людей з гідною загальною і професійною підготовкою, високим рівнем культури, фізичного і розумового розвитку, бо без цього не можна оволодіти новою технікою і технологією, забезпечити їхнє безперервне й ефективне функціонування.

Зростання вимог до людини означає поглиблення і розвиток її потреб, активне переміщення останніх із сфери матеріальних благ, які мають дедалі повніше задовольнятися, у сферу послуг. Частка споживчих послуг людини швидко зростає, бо споживання матеріальних благ, нехай і відносно, та все ж обмежене. Його зростання можливе за рахунок якості та різноманітності предметів споживання. Що ж стосується послуг – освіти, культури, охорони здоров'я і багатьох інших галузей соціальної сфери, то тут, по суті, немає меж для задоволення цих потреб, для їх удосконалення.

Прискорене зростання питомої ваги сфери послуг у структурі суспільного виробництва – це закономірний процес роз-

витку суспільства, характерний для його переходу від індустріальної до постіндустріальної епохи. У США та країнах Західної Європи цей процес розпочався ще у 60-ті роки ХХ ст., в Японії пізніше – у 70-ті. Тому Японія за всіма показниками поступається США і Великобританії щодо розвитку сфери послуг, а за часткою сфери послуг у структурі ВВП і робочої сили займає 4 місце у світі після США, Великобританії та Франції.

Фактично у розвинутих країнах відбулася сервізація економіки.

На жаль, Україна дуже відстала у цьому процесі. У 1989 р. у галузях матеріального виробництва, куди разом із промисловістю, сільським господарством та будівництвом входять також вантажний транспорт, зв'язок з обслуговування виробництва, торгівля і особисте підсобне господарство, було зайнято 73,6 % загальної кількості працюючих, а у невиробничих галузях – лише 26,4 %. Безумовно, позитивні зміни відбуваються (у 1980 р., наприклад, у сфері матеріального виробництва тут було зайнято 76 %, а у невиробничій – 24 %), проте ці зрушення надто повільні і не відповідають вимогам сучасності.

Співвідношення сфери матеріального виробництва і соціальної сфери, по суті, є оберненим вираженням суспільної продуктивності праці. Чим вона вища, тим менша частка зайнятих у сфері матеріального виробництва, бо завдяки вищій продуктивності праці менша кількість людей створює рівну кількість матеріальних благ, достатніх для задоволення потреб усіх членів суспільства. Саме це дає змогу постійно переміщувати працездатних громадян, які вивільняються, у соціальну сферу, де виробляються послуги.

Україна істотно відстає від розвинутих країн за рівнем продуктивності праці, тому основна частина трудящих зайнята у сфері матеріального виробництва і лише трохи більше чверті працюючих зосереджено у соціальній сфері, точніше, у невиробничій. Матеріальне виробництво – це справді визначальна сфера життєдіяльності нового суспільства. Однак не можна не

бачити, що в міру розвитку суспільного виробництва невиробнича (соціальна сфера) зростає, надаючи нові поштовхи процесу соціально-економічного розвитку. Поглиблення суспільного поділу праці, яке виявляється у зміні співвідношення між сферою матеріального виробництва і соціальною сферою, потребує дедалі більшого врахування взаємозв'язку між ними, забезпечення їх планомірного, пропорційного розвитку. Без цього неможливо виконати завдання всебічного розвитку людини, зростання її добробуту і культури, активізації діяльності. Однобічне вирішення цього питання неминуче призводить до негативних наслідків.

Як відомо, у колишній радянській країні ця об'єктивно обумовлена потреба суспільно-економічного розвитку на практиці ніколи не дотримувалася. Першочергове і вирішальне значення надавалося зведенню невиробничих об'єктів як другорядних. Навіть, якщо планами передбачалося будівництво цих об'єктів, пріоритетним все ж виявлялося будівництво виробничих об'єктів. Як наслідок, склався залишковий принцип у виділенні ресурсів для розвитку соціально-культурної сфери. Питома вага капітальних вкладень у будівництво установ невиробничого призначення в колишньому СРСР у 1965 р. становила 45 %, а в 1985 р. – знизилася до 36 %. Це призвело до того, що матеріальна база освіти, охорони здоров'я та культурно-побутового обслуговування населення надзвичайно відстала у своєму розвитку. Внаслідок цього знизилася зацікавленість трудящих у праці та її результатах. Врешті-решт все це гальмувало розвиток виробництва, перехід суспільства на інтенсивний тип економічного зростання.

Так, зростання виробничого нагромадження та його частки у національному доході супроводжувалося значним розширенням основних виробничих фондів, а питома вага капітальних вкладень безпосередньо у працівника падала. Це не забезпечувало адекватного зростання науки, освіти та культури, поглиблювало диспропорцію, яка зумовила зниження темпів зростан-

ня національного доходу, фондівдачі, подорожчання продукції. Порушення пропорцій між капіталовкладенням у сферу виробництва і соціальну сферу, у засоби виробництва і людський фактор негативно позначилося на розвитку економіки. Відставання соціальної сфери стало однією з головних причин науково-технічного відставання, зниження ефективності виробництва та використання нагромадженого потенціалу.

Життя довело неспроможність одностороннього підходу до розвитку економіки, вимагало подолати відставання у соціальній сфері, домогтися поєднання цих двох сфер як основи найповнішого задоволення матеріальних і духовних потреб людини, піднесення її добробуту, духовного розвитку, прогресу всього суспільства.

Зрозуміло, що подолати розрив між рівнем розвитку сфери матеріального виробництва і соціальної сфери можна лише шляхом пріоритетного розвитку останньої, проведення активної соціальної політики, спрямованої на досягнення серйозних зрушень у характері праці, розвитку освіти і охорони здоров'я, торгівлі й побутового обслуговування, будівництва житла, культурних і спортивних центрів. Якісне перетворення умов праці і життя людей є важливим фактором прискорення економічного розвитку, переходу суспільства та економіки на якісно новий рівень.

Проблеми теорії соціальної сфери

Відставання у розвитку соціальної сфери пов'язане не лише з об'єктивними причинами (низькі технічний і технологічний рівні, продуктивність суспільної праці тощо), що, безперечно, є головним, а й з тим, що економічна наука недооцінювала роль і значення соціальної сфери у розвитку суспільства. Як не прикро, але ця проблема залишається недостатньо розробленою і сьогодні. І теорія, і економічна практика визначають її саме як "невиробничу сферу", де, мовляв, на протигагу матері-

альному виробництву нічого й не виробляється. Такий підхід неправильний ні за формою, ні за змістом, оскільки і сфера матеріального виробництва, і соціальна сфера мають виробничий характер, саме тому і та й друга сфери суспільного виробництва є головними. Різниця лише в тому, що у сфері матеріального виробництва виробляються матеріальні блага, а в соціальній – послуги, які не мають речового втілення, тобто вироблений продукт є нематеріальним. Та й у сфері матеріального виробництва створюються такі матеріальні блага, наприклад, електроенергія, теплова енергія, холод. Отже, матеріальні блага – це не абсолютне поняття, бо, наприклад, картини художників, скульптури тощо, які мають матеріальну форму, цінні не завдяки своїм матеріальним елементам, а саме художніми, естетичними, ідейними достоїнствами.

Те саме можна сказати і про вантажний транспорт або зв'язок, які обслуговують виробничі галузі і належать до матеріального виробництва, хоч також не створюють матеріального продукту. Корисний ефект від послуги, що його створює вантажний транспорт, можна споживати лише під час перевезення, він є невід'ємною від цього процесу споживною вартістю. Саме переміщення вантажів (матеріальних благ) визначає вантажний транспорт як структурний елемент матеріального виробництва.

Однією з характеристик суспільної праці у сфері матеріального виробництва є її здатність створювати вартість. Праця у сфері обігу – зберігання продуктів, сортування, фасування та упакування їх – є не що інше, як продовження процесу виробництва у сфері обробки, завдяки йому збільшується вартість товарів. На цій підставі торгівля належить до сфери матеріального виробництва, хоч з цим погодитися не можна. Можливо, оптову торгівлю засобами виробництва справді слід розглядати як невід'ємну частину матеріального виробництва. Та, що стосується роздрібної торгівлі або громадського харчування чи заготівель, то вони виконують функцію обслу-

говування людей, задоволення їхніх потреб. Тому, на наш погляд, немає ніяких підстав для того, щоб відносити їх до сфери матеріального виробництва. Вони, природно, мають входити до соціальної сфери.

На жаль, господарська практика до цього часу не використовує поняття соціальної сфери, тому і в статистиці вона проходить як невиробнича сфера, в якій, мовляв, не створюються матеріальні блага. Так само записано і в методиці колишнього Держплану: види діяльності, у процесі яких матеріальні блага не створюються, становлять у своїй сукупності невиробничу сферу діяльності. За цим критерієм до невиробничої сфери належать такі різнорідні галузі, як охорона здоров'я, освіта, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт та зв'язок, побутове обслуговування, культура й мистецтво, наука і наукове обслуговування, апарат органів державного управління, органів управління кооперативних та громадських організацій.

Насамперед викликає великий сумнів визначення щодо науки та наукового обслуговування. З перетворенням науки у безпосередню продуктивну силу прикладна наука залучається у виробничий процес, тобто у сферу матеріального виробництва. Це виявляється у створенні дослідно-експериментального виробництва, лабораторій, конструкторських бюро та НДІ у межах науково-виробничих об'єднань, у складі міністерств та відомств. Тому приналежність всієї науки та наукового обслуговування до невиробничої сфери не виправдана і необґрунтована. Навпаки, дедалі тісніше поєднання науки з виробництвом, розвиток прикладної науки стає визначальною рисою сучасного суспільства. Крім того, поширення наукових знань, оволодіння ними широкими масами трудящих є одним з головних напрямів розвитку здібностей людини, зростання культурно-технічного рівня людей як головної продуктивної сили суспільства. Іншими словами, це також відображення процесу перетворення науки у безпосередню продуктивну силу. Однак,

поки процес перетворення науки у безпосередню продуктивну силу не завершився і наука виступає однією із форм суспільної свідомості, одним з головних факторів духовного розвитку людини і суспільства в цілому, вона, незаперечно, може і повинна враховуватися і як фактор матеріального виробництва, і як елемент соціальної сфери.

Врешті-решт поглиблення взаємодії матеріального виробництва і соціальної сфери сприяє тому, що, з одного боку, відбувається інтеграція галузей соціальної сфери в сферу матеріального виробництва, а з другого, – зростає роль галузей матеріального виробництва у розвитку соціальної сфери (наприклад, розвиток побутового обслуговування, складної побутової техніки, хімічистки тощо).

Набагато складніша справа з апаратом органів державного управління. З одного боку, значна частина апарату задіяна в економічному управлінні і, природно, має приналежність до сфери матеріального виробництва. З другого боку, такі елементи органів держави, як армія, міліція, державна безпека тощо забезпечують охорону правопорядку та захист держави, є життєво необхідними, але не дають корисного ефекту, пов'язаного з безпосереднім задоволенням потреб людей. Тому їх не можна віднести ні до сфери матеріального виробництва, ні до соціальної сфери. Мабуть, саме ці категорії створюють особливу, справді невиробничу сферу.

Таким чином, соціальна сфера – це сукупність галузей народного господарства, пов'язана з обслуговуванням населення, створенням сприятливих умов для всебічного розвитку людини. Сюди належать: охорона здоров'я, освіта, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт та зв'язок у частині, що обслуговує населення та галузі самої соціальної сфери, побутове обслуговування, культура та мистецтво. До соціальної сфери належить роздрібна торгівля, хоч за наявною кваліфікацією вона належить до сфери матеріального виробництва. Останніми роками зростає роль охорони навколишнього се-

редовища як важливої умови нормальної життєдіяльності людей і суспільства в цілому. Це своєрідний напрям діяльності, властивий усім галузям народного господарства, і його соціальна спрямованість незаперечна.

Отже, народне господарство являє собою єдність сфери матеріального виробництва і соціальної сфери, а також, власне, невиробничої сфери у вузькому розумінні цього слова.

Окремі економісти дійшли висновку, що поділ народного господарства на так звані виробничу та невиробничу сфери на основі критерію матеріальних благ як єдиної форми суспільного багатства, недоцільний ні в науковому, ні у практичному сенсі. Це вузький, однобічний підхід, який зводить усі проблеми до нагромадження матеріальних благ. Практика вже давно і досить переконливо довела, що життя людини визначається не лише матеріальними благами, що в ньому (житті) виникає дедалі більша потреба у соціальних благах. Обмеження народного господарства виробництвом матеріальних благ, недооцінка, а тим більше нехтування соціальною сферою невірно спрямували економічний розвиток нашого суспільства. І хоч матеріальне виробництво є визначальною сферою людської діяльності, обумовлює становлення і розвиток соціальної сфери, та не можна не помічати, що нині остання справляє величезний зворотний вплив на розвиток матеріального виробництва. Це правомірно потребує наукового обґрунтування не лише її структури, а й відмови від хибних поглядів на характер праці у соціальній сфері.

Праця і в матеріальній, і в соціальній сфері є не тільки суспільно необхідною, суспільно корисною, вона є продуктивною працею, соціально рівнозначною праці у сфері матеріального виробництва, бо зумовлена системою суспільного поділу, системою суспільних потреб.

Із хибної тези про продуктивний характер праці лише у сфері матеріального виробництва, на жаль, робилися далекоглядні висновки про виняткове становище в економіці фізичної праці.

Люди, задіяні у соціальній сфері, праця яких визнавалася непродуктивною, сприймалися як другорядні з точки зору суспільної корисності. Цим пояснюється запровадження різних привілеїв для робітничого класу (в оплаті праці, при прийомі до вузів тощо). Все це породило протиставлення фізичної та розумової праці, знецінення останньої, що суперечило об'єктивним процесам науково-технічної революції, які настійно стверджували і прискорювали інтелектуалізацію всіх видів діяльності.

Результатом конкретної праці у соціальній сфері є, як відомо, послуга, що несе в собі певний корисний ефект, але не у матеріальному втіленні, а як діяльність. Отже, і працю, що створює матеріальні блага, і працю з надання соціальних послуг слід розглядати як два види продуктивної праці. Обидва вони не лише переносять вартість спожитих засобів виробництва на новий товар чи послугу, а й створюють нову вартість, що складається з вартості необхідного і додаткового продукту. І матеріальне благо – річ, і послуга – діяльність є не лише вартостями, а й споживчими вартостями, тобто однаково наділені здатністю задовольняти потреби людей. У кожний момент серед переліку предметів споживання певну їх частину становлять послуги. А загальна сума таких предметів споживання завжди більша тієї, яка обліковується лише переліком матеріальних благ.

Чимало авторів припускаються помилки, вважаючи, що лише матеріальне благо може втілювати абстрактну, суспільно необхідну працю, тобто вартість. Адже вартість – це не річ, вона не утримує жодного атому речовини природи. Саме тому і енергія, яка істотно відрізняється від речі, як такої, виступає товаром і містить у собі суспільно необхідну працю, а тому є вартістю. І цього ніхто не заперечує. Інакше розглядається питання послуг. Деякі вчені вважають, що праця як діяльність використовується лише у сфері споживання, що поняття “нематеріальне виробництво” не має наукового змісту, тому, мовляв, послуга як економічна категорія виражає лише відносини споживання і не може мати вартості. Насправді категорія по-

слуги виражає відносини не споживання, а виробництва, нематеріального виробництва. І хоча вона, як і енергія, не має речової форми, все ж втілює затрати суспільно необхідної абстрактної праці, а тому виступає як вартість. Праця, затрачена і в матеріальному, і в нематеріальному виробництві, за своєю суттю соціально однорідна, соціально рівнозначна. Між ними немає соціально значущих відмінностей, бо незалежно від того, чи створює вона продукт, матеріальне благо, чи надає послугу, вона все одно служить задоволенню людських потреб.

Останнім часом з'явилося визначення сфери послуг як сфери праці, не пов'язаної безпосередньо з фізичною працею, з “прикладанням рук”, спрямованим на виробництво речей, а сфери, яка включає всі види розумової праці, у тому числі всі види праці у державному апараті¹. Справді, зосередження розумової праці у соціальній сфері дуже високе, бо її основну частину становлять освіта, наука, охорона здоров'я, культура тощо. І все-таки, на наш погляд, не можна зводити сферу послуг лише до цього. Торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, на жаль, пов'язані ще з дуже великими затратами фізичної праці. У народному господарстві України у 1989 р. налічувалося 6822 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, з яких інженерів і техніків, агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів та фельдшерів, лісоводів, тобто тих, хто задіяний переважно у матеріальному виробництві, – 3430,9 тис. осіб, тобто трохи більше половини. Не можна не враховувати, що певна частина інженерів, як і працівників інших спеціальностей, задіяна в наукових та проектно-конструкторських організаціях, в органах управління. Та навіть при цих корективах у матеріальному виробництві зосереджена значна частина розумової праці, хоч цілком зрозуміло, що працівники освіти, культури, охорони

¹ Брагинский С. В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления / С. В. Брагинский, Я. А. Певзнер. – М. : Мысль, 1991. – С. 30.

здоров'я та інші, зайняті у соціальній сфері, теж становлять величезний загін. Тому твердження, що соціальна сфера зосереджує всі види розумової праці, не відповідає дійсності.

Деякі автори замість використання порівняно широких понять “сфера послуг”, “соціальна сфера” звужують їх до поняття “духовне виробництво”, в якому об'єднуються виробництво, розподіл, обмін та споживання духовних благ. Вони цілком справедливо вважають, що духовне життя суспільства виходить на перший щабель у розробці стратегії розвитку.

У системі духовних благ виділяються при цьому такі блоки, як: блок продуктів наукової творчості – відкриття, теорії, гіпотези, винаходи, наукові розробки, проекти, різні наукові та науково-технічні послуги тощо; блок продуктів культури – послуги сфери освіти, засобів масової інформації, видавничих установ, твори літератури і мистецтва, включаючи архітектуру, тощо¹.

На основі такого поділу виділяється як самостійний підрозділ відтворення інтелектуального продукту. Звичайно, ця позиція конструктивна і її не можна не підтримати, але й не можна звести всю багатоскладову структуру сфери послуг, лише до “виробництва духовних благ, інтелектуального продукту”. Як не можна всю сферу послуг звзвити до втілення розумової праці, так само не можна її обмежувати “виробництвом духовних благ”. Адже при цьому ігнорується роль таких галузей, як охорона здоров'я, фізична культура, житлово-комунальне господарство та ін., де не виробляються духовні блага, інтелектуальний продукт, але які відіграють винятково важливу роль у забезпеченні життєдіяльності людини, у розвитку її здібностей. Тому не лише наука і культура, хоч їм належить провідна роль, а й інші галузі соціальної сфери формують і розвивають людину як працівника і як особистість, як самоцінність, заради якої здійснюється суспільне виробництво.

¹ Яковець Ю. Духовные блага в общественном воспроизводстве настоящего и будущего / Ю. Яковец // Экон. науки. – 1991. – № 3. – С. 3, 4.

Адміністративно-командна система спотворила природу, організацію і функціонування соціальної сфери. Замість реальних економічних відносин тут панували одержавлені директивно-розподільчі форми і методи. Соціальна сфера набула форми суспільних фондів споживання. Це ще одне свідчення і пояснення того, чому ця сфера вважалася невиробничою, а відносини в ній зводилися лише до відносин споживання. Якщо у матеріальному виробництві система цін була необґрунтованою, та все ж, нехай формально, тут існувала подоба господарського розрахунку, створювалася подоба самостійного господарювання. У соціальній сфері повністю ігнорувалася закон вартості та товарно-грошові відносини. Тривалий час була поширена думка про неважливі характер послуг. Суспільна праця у цій сфері оцінювалася не через вартість, а лише на основі матеріальних затрат, тобто собівартості послуг. Ігнорування вартості неминуче породжувало заниження цін на послуги і заробітної плати працівників соціальної сфери. У міру розвитку економіки рівень оплати праці таких масових професій, як вчителі, лікарі дедалі більше суперечив потребі подальшого поліпшення освіти та охорони здоров'я. І не випадково з поглибленням економічної кризи, гіперінфляції чимало людей опинилося за межею бідності, серед них працівники освіти, науки, охорони здоров'я, культури, тобто люди, від яких найбільшою мірою залежить майбутнє країни.

Тому ігнорування вартості, товарно-грошових відносин призвело до знецінення інтелектуальної власності, що зумовило значний відтік з країни науковців та інших висококваліфікованих працівників. Звичайно, в умовах ринкової економіки не існує проблеми вартісної оцінки послуг, будь-яка власність ціниться високо, а особливо інтелектуальна. Невипадково в розвинутих країнах лікарі, вчителі, вчені, працівники мистецтва мають доходи, які ніяк не можна порівняти з нашими. Там ні теоретично, ні практично неможливе таке становище, коли сфера послуг сприймалася б як така, де праця не створює вар-

тості, а заробітна плата працівників – як вирахування із вартості, створеної у сфері матеріального виробництва. Якби навіть припустити, що таке можливо, то не можна відповісти на запитання, чому працівники сфери матеріального виробництва погоджуються передавати частку створеної вартості працівникам сфери послуг? Чому не альтруїзм, а вартість покладена в основу відносин між сферою матеріального виробництва і соціальною сферою, тобто обмін еквівалентами? Нові реалістичні підходи до природи і ролі соціальної сфери з усією серйозністю створюють проблему вдосконалення обміну у нематеріальному виробництві, урахування повної вартості послуг, визначення їх ролі у формуванні таких синтетичних показників, як реальні доходи, чистий продукт, національний дохід. Звичайно, це зовсім не означає ігнорування відмінностей між сферами матеріального і нематеріального виробництва, виробництвом матеріальних благ і соціальною сферою. Практика управління і планування має спиратися на чіткий облік руху матеріального виробництва і соціальної сфери, без чого неможливе їх оптимальне поєднання.

Соціальна сфера як нематеріальне виробництво реалізується в нематеріальних формах багатства, пов'язаних головним чином із розвитком працівника, його розумових і фізичних здібностей, професійних знань і практичних навичок, освітнього і культурного рівня, фізичного і морального здоров'я. Крім того, нематеріальне багатство виступає у формі досягнень науки та управління, а також нагромаджених духовно-культурних, художніх та літературних цінностей. Ці два види нематеріального багатства становлять економічний потенціал суспільства. Перша форма безпосередньо пов'язана з розвитком головної продуктивної сили суспільства, друга – у вигляді науки та управління також характеризує ефективність людського фактора, його здатність удосконалювати техніку і технологію виробництва на основі дедалі глибшого пізнання природи, знання і вміння забезпечувати відповідність розвитку продуктивних

сил і виробничих відносин, методів господарювання. Все це означає, що обидві форми нематеріального багатства, нематеріального виробничого потенціалу характеризують різні рівні і різні сторони процесу розвитку людського фактора, зростання його ролі в умовах сучасного виробництва.

Останніми роками дедалі частіше стверджується думка про необхідність урахування вартісної оцінки продукції соціальної сфери у валовому національному продукті (ВНП). Починаючи з 1989 р., колишній Держкомстат СРСР вже використовував її у практиці статистичного обліку народного господарства.

Таким чином, розвиток соціальної сфери, сфери нематеріального виробництва – це активний фактор прискорення науково-технічного прогресу, технічного переозброєння виробництва, удосконалення управління та методів господарювання і, врешті-решт, що особливо важливо, розвитку фізичних та розумових здібностей людини, бо на сучасному етапі НТР вирішальну роль відіграють науково-технічний прогрес, технологічне переозброєння, удосконалення форм і методів господарювання. Людина як головна продуктивна сила стає нині визначальним чинником соціально-економічного прогресу.

Визнання незаперечного факту, що матеріальне виробництво і соціальна сфера мають виробничий характер, є частинами суспільного виробництва, а працюючи, задіяні у цих сферах, є різновидом продуктивної праці, що створює вартість і споживну вартість, обумовлює також правомірність висновку про те, що і відносини у матеріальному виробництві та соціальній сфері за своєю природою є виробничими відносинами. Та, на наш погляд, було б неправильним ставити знак рівності між виробничими відносинами у сфері матеріального виробництва і в соціальній сфері. Певна відмінність між ними полягає у тому, що виробничі відносини у сфері безпосереднього виробництва є насамперед відносинами власності, вони містять у собі відносини розподілу, обміну та споживання. Соціальна сфера, її розвиток повністю залежать від розвитку суспільного вироб-

ництва, від поглиблення суспільного поділу праці, зростання її продуктивності. Тому і природа соціальної сфери, і закономірності її функціонування та розвитку визначаються відносинами безпосередньо у сфері виробництва.

За умов адміністративно-командної системи панівні відносини у матеріальному виробництві визначали суть і структуру виробничих відносин соціальної сфери, що відобразилося у надмірному одержавленні всієї економіки, високій централізації і управлінні, сфери матеріального виробництва, і соціальної сфери. У розвитку цих двох сфер економіки виявилися глибокі диспропорції, директивно-розподільчі методи їх регулювання і таким чином формалізовані виробничі відносини. В умовах ринкової економіки, багатоманітності форм власності не лише долається державна монополія, а й створюються економічно самостійні форми життєдіяльності як у матеріальному виробництві, так і в соціальній сфері, які породжують конкурентне ставлення до вирішення питань кращого задоволення потреб усіх членів суспільства, утвердження реальних економічних, виробничих відносин, що базуються на вартості та еквівалентному обміні.

Основні напрями розвитку соціальної сфери

Проблема співвідношення матеріального виробництва і соціальної сфери, матеріальних благ і послуг має динамічний характер. При загальному зростанні благ і послуг, про що вже згадувалося, відбувається випереджаюче зростання останніх, підвищення їхньої ролі і значення у загальному обсязі виробництва і споживання. На жаль, у практиці соціально-економічного розвитку виникли глибокі суперечності між розвитком сфери матеріального виробництва і соціальної сфери. Наприклад, фондоозброєність праці у промисловості України у 1988 р. становила 22,2 тис. крб, а в сільському господарстві – 16,4 тис. крб, тобто була нижчою на цілу чверть. Це свідчення серйоз-

них диспропорцій у розвитку самого матеріального виробництва. Відповідно і соціальна сфера була розвинутішою у містах, ніж у селах. Невиробничі основні фонди у розрахунку на одного міського жителя становили 2857 крб, а на одного сільського – 2231 крб. За розрахунками Інституту економіки АН України, щоб вирівняти забезпеченість жителів міста і села невиробничими фондами, необхідно збільшити невиробничі основні фонди села на 10,7 млрд крб. Відмінності матеріально-технічної бази соціальної сфери у місті й на селі істотно впливають на рівень задоволення потреб їх жителів. Так, виплати і пільги із суспільних фондів споживання, одержані у середньому на одного працівника промисловості, у 1988 р. становили 1196 крб, а на одного працівника сільського господарства – 988 крб (менше на 208 крб).

Управління розвитком соціальної сфери ускладнюється також існуванням у ній платних і безплатних послуг. Щодо платних послуг, то їхній облік і рух мають чітко визначені форми. Так, у 1988 р. обсяг платних послуг населенню становив 62 млрд крб (по 217 крб у розрахунку на душу населення). Звичайно, це дуже мало. Досить сказати, що питома вага витрат сімей на культурно-побутові послуги становила 10,1 % від сукупного доходу робітників і службовців, з них квартирна плата, комунальні послуги та утримання власних будинків становило 2,9 %, а сімей колгоспників відповідно – 5,5 і 2,2 %. Мало того, що у колгоспників майже вдвічі нижчою була частка витрат на культурно-побутові послуги, майже половина з них звужувалася до утримання власних будинків.

Як бачимо, у структурі самих платних послуг продовжують зберігатися диспропорції у задоволенні людських потреб. Так, понад 2/3 всього їх обсягу припадає на побутове, житлово-комунальне та транспортне обслуговування (табл. 6.2). Надто мало надається послуг із фізичної культури і спорту, у клубних та культурно-просвітницьких установах.

Таблиця 6.2

Структура платних послуг населенню України у 1989 р.

Послуги	Питома вага, %
Всього надано послуг,	100
у тому числі:	
побутових	24
пасажи́рського транспорту	25
зв'язку	6
житлово-комунальних	17
дошкі́льних устано́в	2
фізично́ї культу́ри і спорту	0,3
туристично-екскурсійних	5
устано́в культу́ри	4
охоро́ни здоро́в'я	2
санаторно-курортних та оздоровчих	4
правового характеру та устано́в Ощадбанку	1
виручка від продажу лісових, будівельних та інших	
матеріалів та виробів, будинків (квартир), житлової	
кооперації	25
інші послуги	7

Джерело: Народное хозяйство Украины в 1989 году. – К., 1990. – С. 127.

У роки перебудови, незважаючи на певне зростання обсягів платних послуг, суперечності у цій галузі помітно посилилися. Насамперед ціни на послуги небачено зросли і при цьому потреби на них не задовольняються. Наприклад, в автообслуговуванні, де, по суті, вперше проведена орендизація, приватизація, дозволене перевезення пасажирів індивідуальним транспортом, проте як і раніше не вистачає машин, а тариф на транспортні послуги постійно зростає. Така ж або приблизно така ситуація і в інших галузях платних послуг. Офіційне підвищення тарифів на послуги в умовах тотального дефіциту породжує різноманітні незаконні переплати. Саме зростання цін визначає збільшення обсягу платних послуг, хоч їх кількість залишається у кращому разі такою самою, а частіше навіть змен-

шується. На жаль, подібна тенденція досить стійка. Так, за 1986–1989 рр. чисельність зайнятих у сфері побутового обслуговування збільшилась на 3,7 %, тобто практично збіглася із приростом населення за цей же період у 3,6 %, проте фактичне споживання послуг у країні майже не змінилося, як і раніше відстає від вимог науково розроблених раціональних норм. За підрахунками спеціалістів, у 1989 р. в колишньому СРСР середньодушовий обсяг послуг досягав 233 крб, що становило лише 41 % від нормативу. А в таких республіках, як Узбекистан, Азербайджан, Таджикистан навіть цей показник був у 1,5–1,6 рази нижчим від середньосоюзного.

Відсталістю соціальної сфери, у тому числі й побутового обслуговування, низькою технічною оснащеністю навіть тих нечисленних підприємств пояснюються черги та низька якість обслуговування. Обстеження показало, що клієнти змушені чекати, поки оформляється замовлення в середньому понад одну годину на кожній третій станції технічного обслуговування автомобілів, у кожному шостому підприємстві з ремонту житла, виготовлення меблів, ремонту холодильників. Насправді становище значно гірше.

Для розширення сфери послуг, її всебічного розвитку потрібно будувати нові підприємства, необхідні нові капіталовкладення в цю галузь. У 1986–1989 рр. за рахунок усіх джерел фінансування колишнього СРСР у сферу побутового обслуговування було спрямовано 3 млрд крб. капітальних вкладень. Насправді виявилось, що ця сума у загальному обсязі капіталовкладень становила лише 0,36 %, тобто набагато менше одного відсотка. До того ж, виділені кошти використовувалися вкрай незадовільно. Рівень їх освоєння за вказані роки у будівництві пралень, бань, комплексних підприємств із прання білизни та хімічної чистки одягу становив лише 68–77 %. І в суспільній свідомості, і в практиці будівельних організацій до цього часу панує догма про першочерговість завдань матеріального виробництва, особливо важкої промисловості.

Не змінив ситуацію щодо побутового обслуговування і кооперативний рух. Обсяг побутових послуг, наданих кооперативами у 1989 р., становив 3,3 млрд крб, а їхня виручка у загальному обсязі побутових послуг – 15,5 % проти 0,6 % у 1987 р. Вони не змогли істотно поліпшити справу, бо часто виникають не поряд, а на базі існуючої мережі державних підприємств служби побуту. До того ж, кооперативи нерідко надають перевагу виконанню замовлень підприємств і організацій. Виручка, одержана ними від наданих послуг індивідуальним замовникам, у 1988 р. становила близько половини її загального обсягу, а у 1989 р. – лише одну третину. Ця тенденція зберігалася і в 1990 р. – виручка становила вже приблизно 11 % усього обсягу побутових послуг.

Для істотного поліпшення справи у соціальній сфері і особливо у побутовому обслуговуванні та торгівлі величезне значення має проведення приватизації підприємств цих галузей. Як відомо, в усіх програмах переходу до ринкової економіки цей захід є першочерговим. Досвід показує, що перетворення підприємств торгівлі, громадського харчування та служби побуту у приватні та колективні дає змогу залучити великі резерви, які сьогодні не використовуються. Обстеження показало, що лише шоста частина підприємств побутового обслуговування та їхніх приймальних пунктів працює у півтори зміни, а лише 6 % – у дві зміни. В суботу і неділю відкриті відповідно від 80 до 20 % приймальних пунктів.

Перехід підприємств торгівлі і побутового обслуговування у приватну і колективну власність, в оренду створить конкуренцію, спроможну посилити особисту зацікавленість їхніх власників щодо тривалості роботи, роботи у вихідні дні, у розширенні мережі підприємств, підвищенні якості обслуговування, кращого задоволення потреб споживачів.

Поряд із платними послугами велику роль відіграють безплатні послуги. Так, у 1989 р. населенню колишнього СРСР було надано платних послуг на 57 млн крб, а витрати на ство-

рення безплатних послуг наближалися до 93 млн крб. Та вже у 1990 р. зростання обсягу платних послуг уповільнилося. При встановленому щорічному завданні збільшення їх обсягу на 13,6 % приріст у фактичних цінах становив лише 8,4 %. Причому більше чверті приросту мала виручка від продажу населенню за місцем роботи (без послуг) лісових та будівельних матеріалів, відходів виробництва, некондиційних та інших виробів. Без урахування цих продаж обсяг платних послуг виріс на 6,2 % і становив 72,6 млрд крб. Як бачимо, обсяги платних послуг обліковувалися за цінами і тарифами реалізації, а безплатні послуги (народна освіта, охорона здоров'я, культура тощо) до цього часу оцінюються за фактичними затратами на створення і надання цих послуг. Ще й досі, незважаючи на те, що стала незаперечною помилковість позиції про непродуктивність сфери послуг, коли доведено, що праця у цій сфері не лише переносить вартість витрачених засобів виробництва, а й створює нову вартість, оцінка їх за фактичними витратами створення абсурдна. Сьогодні у всій повноті стала проблема вартісної оцінки "безплатних" послуг. Без цього неминуче буде спотворена картина і загального обсягу наданих послуг, і співвідношення між платними та безплатними послугами. Так, оцінка безплатних послуг не забезпечує визначення ефективності сфери послуг, бо не може точно визначити кінцеві результати, повну вартість послуг.

Фактичні затрати в галузях, які надають безплатні послуги, є не що інше, як витрати виробництва, тобто собівартість продукції ($c + y$) – витрати засобів виробництва та оплати праці, отже, слід визнати, що і собівартість послуг занижена. Тому проблема вартісної оцінки безплатних послуг має велике не лише теоретичне, а й практичне значення.

Обговорення цієї проблеми продовжується у вітчизняній літературі донині. Спектр думок дуже широкий. Одні автори, розуміючи, що за відсутності ринкових відносин конструювання цін носить штучний, умовний характер, вважають, що

діючий порядок оцінювання нематеріальних послуг за фактичними витратами економічно доцільний і його слід зберегти, хоча при цьому особливо важливе значення має надаватися специфічним натуральним показникам, які характеризують збільшення обсягу тих чи інших видів послуг для населення. Пропонуючи подвійну систему оцінки – вартісну й натуральну – автори фактично нічого не змінюють. Адже вартісна оцінка виявляється неповною і реальної картини не дає, а натуральні показники не спроможні оцінити загальний обсяг послуг.

На наш погляд, обґрунтованішим і реалістичнішим є підхід до розв'язання цієї проблеми Е. Агаб'яна за методом оцінки народногосподарської ефективності живої праці. За його розрахунками, дооцінка додаткового продукту, виходячи з народногосподарської ефективності живої праці у сфері безплатних та пільгових послуг, приведе до підвищення діючої оцінки за матеріальними затратами освіти і культури – на 47 %, охорони здоров'я та фізичної культури – на 58 %¹. Як бачимо, цей метод повністю не усуває штучності та умовності оцінок, бо несе в собі елемент суб'єктивності. До того ж, за основу береться ефективність живої праці в усьому народному господарстві, хоч відомо, що у соціальній сфері нижчі і фондоозброєність, і ефективність праці. Та, незважаючи на це, такий метод все ж дає змогу наблизитися до реального обсягу так званих безплатних та пільгових послуг, не говорячи вже про те, що істотно змінює співвідношення між платними та безплатними послугами, а також величину суспільних фондів споживання. Справді, якщо у 1989 р. матеріальні затрати у сфері безплатних послуг колишнього Союзу становили б 93 млрд крб, а безплатні послуги у середньому за всіма показниками дооцінити на 50 %, то загальний обсяг безплатних послуг становив би 139,5 млрд крб. Як бачимо, за повною вартісною оцінкою реальний обсяг без-

¹ Агаб'ян Э. М. Экономические основы воспроизводства нематериальных благ при социализме / Э. М. Агаб'ян. – М. : Наука, 1983. – С. 53.

платних та пільгових послуг, а значить, і реальне споживання їх населенням, істотно вищий.

Ймовірно, в міру переходу до ринкових відносин дедалі більше утверджуватимуться ціни на послуги за суспільними витратами виробництва та вартістю відповідно до попиту і пропозиції на послуги. Якщо навіть при розподілі через суспільні фонди споживання вихідними і визначальними в розрахунках вартості безплатних і пільгових послуг були матеріальні затрати, то з розвитком ринкових відносин у практиці дедалі більше утверджуватиметься обсяг реалізації послуг. У ряді установ соціальної сфери це було і раніше, наприклад, у санаторіях, будинках відпочинку, туристично-екскурсійних організаціях визначався обсяг реалізації путівок, що характеризував результати діяльності. Кожна путівка мала повну вартість, інша справа, що профспілки та інші громадські організації могли брати на себе оплату частини її вартості, іноді до 80–90 %.

Сьогодні, хоч і існує різнобій у підходах, поступово складається вартість спеціаліста, залежно і від самої спеціальності, і від вузу, що його підготував. Звичайно, комерціалізація науки, освіти, культури має свої межі, та, безперечно, що й на ці галузі справлятимуть вплив ринкові відносини.

Співвідношення і динаміка платних і безплатних послуг у валовому національному продукті колишнього СРСР характеризувалися такою структурою особистого споживання матеріальних благ та послуг.

	1985	1938	1990 (план)
Валовий національний продукт, %	100	100	100
Особисте споживання матеріальних благ та послуг, всього, %	58,2	56,8	59,9
у тому числі:			
матеріальних благ	45,5	42,9	45,0
платних послуг	3,9	4,4	5,2
безплатних послуг	8,8	9,5	9,7

Наведені дані дають змогу узагальнити співвідношення між матеріальними благами та послугами і між платними та безплатними їх формами. Насамперед фонд особистого споживання у валовому національному продукті, який становив у 1985 р. 58,2 %, знизився у 1988 р. до 56,8 %. Що ж стосується структури споживання, то для неї характерна дуже висока питома вага споживання у 1985 та 1988 рр. У валовому національному продукті на матеріальні блага припадало відповідно 45,1 і 42,9 %, тобто набагато більше 2/3, а на послуги – лише 12,7 і 13,9 %. Звичайно, така структура особистого споживання далека від раціональної.

Як свідчить досвід розвинутих країн, витрати на послуги стали головною статтею у сімейному бюджеті їх населення. Так, питома вага витрат на послуги у структурі сімейного бюджету японців за 1979–1988 рр. збільшилася з 42,3 до 52,7 %. Проте зростання ролі витрат на послуги не можна розглядати як механічний процес. Ця глибока суспільно-економічна тенденція пов'язана зі структурними зрушеннями у виробництві та потребах. Наприклад, в Японії істотне зростання ролі послуг визначене комплексом причин. Прискорення НТП, ресурсозберігаючий тип розвитку економіки докорінно вплинули на її ефективність, зростання доходів населення. Саме в другій половині 70-х років ХХ ст. тут був досягнутий один із найвищих у світі рівень доходів і задоволення потреб у матеріальній продукції. Про це свідчить істотне уповільнення з кінця 70-х років темпів зростання виробництва абсолютної більшості видів продовольства і промислових товарів побутового призначення (автомобілів, магнітофонів, відеоманітофонів тощо). Тому японці основну частину своїх доходів почали спрямовувати не на придбання матеріальної продукції, а на поліпшення стану здоров'я, заняття спортом, підвищення освіченості і культури, ефективне проведення дозвілля та ін. Усе це висунуло послуги на перше місце у структурі споживання японців. За 1976–1986 рр. питома вага їх у структурі особистого споживання

зросла з 46,5 до 55,7 %. Порівняймо наше особисте споживання послуг – 28 % у 1985 р. і 30 % у 1988 р. І справа не лише у досить високому рівні споживання послуг у Японії. Важливо й те, що всередині цієї сфери відбулися глибокі структурні зрушення (табл. 6.3).

Поряд із традиційними галузями сфери послуг, такими як торгівля, транспорт і зв'язок, освіта та охорона здоров'я, швидко розвиваються нові галузі – ділові послуги, кредит і страхування, організація дозвілля тощо.

Значно зростає питома вага галузей з організації дозвілля та виконання домашніх робіт. Однією з найбільших (після торгівлі) і перспективних галузей стає кредит, страхування та операції з нерухомістю.

Як ми вже підкреслювали, структурні зрушення у соціальній сфері відбуваються в тісному зв'язку і при взаємодії з матеріальним виробництвом. Із наведених даних видно, що в галузі сфери послуг, питома вага яких зменшується, пов'язані з обігом матеріальної продукції насамперед торгівля, транспорт тощо. Зменшення в Японії випуску матеріальної продукції з другої половини

Таблиця 6.3

Динаміка структурних зрушень у сфері послуг Японії

Показник	1980	1986	1993
Торгівля	28,9	23,0	19,9
Транспорт і зв'язок	11,9	11,6	10,7
Кредит, страхування, операції з нерухомістю	14,7	15,5	15,7
Ділові послуги	6,5	9,4	13,1
Освіта	7,8	7,7	7,1
Охорона здоров'я	6,2	6,2	5,9
Організація дозвілля	7,9	8,8	9,7
Виконання домашніх робіт	2,7	3,2	3,6
Інші види послуг	13,4	14,6	14,3

Джерело: Япония: смена модели экономического роста : монография / за ред. И. П. Лебедевой, А. И. Кравцевича. – М. : Наука, 1990. – С. 145.

70-х років ХХ ст. зумовило падіння питомої ваги галузей, які забезпечують її просування до споживача. Разом з тим перехід матеріального виробництва на інтенсивний тип економічного зростання обумовив зростання попиту на послуги, що забезпечують інтенсифікацію виробництва, ресурсозбереження, поліпшення якості продукції, інших якісних показників. Надаються такі послуги галузями ділових послуг і зв'язку. Інтенсифікація виробництва в свою чергу зумовила підвищення питомої ваги і ролі кредиту, розширення операцій з цінними паперами, розгортання страхування, операцій з валютою, нерухомістю тощо.

Протягом тривалого часу в нас недооцінювалися взаємозв'язок і взаємодія сфер виробництва і обміну. Керуючись одним із основоположних принципів про вирішальну роль матеріального виробництва у суспільному розвитку, ми його абсолютизували, довели до абсурду. Вважалося, що головне – виробити продукт, а проблеми його реалізації не існує, бо, мовляв, в умовах планової економіки виробництво прямо і безпосередньо підпорядковується суспільним потребам, споживанню і тому продукт реалізовуватиметься автоматично. Щодо грошей, кредиту, фінансів, страхування, то вони, мовляв, лише обслуговують обіг товарів, а цінні папери є фіктивним капіталом. Наслідком стало нехтування сфери обміну, сфери реалізації продукції, тобто ринкової сфери. Склалася ненормальна ситуація: якщо колишня радянська країна за рівнем виробництва на душу населення відставала від США у 2–3 рази (за різними оцінками), то за рівнем розвитку торгівлі та особливо кредитно-фінансової діяльності – відповідно у 6–9 та в 18–27 разів. У 1985 р. доходи від торгівлі, матеріально-технічного постачання і заготівель становили 46 млрд крб, від кредитно-фінансової діяльності і страхування – 123 млрд крб при валовому національному продукті (ВНП) 780 млрд крб. У США відповідні показники становили 735, 685 при ВНП 4200 млрд дол. Іншими словами, якщо у нас ці сфери діяльності давали 5,9 і 15,8 % ВНП,

то у США – відповідно 17,5 і 16,3 %, тобто у США вони забезпечували більше третини ВВП, а у нас – лише 6,5 %.

Істотне збільшення доходів населення і вільного часу висунуло на перший план у структурі потреб (наприклад, японців) турботи про якість життя, поліпшення стану здоров'я тощо.

Важливою ознакою зміни сфери послуг є значна диверсифікація внутрішньої структури її галузей. У другій половині 70-х та у 80-х роках ХХ ст. з'явилися нові галузі, насамперед інжиніринг (інженерно-консультаційні та проектні послуги), лізинг (надання в оренду і кредитування оплати орендованого устаткування), інформаційних баз даних нових галузей зв'язку (факс, телекс тощо), нові види послуг населенню – мережа клубів “красивого тіла” (фітнес), спеціалізовані послуги для престарілих.

Таким чином, світовий досвід переконливо доводить, що сфера послуг, соціальна сфера є життєво важливою ланкою у розвитку суспільства. Це і передумова, і результат його розвитку. Саме тут виявилася неспроможність нашої економічної науки і господарської практики. Тому такою необхідною стає величезна теоретична і господарська робота для подолання відставання, забезпечення пріоритетного розвитку соціальної сфери.

7

РОЗДІЛ

ЛЮДИНА – МЕТА, КРИТЕРІЙ І ГОЛОВНИЙ РУШІЙ ПРОГРЕСУ

Проблемі людини завжди відводилося важливе місце в економічній теорії. Але, як і усе в житті, людина змінюється, розвивається, тому її роль і місце в економічній теорії – категорія змінна. Отже, необхідно якомога глибше осмислити цей феномен. Особливої актуальності це набуває у наш час, коли виникла нова категорія “людський капітал”, яка відображає нове становище людини у виробництві і суспільстві, коли відбувається переростання людини економічної (*homo economicus*) в людину творчу (*homo creator*). На цьому тлі важливо розглянути особливості розвитку людини у нашій країні і визначити шляхи нарощування людського капіталу як головного надбання національного багатства, головної рушійної сили суспільно-економічного прогресу.

7.1. РУШІЙНІ СИЛИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Після того, як розкрита роль людини в економіці і суспільстві, цілком логічно постає питання, що рухає людину до розвитку виробництва, який внутрішній механізм, що спонукає активну економічну діяльність людини. Складність цієї проблеми

полягає в тому, що розвивається людина, змінюється її становище на виробництві і в суспільстві, а тому змінюються потреби людини, а отже, і її економічні інтереси, які визначають мотивацію поведінки людини.

Життєдіяльність людини нерозривно пов'язана із задоволенням її різноманітних потреб: фізичних, соціальних, інтелектуальних, духовних та ін. Це інтенсивний процес обміну речовин. Споживаючи продукти харчування, організм людини перетворює їх в енергію, яка спрямовується на роботу, виконання певних виробничих функцій. Задоволення соціальних потреб забезпечує відновлення сил людини, її готовність продовжувати свою роботу. Задоволення інтелектуальних потреб розширює і збагачує знання людини, підвищує кваліфікацію і майстерність у виконанні виробничих операцій.

Потреби людей мають суспільний характер, вони виражають специфічні умови життя і праці соціальних груп, прошарків, класів. Тому, будучи об'єктивними в своїй основі, вони усвідомлюються людьми, що спрямовує їх діяльність на розвиток виробництва і дедалі більш повне задоволення власних потреб.

Суспільні потреби багатогранні як за формами задоволення (фізичні, інтелектуальні, соціальні, духовні), так і за суспільним ранжируванням (індивідуальні, колективні (виробничого колективу і колективу споживачів), регіональні, суспільні та ін.). Вся ця багатоманітна система потреб розрізняється за ступенем необхідності, складності і значимості для життя і розвитку людини. Ієрархічне становище різних потреб дало підставу американському соціологу А. Маслоу побудувати піраміду, яка ранжирує потреби людини за ступенем їх необхідності і значимості (рис. 7.1).

Логіка така: задовольнивши фізіологічні потреби як першорядні, людина прагне задовольнити більш високі потреби (забезпеченість роботою, захищеність у старості та при втраті працездатності), які гарантують дохід людини. А далі –

Рис. 7.1. Ієрархія потреб за А. Маслоу

соціальні потреби, контакти, без чого неможливе повноцінне життя. На цих основах розвиваються потреби людини у повазі до себе, у певному соціальному статусі. Вершину піраміди вінчає потреба людини у самовираженні, у самореалізації.

Відаючи належне автору за класифікацію потреб, варто зауважити, що він, на наше переконання, не приділяє належної уваги пізнанню людини, її освіті, підвищенню кваліфікації, що є головною умовою соціального статусу людини, поваги до неї. Цей фактор відіграє ключову роль у самореалізації людини. І більше того, у світі утверджується суспільство знань. Тому освіта, причому безперервна освіта впродовж усього життя людини, збагачення її знаннями стає надзвичайно важливою, не тільки культурною, а насамперед економічною, проблемою. Адже це вирішальний фактор розвитку виробництва.

Звичайно, вкрай важливо удосконалити піраміду А. Маслоу. Тим більше, що вона має не лише пізнавальний, а й прикладний характер. Вона дає змогу усвідомити, наскільки важ-

ливо кожній людині у кожному трудовому колективі створити сприятливі умови, щоб вона задовольняла свої потреби, збагачувала себе знаннями, розвивала свої здібності, проявляла творчий підхід до виконання своїх функцій. Від цього виграє людина. Це позначиться на розвитку суспільства. Звісно, коли людина втрачає роботу (безробіття), вона опиняється у скрутному становищі. Ускладнюється задоволення навіть фізіологічних потреб. Те саме може бути при втраті працездатності. Або, наприклад, відсутність житла – скільки труднощів приносить це і самому працівнику, і його сім'ї. Це не лише моральні переживання, але й неповноцінний відпочинок, проблеми з вихованням дітей та ін. І нарешті, розвиток людини і суспільства значною мірою залежить від наявності умов для самовираження, прояву творчих здібностей кожного індивіда. З розвитком суспільства зростає роль такого фактора, як повага людини. Неважко уявити, скільки витрачається життєвих сил, коли людину зневажають, не враховують на її потреби, ставляться до неї по-бюрократичному, а тим більше, порушують її права, принижують гідність. Хотілося б, щоб кожний керівник, кожна людина виявляла повагу до своїх співробітників, щоб якнайповніше задовольнялися потреби кожної людини, реалізувалися її здібності і таланти. В цьому полягає великий рушій прогресу.

Закон зростання потреб

Серед потреб людини першорядну роль відіграють економічні потреби, оскільки вони пов'язані з фізіологією людини, умовами праці і життя. Для задоволення економічних потреб необхідно в процесі виробництва (матеріального і нематеріального) створювати відповідні товари і послуги. Фактично потреби фізіологічного і соціального характеру задовольняються продуктами, створюваними у галузях матеріального виробництва (харчова промисловість, сільське господарство,

легка промисловість, машинобудування і будівництво). Соціальні потреби задовольняються також значною мірою галузями матеріального виробництва. Це передусім машинобудування, будівництво, транспорт, зв'язок. Щодо охорони здоров'я, то його матеріальна база забезпечується будівництвом, машинобудуванням, електронною промисловістю. Водночас головною дійовою особою є лікар, висококваліфікований фахівець (рис. 7.2).

Інтелектуальні потреби задовольняються в такий спосіб, що матеріальне виробництво, будівництво створюють матеріальну базу (школи, ПТУ, ВНЗ, заклади культури тощо), а головну роль відіграють вчителі, викладачі, працівники культури, вони надають послуги, здійснюють нематеріальне виробництво, готуючи своїх вихованців до майбутньої роботи. Отже, формується складна система взаємодії виробництва і споживання.

Багатоманітні потреби людей зумовлюють необхідність всебічного розвитку виробництва – матеріального і нематеріального. Потреби спонукають розвиток суспільного виробництва, що забезпечує створення різноманітної продукції для задоволення потреб. Наприклад, виникло чорно-біле телебачення, що

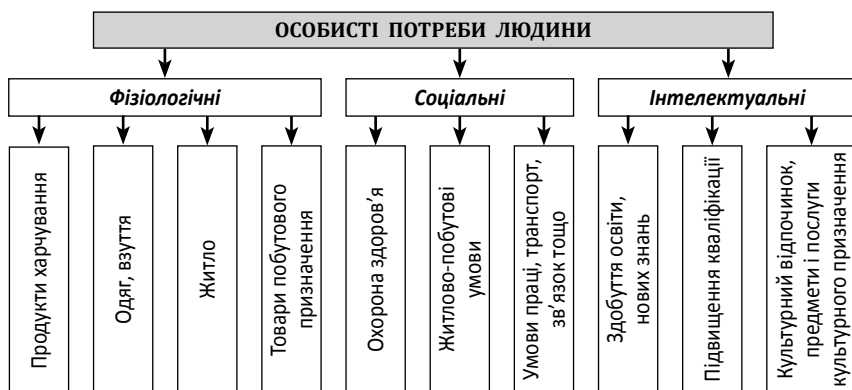

Рис. 7.2. Схема особистих потреб людини

породило попит на відповідні телеприймачі. Цей попит ще далеко не був задоволений, як виникло кольорове телебачення. Попит переключився на кольорове телебачення і кольорові телеприймачі. Але на цьому процес не зупинився. З часом виникли досконаліші телеприймачі, потім кабельне телебачення і т. д. Зараз відбувається перехід на цифрове телебачення як сучасніше і досконаліше. Люди поступово, але більш масово освоюють нову систему.

Як бачимо, виробництво, розвиваючись, не лише створює можливості для повнішого задоволення потреб, а й одночасно породжує нові, важливіші і більш захоплюючі потреби і засоби їх задоволення. В цьому проявляється дія об'єктивного закону зростання потреб. Він спонукає зростання виробництва, яке задовольняючи потреби, породжує нові, що, в свою чергу, потребує розширення і вдосконалення виробництва.

Структурні зрушення у виробництві і споживанні

Водночас варто враховувати, що зростання потреб – це не просте накопичення відомих засобів, які задовольняють потреби. Зростання потреб супроводжується глибокими структурними зрушеннями. Як відомо, фізіологічні потреби мають межі. Людина не споживає більше, ніж вона може. Те саме можна сказати про соціальні потреби. Ця обставина визначила, що на основі зростання продуктивності праці дедалі менша частина зайнятих у матеріальному виробництві виробляє такі обсяги матеріальних благ, які задовольняють фізіологічні потреби більш-менш повно. Інакше складаються справи з інтелектуальними потребами. Потреби у розвитку науки, освіти, культури фактично не мають меж. Ще не так давно виробництво обходилося працівником з початковою освітою, але вже у першій половині ХХ ст. виникла як обов'язкова потреба у середній освіті. У наш час розвинуті країни переходять до масової вищої освіти працюючих. Але і цього виявилось замало.

Процес накопичення нових знань настільки пришвидшився, що знань, набутих під час навчання у ВНЗ, вистачає на порівняно обмежену кількість років у праці. Тому виникає потреба безперервного навчання упродовж усього трудового життя людини. Зростання інтелектуальних потреб набуло таких масштабів, що зумовило масовий перехід працівників у сферу послуг заради розвитку освіти, науки, культури. Саме сфера послуг за обсягами зайнятості стала цілковито панівною. Вона не лише генерує нові наукові знання, але й через систему освіти забезпечує оволодіння ними широкими верствами працюючих. Усе це не лише збагачує кожну людину знаннями, а й дає змогу у процесі виробництва набувати вмінь і навичок, застосовувати і використовувати знання у виробництві, перетворювати їх в економічні результати. Отже, перед нами складна ситуація. З одного боку, стрімке зростання інтелектуальних потреб та їх задоволення забезпечують інтелектуальний і культурний розвиток людини, примноження потреб цього порядку, а з другого – переважний розвиток сфери послуг, зосередження в ній більшості зайнятих забезпечує якнайповніше задоволення інтелектуальних потреб. Саме ці реалії життя зумовили те, що в науковій літературі йдеться про інтелектуалоекономіку як свідчення надзвичайно глибоких, кардинальних змін. Нематеріальне виробництво не лише стало панівним, а і його інтелектуальний рівень значно перевищив матеріальне виробництво.

Дію об'єктивного закону зростання потреб не можна повною мірою зрозуміти, не враховуючи того, що звичайний перебіг науково-технічного прогресу переривається глибокими науково-технологічними революціями. Наука і техніка не лише створюють новіші і досконаліші вироби, але й завдяки новим технологіям зумовляють підвищення якості виробів, дедалі більш повне задоволення різноманітних потреб людини. Науково-технологічний прогрес інтенсифікує дію закону зростання потреб, посилює його спонукальний вплив на розвиток економіки і суспільства.

Науково-технологічні революції – це форма не тільки науково-технічного, а й суспільно-економічного прогресу. Вони, з одного боку, відображають досягнутий ступінь розвитку науки, техніки і виробництва, а з другого – стан людського суспільства, ступінь розвитку людини. Науково-технологічна революція кінця XIX – початку XX ст. ґрунтувалася на вагомих науково-технічних досягненнях (використання електричної енергії, двигун внутрішнього згорання та ін.), що, з одного боку, відкривало нові можливості піднесення продуктивних сил і кращого задоволення потреб людей. А з другого – ступінь освіченості широких верств населення був ще невисоким, рівень життя теж. За цих умов науково-технологічний прогрес прискорив електрифікацію, механізацію виробництва, широке застосування конвеєрної технології, що спричинило широке масове виробництво. Це дало змогу різко збільшити виробництво багатьох товарів, починаючи від одягу і взуття і закінчуючи автомобілями, тракторами та іншими машинами. Так виникло суспільство масового споживання. Порівняно з минулими часами це було серйозне зрушення у задоволенні потреб, значне підвищення рівня життя людей. Водночас масове виробництво зумовило одноманітність і в одязі, і у взутті, і в автомобілях та багатьох інших товарах, що справляло гнітюче враження, суперечило людській індивідуальності.

Науково-технологічна революція другої половини XX ст. відбувалася за зовсім інших умов. З одного боку, з'явилася електронна промисловість з виробництвом різноманітної побутової техніки (телевізори високої якості, пральні машини, мікрохвильові печі, магнітофони та музичні центри тощо), що створило якісно нові умови для задоволення будь-яких потреб. Водночас істотно змінилося становище людини на виробництві і в суспільстві, підвищилися освітній і культурний рівні населення, посилилася інтелектуалізація праці, поширилися паростки творчості, заявив про себе середній клас із гідним рівнем життя. Все це зумовило глибокі зміни у потребах

людей, насамперед шляхом індивідуалізації потреб та способів їх задоволення.

Замість поширеної стандартизації в умовах праці і життя, уніфікації одягу і взуття потреби зазнали інтенсивної індивідуалізації. Замість переважання обридливої одноманітності поширилася індивідуалізація різноманітних виробів. На місце порівняно обмеженого вибору автомобілів прийшло розмаїття їх марок, моделей, форм. Цей процес не оминув одяг, взуття, побутову техніку тощо. Перехід до людини вільної відкрив широкий простір для прояву індивідуальності в цих напрямках життєдіяльності, що спричинило глибокі зміни в наукових розробках нових моделей, модернізацію виробництва, активізацію маркетингових досліджень, щоб якомога оперативніше задовольнити зрослі і змінені індивідуалізовані потреби. Можна сказати, що за глибиною і масштабами змін виробництва з метою адаптації його до нових потреб це глибокий революційний процес, який істотно змінив науку, технологічну організацію і управління виробництвом. Поряд з інженерами і конструкторами постали професії дизайнерів, маркетологів, які прискіпливо досліджують потреби й попит і реалізують свої знання у нових моделях і проектах.

Аналіз свідчить, що потреби – це динамічне явище і їх дослідження – складний і багатогранний процес. А їх врахування і задоволення охоплюють численні проблеми, починаючи з наукових розробок, моделювання, удосконалення техніки і технології виробництва, підвищення кваліфікації і майстерності виконавців, дизайнерського оформлення і маркетингового дослідження ринку, оперативної і досконалої реклами. Все це свідчить про поглиблення взаємозв'язку і взаємодії виробництва і споживання, пізнання змін у потребах, їх реалізацію в практиці виробництва і доведення засобів задоволення потреб до споживача.

На жаль, тривала і глибока економічна криза в Україні зруйнувала такі передові галузі, як електронна, різко погіршила

структуру економіки, призвела до переважання сировинних галузей. Це, у свою чергу, зумовило різке скорочення висококваліфікованих кадрів, зокрема інженерів і техніків, різке зниження доходів населення, поширення бідності, а також негативно позначилося і на потребах людей, і на можливостях їх задоволення. Тому вкрай важливо здійснювати перехід на інноваційний тип розвитку, який може подолати наше відставання і прискорити наближення до рівня розвинутих країн.

Економічні інтереси

Категорія потреби тісно пов'язана з економічними інтересами. Вони є формою прояву потреб. Або, інакше кажучи, економічна потреба є матеріальним підґрунтям економічного інтересу. Це важлива характеристика змісту інтересу, але вона не вичерпує усього його змісту. Економічні інтереси є формою прояву не лише потреб, але й усієї системи економічних відносин, тобто економічні відносини кожного окремого суспільства проявляються насамперед як інтереси¹. Інтерес – це не властивість ізольованого індивіда, а соціально-економічна категорія, яка відображає виробничі відносини між людьми. Поняття “інтерес” за змістом дуже широке, воно вивчається і у філософії, і в соціології, і в психології, але відмінність економічного інтересу полягає в тому, що він виражає глибокі соціально-економічні відносини, це інтерес не будь-якої сукупності людей, а певної соціальної спільності (суспільства, нації, класу, людства в цілому). Це означає, що інтереси і потреби не лише не тотожні, а досить відмінні. Інтереси відрізняються від потреб певною спрямованістю, виражають відношення окремої соціальної спільності до об'єкта. Можна сказати, що інтереси – це сукупність первинних і похідних потреб, які характеризують спрямованість певної соціальної групи людей.

¹ Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Т. 18. – С. 262.

Існує думка, що потреби та інтереси, притаманні людині, мають суб'єктивний характер. Навіть у такому солідному виданні, як Велика радянська енциклопедія, інтерес тлумачиться як цілеспрямована направленість людини на набуття тих або інших знань, вибір певної діяльності¹. Це тлумачення поверхове, воно обмежується окремою людиною і зводиться до задоволення нею певної потреби. Таке тлумачення, скоріше, можна назвати психологічним. Насправді економічний інтерес відображає глибокі основи соціального буття (виробничі відносини) і тому за природою є об'єктивною категорією.

В економічній літературі робляться спроби розглядати економічний інтерес як єдність об'єктивного і суб'єктивного. Звичайно, і потреби, і інтереси, і засоби їх реалізації залежать від свідомої і цілеспрямованої діяльності людей, але це не може бути підставою для тлумачення економічних інтересів як суб'єктивних. Люди не вільні у виборі своїх дій. Їхня діяльність залежить від умов їхнього життя. Тому і причини, які зумовлюють спрямованість людських дій, і характер власне спрямованості визначаються навколишньою дійсністю. Отже, при визначенні природи економічних інтересів має йтися не про їхній об'єктивно-суб'єктивний характер, а про об'єктивну сутність, яка може бути усвідомлена або не усвідомлена людьми, про усвідомлені та неусвідомлені інтереси.

Визнання об'єктивного характеру інтересів зовсім не зменшує ролі свідомості людей у розвитку людського суспільства. Більше того, розвиток свідомості, сила впливу ідей на хід суспільного розвитку залежить від того, наскільки вона точно відповідає його потребам. "Ідея" не виправдовувала себе, як тільки вона відокремлювалася від "інтересу"². Усвідомлені інтереси знаходять більш-менш повне вираження у програмі дій.

Поділ інтересів на усвідомлені і неусвідомлені дає змогу зрозуміти співвідношення між інтересом і заінтересованістю. Деякі

¹ Большая советская энциклопедия. – Т 18. – С. 280.

² Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Т. 2. – С. 85–86.

економісти розглядають заінтересованість як можливість задоволення потреб, розширення меж особистого споживання. На нашу думку, розмежування цих понять відбувається не між можливістю і дійсністю, а між усвідомленим і неусвідомленим інтересами. Інтерес як сукупність потреб, як взаємозалежність індивідів є об'єктивним явищем, тоді як заінтересованість є суб'єктивним відображенням інтересів. Заінтересованість виходить із усвідомлення інтересу, хоча останній може існувати неусвідомленим. Економічні інтереси як складна категорія мають широку структуру. Оскільки вони є вираженням системи виробничих відносин, то цілком зрозуміло, що визначають і той широкий діапазон економічних інтересів, які перебувають у складній взаємозалежності і взаємодії. Це – інтереси індивідуумів, колективів, соціальних верств: класів, регіонів і суспільства. Особливу роль у диференціації економічних інтересів відіграють форми і права власності. Адже відносини власності визначають місце людини у системі суспільного поділу праці, в економічній системі, а отже, і її економічні інтереси. Звідси випливає, що реалізація економічних інтересів пов'язана з функціонуванням економічної системи, з дією економічних законів, які управляють виробництвом і розподілом створюваного продукту. Економічні закони, відображаючи глибокі внутрішні зв'язки економічної системи, зумовлюють зростання продуктивних сил у відповідності з потребами та інтересами людей, а відносини економічної власності визначають призначення засобів виробництва, предметів споживання, послуг для продуктивного і особистого споживання членів суспільства. Найбільший прогрес досягається за умови, що продуктивні сили швидко зростають, збільшуючи національне багатство, а відносини власності забезпечують найповніше задоволення потреб та інтересів усіх людей.

В усій системі власності виокремлюються три основні типи власності – приватна, колективна, суспільна (державна), що визначає і три головні групи інтересів: індивідуальні (особисті), колективні (кооперативні, корпоративні) та суспільні (дер-

жавні, національні). Усвідомлення всіх інтересів, глибокий взаємозв'язок і взаємодія індивідуальних, колективних та суспільних потреб й інтересів перетворюють їх у рушійну силу розвитку економіки і суспільства.

Варто зауважити, що з розвитком суспільства система інтересів стає більш повною. На перших етапах капіталістичного суспільства панувала індивідуальна приватна власність. Відповідно і економічні інтереси були індивідуальними, особистими. Суспільство, на думку західних вчених, не має власних інтересів, воно не усвідомлює себе. В кращому разі йшлося про суспільні структури типу класу, до того ж клас був всього лише арифметичною сукупністю людей. Щодо колективних інтересів, то вони не визнавалися або розглядалися як форма прояву приватних економічних інтересів. Навіть акціонерні компанії нерідко розглядалися не як колективні підприємства, а як сума індивідуальних капіталів. Насправді це колективна (групова чи асоційована) власність кількох індивідуальних підприємців, об'єднаних спільним використанням капіталів і отриманням прибутку, доходу у відповідності з капіталом, внесеним у загальну справу. Цілком зрозуміло, що акціонерна компанія – це специфічний колектив, де при спільному веденні справи дохід розподіляється за величиною внесеного капіталу. Вона поєднує колективність з капіталістичним принципом привласнення доходу на капітал і тому є більш високою і ефективною формою розвитку економіки, продуктивних сил порівняно з індивідуальним капіталом.

Реалізація економічних інтересів на постіндустріальній стадії

Як зазначалося, економічні інтереси розвиваються, змінюються разом з розвитком економіки, її продуктивних сил і виробничих відносин. Але настають епохи глибоких революційних змін і в самій економіці, і в економічних інтересах, які її виражають і які її рухають.

Сучасна науково-технологічна революція і становлення нового інформаційного технологічного способу виробництва зумовили глибокі зміни і в системі інтересів, і у виробничих відносинах, які вони виражають, і у розвитку продуктивних сил. Ця революція насамперед привела до створення якісно нової техніки і технології. Замість великих машин поширилася комп'ютерна і електронна техніка, яка характеризується докорінною зміною внутрішньої структури машин, їх мініатюризацією. З'явилися інформаційно-комунікаційні технології, що вирізняються високою ефективністю. Це активно вплинуло на організацію і функціонування підприємств. В індустріальну епоху техніка і технологія зумовили концентрацію і централізацію виробництва, праці, капіталів. В економічній теорії і господарській практиці панувала як абсолютна істина думка, що велике машинне виробництво має незаперечні переваги. Водночас безапеляційно стверджувалося про неефективність і невігідність малих і середніх підприємств. Ця "теорія" набула особливого значення у колишньому Союзі. Будувалися лише державні підприємства-гіганти, підприємства промислової кооперації, що відігравали вагомий роль у задоволенні потреб населення, були штучно перетворені у державні з наступним укрупненням. Колгоспи, які за розмірами перевищували середні ферми в зарубіжних країнах, систематично укрупнювалися. На колгоспи і радгоспи в середньому припадало по 10 тис. га землі. І все це видавалося єдиним ефективним шляхом зростання виробництва, досягнення високого рівня добробуту.

На превеликий жаль, попри зростання економіки, СРСР залишався в лабетах товарного дефіциту. У період перебудови було вивезено 234 т золота, продано за 1,5 млрд дол. США і на ці кошти закуплено предмети споживання, яких не вистачало. Досвід переконливо довів, що віра у велике виробництво і тільки в нього виявилася помилковою. Він засвідчив, що однобічний підхід не лише не дав змоги значно краще задовольняти потреби та інтереси, а й завів у глухий кут. Велике виробниц-

тво – це передове виробництво, але і його абсолютизувати не можна. Життя ще раз показало, що оптимальне поєднання великого, середнього і малого бізнесу дає змогу і поєднати інтереси малих і середніх виробників з інтересами великих, і забезпечити такі умови праці і життя, які найбільше відповідають інтересам народу. Отже, потрібна така організаційно-технологічна структура економіки, яка б дала змогу якнайширшим верствам проявляти підприємливість, винахідливість, реалізувати місцеві сировинні резерви, заробити самим і зробити свій внесок у суспільне багатство.

Досвід розвинутих країн засвідчив, що рух малого і середнього бізнесу – це не простий господарський захід, а надзвичайно важливий напрям суспільно-економічного прогресу, зумовлений НТР, що відкриває нові можливості у розвитку продуктивних сил, у суспільній організації виробництва, житті і діяльності самої людини. Структурна перебудова на Заході здійснювалася одночасно за чотирима напрямками економічного зростання: соціально орієнтованим, ресурсозберігаючим, наукомістким та еколого-охоронним. Поряд з великими корпораціями, які здійснили диверсифікацію, почали швидко поширюватися малі і середні підприємства, які завдяки гнучкості, стрімкому освоєнню нової техніки і технології, оперативному переналадженню змогли добре пристосуватися до ринку, виявити конкурентоспроможність і активно вплинути на задоволення потреб населення. “Мала” економіка стала дієвим чинником змін у соціальній сфері: це і зростання чисельності підприємців, і збільшення зайнятості, і підвищення рівня доходів – поліпшення умов життя.

Прикро те, що незважаючи на великі блага, які приносить малий бізнес, в Україні він до цього часу не набув необхідного і цілком можливого поширення. І це при тому, що мільйони українців поневіряються за кордоном у пошуках заробітку, та й власне в Україні має місце приховане безробіття. Здавалося б, мало вистачити роботи, але справа рухається надто повільно.

Італія – п'ята за обсягом економіки індустріально розвинута країна Заходу, і вона – визнаний лідер у розвитку малого бізнесу. Ще у 70–80-х роках ХХ ст. італійці збагнули, що мале підприємство – не архаїчний пережиток, а рушій прогресу. На кожну сотню італійських підприємств припадало ще не так давно не більше двох десятків середніх і понад 70 – малих (у їх числі 20–25 % найдрібніших – від 1 до 10 зайнятих). І хоча малих підприємств у Франції, Німеччині, США та Японії значно більше, проте саме Італія вирізняється за їхньою стійкістю. Підприємець почувається господарем свого бізнесу і застосовує свої вміння і творчість для успішного господарювання. Цьому сприяє об'єднання малих підприємств в асоціації і доступна система кредитування.

7.2. ПЕРЕХІД ВІД ЛЮДИНИ ЕКОНОМІЧНОЇ (НОМО ECONOMICUS) ДО ЛЮДИНИ ТВОРЧОЇ (НОМО CREATOR)

Зростання ролі і значення людського капіталу є важливою складовою закономірного процесу переходу від людини економічної до людини творчої, що нерозривно пов'язано зі становленням інформаційного (постіндустріального) суспільства. Всі ці процеси перебувають у центрі еволюційної економіки, що істотно модифікує її предмет і метод. Вона покликана розкрити шляхи і методи забезпечення всебічного розвитку людини, її розумових і фізичних здібностей. Водночас розвиток людини, нарощування людського капіталу є мірою економічного зростання, удосконалення економічних і соціальних умов праці і життя людини. Інакше кажучи, людина, її розвиток є рушійною силою суспільно-економічного прогресу, і водночас саме вона є мірилом успішності тих нововведень та удосконалень, які плануються або здійснюються.

Зміна співвідношення між людиною і суспільством, перетворення людини у головний фактор суспільно-економічного прогресу супроводжуються глибокими змінами у самій людині, перетворенням людини економічної (*homo economicus*) у людину творчу (*homo creator*). Методологічним підґрунтям пізнання глибоких змін у сучасному суспільно-економічному розвитку є створені К. Марксом теорія і методологія періодизації історії на основі економічного принципу (доекономічна, економічна і постеконімічна стадії).

Згідно з цим підходом азійський, античний, феодальний і буржуазний способи виробництва К. Маркс визначає як “прогресивні епохи економічної суспільної формації”¹. При всій відмінності їх об’єднує те, що це “царство необхідності”, коли виробництво матеріальних благ і задоволення матеріальних потреб людей визначало основний зміст життя. Саме тому тут панують матеріальне виробництво, матеріальні інтереси та матеріальна мотивація. Отже, економічна епоха – це той тип суспільного господарства, який готує головні матеріальні передумови для переходу суспільства на якісно нову, постеконімічну стадію цивілізації. Постеконімічне суспільство, за визначенням К. Маркса, – це “царство свободи”. Воно “починається насправді там, де припиняється робота, що спричиняється нужденністю, зовнішньою доцільністю, тобто за природою речей воно перебуває по той бік сфери власне матеріального виробництва. Починається розвиток людських сил, які є самоціллю, справжнє “царство свободи”, яке може розвинути лише на “царстві необхідності” як на своєму базисі”².

Постеконімічна трансформація суспільства нерозривно пов’язана з такими глибокими процесами, як становлення нового технологічного способу виробництва, перетворення інформа-

¹ *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – Т. 25. – Ч. II. – С. 386–387.

² *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – Т. 25. – Ч. II. – С. 386–387.

ції і знань в основний виробничий ресурс, перехід від людини економічної до людини творчої. І розпочинаються ці процеси ще у період індустріальної епохи.

Розвиток техніки і технології виробництва, його комплексної механізації і автоматизації зменшують питому вагу важкої фізичної праці і збільшують чисельність висококваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників. Питома вага розумової праці у матеріальному виробництві зростає.

Цей процес значно посилюється з перетворенням сфери послуг у панівну сферу економіки. Адже її галузі – наука, освіта, культура та ін. – пов'язані зі швидким зростанням чисельності спеціалістів з вищою освітою – науковців, вчителів, лікарів, інженерів та інших висококваліфікованих фахівців. Це означає, що нематеріальне виробництво, тобто виробництво послуг ще більшою мірою, ніж матеріальне, зумовляє зростання питомої ваги, ролі і значення розумової праці. А це, в свою чергу, створює умови для розвитку творчого характеру праці.

Справа в тому, що без розумової праці, тобто без ґрунтовної освіти, творча праця, як правило, неможлива. Водночас розумова і творча праця – це не одне й те саме. Адже й розумова праця може бути рутинною, нетворчою. Наприклад, облікові працівники, маючи вищу освіту, фактично виконують одноманітну, рутинну роботу. Комп'ютери істотно змінюють характер праці, підвищують науково-кваліфікаційний рівень працівників, хоча іноді виконання обов'язків і на комп'ютері може мати не творчий, а технічний характер, наприклад, передрук текстів, певні підрахунки тощо. Тому підвищення науково-технологічного рівня виробництва, технічної озброєності праці і розвиток усіх видів освіти – середньої, професійно-технічної і вищої – є необхідною умовою зростання питомої ваги, ролі й значення розумової праці в економіці та суспільстві, її перетворення у творчу працю. Творчий характер праці – це вищий ступінь у розвитку праці, вона стає внутрішньою потребою людини. Інакше кажучи, розвиток людини, її фізичних

і розумових здібностей сягає такого рівня, коли творчість, творче ставлення до роботи стає її органічною потребою, способом життєдіяльності. Творчість, творча праця, творча діяльність – це функціональна ознака нового суспільства.

До речі, творча праця існує здавна, але вона проявлялася головним чином у літературі, мистецтві та деяких інших видах людської діяльності, водночас майже не стосувалася господарського життя. На сучасному етапі зростання інтелектуалізації праці розширює передумови для розвитку творчості, перетворення її у господарську реальність. Адже творчість – це інтелектуальна діяльність, спрямована на примноження нових знань, це свідчення внутрішнього зростання та вдосконалення людини, підвищення її активності і на виробництві, і в суспільному житті, що виявляється у підприємництві, інженерно-конструкторській та управлінській творчості, у дедалі ширшому застосуванні на виробництві дизайнерської, рекламної та інших видів діяльності. Інакше кажучи, творчість стає поширеним явищем у господарському, економічному житті.

Проблеми інтелектуальної праці стали настільки актуальними, що виникла проблема їх кількісного вимірювання і порівняльного аналізу країн світу за цим показником. ООН розробила і застосовує індекс інтелектуальних активів (Ііа), який формується з урахуванням таких показників: повний строк шкільного навчання в країні; чисельність молоді віком до 15 років, яка здобуває освіту; рівень надання населенню інформації за допомогою ІКТ та преси, у тому числі інтернету, телефонного зв'язку, газет, журналів. Неважко помітити, що показник далеко неточний. Наприклад, в епоху інформації і знань особливо зростає роль вищої освіти, тобто підготовки висококваліфікованих фахівців, які за рівнем підготовки не лише використовують якісно нову комп'ютерну, інформаційну техніку і технології, а й створюють нові зразки, розробляють складне програмне забезпечення. У багатьох країнах світу ведеться облік людей з вищою освітою, що створює реальну картину і най-

більшою мірою характеризує рівень готовності країни до економіки і суспільства знань. Але, як не прикро, автори індексу інтелектуальних активів залишили поза увагою проблеми вищої освіти, водночас висунувши показники середньої освіти, яка нещодавно була визначальною для розвитку економіки і суспільства. І все-таки при всій недосконалості цього показника (адже це одна із перших спроб) він є однаковим для усіх країн, тому становить певний інтерес, відкриває погляд на країни світу під цим кутом зору.

За цим індексом перше місце посідає Норвегія ($I_{ia} = 0,80$), друге – Швеція (0,749), третє – Фінляндія (0,714). За цим індикатором наймогутніші країни не входять до п'ятірки лідерів. США посідають 10-те місце (0,618), Японія – 7-ме (0,68), Великобританія – 9-те (0,644), Німеччина – 14-те (0,590), Франція – 17-те (0,529). Але і в цих країнах не за всіма позиціями високі показники. Вони виокремлюються за кількістю користувачів інтернетом, коефіцієнтом охоплення телефонним зв'язком. Водночас у них порівняно з лідерами (першою п'ятіркою країн) нижче коефіцієнт охоплення молоді освітою, забезпеченості засобами масової інформації та телекомунікаціями. Наприклад, у США серед розвинутих країн найнижчий рівень забезпечення населення пресою (0,357 газети на 10 тис. населення).

За цим індексом Україна перебуває на 44-му місці ($I_{ia} = 0,176$). Це досить високий показник. Тому особливий інтерес становить порівняльний аналіз складових цього індексу нашої країни та країн-лідерів¹.

Зокрема, Україна посідає гідне місце за показником “молоді у віці до 15 років, яка отримує освіту”. Це показник майбутніх інтелектуальних активів, і він дуже близький до показників світових лідерів. Період навчання у школі у нас хоч і менший, але не настільки, як за іншими показниками. За кількістю газет на

¹ *Зуровский М.* Путь к обществу, основанному на знаниях / М. Зуровский // Зеркало недели. – 2006. – № 2 (581). – С. 14.

100 осіб ми відстаємо майже у 8 разів, інтернет-користувачів – у 27 разів, телефонних ліній – понад утричі і за кількістю мобільних телефонів на 100 осіб – більш ніж у 9 разів. Нарешті, якщо взяти усі складові у комплексі, тобто індекс інтелектуальних активів у цілому, то ми відстаємо від світових лідерів у 4 рази. Хоча деякі вчені всупереч реальній ситуації говорять про близькість України до суспільства знань, про близькість її до інтелектуальних активів світових лідерів, конкретні індикатори свідчать про серйозне наше відставання. Перед країною стоять нагальні проблеми удосконалення шкільної освіти, подальшого підвищення її ролі у розвитку людини. Надзвичайно актуальними залишаються питання комп'ютеризації країни, особливо системи освіти, сільської школи, поширення використання персональних комп'ютерів, що дасть змогу збільшити кількість користувачів інтернетом.

Хоча Україна перебуває на індустріальній стадії, проте за принципом природно-історичного характеру розвитку процеси, властиві майбутньому суспільству, зароджуються і розвиваються в надрах попереднього суспільства. Це правило стосується різних елементів суспільства, але, напевно, особливою мірою – людини. Передусім це процеси інтелектуалізації праці, які відображають не лише науково-технологічний рівень виробництва, але й структурні зрушення в економіці країни. Так, у промисловості питома вага працівників, які закінчили вищі навчальні заклади усіх рівнів акредитації, дорівнює 40,1 %, у сільському господарстві – 19,7 %. Водночас у галузях охорони здоров'я та соціального забезпечення така частка становить 64,3 %, освіти – 69,4 %¹. Ще переконаливіші показники частки працівників з найвищим освітнім рівнем, тобто вищою освітою III та IV рівнів акредитації. У сільському господарстві вони становлять 6,2 %, на транспорті та у сфері зв'язку – 12,9, промисловості – 15,6, охороні здоров'я – 20,5,

¹ Статистичний щорічник України. 2002. – К. : Консультант, 2003. – С. 436.

освіті – 48,6 %¹. Як бачимо, значна частка високоосвічених працівників свідчить про те, що процеси інтелектуалізації навіть на індустріальній стадії є реальними. Вже нині провідні галузі сфери послуг (освіта, охорона здоров'я і соціальне забезпечення) набагато переважають галузі матеріального виробництва за питомою вагою працівників з вищою освітою. Водночас це є запорукою подальшого швидкого розвитку цієї сфери життєдіяльності. Адже інтелектуалізація праці – це не лише показник рівня освіченості і культури працюючих. Насамперед це економічний показник, який доводить, що праця у сфері послуг є ефективнішою. Це характеризується більшою питомою вагою доданої вартості послуг порівняно з матеріальними благами. Так, у 2002 р. в економіці у цілому питома вага доданої вартості у ВВП становила 37,7 %, а у багатьох галузях була ще меншою: у добувній промисловості – 31,3 %, в обробній – навіть 24 %. Водночас у багатьох галузях цей показник перевищував середній по країні. Наприклад, за результатами будівництва додана вартість становила 40,3 %, у сільському господарстві – 44, у сфері транспорту та зв'язку, у галузях, які найбільшою мірою пов'язані з використанням інформаційно-комунікаційних технологій на сучасному етапі, – 55 %. І все-таки галузі сфери послуг вирізнялися дуже високою питомою вагою доданої вартості. У сфері охорони здоров'я і соціальної допомоги цей показник становив 51,8 %, в освіті – майже 70 %². Вища ефективність праці є підґрунтям подальшого швидкого зростання цих галузей, зміни співвідношення між матеріальним виробництвом і сферою послуг на користь останньої. Причому ще раз підкреслимо, що це не механічний процес, а результат стрімкого підвищення науково-технологічного рівня матеріального виробництва, усєї економіки.

Неоднакова ефективність праці, яка визначається питомою вагою доданої вартості у створюваному ВВП у різних галузях,

¹ Там само. – С. 36.

² Статистичний щорічник України. 2002. – К. : Консультант, 2003. – С. 36.

загострює проблему відповідності ефективності праці і розмірів її оплати. Цілком зрозуміло, що за нинішніх умов, коли у структурі економіки основну частку становлять галузі важкої промисловості (металургійна, вугільна, хімічна), де поряд з ефективністю праці значний вплив на розміри заробітної плати справляє такий фактор, як важкі та шкідливі умови праці, не можна абсолютизувати співвідношення між ефективністю праці та її оплатою. Але не можна його й ігнорувати, як це відбувається зараз. Адже цілком зрозуміло, що низьку оплату праці маємо у сферах освіти, охорони здоров'я, сільського господарства, які або перебувають на перших місцях за питомою вагою доданої вартості (освіта, охорона здоров'я), або значно перевищують середні показники по народному господарству. Тому заходи з підвищення оплати праці і соціального забезпечення саме у цих галузях упродовж 2005 р. спрямовані на пом'якшення такої невідповідності і створення кращих умов для розвитку цих надзвичайно важливих сфер економіки. Варто усвідомити, що наближення рівня оплати праці до її реальної ефективності має стратегічне значення. Історичний досвід США і Японії незаперечно доводить, що стимулювання людей з вищою освітою, значні доплати за освіту, якнайширше їх залучення у виробництво є необхідною умовою прискорення економічного розвитку, науково-технологічного удосконалення виробництва і підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Саме завдяки цьому США і Японія посідають передові позиції у розвитку економіки і забезпечують перемогу у конкурентній боротьбі. Відомо, що Англія упродовж століття була лідером суднобудування і "володаркою морів", але вона перебільшила роль практиків, досвідчених майстрів, і це у той час, коли Японія взяла курс на високоосвічених працівників, що стало однією з передумов перемоги Японії у конкурентній боротьбі з Англією у галузі суднобудування. Тому як стимул мають діяти доплати за освіту, що є важливою умовою нарощування людського капіталу.

Перехід від людини економічної до людини творчої характеризується змінами у житті, поведінці і світогляді людей у розвинутих країнах, про що нещодавно не можна було й мріяти. Як зазначалося, одвічно людина була економічною, не лише одним із факторів виробництва, але й життєдіяльністю, яка визначалася матеріальними інтересами. Напевно, саме у США цей дух матеріального збагачення втілюється в “американському способі життя”: діловитість, підприємливість, економічний успіх. І ось у США поряд з матеріалістами, тобто людьми, для яких у житті головним є матеріальний інтерес, з’являються постматеріалісти, тобто люди, які орієнтуються на постматеріальні цінності, і їх чисельність швидко зростає. “Як правило, – пише відомий соціолог Р. Инглетарт, – постматеріалісти мають кращу роботу, солідну освіту і вищі доходи, ніж матеріалісти; однак для цінностей, на які орієнтуються постматеріалісти, характерна відмова від акценту на економічний успіх. Вони приділяють другорядну увагу економічному зростанню порівняно з якістю життя, а в особистому житті роблять акцент не стільки на обов’язкову зайнятість і високий дохід, скільки на роботу цікаву, осмислену, яка здійснюється у контакті з близькими їм по духу людьми”¹. Поширення постматеріалістичних орієнтацій є свідченням зростання уваги людей до способу і якості життя. Американці і західноєвропейці здійснили важливі кроки у бік постматеріалізму в період 1970–1988 рр. І, як вважає Р. Инглетарт, “цей процес триватиме”.

“Під час проведення досліджень у 1970–1971 рр., – пише він, – матеріалісти становили більшість порівняно з постматеріалістами: співвідношення між ними було приблизно як 4 до 1. Воно різко змінилося уже до 1988 р., коли на 4 матеріалістів припадало 3 постматеріалісти. До 2000 р. чисельність матеріалістів мала перевищувати чисельність постматеріалістів не-

¹ Инглетарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе / Р. Инглетарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М. : Academia, 1999. – С. 254.

значною мірою. Останнє може виявитися вирішальним моментом у співвідношенні двох типів різних ціннісних орієнтацій: постматеріалісти мають вищий рівень освіти, вирізняються більшою цілеспрямованістю і проявляють вищу політичну активність, ніж матеріалісти. Тому їхній вплив у багатьох питаннях швидше за все перевищуватиме вплив, який здійснюють матеріалісти”¹. І, що особливо важливо, Р. Инглегарт чітко формулює глибокий внутрішній зв’язок цих процесів із закономірними стадіями прогресу людства: “Матеріалістичні орієнтири поширилися завдяки становленню індустріального суспільства, однак ми дотримуємося гіпотези, що у довгостроковій перспективі перехід до постіндустріального ладу знову виведе духовні цінності на перший план”².

Тенденції, які проявилися у розвитку людини у США, мають для нас вагоме значення. Щоб Україна не втратила можливостей, пов’язаних з інтелектуальним рівнем і духовністю людини, щоб розвиток людини, накопичення людського капіталу стали дієвим фактором подолання відставання, економічного і соціального піднесення країни, розвиток людини необхідно визначити пріоритетним у державній політиці і послідовно поліпшувати умови життя людей, поєднуючи матеріальне забезпечення і духовне зростання, професійно-технічний і культурний рівні, матеріальне стимулювання і моральне заохочення. Навіть у сучасних умовах, коли значна частина населення живе за межею бідності, не можна обмежуватися лише матеріальним забезпеченням, хоча це першорядне завдання. “Не хлібом єдиним живе людина”. Розв’язання цієї складної і болючої проблеми має органічно поєднуватися зі зростанням духовності і культури людей. Нарощування людського капіталу є запорукою перетворення людини економічної в людину творчу.

¹ *Инглегарт Р.* Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе / Р. Инглегарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М. : Academia, 1999. – С. 253.

² Там же. – С. 255.

На Заході вже давно розкрили логіку розвитку людини та її праці. На перших стадіях цивілізації, у тому числі індустріальній, реалізувалися фізичні можливості людини, тобто можливості людського тіла. Поряд з примусовими методами, які широко застосовувалися, було створено цілу науку – тейлоризм, яка за допомогою раціоналізації рухів у процесі праці забезпечила значне зростання її продуктивності. Водночас багато робилося для того, щоб якнайповніше використати людський розум, що виявилось у стрімкому розвитку науки і техніки, науково-технічному вдосконаленні виробництва. За цих умов не міг спрацьовувати примус, були розроблені і швидко вдосконалювалися методи заохочення, стимулювання, які стали потужним фактором прогресу науки, техніки і виробництва. На цій основі зросли освітній, професійний рівні працівників, були створені досить пристойні умови життя і праці. Останніми десятиліттями першорядними стали проблеми духовності людини, її гідності, свободи і рівності. Без того, щоб людина була людиною, щоб вона користувалася матеріальними і культурними благами, щоб забезпечувалися її рівність, права і свободи, щоб розвивалися її здібності, вона не може ні нормально жити, ні, тим більше, самовіддано працювати, активно виявляти себе і на виробництві, і в суспільному житті. Добробут людини, її професійно-технічний рівень мають доповнюватися добрими людськими стосунками, повагою до людини, високою духовністю. І як прикро усвідомлювати, що всупереч потребам розвитку суспільства досить широко порушуються права і свободи людини. Про це свідчить величезна кількість звернень людей до влади, до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Європейського суду з прав людини. На порушення громадянських прав скаржаться пенсіонери та інваліди, державні службовці, засуджені, працюючі і безробітні. Це розхищує довіру до влади, свідчить про зневагу до людей, породжує апатію і байдужість. Для подолання цих негативних явищ не потрібні великі кошти. Необхідно зробити все, щоб

кожен чиновник глибоко усвідомив, що, порушуючи права і свободи людини, зловживаючи службовим становищем, зневажаючи людей, він вдається до найтяжчого злочину, який має каратися законом. У країні повинні утверджуватися принципи незворотності громадянських і політичних прав, створюватися умови для самореалізації людини, її всебічного розвитку.

7.3. ДОКОРІННА ЗМІНА РОЛІ І МІСЦЯ ЛЮДИНИ В НОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Предметом дослідження класичної економічної теорії є зростання національного багатства, проте за цією теорією людина, її праця посідала чільне місце. Так, вона обґрунтувала модель економічної людини, високо оцінювала працю людини як джерело багатства, виокремлювала в людині її здатність до праці, тобто робочу силу, перетворення її в товар, формування і динаміку вартості товару робоча сила та ін. Але, як бачимо, класична школа обмежувала аналіз людини її роллю в економіці.

Неокласична школа розглядає людину як предмет економічної теорії і робить крок вперед порівняно з класичною школою. Так, А. Маршалл зауважує: “З одного боку, це наука про багатство, але з другого – це наука про людину, яка відчуває на собі вплив найрізноманітніших факторів. Щодо економіки, то вона цікавиться переважно тими мотивами, які впливають... на поведінку людини в її економічному житті”¹. Хоча вчений говорить про “науку про людину”, але водночас вказує, що неокласична школа “цікавиться переважно тими мотивами, які впливають... на поведінку людини в її економічному житті”, тобто її представники, як і класики, зосереджені на економічній людині. У подальшому їхнє трактування ролі людини

¹ *Маршалл А.* Принципы экономической науки : в 3 т. Т. 1 / А. Маршалл. – М. : Прогресс, 1993. – С. 69.

змінилося. Спираючись на теорію факторів виробництва, вони принизили людину, прирівняли її до матеріальних факторів виробництва. Вони доводять, що не лише праця людини, але земля й капітал створюють нову вартість і збільшують її. Вони приділяють велику увагу аналізу поведінки людей у процесі виробництва, управлінню цими процесами за допомогою стимулів, властивих ринковим відносинам. Приниження і обмеження ролі людини в економіці також відобразилося в економіці, мейнстрімі, тобто найпоширенішій і найвпливовішій формі неокласичного вчення. Вся складність людини, її поведінки зводиться до “максимізації власного задоволення (корисності)”¹.

Отже, незважаючи на істотне підвищення ролі людини, уваги до неї та її праці з боку представників неокласичної школи, все ж вона, а особливо її основна форма – мейнстрім, виявилися неспроможними в такому напрямі цивілізаційного прогресу, як розвиток людини, закономірності її зростання, перетворення у мету і критерій суспільно-економічного прогресу. Це надзвичайно широке коло питань, до якого входять зміни місця і ролі людини у виробництві, у відносинах праці і капіталу, тобто у відносинах власності шляхом її демократизації, у створенні сприятливих умов для освітнього, професійного та культурного розвитку людини, у переході від людини економічної (*homo economicus*) до людини творчої (*homo creator*). Як бачимо, йдеться про значні якісні зміни у людській праці і в цілому у людській життєдіяльності.

Метафізична філософія, формальна логіка, домінування кількісного аналізу, на яких базується методологія мейнстріму, не забезпечують виконання завдань, пов’язаних з кардинальними якісними зрушеннями у розвитку людини, її еконо-

¹ Автономов В. Человек в зеркале экономической теории / В. Автономов. – М., 1993.

мічному і суспільному становищі. Для цього потрібна діалектична логіка, глибокий соціально-економічний аналіз.

Варто зауважити, що на Заході існують й інші школи економічної науки, які розкривають соціально-економічні проблеми сучасного суспільства, його соціальну структуру у різних аспектах, у взаємозв'язку відносин у суспільстві. І все ж не можна не бачити, що традиції мейнстріму, пов'язані з використанням формальної логіки, формальних інструментів, тією чи іншою мірою позначаються і на цих, так би мовити, прогресивних напрямках розвитку економічної теорії.

Неокласики виходили з того, що реально існує в житті, в господарській практиці і фактично абсолютизували реальну ситуацію. Так, машинна техніка зробила людину простим додатком до машини, частковим робітником. Парадокс полягав у тому, що кваліфіковані майстри ручної праці, які виготовляли повний продукт, з появою машин у масовому порядку були замінені або перетворені у менш кваліфікованих і часткових робітників, які виконували обмежене число часткових операцій. Машини в руках капіталу стали тим знаряддям, за допомогою якого формальне підкорення було перетворене в реальне підкорення праці капіталу, тобто робітник, позбавлений можливості створювати товар і продавати його самостійно на ринку, як частковий робітник виявився прикутим до капіталу міцніше, ніж ланцюгом. Машини, підвищуючи продуктивність праці, витісняли "зайвих" робітників, перетворювали їх у безробітних, що створювало стійкий відносний надлишок, притаманний буржуазному способу виробництва, який зумовив перевищення пропозиції робочої сили на ринку над попитом на неї, а тому й відповідний рух заробітної плати, тобто ціни робочої сили порівняно з рухом цін на уречевлену працю – тобто машини, сировину, паливо тощо. Інакше кажучи, економічна, технологічна, речова залежність робітника від капіталу була настільки вагомою, що людина опинялася фактично на рівні з матеріальними факторами виробництва.

З розвитком машинного виробництва ситуація змінюється докорінно. Комплексна механізація, автоматизація виробництва, а тим більше застосування інформаційно-комунікаційних технологій потребують не часткового робітника з низькою кваліфікацією, а навпаки, добре освіченого, висококваліфікованого працівника, який завдяки ґрунтовним знанням і практичному досвіду та вмінню виконує складні, інтелектуальні операції, функцію контролю за функціонуванням складної техніки і технології, забезпечує їх безперебійну роботу. Це висуває нові, набагато вищі вимоги до освіти людини. В умовах інформаційної економіки і суспільства дедалі нагальнішою стає проблема знання і вміння використовувати комп'ютер, основи економіки і права, іноземної мови, етики і безпеки життєдіяльності. Поступово, але невпинно зростають вимоги до рівня освіти, коли середня освіта не задовольняє людину і виникає потреба у вищій освіті. Тому сучасні виробничі і суспільні процеси передбачають дедалі ґрунтовніший підхід до освіти людини, людини інтелектуально розвиненої, здатної вільно орієнтуватися у складних умовах виробничого і суспільного життя, аналізувати їх і приймати обґрунтовані рішення. Цілком зрозуміло, що раніше відтворення робочої сили обмежувалося порівняно мінімальними обсягами споживання матеріальних і культурних благ. У сучасних умовах при забезпеченні потреб у матеріальних благах центр уваги зміщується у бік розвитку освіти, науки, культури, мистецтва та ін. Лише у такий спосіб досягається швидкий розвиток людського інтелекту та його зворотний вплив на розвиток економіки і суспільства. Як бачимо, сучасне високотехнологічне виробництво потребує не часткового робітника, не залежної людини, а людини вільної, озброєної сучасними знаннями, вмінням їх застосовувати і ефективно використовувати. Це людина, яка користується усіма благами цивілізації, їй забезпечується заможне і культурне життя. Для неї праця є творчим процесом, вона стає внутрішньою потребою людини. Отже, докорінна зміна технології виробництва,

соціально-економічних умов життя і праці людини зумовляють виникнення нової категорії “людський капітал”, внутрішньо властивої новій економіці і суспільству.

Як зазначалося, не можна спрощувати ці процеси. Навіть комп'ютери, якісно нова техніка, яка примножує можливості людського розуму, одночасно з розв'язанням складних загальнодержавних чи галузевих проблем організації і управління можуть використовуватися для виконання утилітарних, технологічних завдань, а працівник, який їх виконує, є так само частковим працівником, як це було на початку розвитку машинної техніки. Цілком зрозуміло, що такий працівник поступається професійно і за досвідом роботи освіченому працівнику, його вміння обмежене виконанням лише технічних, вузькоприкладних завдань, хоча потрібне і корисне.

Важливу роль у відтворенні і нарощуванні людського капіталу відіграє ринок праці. Його функціонування і розвиток відбуваються у процесі взаємодії зі сферою виробництва. Адже саме тут формується попит на робочу силу, на її кількість і якість, саме тут відбувається збільшення робочих місць, складаються співвідношення між високотехнологічними робочими місцями, які потребують робітників високої кваліфікації, і тими робочими місцями, де технічний рівень залишається незмінним. Причому на ринок праці активно впливають традиції, які склалися у цій сфері, та національний менталітет. Тому на ринку праці на відміну від решти ринків ніколи не досягається рівновага, оскільки пропозиція робочої сили переважно перевищує попит на неї і це виражається у безробітті. Не менш важливою рисою ринку праці є і те, що ціна робочої сили, тобто заробітна плата, як правило, через хронічне безробіття, відстає від цін на інші товари. Особливо це проявляється в перехідних економіках, де спостерігаються значний спад виробництва, зростання безробіття, що зумовлює падіння заробітної плати та інших доходів населення, зниження життєвого рівня, зuboжіння – на одному полюсі і нічим не ви-

правдане зростання багатства – на другому, що значно ускладнює соціальні відносини. Це істотно деформувало процеси відтворення робочої сили, зумовило глибокі кількісні і якісні зміни. Руйнація технологічно розвинутих галузей призвела до масового звільнення та відпливу висококваліфікованих робітників та інженерно-технічного персоналу, що різко скоротило попит на робочу силу, тобто на працівників, які створюють чи обслуговують нову техніку. Водночас зберігається попит на менш кваліфіковану та низькокваліфіковану робочу силу, тому що вона, по-перше, значно дешевша, і, по-друге, для її відтворення не потрібні великі затрати, пов'язані з освітою та культурою. Комплекс тенденцій зумовив погіршення відтворення людського капіталу, що відобразилося у: значному зростанні безробіття – відкритого і прихованого; зниженні частки оплати праці найманих працівників у ВВП; невиплаті заробітної плати і зростанні заборгованості підприємств перед працівниками; виплаті заробітної плати у натуральній формі; зростанні оподаткування; підвищенні плати за житлово-комунальні послуги; комерціалізації освіти та медичної допомоги; звуженні системи соціального забезпечення. Ці процеси зумовили істотну зміну структури ринку праці, що виразилося у зменшенні сегмента, пов'язаного з рухом висококваліфікованої робочої сили (робітників та інженерно-технічних працівників), і розширенні другого сегмента, пов'язаного з порівняно низькою кваліфікацією праці, особливо з працею жінок, молоді, іноземних працівників. Деякі дослідники вважають, що відмінності між цими сегментами настільки значні, що унеможливають конкуренцію між ними, кожен з них має кадрові особливості і своєрідний характер зайнятості, начебто ми маємо справу з двома різними ринками¹.

На нашу думку, це все ж не окремі ринки, оскільки на них обертається однорідний товар – робоча сила, а два сегменти

¹ Обучение рынка / под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 475.

одного ринку. Інша справа, що деформації у розвитку ринку набули таких масштабів, що порушився об'єктивно зумовлений перебіг процесів на ринку. Як відомо, в умовах стабільних ринкових економік розгортання підготовки висококваліфікованих працівників неминуче скорочує їх чисельність з нижчим рівнем кваліфікації. Розширення системи професійно-технічної освіти, середньої і вищої освіти інтенсифікує ці процеси, що визначає швидке нарощування чисельності висококваліфікованих працівників, зростання людського капіталу у відповідності з потребами виробництва, яке розвивається на основі досягнень науки, техніки і технології. Як зазначалося, зовсім інакше розгортаються події в країнах пострадянського простору. Адже тут відбуваються насамперед руйнація високотехнологічного виробництва, витіснення висококваліфікованої робочої сили, чому сприяє значна невідповідність рівня оплати для цієї категорії працівників. І навпаки, поширення низькотехнологічних виробництв зумовлює зростання низькокваліфікованої праці з відповідною оплатою, що дає змогу підприємцям порівняно легко нарощувати виробництво при невисоких витратах робочої сили. Тим більше, що вони повністю позбавляються витрат на підготовку кадрів, оскільки в умовах спаду виробництва і зростання безробіття для них створювалися, по суті, необмежені можливості для використання кадрів робітників та інженерно-технічних працівників якнайширшого діапазону за рівнем загальної і професійної підготовки. Негативні процеси у галузі відтворення людського капіталу досить рельєфно відобразилися у системі вищої освіти: різке скорочення підготовки спеціалістів з природничих і технічних наук при одночасному непомірному розширенні підготовки економістів і юристів. Справа дійшла до того, що усі технічні ВНЗ, навіть з давніми традиціями, змушені були налагодити підготовку економістів, фінансистів, менеджерів, спеціалістів галузі права та ін. Водночас на комерційній основі було створено сотні приватних ВНЗ з підготовки кадрів з цих же спеціальностей.

Якщо врахувати, що це здійснювалося на основі старої кадрової бази, то можна легко уявити рівень підготовки професорсько-викладацького складу і відповідну якість підготовки кадрів вищої кваліфікації.

7.4. КАТЕГОРІЯ “ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ”: СУТНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ

Категорія “людський капітал” найбільш комплексно та узагальнено відображає ті істотні зміни місця і ролі людини в економіці та суспільстві, які сталися за нової стадії цивілізації. Після перших, порівняно поверхових трактувань людського капіталу постала актуальна теоретична і прикладна проблема глибшого пізнання сутності і змісту цієї категорії, її структури, джерел формування і накопичення людського капіталу. Будь-яка неточність чи односторонність у визначенні змісту і структури людського капіталу неминуче призводять до прорахунків у відтворенні, накопиченні і використанні людського капіталу. Оскільки поняття капіталу відомо здавна, то деякі економісти вирішили, що розкриття сутності цієї категорії – справа нескладна. Як відомо, класична школа не лише розкрила сутність вартості товару робоча сила, але й показала особливості її формування. Поряд з матеріальними благами, яким належить головна роль у відтворенні робочої сили, вартість робочої сили включає, на думку К. Маркса, історичний і моральний аспекти, тобто історично зумовлені умови і норми життя. Це дало підставу деяким вченим вважати, що саме класична школа започаткувала розробку категорії “людський капітал”¹.

¹ Поняття “людський капітал” пов’язане з “...фундаментальними досягненнями класиків ХІХ ст., а саме з розробкою поняття “вартість робочої сили”, в яке вже тоді входили освіта і досвід працівника, історичний і моральний компоненти, що принципово охоплюють ці найсучасніші інвестиційні затрати на відтворення людини” (Марцинкевич В. Экономический мейнстрим и современное воспроизводство / В. Марцинкевич // МЭ и МО. – 2003. – № 2. – С. 38).

“Невідворотним” аргументом на користь цієї ідеї є те, що сукупність знань, вмінь і навичок людини, тобто її професійний і культурно-освітній рівні, є величиною, яка акумулюється, накопичується і бере участь не в одному виробничому циклі, а в багатьох, переносить вартість на новостворювану продукцію частинами, тому вона становить частку не оборотного, а основного капіталу. “Додаткові витрати на розвиток здібностей людини являють собою, – писав А. Сміт, – ...основний капітал, який реалізується в особистості...”¹. Ще глибше обґрунтовує цю думку К. Маркс: “Збереження робочого часу рівнозначне збільшенню вільного часу, тобто часу для того повного розвитку індивіда, який сам, в свою чергу, як величезна продуктивна сила впливає на продуктивну силу праці. З погляду безпосереднього процесу виробництва це збереження робочого часу можна розглядати як виробництво основного капіталу, причому цим основним капіталом є сама людина”².

На нашу думку, із цих тверджень випливає, що робоча сила людини, як і інші засоби виробництва, є фактором виробництва, який за формою руху збігається не з оборотним, а з основним капіталом, і тому можна трактувати його як основний капітал. Але це не дає права ототожнювати “основний капітал” з категорією “людський капітал”, що сформувалася за якісно нових умов.

Аналіз свідчить, що не лише за якісними параметрами, але й за кількісними немає підстав для ототожнення людини з основним капіталом. Чимало факторів відтворення людського капіталу за часом дії істотно відрізняються від строку відтворення основного капіталу. До того ж відтворення основного капіталу має циклічний характер, тобто після кризи настають депресія, пожвавлення, піднесення і нова криза. Оновлення основного капіталу становить матеріальне підґрунтя виходу із

¹ Сміт А. Исследования о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз. – 1962. – С. 208.

² Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – Т. 46. – Ч. II. – С. 221.

кризи. Цикли справляють значний вплив на людину і людський капітал, оскільки в цей період істотно змінюються зайнятість населення, рівень доходів, умови життя в цілому. Водночас людському капіталу притаманні і такі фактори, які не пов'язані з рухом промислового циклу. Нещодавно досягнення людиною 16–18 років означало початок працездатного віку. У сучасних умовах, коли нерідко функціонування науково-технічних засобів передбачає працівників з вищою освітою і достатніми виробничими навичками, людина вступає в активну трудову діяльність у віці 22–25 років, тобто на 6–7 років пізніше. Отже, всупереч спробам обмежити зміст категорії “людський капітал” її пізнання неминуче привело до розширеного трактування, коли не лише освіта, але й наука, культура, охорона здоров'я, нарешті виробництво є джерелами накопичення людського капіталу. І справа не лише в цьому. Головне те, що відтворення людського капіталу становить основну частину фонду накопичення. За даними Т. Шульца, для відтворення людського капіталу використовується не з фонду накопичення, як визнавалося більшістю теорій ХХ ст., а з його загальної величини¹.

Розкриття змісту такої важливої категорії, як людський капітал, зумовило потребу в удосконаленні форм і методів обчислення величини кожного фактора, які у сукупності визначають кількісні параметри людського капіталу. Серед багатьох підходів виокремлюється передусім метод “безперервної інвентаризації” американського економіста Дж. Кендрика. Як зауважують спеціалісти, цей метод прийнятний для країн, які мають довгострокові статистичні ряди показників структури накопичення і споживання. Оцінювання здійснюється за такими елементами: утримання дітей до досягнення ними працездатного віку та отримання певної спеціальності; перепідготовка; підвищення кваліфікації; міграція робочої сили; охорона здоров'я. Водночас враховуються витрати на житлове господарство, по-

¹ *Shultz T. Investment in Human Capital / T. Shultz. – N.J. ; L., 1971. – P. 26–28.*

бутові товари тривалого користування, запаси товарів у сім'ях, а також затрати на наукові дослідження і розробки. У сукупності ці витрати сімей і суспільства, що переведені з поточних у зіставні ціни, дають оцінку людському капіталу. Ще у 1970 р., навіть при дещо неповному врахуванні, людський капітал у США становив більше половини національного багатства¹. Як вважають спеціалісти, цю оцінку людського капіталу здійснено за методом “відновлюваної вартості”. На жаль, ще не відпрацьовані задовільні методи оцінки зношування чи старіння людських знань, виробничих навичок тощо. Це заважає оцінюванню людського капіталу за методом “чистої вартості”.

Отже, категорія “людський капітал” відображає ті глибокі зміни, які відбулися в економіці й економічній науці, і зумовлена посиленням соціальної орієнтації у розвитку економіки, необхідністю подолання нерівномірності у рівнях розвитку економіки і добробуту населення розвинутих країн і країн, що розвиваються.

Одвічно добробут, матеріальне багатство і в господарській практиці, і в економічній науці зображалися як мета виробництва, як найвища цінність. Це означало, що накопичення матеріальних благ було і критерієм прогресу. Поступово із простих поодиноких думок сформувався висновок про те, що економічне зростання, накопичення матеріальних багатств – це не мета, а засіб розвитку людини. Цю думку досить чітко сформулював А. Маршалл: “Вироблення багатства – це лише засіб підтримки життя людини, задоволення її потреб та розвитку її сил – фізичних, розумових і моральних. Сама ж людина – головний засіб виробництва цього багатства, і вона ж є кінцевою метою багатства”².

¹ Кендрік Дж. Совокупный капитал США и его функционирование / Дж. Кендрік. – М. : Прогресс, 1976; Кендрік Дж. Экономический рост и формирование капитала / Дж. Кендрік // Вопросы экономики. – 1976. – № 11.

² Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. Т. 1 / А. Маршалл. – М. : Прогресс, 1993.

Еволюція економічної думки спиралася на об'єктивні закономірності розвитку суспільного виробництва, які зумовлювалися істотними структурними змінами потреб людини. Упродовж тривалого історичного періоду розвитку цивілізації першорядним було задоволення матеріальних потреб людини (їжа, одяг, житло). Але в міру зростання продуктивних сил, задоволення матеріальних потреб людини дедалі збільшується питома вага нематеріальних потреб в освіті, культурі, науці, мистецтві, творчості. Відповідно до цього поряд з поширенням матеріального виробництва зростає сфера послуг, яка представлена насамперед галузями освіти, науки, культури, охорони здоров'я та ін. За цих умов стає зрозумілим, що необхідно відмовитися від трактування суспільно-економічного розвитку як способу накопичення матеріального багатства і визнати головним розвиток людини, її розумових, фізичних і духовних якостей. У міру зростання нематеріальних потреб сфера послуг, тобто нематеріальне виробництво, перетворилася у панівну сферу народного господарства. Якщо нещодавно сфера послуг характеризувалася як невиробнича сфера, а праця в ній – як непродуктивна, така, що не створює вартості, то цивілізаційний прогрес не лише зумовив відмову від цих хибних тлумачень, а й переконливо довів, що сфера послуг – це виробництво, але не матеріальне, що праця у цій сфері – продуктивна, вона створює вартість. Високий рівень розвитку сфери послуг означає глибокі зміни у факторах виробництва, коли інформація і знання перетворюються у головний виробничий ресурс, а людина – носій цього фактора і сила, що застосовує і використовує його, набуває форми людського капіталу.

Категорія “людський капітал” свідчить, що традиційні макропоказники (виробництво ВВП на душу населення, рівень доходів і навіть поняття добробуту та ін.) є не метою виробництва, а засобом для задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб людини, її розвитку. Теорія і практика людського капіталу характеризують новий рівень розвитку еконо-

мічної теорії порівняно з теоріями економічного зростання. Якщо останні спиралися на твердження, згідно з яким метою суспільного виробництва є збільшення національного багатства, обсягів ВВП чи добробуту народу, то теорія людського капіталу вважає за мету забезпечення якості життя, тобто створення умов для всебічного розвитку людини. Це і спосіб життя, гідний людини, і доступ до накопичених людством знань, і свобода вибору життєвого шляху, освіти, професії, місця роботи і проживання. Досвід свідчить, що ті країни, які здійснювали великі інвестиції в освіту, в розвиток людини, досягли величезних успіхів у зростанні економіки і підвищенні якості життя людей. Адаже освічені люди ефективніше використовують засоби виробництва, тобто техніку і технологію, активно впроваджують у виробництво нововведення, інновації, удосконалюють організацію та управління виробництвом. Врешті-решт це виявляється у підвищенні його ефективності.

Отже, теорія людського розвитку, зростання людського капіталу відображає і характеризує людину як мету, головний засіб і критерій економічного зростання і цивілізаційного прогресу в цілому. А застосування методу єдності історичного і логічного дає змогу дійти висновку, що категорія людського капіталу є закономірним результатом якісно нового рівня продуктивних сил, глибоких зрушень у структурі суспільного виробництва, становлення нового, інформаційного, постіндустріального суспільства, суспільства знань. Водночас людський розвиток, зростання людського капіталу зумовлюють необхідність підвищення рівня і якості життя, подолання бідності, нерівності, дбайливого ставлення до природи, тобто середовища життєдіяльності людини, розвитку демократії, розширення сфери суспільно-економічної активності людини.

У цих умовах добробут, зростання виробництва ВВП на душу населення є необхідною умовою людського розвитку. Але, як справедливо зазначається у доповіді ООН, визначальним тут є не саме по собі багатство, а те, як його використовують різні

країни. І доки суспільство не зрозуміє, що основне його багатство – це люди, незмірна стурбованість виробництвом матеріальних благ затулятиме кінцеві цілі збагачення життя людей. Інакше кажучи, збільшення матеріальних ресурсів є необхідною і важливою умовою людського розвитку, зростання людського капіталу, що, в свою чергу, служить подальшому економічному зростанню, збільшенню національного багатства як основи прискорення людського розвитку, нарощування людського капіталу. Отже, зростання економіки забезпечує постійне розширення можливостей для розвитку людини, реалізації її різнобічних здібностей при вільному виборі форм і способів їх здійснення.

Теорія людського розвитку, людського капіталу означає, що ефективність політики держави визначається не лише і не стільки економічними показниками, скільки досягненнями у розвитку людини, її розумових і фізичних здібностей, у зростанні трудової і суспільно-політичної активності кожної людини, підвищенні її ролі у житті суспільства. Людина повною мірою має стати володарем і творцем власної долі. А політика держави повинна забезпечити сприятливі умови для життя і праці людини: повну зайнятість, оскільки виробництво (матеріальне і нематеріальне) було і буде головною сферою прояву кращих якостей людини. Цьому мають сприяти послідовне здійснення принципу соціальної справедливості (доходи і оплата у відповідності з якістю та інтенсивністю праці, широкий доступ до освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, сприятливе навколишнє природне середовище), розвиток демократії (свобода слова, активна участь у суспільному і громадському житті), забезпечення рівноправності у користуванні благами цивілізації, створення сприятливих умов життя малозабезпеченим, непрацевдатним тощо.

Оскільки сучасний світ далекий від досконалості, то у Декларації тисячоліття ООН визначено головні напрями і завдання щодо подолання явищ, які суперечать потребам люд-

ського розвитку на сучасному етапі. Це – ліквідація бідності і голоду, забезпечення загальнодоступної початкової освіти, розширення прав і можливостей жінок, розвиток гендерної політики, скорочення дитячої смертності, поліпшення охорони материнства, забезпечення сталого розвитку довкілля та ін. Проблема людського розвитку набуває інтернаціонального, загальносвітового характеру. Вона розв’язується під егідою ООН як універсальної і представницької організації сучасного світу, що дає змогу тісно пов’язувати світову і національні програми людського розвитку.

Це, на нашу думку, доводить, що категорії “вартість робочої сили” і “людський капітал” ототожнювати не можна, оскільки вони відображають різні умови економічного розвитку, зміну місця і ролі людини у суспільному виробництві і в суспільстві. Перша відображає економічну природу людини як головного фактора виробництва, основи відтворення робочої сили, що регулює відтворювальні процеси, забезпечує відповідність робочої сили потребам розвитку виробництва. Зовсім інша справа, коли інформація і знання стають основним виробничим ресурсом, коли людина, оволодіваючи цими знаннями, створює інтелектуальний продукт. Якщо в індустріальному суспільстві людині протистоїть безліч засобів праці, то у “новій економіці” в людині органічно поєднуються її робоча сила, знання як фактор виробництва. Отже, по-перше, вартість робочої сили і людський капітал – категорії взаємопов’язані, але вони жодним чином не ототожнюються. А по-друге, якщо ми хоч якоюсь мірою ототожнюємо ці дві категорії, то неминуче робимо висновок, що начебто категорія “людський капітал” – не породження нової, інформаційної економіки, а категорія, властива індустріальному суспільству. Таким чином, заперечується історичний характер цієї категорії, її конкретно-історична значеність. Нова категорія “людський капітал” замість машинної техніки, за якої робітник був додатком до машини, виникла завдяки тому, що головним виробничим ресурсом стали ін-

формація і знання, а у людині органічно поєдналися здатність до праці, тобто робоча сила, і носій знань, втілення знань, яке у процесі праці перетворюється у конкретні результати. Як бачимо, робоча сила як товар і людський капітал – це економічні категорії, властиві двом різним епохам. Їх об'єднує те, що людина втілює у собі ці якісні риси. Категорія “робоча сила і її вартість” притаманна економічній людині, тобто людині, яка у процесі праці створює вартість, що не лише відшкодовує вартість робочої сили, а й створює надлишок нової вартості, який може привласнюватися власниками засобів виробництва. Категорія “людський капітал” притаманна інформаційному суспільству, коли людина є не лише метою розвитку економіки, але й головним засобом перетворення знань як основного виробничого ресурсу в продукт виробництва.

Категорія “людський капітал” висунула перед економічною наукою вимогу глибокого аналізу довгострокових інвестицій у людину, у людський капітал, оскільки це має велике практичне значення. На превеликий жаль, у вітчизняній економічній літературі ця проблема або зовсім не розглядається, або вчені обмежуються загальними фразами. Робоча сила високої кваліфікації втілює “наслідки” праці попереднього періоду (освітній і культурний рівні, знання, кваліфікацію). Саме це й становить основний капітал, який поступово переносить свою вартість на створювані продукти. У господарській практиці прийнято усі затрати на робочу силу відносити до оборотного капіталу, хоча, як зазначалося, затрати на підвищення кваліфікації робочої сили за своєю природою, за характером руху становлять частку основного капіталу. І чим вищі вимоги до рівня професійної і загальної підготовки, чим більші затрати на ці цілі, тим більшу частку у сукупному основному капіталі становить людський капітал. Очевидно, на практиці доцільно вирізняти частину коштів, які йдуть на відтворення робочої сили і витрачаються повністю у кожному виробничому циклі, вони збігаються з рухом оборотного капіталу і належать до нього. Друга частина витрат

на робочу силу, яка до того ж швидко збільшується, оскільки науково-технологічне удосконалення виробництва потребує підвищення професійно-кваліфікаційного рівня, загальноосвітньої підготовки кадрів, тривалий період задіяна у процесі виробництва і переносить свою вартість на новостворювані продукти частинами і тому належить до основного капіталу. Отже, специфіка відтворення робочої сили полягає в тому, що затрати на нього складаються із двох частин, причому та частина, яка становить основний капітал, неухильно зростає і кількісно переважає другу частину, яка належить до оборотного капіталу.

Становлення інформаційної економіки і суспільства зумовлює необхідність зміни підходів до інвестування науки та освіти. Замість економічної доцільності нерідко керуються доброчинними міркуваннями. Досвід переконливо доводить, що інвестиції в науку та освіту за своїми наслідками є продуктивними капіталовкладеннями, оскільки дають певний економічний ефект. Водночас нова економіка свідчить, що праця з виробництва інформації є продуктивною, адже нові науково-технічні знання є виробничим фактором, вони забезпечують певні результати і швидко окуповуються. Разом з тим ця обставина потребує змін у бухгалтерському обліку. Як зауважують спеціалісти, навіть у таких передових країнах, як США і Японія, витрати на освіту, на підвищення кваліфікації персоналу у внутрішньому плануванні фірми враховуються за статтею “Витрати”, хоча, по суті, це інвестиції в основний капітал підприємства, уречевлений у робочій силі його працівників¹.

¹ Автори ототожнення цих двох категорій мають визнати: “...Это обстоятельство не дает повода считать К. Маркса основоположником теории человеческого капитала. Если известная часть рабочей силы трудящихся индивидов не расходуется в каждом процессе труда и не требует ежедневного возобновления, то отсюда еще не следует, что наемный рабочий становится капиталистом, а его рабочая сила – его капиталом, как утверждает теория человеческого капитала” (Обучение рынку / под ред. С. Глазьева. – М.: Экономика, 2004. – С. 465).

Позитивно оцінюючи просування економічної науки шляхом пізнання такої ключової категорії, як людський капітал, слід визнати, що цей процес не закінчився. Навіть найширші трактування джерел накопичення людського капіталу обмежуються сферою послуг (освіта, наука, охорона здоров'я, культура і мистецтво, інформаційне обслуговування)¹. Так, у “новій економіці” панує сфера послуг, тобто нематеріальне виробництво. А в країнах, які залишаються на індустріальній стадії, питома вага матеріального виробництва є переважною. Усього цього не можна не враховувати при формуванні і зростанні людського капіталу. До того ж варто мати на увазі, що комп'ютерна техніка та інформаційні технології дедалі ширше входять в усі галузі сфери послуг. Тому як для матеріального, так і нематеріального виробництва потрібні не лише знання, але й навички. Знання само по собі не означає здатності до дії. Якщо знання людини накопичуються у ході навчання, то вміння, навички набуваються у процесі праці. Як важливо майбутньому інженеру, вчителю, лікарю разом з набутими знаннями у процесі виробничої практики, а потім і у виробничій діяльності вміти користуватися комп'ютерами, різноманітними програмами, медичними апаратами та ін. Дуже показово, що у грецькій мові вміння, навички називаються *techné*. Уміння, *techné*, не можна пояснити словами, його можна лише показати, тобто ним можна оволодіти тільки навчаючись у майстра, у практичній діяльності. У першій половині XVIII ст. *techné* перетворилося в технологію, тобто в систематизоване, ціле-

¹ Україна на шляху до суспільства знань : освіта, наука, культура / за ред. А. В. Пазюка. – К. : Прайверсі Юкрейн, 2005. – 69 с. Як бачимо, автори цієї праці через освіту, науку і культуру не лише збільшують людський капітал, але й вбачають у них фактори переходу до суспільства знань. Хоча добре відомо, що розвиток сфери послуг, у тому числі освіти, науки і культури, визначається рівнем розвитку матеріального виробництва, його науково-технологічним рівнем, за якого мінімальна чисельність зайнятих забезпечує задоволення матеріальних потреб, що дає змогу зосереджуватися у сфері послуг. Інакше кажучи, без значних змін у матеріальному виробництві не можна перейти до суспільства знань.

спрямоване знання¹. Це означало, що *techné*, навички або таїна різних ремесел, які склалися упродовж віків, перетворилися у вміння діяти практично. Це стало основою промислової еволюції, яка відкрила індустріальну епоху. Інакше кажучи, виробництво, основане на вмінні, навичках й майстерності ремісників, перетворилося у капіталістичне виробництво, що ґрунтується на техніці і технології.

Отже, історичний досвід свідчить, що людський капітал – це не лише знання, а й вміння, навички, результат єдності навчання і виробничої діяльності. Тому недооцінка ролі виробництва у формуванні і нарощуванні людського капіталу, а тим більше, його ігнорування, не можуть бути нічим виправдані. На превеликий жаль, у нас розуміють людський капітал як накопичення знань, освіченість людини. На цьому базується “прагматичний” висновок: чим краща система освіти, чим більше освічених людей, тим вагоміший людський капітал. Ця чітка, прямолінійна логіка зовні начебто переконлива, але не раз заводила у глухий кут. Так виходить і в цьому разі. Хоча освіта насправді відіграє ключову роль у зростанні людського капіталу, проте неправильно обмежуватися одним, хоча й важливим фактором, потрібно враховувати усі чинники, і насамперед виробництво, що ігнорується багатьма дослідниками. На користь цієї думки промовисто говорить досвід України. Тривала економічна криза, багаторічний спад виробництва призвели до різкого скорочення робочих місць, небувалого безробіття, що позбавило мільйони людей можливості застосовувати власні знання і вміння. А різке погіршення структури виробництва проявилось передусім у зменшенні ролі машинобудування, електронної та радіопромисловості, тобто галузей з високими технологіями і творчою працею. Висококваліфіковані кадри почали втрачати професійний рівень, вимушено працювати за нижчою кваліфікацією або й зовсім не за фахом

¹ Друкер П. Посткапіталістическое общество / П. Друкер // Новая индустриальная волна на Западе. – М. : Academia, 1999. – С. 79.

чи виїжджати за кордон у пошуках заробітку, що неминуче призвело до зниження реального людського капіталу країни.

Дедалі більше загострюється суперечність між потребами розвитку людини і умовами життя і праці. Недостатній рівень доходів зумовлює додаткову роботу за сумісництвом, що істотно збільшує тривалість робочого тижня і обмежує можливості підвищення кваліфікації, удосконалення професійної майстерності. Криза економіки спричинила недостатнє фінансування галузей культури, науки, освіти, відпочинку, що, в свою чергу, погіршило умови раціонального використання вільного часу як необхідної умови всебічного розвитку людини.

Це означає, що сталий розвиток економіки на основі науково-технічного прогресу, структурні зрушення шляхом пріоритетного розвитку машинобудування, електронної та радіопромисловості забезпечують зростання зайнятості і якості праці, тобто професійно-кваліфікаційного рівня. Водночас у державі розширюються можливості покращання фінансування сфери послуг, насамперед науки, освіти, охорони здоров'я, культури, і забезпечення раціонального використання вільного часу для гармонійного розвитку людини. Отже, без розвитку виробництва на основі нової техніки і технології, без пріоритетного розвитку високотехнологічних галузей економіки, без підвищення науково-технологічного рівня виробництва не можна ні збільшити реальний людський капітал, ні реалізувати його економічно.

Так, за роки незалежності України значно розширилася система вищої школи та підготовки кадрів вищої кваліфікації, але це не позначилося на економічному зростанні. Навпаки, упродовж останніх п'яти років відбулося зниження рентабельності промислових підприємств, відносне зменшення податкових надходжень до бюджету, питомої ваги власних коштів підприємств, спрямованих на інвестиції. Це зумовило зменшення частки підприємств, які займаються інноваційною ді-

яльністю¹. За такої ситуації хіба можна вважати, що у нас збільшився людський капітал, що він реалізувався у результатах виробництва? Звичайно, ні. Зростання чисельності висококваліфікованих працівників збільшує можливості країни у розвитку економіки і суспільства. Але ця можливість стає реальною, коли люди власною працею втілюють її у розвитку економіки, у забезпеченні зростання кількісних і якісних показників виробництва. Отже, людський капітал – це не лише накопичення знань, а й їх застосування у практичній діяльності, у процесі розвитку економіки, вміння їх використовувати ефективно з метою отримання бажаного результату. Для цього потрібно, щоб кількісні показники економічного зростання супроводжувалися якісним удосконаленням виробництва, підвищенням його ефективності, переходом на інноваційний тип розвитку.

Таким чином, між людським капіталом і виробництвом, матеріальним і нематеріальним, існують глибока внутрішня залежність і взаємодія: виробництво визначає потребу у спеціалістах різного рівня, від робітників та інженерів до менеджерів, а ці спеціалісти у процесі праці, виробництва реалізують власні знання, вміння, перетворюючи їх у реальний людський капітал. Тому доцільно розрізнити людський капітал як можливість і реальний людський капітал, який функціонує у процесі виробництва матеріального і нематеріального. Для України це має неабияке практичне значення. Одна справа – чисельність людей, які отримали спеціальну освіту (професійно-технічну, середню спеціальну чи вищу), інша – скільки з них реалізують набуті знання у виробництві. Адже значна частина висококваліфікованих спеціалістів через затяжну кризу змушена була перейти до іншої сфери діяльності, далекої від отриманого фаху, причому навіть за сприятливих умов мало надії,

¹ Чухно А. А. Актуальні проблеми стратегії економічного і соціального розвитку на сучасному етапі / А. А. Чухно // Економіка України. – 2004. – № 4. – С. 17.

що фахівці повернуться до роботи за спеціальністю. Водночас багато таких спеціалістів продовжують працювати за спеціальністю, але за кордоном. Як бачимо, одне зі складних і важливих завдань політики держави полягає в тому, щоб створити умови для висококваліфікованих спеціалістів у своїй країні, для якнайширшого застосування отриманих знань на користь власної держави.

Разом з тим, варто зауважити, що взаємозв'язок і взаємодія освіти і людського капіталу не такі прості й очевидні, як це іноді висвітлюється в економічній літературі. Передусім поряд із загальною, професійно-технічною і вищою освітою вагому роль у розвитку людського капіталу відіграє система перепідготовки, підвищення кваліфікації кадрів. Одна частина освітніх установ (інститути післядипломної освіти, інститути підвищення кваліфікації на базі вузів та ін.) входить у систему освіти. Але значна частина інститутів підвищення кваліфікації працює в галузях народного господарства і допомагає розв'язувати їхні проблеми. У сучасних умовах, коли починає активно діяти система “безперервної освіти”, роль системи підвищення кваліфікації стрімко посилюється.

Освіта дорожчає, оскільки зростає чисельність людей, які навчаються протягом 15 і більше років, до того ж приблизно кожні п'ять років проходять курс підвищення кваліфікації. Тому підвищення ефективності освіти досягається не лише підвищенням якості навчального процесу, але й значною тривалістю активної діяльності людини. Отже, величина людського капіталу залежить і від середньої тривалості життя людини, періоду її активного працездатного віку. А ці фактори визначаються умовами життя: величиною доходів, житлово-комунальним обслуговуванням, системою культурних послуг та ін. І нарешті, життя людини значною мірою залежить від якості медичного обслуговування, доступності ліків, мережі лікувальних і профілактичних закладів, закладів фізичної культури і спорту, а також від економічних факторів.

Аналіз свідчить, що співвідношення капіталовкладень в освіту та її ефективність не можна спрощувати, а тим більше трактувати прямолінійно. Виявляється, що закон спадної продуктивності капіталу, тобто спадної віддачі від інвестицій, стосується однаковою мірою й інвестицій у людський капітал¹. Статистика розвинутих країн свідчить, що затрати на отримання середньої освіти мають більший економічний ефект і окуповуються швидше, ніж на отримання вищої освіти, а вони, у свою чергу, ефективніші, ніж затрати на перенавчання та підвищення кваліфікації, які здійснюються за місцем роботи. Так, норма віддачі від інвестицій у середню освіту становить у розвинутих країнах в середньому 11 %, у менш розвинутих вона коливається у межах 15–18 %. Норма віддачі від інвестицій у вищу освіту становить для розвинутих країн 9 %, менш розвинутих – 13–16 %. При цьому в усіх групах країн простежується закономірність: чим вищий рівень освіти, тим нижча його віддача. Так, для початкової освіти вона може сягати 50–100 %, для середньої – 15–20 %².

Наявність спадної продуктивності людського капіталу потребує розробки й ефективного використання гнучкої державної політики в галузі освіти і науки. Але при цьому безперечним є той факт, що досягнення загальної грамотності дає суспільству більший економічний ефект, ніж підготовка інтелектуалів за наявності неписьменної більшості населення. Нація, в якій усі уміють читати і писати, у довгостроковій перспективі опиниться у технічному відношенні попереду нації, де більшість населення неписьменна, хоча окремі особистості високоосвічені³. Тому не задоволення інтелектуальних потреб

¹ Обучение рынка / Под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 460.

² Опыт переходных экономик и экономическая теория / под ред. В. В. Радаева, Р. П. Колосовой, В. М. Моисеенко и др. – М. : ТЕИС. – 1999. – С. 98.

³ Человеческий капитал России: проблемы реабилитации / Р. И. Капелюшников, И. М. Албегова, Т. Г. Леонова и др. // Общество и экономика. – 1993. – № 9–10. – С. 6.

окремих осіб, а потреби народного господарства у висококваліфікованих кадрах, забезпечення зростання інтелектуального потенціалу усїєї країни є основоположним принципом розвитку освіти.

Якість людського капіталу залежить не лише від рівня відповідності змісту навчання науково-технологічному удосконаленню виробництва, а й від їх взаємодії у часі. На сучасному етапі, коли НТП розвивається надто повільно, так само, як і процес оновлення основного капіталу, система професійно-технічної і вищої освіти відображає у навчальному процесі досягнення науки, техніки і технології. Але так не може тривати весь час, процеси НТП прискорюватимуться, темпи оновлення засобів виробництва зростатимуть, і може утворитися розрив між темпами розвитку НТП і удосконаленням системи освіти як основної, так і особливо постдипломної, тобто підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів. Тому система безперервної освіти має бути доповнена заходами випереджального розвитку усїєї системи освіти. Як вважають автори цієї ідеї, “в умовах становлення інформаційного технологічного способу виробництва...” освіта має “...передбачати потреби господарської практики, а не прямувати за ними”¹. Цілком зрозуміло, що розробка і реалізація плану випереджального розвитку освіти під силу лише професорсько-викладацькому складу провідних вузів, які мають високий науковий потенціал, володіють відповідною матеріально-технічною базою. Їхні можливості необхідно використовувати. Оскільки це загальнодержавна проблема, то ключова роль у розробленні і здійсненні випереджального розвитку системи підготовки кадрів належить державі, її керівним органам. Саме вони мають сформулювати загальнодержавну концепцію цього процесу, науково обґрунтовані стандарти спрямованості і якості знань й домогтися її послідовного здійснення на практиці удоскона-

¹ Обучение рынка / под ред. С. Глазьева. – М. : Экономика, 2004. – С. 478.

ленням освіти, усіх її складових. До того ж слід усвідомлювати, що це проблема комплексна, вона виходить за межі освіти і потребує загальнодержавних заходів, наприклад, у сфері оплати праці, істотного поліпшення матеріально-технічної бази шкіл, профтехучилищ, ВНЗ тощо.

Закономірністю цивілізаційного прогресу є зростання ролі людського капіталу у соціально-економічному розвитку.

Загальне уявлення про роль і значення людського капіталу у країнах світу надано у довідниках¹.

Саме людський капітал відіграє вирішальну роль у розвитку цивілізації. Розвинуті країни, передусім країни “Великої сімки” та ЄС, де людський капітал становить 78 % їхнього національного багатства, зосереджують 59 % загального обсягу світового людського капіталу. Із них у США людський капітал дорівнює 77 % національного багатства і 26 % – світового обсягу. Вражає й те, що країни, які не належать до цієї групи, а саме Бразилія, Індонезія, Мексика і Пакистан, володіють значним людським капіталом, який становить від 74 до 80 % їхнього національного багатства, хоча частка перших трьох країн у світовому підсумку дорівнює 2 %, а Пакистану – 1 %.

Успішний еволюційний розвиток дав змогу Китаю досягти дуже високих результатів. Так, частка людського капіталу у національному багатстві країни дорівнює вищим світовим стандартам – 77 %, як і в США. На його частку припадає 7 % світового обсягу людського капіталу і 26 % від рівня США.

На цьому фоні рівень країн СНД набагато нижчий, у тому числі й Росії. Питома вага людського капіталу у національному багатстві становить лише 50 % – це 42 % від рівня США, тобто набагато більше, ніж у Китаї. І у світовому масштабі цим країнам належить 11 %, зокрема Росії – 8 %. Це переконливо свідчить про нагальну потребу у зміні ставлення до нарощування людського капіталу в усіх країнах СНД, у тому числі й в Украї-

¹ Содружество независимых государств в 2000 году : краткий справочник. – М. : Статкомитет СНГ, 2001; Human Development Indicators. – 2004.

ні. Тут криються величезні можливості прискорення економічного зростання, подолання того відставання, яке суперечить економічним, соціальним та інтелектуальним можливостям народу нашої країни.

Таким чином, виникнення, розвиток і посилення дії такої категорії, як людський капітал, свідчить, з одного боку, про невідповідність трактування ролі людини, її праці як одного з факторів виробництва реальним змінам у становищі людини в економіці і суспільстві. З другого боку, ця категорія означає докорінну зміну становища людини, її вирішальної ролі у виробництві як носія знань і як сили, котра їх реалізує. Вона наочно показує, що інвестиції в людину, її освіту, професійну майстерність, культуру, в усі складові життя є першорядними і визначальними, оскільки саме людина є розробником нових технологій, вона визначає їх впровадження у виробництво, досягнення високої ефективності економіки і якості життя. Зростання людського капіталу – це постійне подолання суперечностей у системі “людина – інноваційний тип розвитку” через зростання творчого характеру праці. Цим умовам не відповідають метафізична філософія і формальна логіка, натомість вступають у дію діалектична філософія і діалектична логіка як ефективний засіб пізнання динамічних і суперечливих процесів, феномену людини. Водночас набуває дедалі більшого значення економіка людини, її праці для розв’язання таких проблем, як підвищення ефективності виробництва (матеріального і нематеріального), здійснення науково-технологічних, структурних зрушень у народному господарстві, виборі народногосподарських пріоритетів, розв’язанні проблем мотивації людської діяльності.

Сучасна економіка людини – це дослідження якісних зрушень і механізмів їх здійснення, пов’язаних зі швидким зростанням ролі і значення творчої праці у житті людини, що повністю змінює як трудовий процес, так і результати діяльності у зв’язку з настанням ери нематеріального виробництва.

Це переконливо свідчить, що становлення нової, еволюційної економічної теорії вирішальною мірою залежить від розробки нової теорії людини, яка б забезпечила подолання однобічності у підходах до людини, її комплексний розгляд у поєднанні економічної і творчої складових, наростання творчого характеру праці у нерозривному зв'язку зі становленням нової економіки і нового суспільства.

7.5. ОСОБЛИВОСТІ ЗМІН У РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА В УКРАЇНІ

Радикальні економічні реформи замість нарощування людського капіталу призвели до глибокого руйнування головної продуктивної сили суспільства, до великих втрат інтелектуального і науково-виробничого потенціалу. Адже найбільше постраждали провідні науково-технічні галузі виробництва. Абсолютно переважаючими у сучасних умовах стали сировинні галузі. Різке погіршення структури економіки зумовило насамперед втрату висококваліфікованих кадрів, тобто того величезного надбання, яке створювалося десятиліттями напруженої праці. Руйнування високотехнологічних виробництв і переважання порівняно примітивних добувних і сировинних галузей спричинили звуження виробничої основи відтворення робочої сили. Оскільки потреби у передовій техніці і технології зменшилися, то, цілком зрозуміло, що вони зменшилися й у висококваліфікованій робочій силі. Отже, радикальні економічні реформи фактично зруйнували той науково-технологічний потенціал, який був створений звитяжною працею не одного покоління, що, в свою чергу, погіршило умови нарощування людського капіталу. Це спричинило значний відтік науковців, інженерів до інших країн, перехід частини висококваліфікованих працівників у галузі з порівняно нижчим технологічним рівнем, а то й взагалі у сферу торгівлі.

Радикальні економічні реформи, спотворивши структуру економіки, зумовили негативні процеси у сукупній робочій силі, що спричинило не лише розпорошення висококваліфікованих науковців, інженерів, робітників, а й поширення низькокваліфікованої робочої сили, що зумовлюється примітивними формами техніки і технології добувних і сировинних галузей економіки. Цьому сприяє і та обставина, що в часи економічної кризи різко знизилася ціна робочої сили порівняно з цінами на інші товари. Вона і зараз залишається низькою, що не лише призвело до тяжких соціальних наслідків, але й стало гальмувати науково-технічне вдосконалення виробництва.

І, нарешті, погіршення умов відтворення людського капіталу тісно пов'язане з величезним безробіттям, як відкритим, тобто офіційним, так і прихованим. До цього слід додати таку форму зайнятості, як надмірна зайнятість, коли підприємства, у тому числі й державні, утримують працівників більше, ніж потрібно, у розрахунку на зміну економічної кон'юнктури. Це супроводжується недовантаженням як виробничих потужностей, так і персоналу. Не можна не брати до уваги і таку форму прихованого безробіття, як надання неоплачуваної відпустки. Безробіття страшне саме по собі, оскільки це неприродне для людини явище, здатне надломити її психологічно. Тривожні симптоми проявляються у тому, що при зниженні темпів зростання безробіття відбувається зростання його тривалості, тобто безробіття із тимчасового перетворюється у тривале. Західні вчені за традицією продовжують вважати, що безробіття сприяє зростанню приватного сектору економіки, допомагає роботодавцям досягати високої виробничої дисципліни і якості праці¹. Як бачимо, всупереч західним традиціям, які всіляко підносять людину, розуміючи її визначальну роль у прогресі суспільства, знаходяться апологети безробіт-

¹ Рынок труда и социальная политика в Центральной и Восточной Европе. Переходный период и дальнейшее развитие / под ред. А. Барра. – М. : ИКЦ "ДИС", 1997. – С. 201.

тя, які відстоюють інтереси роботодавців, не усвідомлюючи, що гіршого насильства, більшої зневаги до людини, як безробіття, важко уявити. Безробіття, яке позбавляє людину можливості проявити здібності, самореалізуватися, штучно стримує зростання заробітної плати, принижує людину, обмежує її свободу та ініціативу.

Погіршення умов відтворення людського капіталу внаслідок радикальних реформ призвело до депопуляції, тобто вимирання народу України. За даними Держкомстату, за 4 місяці 2005 р. чисельність населення в Україні скоротилася на 146,1 тис. осіб. Причому природне скорочення населення за цей період порівняно з 2004 р. збільшилося на 18,8 тис. осіб, у тому числі й за рахунок зменшення кількості новонароджених – на 3,1 тис. та збільшення кількості померлих – на 15,7 тис.¹ Виходить, процес вимирання народу посилюється. За прогнозами ООН, у першій половині ХХІ ст. українців стане на 23 млн менше. А якщо врахувати, що 7 млн співвітчизників поневіряються за кордоном у пошуках заробітку, що сотні тисяч жінок перетворені на рабинь, що в країні 200 тис. безпритульних дітей, то стане зрозумілою глибина і масштабність демографічної кризи.

Що робити у цій ситуації? Дехто вважає: оскільки криза демографічна, то подолати її можна демографічними методами. Справді, демографічні методи відіграють позитивну роль у цьому процесі. Безперечно, нова влада створила набагато кращі умови і стимули для зростання народжуваності. Але, як визнають демографи, дія цього фактора обмежена у часі. У цій складній ситуації вони не бачать виходу і проголошують, що для України “єдина альтернатива – активна імміграційна політика”², тобто регульований процес заселення українських земель іноземцями.

¹ Урядовий кур’єр. – 2005. – № 117. – С. 7.

² Рожен А. Дж. Б’юкенен передбачає смерть Заходу. Чи виживе Україна? / А. Рожен // Дзеркало тижня. – 2005. – № 37.

Для правильного розуміння шляхів виходу із демографічної кризи необхідно визначити її природу. Як зазначалося, в Україні питома вага збільшення кількості померлих у 5 разів перевищує питому вагу зниження рівня народжуваності.

А це означає, що головна причина демографічної кризи не в зменшенні народжуваності, а у низькій якості життя, що виявляється не лише у низьких доходах, проблемах із житлом, медичним обслуговуванням, високих цінах на ліки та інших умовах життя. Для розв'язання цих проблем потрібні не демографічні, а економічні методи. Якщо у нас високий рівень безробіття, відкритого і прихованого, то лише інвестиції і розширення на їх основі виробництва, створення нових робочих місць, прискорення розвитку малого і середнього бізнесу можуть розв'язати проблему. Поліпшення умов праці, підвищення техніки безпеки нерозривно пов'язані з науково-технічним прогресом, створенням і впровадженням нових досконалих технологій. Лише піднесення економіки та її ефективності може забезпечити зростання доходів населення, покращити соціальне забезпечення. Адже в Україні середня тривалість життя нижча на 5,5 року порівняно з країнами Центральної Європи, а з країнами ЄС – майже на 11 років. Щоб досягти цих показників, потрібна наполеглива багаторічна робота у питаннях покращання умов життя і праці людини, зрештою потрібен перехід на інноваційний тип розвитку.

Прискорення науково-технічного прогресу на сучасному етапі зумовило відповідне зростання та вдосконалення системи середньої, професійно-технічної і вищої освіти у відповідності з потребами забезпечення суспільного виробництва висококваліфікованими фахівцями. Становлення нового, інформаційного способу виробництва, поширення якісно нової техніки і технології зумовляють глибокі структурні зрушення у системі підготовки кадрів, забезпеченні її відповідності тим новим тенденціям і процесам, що розгорнулися. Прискорення науково-технічного оновлення виробництва потребує систе-

матичного оновлення знань. Життєвий цикл кожного покоління техніки і технології зараз становить близько 10 років, що зумовлює необхідність удосконалення підготовки висококваліфікованих спеціалістів, створення системи безперервної освіти. У колишньому СРСР цій проблемі приділялася значна увага. Поряд з інститутами підвищення кваліфікації (ІПК), які були дуже поширеними, навчання з підвищення професійної, особливо економічної освіти, проводилися в усіх трудових колективах, установах, у тому числі й в уряді. З проголошенням незалежності України значну частину ІПК було ліквідовано, припинилося навчання в трудових колективах. І це в умовах, коли ринкова економіка, ринкове господарювання набагато складніші, ніж планова економіка і притаманна їй система ведення господарства. До того ж, як зазначалося, нині вкрай важливо поєднувати ринкові трансформації зі становленням інформаційного способу виробництва, що набагато ускладнює і предмет вивчення, і об'єкти управління. Тому навчання, осмислення процесів, що відбуваються, важко переоцінити. Без цього не може здійснюватися ефективна господарська діяльність та управління нею. Очевидно, було б доцільним розробити концепцію безперервного навчання на виробництві, в установах і на її основі створити програму виконання цього завдання з урахуванням особливостей галузей, регіонів, підприємств, установ тощо. Для цього варто відновити діяльність товариства "Знання", підключити до цієї роботи ЗМІ, які б друкували матеріали на допомогу тим, хто вивчає ті чи інші проблеми економіки та суспільного життя. У колективах бажано створювати актив працівників, добре підготовлених і зацікавлених у поширенні знань. Суттєву допомогу у цій справі могли б надати науковці НДІ та професорсько-викладацький склад ВНЗ. Дуже важливо, щоб ця робота була позбавлена формалізму, нав'язування, щоб вона впливала з потреб соціально-економічного розвитку, будувалася з урахуванням інтересів і на поєднанні конкретних проблем та завдань трудового колекти-

ву із загальнодержавними чи галузевими проблемами. Це може стати важливим чинником у підвищенні суспільної свідомості, громадянської активності широкого кола працівників¹.

Глибокі зміни у праці і житті людини в Україні рельєфно відобразилися на динаміці індексу розвитку людського потенціалу, який обчислюється ООН і вперше був опублікований у 1990 р., тобто на початку незалежного розвитку України. Це дає змогу здійснити порівняльний аналіз людського розвитку в нашій державі. Обчислення відповідного індексу свідчить про те, що роль людини настільки зросла і в розвитку економіки, і в розвитку суспільства, що держава не може управляти соціально-економічними процесами, не маючи конкретного уявлення про рівень розвитку людини. Індекс людського розвитку обраховується на підставі таких показників: середня тривалість життя, рівень освіти, дохід на одну особу. Довід застосування цього показника засвідчив, що він враховує не всі сторони життя людини. Наприклад, останніми роками стало зрозумілим, що не береться до уваги суспільно-політична активність людей, рівень розвитку демократії, що є досить важливим для розуміння процесів становлення громадянського суспільства у багатьох країнах, у тому числі й в Україні. Для цього здійснюються спроби вдосконалити методику обчислення цього індексу. І все ж попри ці недоліки індекс людського розвитку відіграє величезну роль у пізнанні і порівнянні процесів розвитку людини у різних країнах світу. Стосовно України він створює чітку картину зменшення людського потенціалу у процесі розгортання системної кризи. Так, у 1993 р., тобто на початковому етапі кризи, Україна посідала 45-те місце серед 173 країн світу. У 1998 р., коли руйнування людського фактора сягнуло величезних масштабів, Україна опинилася на 102-му місці. Втрати у людському розвитку неймовірні.

¹ Чухно А. А. Нова економічна політика (теоретико-методологічні засади) / А. А. Чухно // Економіка України. – 2005. – № 7. – С. 22.

З початком економічного зростання відбувається зростання індексу людського розвитку. У 1999 р. Україна посідає 91-ше місце серед 174 країн, у 2000 р. – 78-ме, у 2001 р. – 74 -те місце серед 162 країн. Але у 2002 р. індекс зменшується і Україна посідає 80-те місце, але знову серед 173 країн; у 2003 р. – 75-те серед 175 країн і у 2004 р. – 70-те місце серед 177 країн світу. Як бачимо, після падіння індексу людського розвитку відбувається його зростання. Звичайно, це позитив, хоча для досягнення того рівня, який був в Україні у 1993 р., потрібно немало років за умови, якщо ми долатимемо п'ять сходинок щорічно. А це не проста справа.

Набагато складнішою є ситуація, якщо порівняти рейтингове місце України з позиціями, які посідають сусідні країни. Так, у 2004 р. Україна посідала 70-те місце серед 177 країн світу. Водночас Польща перебувала на 37-му, а Росія – на 57-му місці. Ці країни, особливо Польща, значно відірвалися від України за індексом людського розвитку. Оскільки людина є головним фактором розвитку економіки і суспільства, то переваги у рівні людського розвитку свідчать про значно більші можливості цих країн у подальшому економічному розвитку.

Ось чому ПРООН не лише обраховує індекси людського розвитку, а й класифікує країни світу за трьома групами:

- а) з високим рівнем людського розвитку (55 країн);
- б) з середнім рівнем (86 країн);
- в) з низьким рівнем (36 країн).

За цією класифікацією Україна належить до другої групи, тобто до країн із середнім рівнем розвитку людського потенціалу. Здавалося б, не гірший варіант, але якщо врахувати співвідношення нашого індексу з індексом сусідніх країн, то стане зрозумілим, що ми не можемо задовольнятися таким станом, що Україні необхідно вживати дієві заходи з переходу на найефективніший – інноваційний тип розвитку, який забезпечує високі темпи економічного зростання, підвищення ефективності економіки, що є джерелом зростання доходів населення, підвищення якості життя, а значить збільшення середньої

тривалості життя, піднесення рівня освіченості, професійно-кваліфікаційного рівня працюючих, швидкого нарощування людського капіталу.

Водночас у процесі розв'язання проблем матеріального й культурного забезпечення дедалі більше загострюється проблема прав і свобод людини, насамперед у сфері економічної діяльності. Ось чому нобелівський лауреат М. Фрідмен розробив показник економічної свободи. Якщо індекс людського розвитку базується на 4–5 чинниках, то індекс економічної свободи – на 37. За цим рейтингом Естонія посідає 35-те місце, Латвія – 47-ме, Литва – 60-те. Росія перебуває на 116-му місці, а Україна – на 119-му. У щорічному звіті за 2003 р. американської неурядової організації Freedom House Україна вважається “частково вільною”, як і Росія, Грузія, Молдова. Обидва рейтинги переконливо свідчать, що у нас не все гаразд з розвитком людини, із забезпеченням її прав і свобод. Нині вкрай важливо, щоб держава усвідомила необхідність свободи і реалізувала це прагнення народу, щоб кожний чиновник розумів, що передусім економічна свобода є необхідною і дуже важливою умовою успішного економічного і соціального розвитку. Завдяки їй створюються сприятливі умови для поширення підприємництва, особливо малого і середнього, розгортання ініціативи і творчості людей, спрямованих на підвищення ефективності господарської діяльності, становлення громадянського суспільства. Візьмемо малий і середній бізнес. У розвинутих країнах із широкою економічною свободою малий і середній бізнес набув значного розвитку і створює велику частку ВВП. Ті країни, економічне становище яких нещодавно майже не відрізнялося від нашого (Польща, Угорщина, Чехія), домоглися значного розвитку цього бізнесу, і він забезпечує близько 50 % ВВП. У Росії цей показник становить 20 %. В економіці України частка малого і середнього бізнесу, за оцінками експертів, не перевищує 10 %. Вражає й те, що на цьому рівні малий і середній бізнес “тупцюють” уже протягом останніх п'яти років.

Радикальні економічні реформи передбачали створення ефективного власника. При цьому вони виходили із хибного уявлення, що начебто за будь-яких умов приватний власник веде господарство раціональніше та ефективніше порівняно з державою. Передусім це твердження абстрактне, безвідносно до конкретної ситуації. Тоді, як добре відомо, що істина конкретна. І при всіх перевагах приватного сектору неважко помітити, що у багатьох випадках державна організація справи не лише необхідна, але й ефективніша. І що також дуже важливо, не можна недооцінювати джерело і спосіб придбання власності. Якщо вона з'явилася завдяки праці, таланту бізнесмена, якщо він вклав у власну справу душу, всі сили, то вона для нього є цінністю, він дбає про неї, примножує її. Якщо ж вона придбана незаконно та існує загроза повернення її державі, то тут ставлення буквально варварське, аби "вичавити" з неї якнайбільше прибутку. Якщо у першому випадку використання власності здійснюється по-хазяйськи, на основі хазяйської мотивації, то у другому – навпаки, має місце жорстока, всупереч нормам і правилам, експлуатація устаткування до його повного зносу.

Тому еволюційна економічна теорія не тільки розкриває сутність, шляхи і методи формування ефективного власника, але й створює умови, за яких господарювання здійснюється раціонально, по-хазяйськи. Лише у такий спосіб можна подолати негативні явища в економіці, зменшити частку тіньового сектору, припинити спад виробництва, вивіз капіталу за кордон і забезпечити економічне зростання.

Досвід свідчить, що результати господарювання і створення ефективного власника значною мірою залежать від способу утворення приватного сектору економіки. Наприклад, у Китаї приватний сектор економіки створювався здебільшого не шляхом приватизації державної власності, а на основі широкого розгортання підприємництва. Роль держави полягала у створенні відповідного законодавства і сприятливих умов для приватних підприємців. Цей спосіб створення приватного

сектору виявився набагато ефективнішим порівняно з тим, який застосовувався у колишніх радянських республіках. Головний підсумок полягає в тому, що Китай не лише уникнув неймовірної руйнації продуктивних сил, але й значно розширив масштаби суспільного виробництва, забезпечив високі темпи економічного зростання. Сприятливі умови для економічного розвитку привабили іноземних інвесторів, що дало змогу залучити в економіку Китаю фантастичну суму інвестицій – півтрильйона доларів, створило величезні можливості для розбудови та вдосконалення економіки. Проте колишні радянські республіки застосовували неефективний спосіб створення приватного сектору, зіткнулися з нечуваною руйнацією економіки, багаторічним спадом виробництва, зuboжінням населення. В країни колишнього Союзу інвестиції надходять з великими труднощами. Тому наскільки важливо й сьогодні поліпшувати умови для розвитку підприємництва, прояву ініціативи і винахідливості широких кіл підприємців.

7.6. РОЗВИТОК ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ПРАЦІ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

Теоретичний аналіз інформаційної, постіндустріальної економіки має вагоме значення для її пізнання. Але, як добре відомо, критерієм істини є практика. Вона не лише свідчить про відповідність теоретичних узагальнень реаліям життя, а й конкретизує та збагачує їх. Поява книги німецьких вчених про нову економіку¹ важлива саме тим, що у ній втілені дослідження реальних процесів становлення нової економіки, властивих їй багатосторонніх змін. Серед них чільне місце посідає проблема людини та її праці. Вони аналізують зміни на ринку пра-

¹ *Клодт Х.* Нова економіка: форми вияву, причини і наслідки / *Х. Клодт та ін.* – К. : Таксон, 2006. – С. 155–193.

ці, вплив інформаційних технологій на зайнятість, кваліфікацію, зростання гуманного капіталу та ін. Це зумовлює необхідність якнайповніше передати зміст цієї роботи у частині розвитку людини та її праці, зростання гуманного капіталу, аби доповнити і конкретизувати теоретичний аналіз безпосередніми дослідженнями реальних процесів, властивих новій економіці, що конкретизує і збагачує наші знання про розвиток людини та її праці у новому суспільстві. До того ж це має не лише теоретичне, але й практичне значення, озброює знанням того, що буде з людиною в історичній перспективі і що потрібно робити сьогодні, аби наблизити майбутнє. Німецькі вчені передусім показують глибокі структурні зміни у праці. За останні 25 років істотно зменшилася зайнятість у первинному і вторинному секторах, тобто у сільському господарстві й промисловості, та водночас зросла кількість зайнятих у третинному секторі, тобто у сфері послуг.

Про масштаби змін свідчить те, що частка зайнятих у третинному секторі зросла у цей період майже на 20 %, що відповідає збільшенню кількості зайнятих майже на 13 млн осіб. За той самий період кількість працівників у первинному і вторинному секторах зменшилася приблизно на 1 млн осіб. Другий глибинний процес полягає в тому, що структура трудової діяльності за формальними кваліфікаційними ознаками значно змістилася у бік вищих кваліфікацій. Таке зміщення попиту пояснюється передусім впливом працеекономічного технічного прогресу, що спричиняє зменшення попиту на малокваліфіковану робочу силу; відносний попит на працю відбувається на користь кваліфікованих робітників.

Таке зміщення попиту на кваліфіковану працю не створює проблем на ринку праці тоді, коли водночас аналогічно змінюються рівень кваліфікації та пропозиція праці. Однак у Німеччині попит на малокваліфікованих робітників знизився швидше, ніж пропозиція цієї праці, тому саме у групі малокваліфікованих робітників спостерігається підвищення рівня безробіття.

Наслідки технічного прогресу в 90-х рр. ХХ ст. не змогли, як бачимо, повністю компенсуватися шляхом вжиття заходів щодо підвищення кваліфікації чи достатньо гнучких заробітних плат. До того ж, структурні зміни майже не підтримуються секторальною мобільністю робітників. Наслідком є збільшення безробіття.

Тим часом зміни попиту на ринку праці у напрямі вищої кваліфікації та послуг не є новими, а відображають той розвиток, який на ринку праці відбувається постійно упродовж багатьох років. Впливи нової економіки на ринок праці сутнісно не відрізняються від цього основного зразка. Проте деякі процеси виявляються прискорено і в спеціальних сферах:

- за останні роки сектор ІТ демонструє надзвичайно високі темпи зростання і його значення на ринку праці постійно підвищується;
- передусім у секторі ІТ, а також в національній економіці в цілому з'являється попит на нові кваліфікації через використання нових комунікаційних та інформаційних технологій, що справляє відповідний вплив на систему освіти;
- зі зростанням значення гуманного капіталу співробітників у процесі виробництва виникають нові форми організації і оплати праці;
- завдяки новим інформаційним і комунікаційним технологіям існує можливість просторового роз'єднання місцезнаходження підприємства і робочих місць;
- коротші виробничі цикли передбачають гнучкішу пропозицію праці, яку можуть надати спеціальні фірми із забезпечення тимчасовою роботою;
- інтернет може зменшити інформаційні дефіцити і таким чином позитивно вплинути на процеси пошуку на ринку праці.

Якщо нову економіку розуміти (як у цьому дослідженні) як міжгалузеве явище, то її кількісне значення для ринку праці не можна прив'язати до кількості зайнятих в окремих секторах.

Проте спостереження за секторами дає дуже важливу інформацію, по-перше, про те, як далеко зайшли структурні зміни нової економіки в Німеччині порівняно з іншими країнами, по-друге, який темп задають ці структурні зміни і наскільки сильним є адаптаційний тиск у системі зайнятості (динамічний ряд). Для такого аналізу потрібне точне визначення сектору ІТ. Федеральне об'єднання інформаційної економіки, телекомунікації та нових медіа (ВІТКОМ) визначає його як сектор ІТ галузі виробництва технічних приладів зв'язку, служби зв'язку, програмного забезпечення та послуги ІТ, а також виробництва офісного технічного обладнання і приладів з електронного оброблення даних.

У 2000 р. кількість зайнятих у цих галузях становила 794 тис. осіб. З 1997 р. трудова діяльність у секторі ІТ щорічно зростала мінімум на 4 %. Якщо додати кількість працівників у сфері ЗМІ, то кількість зайнятих у цій галузі нової економіки зросте до 1,8 млн осіб. Ця частка відповідає майже 5 % усіх зайнятих у Німеччині.

Згідно з одним із досліджень ОЕСД, обсяг створення вартості у Німеччині дорівнює 89 млрд дол. США, у секторі ІТ посідала у 1997 р. третю позицію у світі після США і Японії. Це відповідає також позиції у валовій продукції народних господарств. Однак якщо порівнювати частку сектору ІТ у створенні вартості в економіці у цілому, то Німеччина посідає лише середню позицію, яка відповідає приблизно середньому рівню ЄС.

Стосовно ринку праці ОЕСД порівнює частку зайнятих у секторі ІТ щодо всієї економіки.

У цьому порівнянні Німеччина показує напрочуд низький результат. Усі великі народні господарства демонструють більшу частку зайнятості у секторі ІТ, ніж Німеччина. Таким чином, в інтернаціональному порівнянні Німеччина істотно відстає у сфері зайнятості сектору ІТ.

ОЕСД поділяє досліджувані країни на три категорії: країни з високою, середньою і низькою інтенсивністю ІТ. Навіть з

урахуванням того, що ці статистичні дані орієнтуються головним чином на галузі, які виготовляють продукти ІТ, а відтак не можуть охопити масштаби використання і поширення у сферах їх застосування, слід замислитися над тим, що Німеччину віднесено до групи країн із низькою інтенсивністю ІТ у той час, як усі інші великі народні господарства (США, Об'єднане Королівство, Канаду, Францію, Італію, Японію) – принаймні до середньої категорії. Проте варто виходити з того, що кількість зайнятих у цій сфері як у Німеччині, так і за кордоном у майбутньому, очевидно, зростатиме досить динамічно.

Довгостроковий прогноз розвитку зайнятості у секторі ІТ базується на численних припущеннях, що, як правило, пов'язані з високим рівнем невизначеності. Для цього беруться різні моделі прогнозів і припущень, що призводить до абсолютно протилежних результатів. У позитивному випадку очікується зростання зайнятості у секторі ІТ на 2,5 % на рік. Таким чином, можливий обсяг зайнятості на 2010 р. – від 1,8 до 2,3 млн осіб у секторі ІТ разом зі сферою засобів інформації. Позитивний розвиток з передбачуваним темпом зростання 2,5 % оцінюється критично з огляду на можливі проблеми (наприклад, нестача фахівців), і в результаті “прагматичний” прогноз передбачає довгостроковий темп зростання зайнятості у секторі ІТ, який дорівнює 1,5 %. За такого припущення рівень зайнятості у секторі ІТ досягне 2,3 млн осіб лише у 2015 р. Це відповідає збільшенню зайнятості у секторі ІТ щорічно на 30 тис. осіб.

Такі прогнози щодо зростання зайнятості помітно відстають від очікувань Федерального уряду і економічних союзів. Останні дотримуються прогнозів, що передбачають річний темп зростання на 10 %, або в цілому близько 3,1 млн осіб, які будуть зайняті у секторі ІТ у 2010 р. Німецькі вчені до цих прогнозів ставляться критично, оскільки вони ґрунтуються переважно на високих оцінках незабезпеченої потреби у фахівцях і на

припущеннях, що інтенсивність зайнятості у секторі ІТ буде сталою і за зростання та розвитку технічного прогресу.

Кількісне визначення нестачі фахівців у галузях нової економіки є складним завданням. Так, дані у літературі істотно різняться – від 75 тис. до 440 тис. фахівців сфери ІТ. Не менш суперечлива картина з визначенням потреб виробництва у фахівцях з боку керівників фірм. За даними інтернаціонального дослідження на основі соціологічного опитування 1430 підприємств нової економіки у різних країнах, у Німеччині 38 % підприємств нової економіки назвали причиною гальмування зростання нестачі персоналу, у той час як у США і Об'єднаному Королівстві їхня кількість становила 36 %, а в Азії – 42 %. Це свідчить про те, що підприємства сектору ІТ стикаються з труднощами у підборі потрібного персоналу, що принаймні частково стає на заваді їхнього зростання і розвитку. Яким насправді у кількісному вимірі є дефіцит кваліфікованих працівників, зауважують німецькі дослідники, навряд чи можна встановити. Проте незаперечною є нестача кваліфікованих кадрів. Якби вдалося розв'язати проблему дефіциту кваліфікованих кадрів у секторі ІТ, то ця галузь економіки могла б відчутно сприяти компенсації скорочення зайнятості в інших секторах економіки. За неповним визначенням зайнятих осіб у секторі ІТ, за ВІТКОМ, кількість зайнятих у цьому секторі збільшилася з 1997 по 1999 р. приблизно на 62 тис. осіб. Водночас кількість зайнятих у промисловості й сільському господарстві зменшилася на 60 тис. осіб. Згідно з цими показниками сектор ІТ досить точно компенсував протягом цього періоду скорочення кількості зайнятих у промисловості і сільському господарстві.

Однак для того, щоб сектор ІТ і в майбутньому міг успішно компенсувати очікуване скорочення зайнятості у промисловості та сільському господарстві, необхідно, аби працівники були достатньо мобільними і шляхом збільшення інвестицій у гуманний капітал вміли пристосовуватися до нових вимог.

Надалі скорочення зайнятості у первинному і вторинному секторах і загалом менший попит на малокваліфікованих робітників не повинні супроводжуватися негнучкими зарплатами і занадто високими виплатами, що замінюють зарплату (наприклад, виплатами у разі безробіття), інакше працівники матимуть перебільшені мотиви до несприйняття структурних змін та підвищення кваліфікації.

Інформаційні й комунікаційні технології та їх вплив на гуманний капітал і кваліфікацію

Як зазначалося, значення гуманного капіталу у формі професійної кваліфікації останніми роками постійно зростало. Гуманний капітал включає поряд із формальною професійною кваліфікацією і професійний досвід робітника. Ці знання та вміння робітника у вигляді гуманного капіталу входять до виробничого процесу разом з реальним капіталом як фактори виробництва. При цьому виробничий процес у ХХ ст. дедалі більше характеризується зростанням значення гуманного капіталу, що засвідчує співвідношення гуманного капіталу та сукупного, де сукупний капітал – це поєднання гуманного й реального капіталів.

Частка вартості гуманного капіталу, яка у 1918–1939 рр. становила 17–18 %, у 1970 р. підвищилася до 25 %, а у 1989 р. сягнула 32–33 %¹, тобто третини сукупного капіталу. На жаль, ці показники стосуються періоду, коли інформаційна економі-

¹ Обчислення вартості гуманного капіталу, використаного на виробничі цілі, у 1989 р.: за основу беруться видатки на освіту і професійну освіту осіб, що мають самостійний заробіток. Звідси – підрахунок видатків, розподілених за кваліфікацією і віком усіх зайнятих і безробітних на основі їхніх витрат на освіту згідно зі звичайним перебігом здобуття освіти без урахування втраченого через освіту доходу і без громадських витрат на заходи з підвищення кваліфікації (Клодт Х. Нова економіка: форми вияву, причини і наслідки / Х. Клодт та ін. – К. : Таксон, 2006. – С. 164).

ка проявляла себе порівняно слабко. І до того ж, тут застосовується суто арифметичний підхід – збільшення витрат на освіту, тоді як гуманний капітал є вираженням виробничих відносин, їхніх істотних зв'язків і залежностей. Але вже те, що ці розрахунки показують динаміку витрат на освіту і кваліфікацію, є дуже показовим. На думку німецьких вчених, не менш важливо й те, що в майбутньому значення гуманного капіталу зростатиме, оскільки в інформаційному суспільстві інформація як фактор виробництва безпосередньо входить до процесу виробництва. Для цього німецькі дослідники поза межами сектору ІТ розглядають поширення інформаційних процесів, використання комп'ютерів у національній економіці. Вони вважають, що інформаційні професії (технічні і природничі, адміністративні і організаторські) свідчать про рівень інформатизації економіки, оскільки існують не лише у секторі ІТ, але й в інших секторах економіки. Частка інформаційних професій серед усіх зайнятих становила у 1999 р. 48,5 % і збільшилася з 1985 р. на 7,5 %. Таким чином, інформаційні професії мають важливе і зростаюче значення у всіх сферах економіки.

Якщо детальніше дослідити комп'ютер як робочий прилад у професії, ще помітнішим стає значення професій, які використовують технології нової економіки. Якщо у 1979 р. професійне використання комп'ютера у Німеччині становило лише 14 %, то у 1998–1999 рр. воно сягнуло 52 %. Це означає, що ще у 1999 р. показник використання комп'ютера наблизився до 2/3 працюючих. І все ж постає питання: в яких професійних групах використовують комп'ютер і чи існують при цьому розбіжності у кваліфікаційних групах? Оскільки комп'ютер, якщо можна припустити, використовують переважно для оброблення інформації, видається ймовірним, що комп'ютером як приладом для роботи користуються головним чином працівники інформаційних професій.

Якщо серед професій первинного сектору, тобто сільського господарства, частка використання комп'ютера становить

16,6 %, а вторинного (промисловості) – 23,6 %, то серед професій третинного сектору – 62 %, тобто значно більше. Якщо брати види професійної діяльності, то найвища частка використання комп'ютера у науці, тобто у дослідженнях, – 86 %, у системі управління (організація, планування) – 70 %, у навчальній сфері (викладацька діяльність) – 66 %. Водночас у сфері виготовлення, виробництва товарів і послуг – 33 %, тобто значно менше, ніж у науці й освіті. Німецькі вчені зауважують, що передусім у тих видах діяльності, де переважно працюють з інформацією, комп'ютер – важливий прилад для виконання роботи. У виробничих професіях значно менша частка використання комп'ютера. Це пояснюється також чітким розподілом використання комп'ютера на робочому місці між третинними і первинними/вторинними професіями, де частка користувачів комп'ютером майже втричі вища у третинній сфері.

Спираючись на попередні результати, можна висловити припущення, що використання комп'ютера на робочому місці збільшується відповідно до рівня кваліфікації робітника, оскільки інформаційно-інтенсивні професії передбачають, ймовірно, вищу формальну кваліфікацію.

Чим вищий освітній рівень, тим більше використовується комп'ютер. Якщо у звичайній школі цей показник дорівнює 36 %, то у гімназії – 80 %. Якщо виконувана робота не потребує освіти, то і в цьому разі частка використання ПК становить 28 %, однак за наявності професійної освіти – 48 %, а в університеті – 92 %.

Стає очевидним, що кваліфікація зайнятих є важливою детермінантою у користуванні ПК на робочому місці. Як з вищим рівнем шкільної освіти, так і з вищою необхідною професійною освітою зростає частка користувачів ПК.

З огляду на загальну тенденцію зниження попиту на мало-кваліфікованих робітників слід звернути увагу на те, що широке застосування приладів з обробки інформації у професійній діяльності надалі погіршуватиме шанси на ринку праці для осіб із незначним гуманним капіталом, якщо при здобутті

шкільної чи професійної освіти використання комп'ютера не входить до стандарту для усіх кваліфікаційних груп. Тому в майбутньому необхідним є збільшення інвестицій у гуманний капітал також і для того, щоб полегшити робітникам секторальну мобільність щодо здійснюваної ними діяльності. Надалі буде менше робочих місць, для яких не потрібні були б знання комп'ютера. Якщо не вдасться пристосувати пропозицію робочої сили до змін попиту, то виникне загроза, по-перше, втрати ефективності у національній економіці, оскільки потенціали зростання неможливо буде використати, і, по-друге, робітники з кваліфікаційних груп, на які існує менший попит, наражатимуться на зростаючий ризик безробіття.

Отже, нова економіка передбачає значно глибше вивчення змін попиту на робочу силу і пошук різноманітних форм реагування на ці зміни. Коли в одному із секторів не можуть бути заміщені вакансії через те, що не вистачає спеціалістів, то існує загалом три можливості розв'язати цю проблему. По-перше, безробітні можуть здобути професійну підготовку відповідно до вимог, якщо не мають необхідної кваліфікації. По-друге, може відбуватися зміна професійної діяльності, спричинена фінансовою привабливістю чи безробіттям, яке загрожує. По-третє, новачки на ринку праці можуть здобути навчальну підготовку для дефіцитних професій.

При цьому важливо реалізовувати диференційований за освітньою підготовкою попит на працю в секторі ІТ і національній економіці. Для цього німецькі вчені розглядають структуру зайнятості у сфері ІТ і обробній промисловості (за винятком ІТ).

По-перше, частка осіб із вищою освітою у секторі ІТ, що становить 28 %, помітно вища, ніж частка зайнятих в обробній промисловості осіб з вищою освітою, що дорівнює 8 %. По-друге, у секторі ІТ частка осіб зі спеціальною освітою, що дорівнює 60 %, дещо нижча, ніж в обробній промисловості, де вона становить 68 %. По-третє, у секторі ІТ лише 12 % зайня-

тих працівників не мають спеціальної освіти. Це вдвічі нижчий показник, ніж в обробній промисловості.

Очевидно, на сьогодні існує менший попит на працівників зі спеціальною освітою, але більший на фахівців із вищою освітою у секторі ІТ, ніж в обробній промисловості. Осіб, що не мають професійної підготовки, у секторі ІТ небагато передусім через високі вимоги до гуманного капіталу у секторі ІТ.

Гуманний капітал складається з двох компонентів: загального і професійно-специфічного. Гнучкість застосування гуманного капіталу залежить від загального гуманного капіталу і меншою мірою – від професійно специфічного. При цьому частка специфічного гуманного капіталу в деяких професіях може бути дуже високою.

Низький рівень гнучкості використання гуманного капіталу осіб зі спеціальною освітою можна пояснити надто диференційованою системою освіти і, як наслідок, високою часткою професійно-специфічного гуманного капіталу. Особи ж без спеціальної освіти, які мають самостійний заробіток, можуть бути гнучкішими, оскільки здійснюють діяльність, що потребує нетривалого часу навчання (переважно загальний гуманний капітал). Це стосується і випускників ВНЗ, оскільки вища освіта спрямована на набуття вміння гнучкого застосування знань у професійному житті.

З цих причин (високі вимоги до гуманного капіталу і до гнучкості професійних умінь) випускники ВНЗ, здається, найбільше виграють від буму у секторі ІТ, тоді як на осіб зі спеціальною освітою чи без неї попит менший. У той час, як особи без спеціальної освіти ще значною мірою залучаються як робоча сила в обробну промисловість після відповідного виробничого навчання, у секторі ІТ це можливо лише у незначних масштабах. Для малокваліфікованих робітників цілком зрозуміло, що технічний прогрес і структурні зміни ставатимуть дедалі обтяжливішими, якщо вони не зможуть підвищувати свою кваліфікацію. В іншому разі залишається безробіття або

зменшення доходів. Тому у майбутньому варто докладати більше зусиль для надання та підвищення кваліфікації. Незначний попит на робітників зі спеціальною освітою у секторі ІТ спричинила передусім ще й недостатня гнучкість у створенні нових професій.

Це призвело до того, що, незважаючи на зростання попиту на працівників сфери ІТ, кількість учнів цих професій постійно скорочувалася – від 50 тис. у 1990 р. до 15 тис. у 1995 р. У 1997 р. було створено чотири нові професійні напрями із сучасними програмами навчання, де зафіксовано великий приріст учнів – від 5 тис. у 1997 р. до 26 тис. осіб у 1999 р. У 2000 р. очікувалося 40 тис., а у 2003 р. – 60 тис. учнів за цими спеціальностями.

Значне збільшення кількості учнів у нових професіях ІТ з 1997 р. може зумовити зростання частки зайнятих у секторі ІТ осіб з професійною освітою у довгостроковій перспективі.

Іншим аспектом є труднощі у професійно-технічних школах. Фахівці німецького інституту економічних досліджень зауважують з цього приводу: “Передусім у професійно-технічних школах збільшення кількості викладачів є неминучим, хоча при цьому і не відбудеться помітного поліпшення шкільної ситуації на уроках і у професійному навчанні”. При цьому особливо дається взнаки старіння викладачів професійних шкіл, оскільки гуманний капітал у нових інформаційних технологіях частково може бути переданий лише умовно.

Як зазначалося, попит на фахівців ІТ у цілому зростає. Тому попит на випускників ВНЗ у сфері ІТ теж зростатиме. Йому протистоїть зменшення кількості випускників ВНЗ приблизно до 2002 р., і лише потім вона знову зростає. Німецькі вчені добре розуміють, що вербування іноземців за програмою “зелена карта” може допомогти заповнити можливі прогалини, але на середньо- та довгостроковий період розв’язання проблеми полягає у постійній активізації та кваліфікації власного потенціалу. Тому видається необхідним створення нових мож-

ливостей для навчання у сфері ІТ у вищих навчальних закладах. Саме у галузі ІТ вимоги до кваліфікації працівників дуже високі. При цьому менш важливими є спеціалізовані знання, дедалі більшого значення набувають знання з різних галузей і уміння розв'язувати проблеми.

Німецькі вчені вважають, що в системі навчання відбувається зміна парадигм. В індустріальній економіці диференційована система навчання дала змогу використовувати індивідуальний потенціал випускників, а ризик під час прийому на роботу був невеликим. В умовах прискорених структурних змін негнучка система освіти не може забезпечити підготовку відповідних професій, а на ті, що вже застаріли, попит зменшується.

У новій економіці цей аспект набуває дедалі більшого значення і ще більше посилюється, коли знижується очікувана тривалість зайнятості.

Готовність підприємств інвестувати в гуманний капітал у формі професійного навчання залежить при цьому від очікуваної тривалості зайнятості учнів і загалом від амортизаційного періоду підприємницьких інвестицій для професійного навчання. Якщо у процесі гнучкіших вимог до гуманного капіталу на підприємствах зменшується очікувана тривалість зайнятості, то готовність роботодавців інвестувати в гуманний капітал у цілому теж зменшиться. Водночас підвищений попит на випускників ВНЗ також можна розглядати в контексті фінансування навчання і структурних змін: вища освіта фінансується не підприємствами, а державою, отже, для підприємств не виникає прямих витрат на гуманний капітал. У часи прискорених структурних змін, коли вимоги до кваліфікації робітників дуже швидко змінюються, підприємства уникатимуть інвестицій у специфічний гуманний капітал. Це може відбуватися шляхом заміни учнів, що здобувають спеціальну освіту, і кваліфікованих робітників випускниками ВНЗ.

З огляду на те, що попит на гуманний капітал у процесі нової економіки швидко змінюється, необхідно було б по-новому

організувати систему освіти у Німеччині. Державна освіта має охоплювати загальний гуманний капітал, який уможлиблює базис для гнучкого освоєння спеціальних знань на підприємствах. Спеціальний гуманний капітал має формуватися у такому разі шляхом подальшого навчання на підприємствах. При цьому необхідно знайти нові шляхи участі працівників в інвестуванні в гуманний капітал. Доцільним у цьому контексті є подальше позаштатне навчання, під час якого робітники тимчасово припиняють професійну діяльність із метою накопичення нового гуманного капіталу.

Нові форми організації та оплати праці

У новій економіці, з одного боку, через стрімке зниження інформаційних і комунікаційних витрат для менших підприємств з'являється можливість об'єднання у мережі з постачальниками і замовниками. У такий спосіб вони можуть гнучко реагувати на ринкові зміни. З другого боку, товари інформаційних технологій мають значні переваги. Більші у такому разі виявляють конкурентні переваги перед меншими постачальниками. Відповідно до цього типовими підприємствами нової економіки є не просто менші чи більші фірми-пропозиціонери, а, швидше, утворюватимуться моделі, де існуватимуть, з одного боку, спеціалізовані "нішеві" фірми-пропозиціонери, а з другого – суто горизонтально інтегровані великі підприємства.

Структурні перетворення підприємств спричиняють зміни в організації праці, в яких спостерігаються дві протилежні тенденції. Робота у мережах, тимчасових коопераціях і обмежених у часі проектах загалом зумовлюватиме вищу динаміку економіки.

Традиційний тейлоризм, який характеризується чіткою спеціалізацією на окремих завданнях, дедалі більше замінюватимуть голістичні форми роботи, які передбачають ротацію занять, інтеграцію різних завдань і навчання в окремих сферах

зайнятості. Такий розвиток сприятиме коротшим її формам. Одне робоче місце зі сталими вимогами до гуманного капіталу протягом усього життя втрачатиме значення.

Гуманний капітал як фактор виробництва у новій економіці набуватиме більшого значення. Відтак, знання працівників є вирішальним фактором, який утворює майнову цінність підприємства. З цієї причини підприємства у новій економіці намагатимуться утримати працівників. Це може відбуватися передусім через зорієнтовану на успіх систему винагород.

Отже, трудові відносини у новій економіці не стануть менш стабільними і короткочасними, ніж у старій економіці, але індивідуальний гуманний капітал набуде набагато більшого значення. Високі доходи і надійні робочі місця будуть можливими лише за постійної готовності робітників до гнучкого накопичення гуманного капіталу.

Усе це вносить зміни в оплату праці, значною мірою ставить її у залежність від успіху. Відомо, що останніми десятиліттями зростала участь робітників у прибутках підприємств, що посилювало стимули до підвищення продуктивності праці, зменшувало плінність кадрів.

Сфера ІТ пропонує найкращі передумови для високої частки індивідуальної участі у прибутках: по-перше, роботу працівників контролювати складніше, ніж, наприклад, в обробній промисловості. Тому саме в інформаційних професіях системи винагород, які впливають на мотивацію працівників, є ідеальним інструментом для підвищення продуктивності. До того ж, структури мереж, що виникають, сприяють утворенню невеликих виробничих команд, усередині яких окремих працівників робить вирішальний внесок у загальний результат, а також прив'язаність гуманного капіталу до одного підприємства саме в інформаційних професіях набуватиме дедалі більшого значення.

Частка зайнятих, які отримують частину прибутків, усередині групи інформаційних професій приблизно вдвічі вища, ніж

у неінформаційних професіях. До того ж в інформаційних професіях середнє співвідношення участі у прибутках та валової зарплати, якщо працівник узагалі отримує виплату за участь у прибутках, також майже вдвічі вище, ніж у неінформаційних професіях.

Із застосуванням нових інформаційних і комунікаційних благ не лише змінюються вимоги до кваліфікації робітників, а й виникають цілком нові форми зайнятості. Якщо нижчі транспортні витрати уможливили дешевше пересилання проміжних і кінцевих продуктів (глобалізація), то комунікаційні технології можуть сприяти доставці фактора виробництва інформації до робітників. Отже, може відбуватися роз'єднання місця розташування підприємств і робочих місць. Це виявилось у поширенні такої форми організації праці, як телеробота. Німецькі вчені наводять підсумки міжнародних досліджень, згідно з якими частка телероботи серед усіх зайнятих оцінюється від 0,5 до 6 %. Але у США, Нідерландах і Швеції цей показник вищий. Переваги і небезпеки телероботи вони узагальнюють таким чином:

- для робітників зменшуються витрати мобільності, робочий час можна організувати гнучкіше. Особи з фізичними вадами швидше залучаються до професійного життя;
- можливими є підвищення продуктивності завдяки індивідуальному визначенню робочого ритму і нижчі постійні витрати (офісна площа, короткий час відсутності на робочому місті);
- телеробота може забезпечити ефективніше вирівнювання регіонів, що є структурно слабкими чи сильними, а також зменшення екологічних витрат, спричинених шкідливими викидами транспорту;
- однією з найважливіших причин для впровадження телероботи з боку підприємств вважається прив'язаність робітників. Цей аргумент може набувати дедалі більшого значення за умов скорочення пропозиції робочої сили;

- підприємства вбачають недолік телероботи передусім у недостатньому контролі за працівниками. Так, під час опитування, проведеного у 1995 р., майже 35 % підприємств назвали цю причину найбільшою перешкодою для застосування телероботи.

Наразі ще замало досвіду телероботи, щоб можна було окреслити єдину тенденцію щодо неї. Її проблеми (недостатній контроль за працівниками та ін.) останніми роками майже не змінилися. Однак сьогодні існують кращі можливості для комунікації і завдяки цьому телероботу можна здійснювати дешевше. Це зумовило більшу конкуренцію серед робітників і в міжнародному масштабі. Новий вимір телероботи свідчить, що може бути вигідніше набрати на комп'ютері записи німецьких телефонних книг з метою переведення їх у цифрову форму у Китаї, ніж у самій Німеччині. Тому будь-який прогноз щодо розвитку телероботи у Німеччині навряд чи можливий.

Світ праці у новій економіці характеризується новими вимогами до гуманного капіталу, які також із часом змінюються швидше. Для працівників це передусім означає, що, по-перше, збільшується необхідність постійного поновлення гуманного капіталу (навчання протягом усього життя), а, по-друге, попит на глибоку спеціалізацію професійної освіти є лише умовним. У зв'язку з цим фірми з надання тимчасової роботи можуть виконувати важливу посередницьку функцію на ринку праці.

У Німеччині тимчасова робота досить експансивно набуває поширення з 70-х років ХХ ст. Так, кількість робітників, що працюють тимчасово, зросла у Західній Німеччині за цей період з 11 тис. до 285 тис. осіб (1999 р.), що відповідає зростанню на 14 % щорічно. Частка тимчасово зайнятих серед усіх зайнятих, охоплених обов'язковим страхуванням, зросла водночас із менш ніж 0,1 % до майже 1,1 %.

Якщо порівнювати частки тимчасово зайнятих у міжнародному масштабі, то Німеччина посідає місце у нижньому середньому полі. Передусім у Нідерландах і Об'єднаному Королів-

стві тимчасова робота має набагато більшу вагу. США і Франція також мають помітно вищу частку тимчасово зайнятих серед усіх зайнятих осіб. Невелике значення тимчасової роботи у Німеччині пояснюється передусім порівняно жорстким регулюванням щодо неї. Хоча закон про кадровий лізинг останніми роками неодноразово змінювався, проте за кордоном тимчасова робота у багатьох випадках набагато більше лібералізована, ніж у Німеччині.

Тимчасова зайнятість сьогодні у Німеччині кількісно не відіграє суттєвої ролі, однак якісні ефекти зайнятості, у цьому разі компенсуючі ефекти, не є незначними. Нерідко саме ті особи, які за інших умов мали б труднощі у пошуку нового робочого місця, знаходять нове заняття саме завдяки тимчасовій роботі.

Вона дає змогу шляхом диференціації зарплати створити нові перспективи зайнятості на ринку саме для проблемних груп. Однак переведення на тимчасову роботу означає для багатьох працівників також відносну втрату доходів порівняно з особами такої самої кваліфікації, що перебувають у нормальних трудових відносинах. Це стосується передусім малокваліфікованих працівників.

Інший аспект стосується зростаючого значення гнучкості працівників у новій економіці. Фахівці з високим рівнем спеціалізації будуть потрібні дедалі менше. Натомість зростає потреба у випускниках ВНЗ, які можуть гнучко застосовувати знання. За чітко диференційованої системи професійного навчання у Німеччині на спеціальну фахову підготовку в майбутньому, ймовірно, попит обмежуватиметься, тому прийняття на роботу штатних працівників не відбуватиметься. Фірми з надання тимчасової роботи можуть заповнити цю прогалину, тримаючи напоготові для багатьох фірм також спеціально підготовлених фахівців.

Тимчасова зайнятість може не лише зумовлювати вступ малокваліфікованих робітників у нормальні трудові відносини, але й застосовуватися як метод скринінгу для набору працівників, як це вже відбувається у США. Зокрема, навчання робо-

ті з комп'ютером, яке здійснюють фірми з надання тимчасової зайнятості, є для підприємств інформацією про потенціал нових працівників. Їх можуть “випробувати” у тимчасовій роботі з вигідною оплатою, перш ніж зараховувати до штату.

З огляду на наведені факти та міркування тимчасова зайнятість є важливим елементом, за допомогою якого можна компенсувати негативні наслідки структурних змін і технічного прогресу на ринку праці.

Нові інформаційні та комунікаційні технології дають змогу знизити рівень безробіття не лише завдяки їх зростаючому значенню і збільшенню потреби у працівниках. Саме інтернет може зменшити безробіття через неузгодженості, тобто одночасну появу безробіття і вакантних місць, оскільки він зменшує витрати на пошук як роботодавців, так і тих, хто шукає роботу, а також може усунути інформаційні дефіцити. У США вже у 1998 р. близько 15 % безробітних використовували для пошуку роботи інтернет.

Зменшення безробіття через неузгодженість у США пояснюють різними причинами. Деякі з них не пов'язані з новими інформаційними технологіями, як, наприклад, зміщення вікової структури американського населення, програми зайнятості для проблемних груп на ринку праці.

Інформаційні технології, зокрема інтернет, пропонують вакантні місця, які через пошукові машини цілеспрямовано можуть знаходити особи, що шукають роботу. Пропозиція роботи в інтернеті має ту значну перевагу, що вона, по-перше, дешева, по-друге, дає змогу цілеспрямовано звертатися до широкого кола зацікавлених осіб. Для ринку США одне середньостатистичне заміщення вакантного місця через інтернет коштує близько 1000 дол., через оголошення в газетах – до 3000 дол., а через агента з найму – 5000 дол. США.

Для Німеччини існує надійніша інформація про квоти вакансій, ніж для США, тому що про наявність вакансій, як правило, повідомляється на біржу праці. Безробіття через неузго-

дженість у Німеччині не скоротилося. Це можна, з одного боку, пояснити факторами, які нашарувалися на можливі позитивні ефекти вирівнювання, узгодження через використання інтернету. З другого боку, у Німеччині інтернет, як видається, також ще не відіграє важливої ролі при заміщенні робочих місць. Так, у каталозі запитань соціоекономічної панелі йдеться про те, як працівник дізнався про місце роботи, яке віднедавна обіймає. З 1999 р. у відповідь на це питання серед можливих джерел інформації називають інтернет. З 1534 працівників, які з часу опитування у 1998 р. змінили місце роботи, всього 9 % зазначили, що вони звернули увагу на це місце через інтернет.

Разом з тим, і тут проявляється певна тенденція: з дев'яти осіб, які повідомили, що знайшли місце роботи через інтернет, лише одна особа була з низькою кваліфікацією, тобто не мала ні шкільної, ні спеціальної освіти. Вищу ж освіту мали п'ять із цих дев'яти осіб.

Наскільки інтернет у майбутньому зможе скоротити безробіття через неузгодженість шляхом зменшення інформаційних дефіцитів, сьогодні ще не можна визначити. Уявні успіхи щодо безробіття через неузгодженість у США не слід переоцінювати, оскільки офіційної інформації про квоту вакансій у США не існує. Тому не виключено, що хоча через інтернет і знаходитимуть дедалі більше робочих місць і це скоротить витрати на їх заміщення, однак усе-таки вакантні місця не замінюватимуться швидше, ніж раніше.

Однак слід врахувати, що безробіття може скоротитися не лише завдяки кращій інформації про вакантні місця, але й тому, що передусім бажачучі частіше дізнаватимуться про вільні місця через інтернет, і це збільшує професійну мобільність, що зумовлює оптимальнішу алокацію робочих місць і працівників. Інтернет, можливо, справді веде до кращої відповідності, оскільки часовий аспект в ознайомленні з оголошеннями про роботу для працівників на відміну від безробітних відіграє ключову роль.

Іншим аспектом щодо пошуку робочих місць через інтернет може стати цифровий дивіденд. Особи, які працюють у системі он-лайн, заробляють значно більше, ніж їхні колеги у системі оф-лайн, що пояснюється насамперед вищим рівнем освіти перших. Але й пошук робочих місць через інтернет може ще раз стати у пригоді особам, які вміють користуватися новими інформаційними технологіями, оскільки вони швидше знайдуть нову роботу, а працюючі – краще оплачувану роботу.

На основі проведеного аналізу німецькі вчені роблять висновок, що впливи нової економіки на ринок праці є різноманітними і далекосяжними, але частково помітні поки що лише їх початки. Суттєве і зростаюче значення мають нові професії, причому це дійсно як у вузькому (сфера ІТ), так і в ширшому сенсі (інформаційні міжгалузеві професії). До того ж, зростають вимоги до робітників у частині гуманного капіталу і гнучкості. Наскільки цей розвиток у майбутньому призведе до серйозного дефіциту кваліфікованих працівників, що, у свою чергу, позначиться на зростанні, вирішальною мірою залежить від того, чи зможе німецька система освіти досить гнучко пристосовуватися до попиту робочої сили, що постійно змінюється.

Підвищення ролі індивідуального гуманного капіталу, який гнучко застосовується в економічному процесі, виявляється також у нових формах зайнятості. Так, частка працюючих, що мають тимчасову роботу, серед усіх зайнятих останніми роками постійно збільшувалася. Через подальше дерегулювання вона може значно зрости, як засвідчує зарубіжний досвід. У сфері телероботи також залишаються невикористаними потенціали зростання, що пояснюється передусім упередженнями з боку роботодавців. Те, що в майбутньому мають стати гнучкішими форми оплати праці, засвідчує висока частка працюючих в інформаційній сфері, які отримують виплати за участь у прибутку. Зрештою кількість зайнятих, що отриму-

ють з доходами частку за участь у прибутку, з 1984 р. постійно зростає у всіх професіях.

Досить часто висловлювана думка про те, що інтернет завдяки кращому поширенню інформації сприятиме скороченню безробіття через неузгодженість, у Німеччині поки що не знайшла жодних, а у США – однозначних підтверджень. Ймовірно, швидше, є те, що інтернет підвищить добровільну професійну мобільність. Отже, від цього варто очікувати найбільших досягнень ефективності.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЧУХНО Анатолій Андрійович
ВИБРАНІ ПРАЦІ

У двох томах

Том 1

Відповідальний за випуск

В. Д. Корольок

Редактор

С. В. Бартош

Коректори:

С. В. Зюбенко, О. В. Орел,

Н. Г. Пузиренко

Комп'ютерна верстка

Г. Г. Пузиренка, А. Б. Нефедова

Підп. до друку 20.12.2012. Формат 60×84/16. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.

Гарнітура "Warnock Pro". Ум. друк. арк. 32,55. Обл.-вид. арк. 25,36.

Наклад 300 прим. Зам. 12-1164

Державна навчально-наукова установа "Академія фінансового управління"

04119, м. Київ, вул. Дегтярівська, 38–44, тел./факс: (044) 277-51-15.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 4384 від 08.08.2012.

Віддруковано на ПАТ "ВПІОЛ"

03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4404 від 31.08.2012.

Чухно А. А.

Ч-96 Вибрані праці : у 2 т. / А. А. Чухно ; передм. А. В. Губерського, Т. І. Єфименко. – К. : ДННУ “Акад. фін. управління”, 2012.

ISBN 978-966-2380-54-5

Т. 1. – 557 с.

ISBN 978-966-2380-55-2

У виданні відображено новаторський підхід до системного дослідження питань наукової методології (історія предмета, методи пізнання економіки, парадигмальні зміни, синтез ключових теорій, функції економічної теорії та ін.), формування нової інституціонально-еволюційної парадигми економічної науки. Обґрунтовано оригінальну авторську концепцію теорії перехідного періоду в умовах ринкової трансформації соціально-економічних відносин в Україні. Розглянуто питання докорінної зміни місця і ролі людини та її праці в процесі становлення нової інформаційної економіки. З'ясовано сутність, характерні особливості, закономірності та тенденції розвитку грошей і товарно-кредитних відносин, фінансової й валютної систем, сучасного світового господарства в умовах глобалізації. Проаналізовано взаємозв'язок і взаємодію інституціональної теорії й фінансової науки, реформування бюджетного, податкового та кредитного механізмів, роль економічної науки в дослідженні фінансово-економічних криз і розробленні антикризової політики.

Для науковців, аспірантів, магістрантів, студентів, широкого кола фахівців фінансово-економічної сфери.

УДК 33(081)
ББК 65.9(4УКР)

Для нотаток

Для нотаток
